

बृहदारण्यकोपनिषत्

॥ प्रथमोऽध्यायः ॥

ॐ उषा वा अश्वस्य मेघस्य शिरः। सूर्यश्चक्षुर्वहतिः।
 शोणो व्यात्तमग्निर्वैश्वानरः। सम्बत्सर आत्माश्चस्य
 मेघस्य। द्यौः पृष्टमंतरिक्षमुदरं पृथिवी पाजस्वं दि-
 पार्थिवं अवांतरदिशः। पशवि भुतर्वोऽगानि मासाञ्च
 च मासाञ्च पर्वण्य होरायाणि उतिष्ठा नक्षत्राण्य
 स्वीनि नभो मांसानि। ऊवध्वं सिकताः। सिन्धवो म-
 पवृच्च क्रोमानश्च पर्वता औषधपञ्च वनस्पतयश्च
 नौमान्यदन्पूर्वार्धो निम्नोच्चज्जध्वनार्धो षड्विजुंभो
 तद्विद्योतते पठिधुनते तत्स्तनयति धन्मेहति
 तद्वर्षति वागेवास्प वान् ॥१॥

आचार्य जयकं जेदास शास्त्री
 वेदान्त वेदान्त पुस्तकालय,
 १०० ए० ताहिबखाना,
 (सिप लोकर)

आचार्य जयकं जेदास शास्त्री
 वेदान्त वेदान्त पुस्तकालय,
 १०० ए० ताहिबखाना,
 (सिप लोकर)

नैवेह किंचनाग्र आसीन्मृत्पु नैवेदमाश्रुत
अशनापपाऽशनाया हि मृत्पुस्तन्मनोऽकुरुत
स्यामिति । सोऽर्चन्नचरत्तस्यार्चते आपोऽर्च
र्चते नै मे कर्म भूदिति तदेवाकस्याकत्वं व
अस्मै भवति य एवमेतदकस्याकत्वं वेद ॥

प्रागसत्त्वं स्यात्तादा नास्य सत्त्वं केनापि कर्तुं शक्यम् । तस्मात्कार्यं सदेव । नाग्रआसीदित्यनेन कार्यं स्थूलावस्थात्वेनैव निषिद्धयते नतु सूक्ष्मत्वेनेति भावः ॥ प्रलयकाले परिदृश्यमानं विश्वं कीदृशमासीदित्यत आह—
मृत्युनैवेति । मृत्युना परमात्मनाऽऽवृतमासीत्, अनेन वाक्येन नैवेहेत्यत्र सर्वस्य प्रागुत्पत्तेरसत्त्वशङ्कानिरस्ता भवतीत्याशयः । मृत्योः किं स्वरूपमित्यत—आह अशनेति । अशितुमिच्छाऽशना संहन्तुमिच्छेति यावत् तस्य तद्वति लक्षणया संहारकर्तृत्वं मृत्युशब्दाल्लभ्यते । तथा च परमात्मनः सर्वसंहारकत्वेन स्वोदरे सर्वस्य निक्षिप्तत्वेनावरकत्वमित्यर्थः । कथमत्राशनाशब्देन मृत्योः परमात्मन उपस्थितिरित्यत आह । अशनमा हि मृत्युरिति । हि शब्दो हेत्वर्थे । योऽशितुमिच्छति अशनायानन्तरमेव हन्ति जन्तून् । अतोऽशनाया मरणहेतुत्वेन मृत्युत्वं प्रसिद्धमित्यर्थः । स मृत्युः परमात्मा शरीररूपजगत्सिद्ध्ययाऽप्सृष्ट्यर्थं मनोऽकुरुत । सङ्कल्पत्वादिलक्षणमन्तःकारणं कृतवान् । किमभिप्रेत्य मनोऽकरोदित्यत आह । आत्मन्वीक्ष्यामिति । आत्मवान् जगद्रूपशरीरवान्स्यां भवेयमिति सङ्कल्प्य मनः सृष्ट्वानित्यर्थः । तदनन्तरं स मृत्युः परमात्मा अर्चन्नात्मानं पूजयन् । कृतार्थोऽस्मीत्युच्चारणमकरोत् । तस्यार्चतः पूजयतः मृत्योः परमात्मनः सकाशात् पूजासाधनभूता आपोऽजायन्त । अर्चतो वै पूजयतो मय्यं कमुदकमभूत् । उत्पन्नम् । तदेवार्चद्विष्णुजातत्वं सुखसाधनत्वञ्चार्कस्यार्कत्वमर्कशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । अर्चतोजातत्वादरसुखसाधनत्वादर्कमिति ज्ञेयम् । ‘अर्को वाजसनः शृङ्गी’ति विष्णुसहस्रनामपाठात् । भगवतोवासुदेवस्यार्कशब्दवाच्यत्वं वेत्यर्थः । योऽधिकारी एवमुत्तरीत्याऽर्कस्यार्कत्वं वेद तेन वेदनेनेश्वरप्रसादद्वारा अस्मै कं सुखं भवति । ह वा इति प्रमाणप्रसिद्धिद्योतकौ निपाताविति ॥ १ ॥

आपो वा अर्कस्तदर्पां शर आसीत्तत्समहन्यत । सा पृथिव्यभवत्तस्यामश्राभ्यत्तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य तेजो रसो निरवर्चताग्निः ॥ २ ॥

आपः अर्कशब्दवाच्यब्रह्मात्मिका । तत् तत्राप्यु यत् य अपां
शरः केनरूपो मण्ड आसीत्, तत् स शरः समद्वन्द्वत सङ्घातत्वं
प्रापितः । यः सङ्घातः सा पृथिवी ब्रह्माण्डरूपाऽभवत् । तस्यां पृथिव्यां
मृत्युः परमात्मा अश्राम्यन् = श्रमयुक्तो बभूव । तस्य परमात्मनः
श्रान्तस्य कृतप्रयत्नस्य तप्तस्य कार्यकामनावतः ब्रह्मणश्शरीरात् तेजोरसो
जगत्सामर्थ्यसारभूतोऽग्निर्निर्वर्तत अजायत ॥ २ ॥

स त्रेधाऽऽत्मानं व्यकुरुत आदित्यं तृतीयं वायुं तृतीयं स
एष प्राणस्त्रेधा विहितः ॥

सोऽग्निस्त्रेधा त्रिप्रकारमात्मानं व्यकुरुत व्यभजत् । अग्न्या-
दित्यवाय्वात्मना त्रेधा व्यभक्त इत्यर्थः । त्रयाणां मध्ये चित्याग्निरंशी
वाय्वादित्यावंशावितिभावः । अग्निवाय्वपेक्षयाऽऽदित्यस्य तृतीयत्वम् ।
अग्न्यादित्यापेक्षया वायोस्तृतीयत्वम् । यस्त्रेधा विभक्त एषोऽग्निः स
एषः परमात्मेत्यर्थः ॥

तस्य प्राची दिक् शिरोऽसौ चासौ चेर्मौ । अथास्य प्रतीची
दिक् पुच्छमसौ चासौ च सक्थ्यौ दक्षिणा चोदीची च पार्श्वे द्यौः
पृष्ठमन्तरिक्षमुदरमियमुरः स एषोऽप्सु प्रतिष्ठितो यत्र कचैति
तदेव प्रतिष्ठित्येवं विद्वान् ॥ ३ ॥

तस्याग्नेः शिरः प्राची दिक् । अग्नेः शिरसि प्राचीदिग्बुद्धि-
विधेया, एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ असौ चासौ चैशान्याग्नेर्याचीर्मौ
वाहू । गत्यर्थयोगादीर्मशब्दो बाहुमधिकरोतीत्यर्थः । अथास्याग्नेः पुच्छं
प्रतीची दिक् । पुच्छे प्रतीचीत्वद्विप्रविधेया असौ । चासौ च वायव्य-
नैर्ऋत्यौ सक्थ्यौ सक्थिनी ऊरू इति यावत् । पृष्ठकोणत्वेन साम्यात् ।
दक्षिणाचोदीची च पार्श्वे । द्यौः पृष्ठमन्तरिक्षमुदरम् । इयं पृथिवी उरः ॥
स एषोऽग्निरप्सु प्रतिष्ठितः । यत्र कच यस्मिन्कस्मिन्निवेति गच्छति
तदैव तत्प्रतिष्ठितः स्थितिं लभते कोऽसावेवं यथोक्तप्रकारेणाप्सु प्रति-
ष्ठितत्वमग्नेर्विद्वान् विज्ञानन् ॥ ३ ॥

सोऽकामयत द्वितीयो म आत्मा जायेतेति स मनसा वाचं मिथुनं समभवदशनाया मृत्युस्तद्यद्रेत आसीत् स सम्बत्सरोऽभवत् न ह पुरा ततः सम्बत्सर आस ॥

स मृत्युः परमात्मा मे मम आत्मा ब्रह्मा द्वितीयोऽग्न्यपेक्षया जायतामित्यकामयत सङ्कल्पं कृतवान् । तदनन्तरम्, अशनाया सर्वा-
शननेता स मृत्युः वाचं त्रयीलक्षणां मनसा मिथुनं द्वन्द्वभावं सम-
भवत् । चतुर्मुखशरीरकतया त्रयीमालोचितवांस्त्रयीविहितं सृष्टिक्रमं
मनसाऽऽलोचयदित्यर्थः । तत् तेन - मिथुनीभावेन यद्रेतोबीजमासीत् स
तदुपादानकदेहवान् सम्बत्सरस्तदभिमानो चतुर्मुखोऽभवत् । ततो मि-
थुनीभावान् पुरा सम्बत्सररूप आत्मा न बभूव । द्वादशमास-
परिमाणस्य सम्बत्सरस्य सद्यो निष्पत्त्यसम्भवादिति भावः ॥

तमेतावन्तं कालमविभार्यावान्सम्बत्सरस्तमेतावतः कालस्य
परस्तादसृजत तं जातमभिव्याददात् स भाणमकरोत् सैव वा-
गभवत् ॥ ४ ॥

तं रेत उपादानकं गर्भं यावान्सम्बत्सरः द्वादशमासात्मकः कालः
एतावन्तं कालम् । अविभः--अविभ्रत् । एतावतः--सम्बत्सरात्मकस्य
कालस्य परस्तादनन्तरं तं गर्भस्थमसृजत असूत जातं तं सम्बत्सर-
मभिमुखीकृत्य व्याददात् । विशिष्य पुत्रत्वेन परिजग्राह स सम्बत्सर
आत्मा भाणं भणिति वचः अकरोत् निःसारितवान् । सैव वागभवत्
भूरादिव्याहृतिरूपा वागभवत् । यद्वा यद्भणिति वचः सैव तदभिमा-
निनी ज्ञानप्रकाशसुखभगवद्ब्यञ्जकत्वेन भणशब्दाभिधेया वाक् वाग-
भिमाननी सरस्वती अभवत् ॥ ४ ॥

स ऐक्षत यदि वा इयमभिमंस्ये कनीयोऽन्नं करिष्य
इति स तया वाचा तेनात्मना नेदं सर्वमसृजत यदिदं किं-

चोयजूंषि सामानि छन्दांसि यज्ञान् प्रजाः पशून् । स यद्यदेवा-
 सृजत तचदत्तुमधियत सर्वं वा अत्तीति तदितेरदितित्वं सर्व-
 स्यैतस्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवमेतदितेर-
 दितित्वं वेद ॥ ५ ॥

स मृत्युः परमात्मा कृत्स्नं कुमारमाज्ञोक्त्य ऐतत् विचारम-
 करोत् । किमिति यदीमं जातं सम्बत्सरम् । अभिमंस्थे लोनेकरिष्ये
 तदा कनीयोऽल्पमन्नं करिष्ये अतो बहन्नं भवत्वित्यालोच्य स मृत्युः
 तथा पूर्वोत्पन्नया वाचा भूरादिलक्षण्या तेनात्मना सम्बत्सररूपेण
 यदिदं किञ्चेदं सर्वमसृजत जनयामास । तदेव विवृणोति । ऋचौ
 यजूंषि सामानि छन्दांसि सप्त गायत्र्यादीनि । स्तोत्राश्चादिकर्माङ्ग-
 भूतांस्त्रिविधान् मन्त्रान् गायत्र्यादिच्छन्दोविशिष्टान् यज्ञांश्च पशून्श्च
 उद्गात्रादिना गीयमानमृग्जातं स्तोत्रं तदेव होत्रादिना संशयमानं
 शस्त्रम् । मृत्युः यद्यदेवासृजत तत्तन् अन्नं भक्षयितुम् अधि-
 यन् मन इति शेषः । आदत्तेतिशेषः । कुतः सर्वार्तत्वं
 मृत्योः । सर्व मत्तीति यन् तद्वै तदेव । अदितेरदितिशब्दवाच्यस्यात्मनः ।
 अदितित्वमदितिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तं यस्मात् । य एवमुक्तप्रकारेणादिते-
 रदितित्वं वेद स एतस्य स्वयोग्यस्य सर्वस्यात्ता भवति । अस्त्रोपासकस्य
 सर्वं स्वयोग्यमन्नं भवतीति पुनर्वचनं तात्पर्यद्योतनाय ॥ ५ ॥

सोऽकामयत भूयसा यज्ञेन भूयो यजेयेति । सोऽश्रा-
 म्यत् स तपोऽतप्यत तस्य श्रान्तस्य तप्तस्य यशोवीर्यमुदक्रामत् ।
 प्राणा वै यशोवीर्यम् तत्प्राणोष्णकान्तेषु शरीरं श्रयितुमधियत
 तस्य शरीर एव मन आसोत् ॥ ६ ॥

(सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन् व्यनेन स्या-
 मिति । ततोऽश्वः समभवद्यदश्वत्तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेध-

अथाश्वमेधयोर्निर्वचनामभ्यते, सोऽकामयत इत्यादिना ।
सम्बत्सराभिमानी ब्रह्मा भूयसा क्रतुश्रेष्ठेन यज्ञेनाश्वमेधनामकेन भूयः
परिपूर्णं परमात्मानं यजे यक्ष्ये, इत्यकामयत ऐच्छत्, स ब्रह्मा यज्ञो-
 पयोगीसाधनास्मरणादश्राम्यत् श्रमयुक्तो बभूव तत एव स ब्रह्मा तप
अतप्यत परमात्मानमुद्दिश्य तपश्चकार । श्रान्तस्य तप्तस्य तस्य चतुर्मुखस्य
 यशोवीर्यमुदक्रामत् । किं तद्यशोवीर्यम् । प्राणा वै यशोवीर्यम् । प्राणा-
 श्चक्षुरादयः, यशोवीर्यमिति मित्तत्वाद्यशोवीर्यम्, तेषु सत्सु ख्यातिर्भवति
 तथावीर्यं बलमस्मिन्शरीरे । नह्युत्क्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान् वा
 भवति । तदेवं यशोवीर्यभूतेषु प्राणेषूत्क्रान्तेषु शरीरान्निष्क्रान्तेषु प्रजा-
 पतेश्शरीरं च यितुमुच्छूनभावं गन्तुमधियत = आरब्धम् । अमेध्यञ्चा-
 भवत् तस्य चतुर्मुखस्य शरीर एव । तस्मिन्नेव शरीरे मन आसीत् । मया-
 त्यक्तं स्थूलं शरीरमुच्छूनं हेयमासीदिति शरीरविषय एव चिन्ता
 सर्वदा सम्बृत्तेत्यर्थः ॥ ६ ॥

✓ सोऽकामयत मेध्यं म इदं स्यादात्मन् व्यनेन स्यामिति
 ततोऽश्वः समभवद्यदश्च तन्मेध्यमभूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्व-
 मेधत्वम् । एष ह वा अश्वमेधं वेद य एनमेवं वेद तमनवरु-
 धैवामन्यत तं सम्बत्सरस्य परस्तादात्मन आलभत पशून्
 देवताभ्यः प्रत्यौहत् ।

स चतुर्मुखः मे मम इदं शरीरं मेध्यं शुद्धं स्यादित्यकामयतै-
 च्छत् । देहान्तरग्रहणसम्भवात् किमिति तस्यैव शुद्धीच्छा इत्यत
 उक्तम्—आत्मन्वीति । अहमनेनैव शरीरेण आत्मन्वी देहवान् स्यामित्य-
 भिप्रायेणाकामयतेति सम्बन्धः । ततस्तन्मेध्यमभूत् । तस्मिन् शरीरे
 विवेश च । ततः तत्प्रवेशानन्तरं स इत्यनुवर्तते । यज्ञपशुत्वनिमित्त-

कफलस्यापि लाभार्थम् । अश्वः—अश्वाकारः समभवत् । ततश्चामेध्यं
सद्ब्रह्मेच्छया पुनर्यज्ञार्थमेव मेध्यं शुद्धमभूदिति यत् तदेव तच्छरीरेण
तदाश्वेतीभावमेध्यताप्राप्त्यनन्तरं कृतत्वमेव । अश्वमेधस्य चतुर्मुख-
कृताश्वमेधनामकयज्ञस्याश्वमेधत्वमश्वमेधशब्दप्रवृत्तिनिमित्तम् । तथा
यत् तत्पुरुषशरीरमश्वत् वृद्धितं पश्चान्मेध्यञ्चाभूदिति यत् तदेव तच्छ-
रीरे स्थितत्वमेवाश्वमेधस्याश्वमेधनामकस्य ब्रह्मणोऽश्वमेधत्वमिति ।
तथा तत् चतुर्मुखस्य द्वितीयं रूपम् । अश्वत्—अश्वोभवत् तदेव रूपं
मेध्यं यज्ञ आलम्बनीयञ्चाभूदिति यत् तदेवाश्वकारेण यज्ञीयत्व-
मेवाश्वमेधस्याश्वमेधनामकचतुर्मुखद्वितीयरूपस्याश्वमेधत्वमिति । योऽ-
धिकारी एनं यजमानं पशुरूपञ्चतुर्मुखं तत्कृतयज्ञञ्च एवमुक्तनिमित्तेना-
श्वमेधशब्दवाच्यत्वेन वेद जानाति एष अश्वमेधम्, अश्वमेधशब्दार्थं
वेद ह वा इति प्रमाणसिद्धिं द्योतयति । यदर्थमश्वो भवत् तत्राश्वस्ये-
त्थंभावपूर्वकं विनियोगमाह-तमिति । तमश्वमनवरुध्य निरोधमकृत्वैव
सर्वस्मिन् भुवने सम्बत्सरपर्यन्तं चारयामास । तं सम्बत्सरचारित-
मश्वं सम्बत्सरस्य परस्तादन्ते आत्मने परमात्मने तदुद्देशेन यज्ञे
आलभत आलम्बनं कृतवान् । पशून्—अजादिकान् देवताभ्यः—
इन्द्रादिभ्यः प्रति विभज्य प्रत्यौहत्—त्यक्तवान् ।

तस्मात्सर्वदैवत्यं प्रोक्षितं प्राजापत्यमालभन्त एष ह
वा अश्वमेधो य एष तपति तस्य सम्बत्सर आत्माऽयमग्नि-
रर्कस्तस्येमे लोका आत्मानस्तावेतावर्काश्वमेधौ सोपुनरेकैव
देवता भवति मृत्युरेवायपुनर्मृत्युं जयति नैनं मृत्युरामोति
मृत्युरस्यात्मा भवत्येतासां देवतानामेको भवति ॥ ७ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥१॥

यस्मात् पशून् देवताभ्य प्रत्यौहद् ब्रह्मा तस्मादेवाधुनातना
याज्ञिकाः प्राजापत्यं देवताभ्यो दीयमानत्वेन प्राजापतिप्रज्ञापिततया
प्राजापतिसम्बन्धिनं प्रोक्षितं मन्त्रपूतं पशुं सर्वदैवत्यं सर्वदेवतोद्देशेन

आलभन्ते । य एष हरयमानमण्डलान्तर्गतस्तपति, एष सूर्योऽश्वमेध-
नामाकेन निमित्तेन, यतः सन्वत्सरः सम्बत्सराभिधोऽश्वमेधनामा
ब्रह्मा तस्य सूर्यस्यात्मा सूर्य व्याप्तनया स्थितः अयं चित्याग्निरर्कः पूर्वम-
र्कशब्दनिर्दिष्टः परमात्मेत्यर्थः तत्र तद्वबुद्धिः कार्या । तत्र युक्तिमाह-
तस्येति । तस्याध्यस्यमानस्य परमात्मनः स्वर्गाद्या लोका आत्मानः । तावेतौ
चित्याग्न्यश्वमेधौ । अत्रार्कशब्देन चित्याग्निरुच्यते । सो पुनरेकैव देवता
भवति । अग्न्यश्वमेधाभ्यामेवाऽऽश्वमेधदृष्टिविशिष्टाभ्यां प्रीणनीया देवतैकैव-
भवति । सा केत्याकांक्षायामाह (मृत्युरेव) परमात्मैवेत्यर्थः । एतद्वेत्तुः
फलमाह । अपमृत्युमिति । अपमृत्युं जयतीत्यर्थः । एषः संसारं नाप्नो-
तीत्यर्थः । ब्रह्मज्ञानेन संसारो निवर्तत इति सर्वजनानुभवसिद्धमिति
कथं दृष्टिविशिष्टचित्याग्न्यश्वमेधेन साध्या संसारनिवृत्तिरित्यत आह-
मृत्युरस्यात्मा भवतीति । अस्याश्वमेधकर्तुः पुंस आत्मा मृत्युः परमात्मा-
भवतीत्यर्थः । ततश्चाग्न्यश्वमेधयोर्ब्रह्मात्मकत्वावगमद्वारा संसारनिव-
र्त्तकत्वमुपपद्यत इत्याशयः । एतासां देवतानामेको भवति । अग्नीन्द्रा-
दिसायुज्यकामस्य तदपि भवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकायां टीकायां प्रथमाध्यायस्य
द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

द्वयाह प्राजापत्या देवाश्चासुराश्च ततः कानीयसा एव देवा
ज्यायसा असुरास्त एषु लोकेष्वस्पर्धन्त ते ह देवा ऊर्चुर्हन्तासुरान्
यज्ञ उद्गीथेनात्ययामेति ॥ १ ॥

अश्वमेधादिषु मुख्यप्राण एवोद्गाता कर्त्तव्यस्तस्यैव तत्र प्राप्त-
विघ्नपरिहारक्षमत्वादितिभावेन तत्रोपयुक्तां काञ्चन कवामाह - द्वया
इत्यादिना । प्राजापतेरिमा प्राजापत्याः ब्रह्मसुताः देवासुराश्चेतिद्वयाः
द्विप्रकाराः । ततः--तत्र देवासुरभागयोः देवाः कानीयसाः कनीयांसोऽ-
ल्पीयांसः । असुरा ज्यायसा ज्यायांसो भूयांसः ॥ भूयांसोऽसुरा इति

श्रुत्यन्तरात् । ते देवासुगः । एषु लोकेषु बहुवचनमाद्यर्थे । लोकाद्यर्थम् ।
 अस्पृष्टन्त स्पृष्ट्या युद्धं कृतवन्तः । बहुत्वादसुरैर्देवा जिता इति वक्तव्यम् ।
 ते पराजिताः देवाः परस्परमूचुर्ह किमिति हन्तेत्यास्वादाने । विष्णुपूजा-
 त्मके यज्ञे उद्गीथेन उद्गातुरुद्गानबलेन असुरान् अत्ययाम जया-
 मेति ॥ १ ॥

ते ह वाचमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो वागुदगायत् ।
 यो वाचि भोगस्तं देवेभ्य अगायद्यत्कल्याणं वदति तदात्मने ।
 ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य पाप्मनाऽ-
 विध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं वदति स एव स
 पाप्मा ॥ २ ॥

ते देवाः 'ह' निश्चयेन वाचमग्निमूचुः । किमिति नोऽस्मदिष्ट-
 सिद्ध्यर्थम् = उद्गायेति औद्गात्रं कर्म कुर्विति । तथेति तदुक्तमङ्गीकृत्य
 तेभ्यो देवेभ्यस्तदभिमतसिद्ध्यर्थं वागुदगायत् । तदेवाह यो वाचीति ।
 यो वाचि भोगो वेदपाठादिः तं तज्जनितपुण्यं देवेभ्योऽगायत् =
 उद्गानेन प्रापयामास । उद्गानं न वैवलं यजमानार्थमेव किन्त्वात्मा-
 र्थमपीत्याह—यदिति । यत्कल्याणं तदतिरिक्तं वदति, तत् तज्जनितं
 पुण्यम् आत्मने अगायदितिसम्बन्धः । ते, असुराः अनेनैवाग्निनैव-
 उद्गात्रा नोऽस्मान् देवाः अत्येष्यन्तीति विदुः । एवं ज्ञात्वा तमुद्गा-
 तारमभिद्रुत्य वेगेनाभिगम्य पाप्मना पापेन अविध्यन् वेधितवन्तः ।
 अग्नेरसुरकृतपापवेधः कथं ज्ञेय इत्यत आह—स य इति । योऽसुरप्रक्षिप्तः
 पाप्मा सः । स एवेति कः, यदेव यस्मादेव पापात् इदमप्रतिरूपमनृतं
 शास्त्रप्रतिषिद्धं वा वदति, स एव पाप्मा, स इति योजना ॥ २ ॥

अथ प्राणमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः प्राण
 उद्गायद्यः प्राणे भोगस्तं देवेभ्य अगायद्यत्कल्याणं जिघ्रति
 तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभि-

द्रव्य पाप्मनाऽभिध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं जिघृति
स एव स पाप्मा ॥ ३ ॥

अथाग्नेः पापवेदान्तरम् । प्राणं घ्राणम् । प्राणे—घ्राणे भोग
ईश्वरममर्षितः गन्धाघ्राणं यत्कल्याणं तदितरशुभगन्धम् ॥ अन्यन्मयं
पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

अथ ह चक्षुरुचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यश्चक्षुरुद-
गायन् । यश्चक्षुषि भोगस्तं देवेभ्य अगायद्यत्कल्याणं पश्यति
तदात्मने ते विदुरने । वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽभिध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं पश्यति
स एव स पाप्मा ॥ ४ ॥

चक्षुः सूर्यं चाक्षुषि भोगो विष्णुप्रतिमादिदर्शनघ्नः । कल्याणं
तद्व्यतिरिक्तं शुभरूपादिष्वम् ॥ ४ ॥

अथ ह श्रोत्रमूचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यः श्रोत्रमु-
दगायद्यः श्रोत्रे भोगस्तं देवेभ्य अगायद्यत् कल्याणं शृणोति
तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रुत्य
पाप्मनाऽभिध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं शृणोति
स एव स पाप्मा ॥ ५ ॥

श्रोत्रं दिग्देवताः । श्रोत्रे भोगो हस्तिकादिश्रवणरूपः कल्याणं
तदितरशुभशब्दम् ॥ ५ ॥

अथ मन ऊचुस्त्वं न उद्गायेति तथेति तेभ्यो मन उद-
गाद्यो मनमि भोगस्तं देवेभ्य अगायद्यत्कल्याणं सङ्कल्पयति
तदात्मने । ते विदुरनेन वै न उद्गात्राऽत्येष्यन्तीति तमभिद्रु-
त्य पाप्मनाऽभिध्यन्स यः स पाप्मा यदेवेदमप्रतिरूपं सङ्कल्प-

यति स एव स पात्मैवमु खन्वेता देवताः पाप्मभिरूपामृजन्नेव
मेताः पाप्मनाऽविध्यन् ॥ ६ ॥

मनश्चन्द्ररुद्रादीन । मनसि भोगः विष्णुस्मरणादिरूपः कल्याणं
तद्व्यतिरिक्तशुभकार्यम् ॥ ६ ॥

अथ हेममासन्यं प्राणमूचुस्त्वं न उदगायोति तथेति तंभ्य
एष प्राण उदगायत्ते विदुरनेन वै उदगात्राऽत्येष्यन्ताति तद-
भिद्रुत्य पाप्मनाऽविध्यन्स यथाऽश्यानमृत्वा लोष्टोविध्वंसे-
तव हँव विध्वंसमानाविध्वञ्चाविनेशुस्ततो देवा अभवन्
पराऽसुराभवत्यात्मना परास्यद्विषन् भ्रातृन् भवति य एवं
वेद ॥ ७ ॥

इमं समर्थत्वेन प्रसिद्धम् । आसन्यम् । आस्ये भवं मुद्यान्तगेतं
प्राणं मुख्यवायुं स वक्ष्यमाणोदष्टान्तो यथा लोष्ठः पांमुपिरडः ।
अश्मानं व्रजशिलां ऋत्वा प्राप्य विध्वंसेत नश्यत्येव एवमेव ह खलु
प्राणं वेद्धमीसन्त असुराः विध्वंसमानाः विसंसमानदेहाः सन्तः विध्वञ्च
सर्वत्र विनेशुः । अदर्शनं प्राप्ताः । ततोऽनन्तरं देवाः प्रापपदा (इति
शेषः) अभवन् । असुराः पराभवन् । योऽधिकारी एवमुक्तप्रकारेण
प्राणं वेद, अस्य द्विषन् शत्रुः । आत्मना परमात्मना तत्प्रसादेन परा
भवति । भ्रातृव्यः भ्रातृवत्सहस्थितः पाप्मा च पराभवति ॥ ७ ॥

ते होचुः क्व नु सोऽभूद्योन इत्थमसक्तैत्ययमास्येऽन्तरिति
सोऽयास्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः ॥ ८ ॥

ते ह देवा ऊचुः यो मुख्यप्राणो नोऽस्माकमित्थमुक्तरूपं शत्रु-
पराजयमसक्त संयोजितवान् । स क्व नु कस्मिन् देशे प्रतिष्ठित इत्युच-
संमन्त्रयांचकुरिति यावन् । एवं संमन्त्र्य ददृशुः । अन्तरास्येऽयामिति
प्रत्यक्षतो दृष्टो यः प्राणः सोऽस्यास्यः । अतएवाङ्गिरसः । आङ्गिरसशब्दं
निर्याक्ति । अङ्गानामिति । रसः - सार इत्यर्थः ॥ ८ ॥

स वा एषा देवता दूर्नाम दूरं यस्या मृत्युः । दूरं ह वा
अप्मान्मृत्युर्भवति य एवं वेद ॥ ९ ॥

हि तस्मान् । अस्याः प्राणाय देवतायाः मृत्युः पापरूपः दूरं
दूरे वर्तते तस्माद्दूरिति व्यनेति सम्बन्धः । दूर्नामकत्वेन प्राणविशया
फलमाह । य एवमिति ॥ ९ ॥

स वा एषा देवतानां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहन्त्य
यत्राऽऽमां दिशामन्तस्तद्रमयाञ्चकार तदामां पाप्मानं विन्य-
दधात्तस्मान्न जनमियान्नान्नमियान्नेत्याप्मानं मृत्युमन्वयाया
नीति ॥ १० ॥

एषा विष्णुवृत्ताश्रया सा प्राणाय देवता पूर्वमसुरैरनृतादिभिः
पाप्मभिः संयोजितानां वागादिदेवतानाञ्च पाप्मानं मृत्युं पापमृत्युम-
पहन्त्य मोचयित्वा यत् यस्मान् तामां प्रनिष्ठानां दिशामन्तस्तत् रमयां-
चकार । आमां देवतानां पाप्मानं पापानि तत्तद्दिगन्तस्थितजने विन्य-
दधात् । विशेषेण स्थापितवर्ता । तस्माद्गहं पाप्मानं मृत्युं नैनैवान्वयानि
प्राप्तवानिति मन्वानोऽधिकारिलोकः जनं नेयान् न गच्छेत् । अन्तं
पापजननिवासस्थानं दिगन्तरं नेयादिति ॥ १० ॥

स वा एषा देवतानां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहन्त्यार्थ-
नामृत्युमत्यवहत् ॥ ११ ॥

मृत्युविमोचनानन्तरं हिमकरोदिति जिज्ञासायानुक्तान्वादपूर्वक
माह । मेति । अथ मृत्युविमोचनानन्तरम् । एषा वागादिदेवता
मृत्युमतीयावहनं कर्त्तुं लोकं प्रापयामास ॥ ११ ॥

स वै वाचमेव प्रथमामत्यवहत् सा यदा मृत्युमत्यमुच्यत
सोऽग्निरभवत् सोऽयमग्निः परेण मृत्युमतिक्रान्तो दीप्यते ॥ १२ ॥

एतदेव विवृणोति । स इत्यादिना । स वै मृत्युः प्राणः प्रथमा
पूर्वमेवादुगात्त्वेन स्वीकृता वाचमग्निमेव मृत्युमत्यवहनं । सा वाक्

यदा मृत्युम् । अन्यमुच्यत तदा मोक्षितरभवत् । स्वपदे स्थितः न
व्यापारश्चाकरोदित्याह । सोऽयमिति । परेण प्राणेन । एवमुक्तं
त्रापि ॥ १० ॥

अथ प्राणमत्यवहन्म यदा मृत्युमत्यमुच्यत स वायु-
भवत् सोऽयं वायुः परेण मृत्युमतिक्रान्तः पवते ॥ १३ ॥

अथ चक्षुरित्यवहन्म यदा मृत्युमत्यमुच्यत स आदित्योऽ-
भवत् सोऽमावादित्यः परेण मृत्युमतिक्रान्तास्तपति ॥ १४ ॥

अथ श्रोत्रमत्यवहन्म यदा मृत्युमत्यमुच्यत ता दिशोऽपव-
न्ता इमा दिशः परेण मृत्युमतिक्रान्ताः ॥ १५ ॥

मृत्युमतिक्रान्ताः स्वस्वव्यापारं कुर्वन्तीतिशेषः ॥ १३-१४-१५ ॥

अथ मनोऽत्यवहन् तद्यदा मृत्युमत्यमुच्यत स चन्द्रमा
अभवत् सोऽर्मा चन्द्रमाः परेण मृत्युमतिक्रान्तो भान्येवं ह
एनमेवा देवता मृत्युमतिवहति य एवं वेद ॥ १६ ॥

अनेन देवा अभवन्निनिप्रागुक्तमेव विवृतं भवति । य एव
मुक्तमहिमाविशिष्टं प्राणं वेद एनम एषा प्राणख्यादेवता एवं वा
एवमेव अग्न्यादिदेवता इव मृत्युं पापम् । अति अतिक्रामयित्वा तत्र
ग्योर्ध्वलोकं वहति ॥ १६ ॥

अथात्मनेऽन्नाद्यमगाद्यमगाद्यद्वि किंचान्नमद्यतेऽनेनैव
तदद्यत इह प्रतिष्ठति ॥ १७ ॥

अथ देवताकार्यमाधनानन्तरम् । आत्मने स्वार्थम् । अन्नञ्च
नन अद्यमन्नान्नम् । अन्नमिति यावत् उद्दिश्यागायन । गानफलञ्च
लब्धश्चेत्याह । यदिति । यत्किञ्चान्नमद्यते प्राणिभिरितिशेषः । तस्य
मन्नमनेनाद्यत इत्युक्तिरित्यत आह । इहेति । इहप्राणिषु प्रतिष्ठति
प्राणः ॥ १७ ॥

ते देवा अत्रुवन्नेतावद्वा इदं सर्वं यदन्नं तदान्मन
आगामीरनुतोऽस्मिन्नन्न आभजस्वेति ते वै माभिमंविशन्तेति
तथेति तं समन्तं परिण्यविशन्त तस्माद्यदनेनान्नमन्ति तेनैता-
स्तृप्यन्त्येवं ह वा एनं स्वा अभिमंविशन्ति भर्ता स्वानां श्रेष्ठः
पुर एता भवत्यन्नादोऽधिपतिर्य एवं वेद य उ हैवं विदं स्वेषु
प्रति प्रतिबुभूषति न हैवालं भार्येभ्यो भवत्यथ य एवैतमनुभवति
यो नै तमनुभार्यान्बुभूषति सहैवालं भार्येभ्यो भवति ॥ १८ ॥

ते देवा अत्रुवन किमिति, यदिदं प्राणिभिर्यमानम् । एताव-
द्वा एतावदेवान्नम् । इतोऽतिरिक्तमन्नं नान्ति तन्मव आन्मते आन्मार्थ-
मेव त्वमागामीः वयमप्यन्नं विना स्थातुं न शक्नुम इति । अनुवद-
न्तगम् । अस्मिन्नन्नेनः अस्मान् आभजस्व भागिनं कृचिंति ते देवा
अत्रुवन्निति सम्वन्धः । ते अन्नाशिनो यूयं मा मां अभिसमन्ततः
मंविशतः, प्राणिदेहमिति शेषः । इति प्राणोऽन्वोदिनिशेषः । देवास्तथेति ।
तदुक्तमङ्गीकृत्य तं प्राणमनुसमन्तं समन्ततः परिवारतया न्यविशन्त ।
तस्माद्देवानन्नभागिनः कृत्वा प्राणिषु निवेशितत्वात् । अनेन देवता-
परिवृत्तेन प्राणेन प्रेरितः प्राणी यदन्नमन्ति तेनान्नेनैता देवताः तृप्यन्ति
य एवमुक्तमहिमानं प्राणं वेद यथा देवाः प्राणमभिमंविशन्ति एवं ह
एनं वेत्तारं स्वज्ञानयः अभिसम्विशन्ति—आश्रयन्ते । आश्रितानां
स्वानां भर्ता पोषकः तेषां मध्ये श्रेष्ठः मन पुनः पुरतः एता गन्ता
अन्नादो भोक्ताऽधिरतिश्च भवति । प्राणविदो विद्वेषिणोऽतिष्ठमाह-
यमिति । य एवं प्राणविद प्रति स्वेषु ज्ञानिषु मध्ये द्रव्यविषये वा य उ
यः कश्चिन् प्रति प्रतिकूलो भवेति बुभूषति भविषुमिच्छति स भार्येभ्यो
भर्तव्येभ्यः तद्भरणार्थमिति यावत् । अन्नं समर्थो नैव भवति ह ।
प्राणविदनुकूलस्येष्टमाह—अथेति । एतं प्राणविदं य एवानुभवति ।
अनुकूलो भवान् । वायुश्चैतं प्राणविदमन्येवानवर्तयन्नैव भार्यान्
भर्तव्यवान् बुभूषति भर्ता मिच्छति स एव भार्येभ्योऽलम्भवति ॥ १८ ॥

सोऽयाम्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रसः प्राणो वा अङ्गानां
रसः प्राणो हि वा अङ्गानां रमस्तस्माद्यस्मान्करमाचाङ्गान
प्राण उक्तामिति तदेव तच्छ्रुत्येत्येष हि वा अङ्गानां रमः ॥ १९ ॥

सोऽयाम्य आङ्गिरसोऽङ्गानां हि रम इत्युक्तं प्राण एवोपपादयि-
तुमनुवदति—स इति । उपपादयितुं प्रतिजानीते । प्राणो वा इति । वै
शब्दोऽवधारणार्थः, अङ्गानां रम इति प्रागुक्तः प्राण एवेत्यर्थः । कुतः ?
इत्यतस्तन्प्रसिद्धमिन्याह । प्राणो हीति । प्राण एवाङ्गानां शरीरावयवानां
रसो नियामक इति प्रसिद्धमिन्यर्थः तन्नियामकत्वमेव कुत इत्यत-
स्तदुपादानपूर्वकं हेतुमिच्छिं दर्शयति—तस्मादिति । प्राणो यदा यस्मात्क-
स्माच्चिदङ्गादुत्क्रामति तदैव तदङ्गं शृण्वति, हि यस्मान्स्मात्
एव प्राण एवाङ्गानां नियामक इत्यर्थः । निगमयति एव इति ॥ १९ ॥

एव उ एव बृहस्पतिर्वाग्वै बृहती तस्या एव पतिस्तस्मा
दु बृहस्पतिः ॥ २० ॥

एव उ एव ब्रह्मणस्पतिर्वाग्वै ब्रह्म तस्या एव पतिस्तस्मादु
ब्रह्मणस्पतिः ॥ २१ ॥

प्राणस्य महिमाधिक्यलाभाय तत्र बृहस्पत्यादिशब्दान् प्रति-
ज्ञापूर्वकं निर्वक्ति—एव इति । उशब्दः 'च' शब्दार्थे बृहस्पतिश्चेति सम्बन्धः ।
तत्र हेतुः, वाग्वै बृहती बृहत्याख्यच्छब्दस्यो वाप्रपत्त्वादित्ये भावः ।
नादृश्या वाच एव प्राणः पतिरिति रत्नकः वागादिमत्तायाम्बुदधीनत्वा-
दिति भावः ॥ २० ॥ अत्र-

एव उ एव माम वाग्वै मामैष मा चामश्चेति तत्साम्नः
सामत्वम् ॥

एव उ एव वाग्विशिष्टो मुख्यप्राण एव माम, मा चामश्चेति
सा वाक् । आमः प्राणः । अमिति गच्छद्दीन्यमः गमनार्थादिमन्तर । तद-
पपादयति—वाग्वै मामैष इति । तन्माप्तः सामशब्दवान्यस्य वागो
सामर्थ्यं सामशब्दप्रवृत्तिर्नामिदम् । प्रकाशान्तरेण सामशब्दं निर्वक्ति-

यदेव समः प्लुषिणा समो मशकेन समो नागेन सम
एभिस्त्रिभिर्लोकैः समाऽनेन सर्वेण तस्मादेव मा भ । अश्रुते
साम्नः सायुज्यं सलोकतां जगति य एवमेतत्साम वेद ॥ २१ ॥

यदेव यत्तु ३ एवेति च्छेदः । ३ शब्दो वार्थकः । समः
प्लुषिणा पुत्रिकाशरीरेण समो मशकेन मशकशरीरेण समो
नागेन हस्तिशरीरेण सम एभिस्त्रिभिर्लोकैः । त्रैलोक्यशरीरक-
भगवन्शरीरेणापि समो देवमनुष्यादिमर्वशरीरेणापि समः ।
तच्च प्रदोषो घटे सङ्कुचति प्रसादे च विकसित तथा प्राणोऽपि
मशकादिशरीरेषु सङ्कोचामभादिदेहेषु विकामञ्चापद्यतामिति सम-
त्वासिद्धिरिति वाच्यम् । यतः खण्डादिषु गोत्ववच्छरीरेषु सर्वत्र-
स्थितस्य प्राणस्य तच्छरीरानुरूपव्याप्तिमत्त्वेन समः । 'त एते सर्व
एव समाः सर्वेऽनन्ता इति श्रुतेर्जागरूकत्वान् । प्राणस्य समत्वं
सिद्धयति । एतद्वेत्तुः फलमाह—अश्रुत इति । एवं समत्वात्मा-
माख्यं प्राणं वेद यः श्रुतिप्रसारितमहत्त्वं तस्यैतत्फलमश्रुते
व्याप्नोति, साम्नः प्राणस्य सायुज्यं सलोकतां समानलोकतां जयति
प्राप्नोति ॥ २२ ॥

एष उ वा उद्गीथः प्राणो वा उत्प्राणेन हीदं सर्वमुत्तब्धं
वागेव गीथोच्च गीथाच्चेति स उद्गीथः ॥ २३ ॥

एष उ वा उद्गीथः । प्राणः । प्रस्तावादिशब्दस्य भक्तिविशेषं
रुढत्वादुद्गीथो नेत्यायासेन्यत्र चोद्गात्रे कमणि प्रयुक्तत्वात् कथमुद्गी-
थशब्देन प्राण उच्यते इत्यत आह—उत्प्राणेनेति । उत्प्राणेन हि
यस्मादिदं सर्वं जगदुत्तब्धम् । ऊर्ध्वं स्तब्धमुत्तम्भितं विधृतमित्यर्थः ।
तस्माद्-प्राणो वागेव गीथोऽशब्दविशेषत्वादुद्गीथभक्तः । गायतेः
शब्दाद्यन्वान्मा वागेव नदुद्गीथभक्तः शब्दव्यतिरेकेण किञ्चि-
द्रूपमुत्प्रेत्यनं । तस्माद्युक्तमवधारणं वागेव गीथेति । उच्च

प्राणो गीथा च प्राणतन्त्रा वागिन्युभयमेकेन शब्देनाभिधीयते, स उद्गीथः ॥ २३ ॥

उक्तार्थमिदमे आख्यायिकाऽऽरभ्यते ।

तद्वापि ब्रह्मदत्तश्चैकितानेयो राजानं भक्षयन्नु-
वाचान्यस्य राजा मूर्धानं विपातयताद्यदितोऽयास्य
आङ्गिरसोऽन्ये नोद्गायदिति वाचा च ह्येव म प्राणेन चोद-
गायदिति ॥ २४ ॥

तत तत्रैतस्मिन्नुक्तेऽर्थे हापि प्रसिद्धमपि ब्रह्मदत्तो नामतः,
चैकितानेरन्यं चैकितानेयः राजानं सोमं भक्षयन्नुवाच । अयं
भक्षयमाणो राजा ऽन्यस्य तस्य मूर्धानं शिरोविपातयताद्विस्पष्टं पातयतु ।
तस्यापराधं दर्शयन्नाह—रुदि न इति । यस्मात्कारणादितोऽस्मादया-
स्याङ्गिरसो मुख्यप्राणादन्येन देवनान्तरेणोद्गायदुद्गानं कृतवान् ।
इति शब्दो ब्रह्मदत्तवाक्यसमाप्तो । यस्माद्धेतोः सोमं पिवच्छपथं
कृतवान्तस्माद्ब्रह्मदत्तोऽपाम्याङ्गिरसशब्दितवाक्स्महितप्राणवेदनमेव कृत्वो-
द्गानं कृतवानित्यर्थः ॥ २४ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः स्वं वेद भवति हास्य स्वं तस्य वै
स्वर एव स्वं तस्मादान्विज्यं करिष्यन् वाचि स्वरमिच्छेत तया
वाचा स्वरमभ्यनयाऽऽन्विज्यं कुर्यात्तस्माद्यज्ञे स्वरवन्तं दिदृक्षन्त
एव । अथो यस्य स्वं भवति हास्य स्वं य एवमेतत्साम्नः
स्वं वेद ॥ २५ ॥

तस्येति प्रकृतप्राणस्य परामर्शकम् । एतस्य प्रकृतस्य साम्नः
सामशब्दवाच्यस्य प्राणस्य यः स्वं धनं वेद तस्य स्वं भवति । फलेन
प्रलोभ्याभिमुखीकृत्य शुश्रूषव आह । तस्य वै साम्नः स्वर एव
स्वम् । स्वरशब्देन कण्ठगतं माधुर्यमुच्यते । यस्मादेवं तस्मादान्वि-
ज्यम् । ऋन्विजः कर्मान्विज्यम् । ऋन्विजर्मोद्गानं करिष्यन् वाचि
विषये वागाश्रितं स्वरमिच्छेत् यथा कण्ठध्वनिर्भवति तदुपायं मय
पिप्पलीमेवादिलक्षणं कुर्यादित्यर्थः । तथैवं संस्कृत्या वाचा स्वर-

सम्पन्नयाऽऽन्विज्यं कुर्यात् । तस्मान् स्वर एव साम्नः स्वं तस्माच्छब्दे
स्वरवन्तमुद्गातारं दिदृक्षन्त एव द्रष्टुमिच्छन्त एव जना इति
शेषः । प्रसिद्धं हि लोके यस्य स्वधनमस्ति तं सर्वं दिदृक्षन्त-
इति ॥ एतद्वेत्तुः फलं दर्शयति-भवतीति । योऽधिकारी एवं
प्रागुपदिशितप्रकारेण साम्नः स्वं धनं वेद जानाति, अस्य वेत्तुः
स्वं भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः सुवर्णं वेद भवति हास्य सुवर्णं
तस्य वै स्वर एव सुवर्णं भवति हास्य सुवर्णं य एवमेत-
त्साम्नः सुवर्णं वेद ॥ ६ ॥

साम्नो गुणान्तरमाह । तस्येति--अस्मावपि मौम्वर्यमेव
पूर्वोत्तरयोरयमेव विशेषः । पूर्वकण्ठगतं माधुर्यमिदन्तु लक्षणज्ञान-
पूर्वकं सुवर्णशब्दवाच्यम् । सृष्टुवर्णोच्चारणमिति यावत् । तस्य हैतस्य
साम्नोः यः सुवर्णं वेद भवति एवं फलप्रदर्शनेन शुश्रूषामुत्पाद्याह-
तस्येति । सप्रस्वरवेत्तुः स्वर एव सुवर्णं भूषणम् । सामम्बरे सुवर्ण-
त्वज्ञानस्य फलं निर्वक्ति-भवति हास्य इति ॥ २६ ॥

तस्य हैतस्य साम्नो यः प्रतिष्ठां वेद प्रति ह तिष्ठति
तस्य वागेव प्रतिष्ठा वाचि हि खल्वेष एतत्प्राणः प्रतिष्ठितो
गीयतेऽन्न इत्युहैक आहुः ॥ २७ ॥

प्राणस्य प्रतिष्ठात्वगुणं दर्शयन्नाह-तस्येति । तस्य साम्नो यः
प्रतिष्ठां वेद गुणं जानाति स पुमान् प्रतिष्ठति । “तं यथोपासते”
इति श्रुतेस्तद्गुणत्वं युक्तम् । एवं फलप्रदर्शनेन पूर्वं शुश्रूषामुत्पा-
द्याह-तस्य वै इति । तस्य साम्नः वागेव वागिति जिह्वामूलीयादीनां
स्थानानामाख्या सैव प्रतिष्ठा तदाह-वाचि हीति । एष मुख्यप्राणः
वाचि, जिह्वामूलीयादिषु हि यस्मान् प्रतिष्ठितः मन्त्रैतद्गानं गीयते-
गीतिभावमापद्यते, तस्मान् साम्नः प्रतिष्ठा वाक् । अन्ने प्रतिष्ठितो
गीयते इत्युहैकऽन्य आहुः ॥ २७ ॥

1975

(अथातः पवमानानामेवाभ्यारोहः स वै खलु प्रस्तोता
 साम प्रस्तौति । स यत्र प्रस्तूयात्तदेतानि जपेत् । अमतो मा मद्ग-
 मय तमसो मा ज्योतिर्गमय मृत्योर्माऽमृतं गमयेति स यदाहास-
 तो मा सदगमयेति मृत्युर्वा अमत्सदमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं
 मा कुर्वित्येवैतदाह तमसो मा ज्योतिर्गमयेति मृत्युर्वै तमोज्यो-
 तिरमृतं मृत्योर्माऽमृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह मृत्योर्माऽ-
 मृतं गमयेति नात्र तिराहितमिवास्ति । अथ यानीतराणि
 स्तोत्राणि तेष्व्वात्मनेऽन्नाद्यमगाधेत्तस्मादु तेषु वरं वृणीत य
 कामं कामयेत तम् स एष एवविदुद्गाताऽऽत्मने वा यजमा-
 नाय वा यं कामं कामयते तमागायति तद्धैतल्लोकजिदेव न हंवा-
 लोकयातोया आशास्ति य एवमेतत्साम वेद ॥ २८ ॥

इति प्रथमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

ब्रह्मलोकाभ्यारोहहेतुतयाऽभ्यारोहशब्दवाच्यानां मन्त्राणां प्रार्थना-
 रूपाणां प्रयोगकालं मन्त्रार्थञ्चाह-अथेति । अथोद्गातृप्राणविद्योपदेशा-
 नन्तरं वहिष्पवमानमाध्यंदिनपवमानार्भवपवमानभेदभिन्नानां त्रयाणामेव
 पवमानानामभ्यारोहमन्त्रा नेतरेषामापृष्टादिस्तोत्राणामित्यर्थः । प्रस्तोता
 प्रस्तोतुं योग्य इति स एव साम प्रस्तौति-स प्रस्तोता यत्र यदा प्रस्तूयान् ।
 प्रस्तावमारभेत्, तन् तदा प्रस्तावकाले एतानि वक्ष्यमाणानि विष्णुप्रार्थनरू-
 पाणि यजृपि स्तोत्राणि जपेत् । तान्युदाहरति-असत इति । मा मामस-
 तमद्गमय मृत्योरमृतं गमय मृत्योरमृतं कुरु मृत्योः संसारादुद्धृत्यामृतं कुर्वि-
 न्यर्थः । स यदा हानेन मन्त्रेण यत्प्रतिपाद्यमाह-तदमृतं मा कुर्वित्ये-
 दाहेत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । अथ यानीति । यस्मान् कारणान्
 त्रिष्वपि पवमानेषुद्गातृभिर्यजुर्मन्त्रैर्यजमानेन स्वगतं फलं याचिनोऽतो
 यजमानगामिकलमुद्दिश्यैवागायन् । पवमानत्रयव्यतिगिक्ताऽऽद्याश्च
 नवस्तोत्रेष्वान्मने स्वार्थमन्नागमुद्दिश्यागायेत् । तस्मादिनि । तस्माज्ज्ञेता

पवमानः यतिरिक्तस्मोत्रेषु यं कामं कामयेन तं वरं वृणीत । स
एष इति । तमुद्दिश्यागाय आगानेन तं सम्पादयतीत्यर्थः । तद्धेत-
दिति पूर्वोक्तं तदेतत् प्राणवेदनं लोकत्रिदेव ब्रह्मलोकसाधनमेव । एवं
वेत्तुः फलं निर्वक्ति-न्न हैवेति । य एवमुक्तप्रकारेण सामशब्दनिर्दिष्टं
वेद तस्य वेत्तुः । आलोक्यतायाः । लोकस्यायं लोक्यः । न लाक्यः
अलोक्यस्तभ्यभावस्तथा लोकराहित्यस्येति यावत् । आशा नास्ति,
अरिणा न कार्येतिभावः ॥ २८ ॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्स्वप्रकाशिकाटीकायां प्रथमाध्यायस्य-

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः सोऽन्वीक्ष्य नान्यदात्म-
नोऽपश्यत् सोऽहमस्मीत्यग्रे व्याहरत्ततोऽहंतामाभवत्तस्मादप्येत-
र्हामन्त्रितोऽहमयमित्येवाग्र उक्त्वाऽन्यथान्यन्नाम प्रव्रूते यदस्य
भवति स यत्पूर्वोऽस्मान्मर्वस्मान् सर्वान् पाप्मन औषत्तस्मान्पुरुष
ओषति ह वै स तं योऽस्मान्पूर्वा बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

इदं नामरूपात्मकं जगदग्रे सृष्टेः प्राक् पुरुषविध आत्मैवासीत् ।
पुरुषस्य विधेव विधा यस्य स पुरुषविधः पुरुषाकार इत्यर्थः । स पुरुषः
परमात्माऽन्वीक्ष्य दृष्ट्वा आत्मनोऽन्यत्रापश्यत् सर्वस्य वस्तुनः
परमात्मनोऽविभक्तत्वादिति भावः । अहमस्मि अहङ्कारः स्यां चतुर्मुखः
स्यामिति सङ्कल्पवाक्यं व्याजहार, ततोऽहंतामाऽभवत् चतुर्मुखोऽभवत् ।

“तस्मान् पद्मात्ममभवद् ब्रह्मा वेदमयो निधिः । अहङ्कार-
इति ख्यातः सर्वभूतात्मभूतकृत-” इति मोक्षार्थे भृगुभरद्वाजमन्त्रादेऽ-
भिहितम् । यस्मादेवं तस्मान्मसृष्टोऽपि लोकः । एतर्हि एतस्मिन् काले आम-
न्त्रितः कम्बुमिति सृष्टोऽहमयमित्येव अग्रे प्रथममुक्त्याऽथानन्तरम्,
अन्यान्पण्डितियं यदस्य पुरुषस्य मातापितृकृतं भवति तन्नाम प्रव्रूते
कथयति ॥ स परमात्मा यस्मान् सर्वस्मान् पूर्वा यस्माच्च हेतोः सर्वान्

पाप्मनः औपत ददाह । 'उप' दाहे-तस्मान् । पुरुषः पुरुषपदवान्यः
नात्र तच्छब्देनाऽऽव्यवहितस्याहंताम्नश्चतुर्मुखस्य परामर्शः । तस्य स्वयं
कर्मवशस्य सर्वपापदाहकत्वासम्भवान् । एतद्वेत्तुः फलमाह । य एवमुक्त
प्रकारेण पुरुषविधं परमात्मानं वेद स तमोपति दहति, तं कं योऽस्मान् पूर्वो
बुभूषति । यः पुमानस्मात्पुरुषविदः पूर्वो बुभूषति श्रेष्ठो भवितुमिच्छति ।
विजिगीषुं तिरस्करोतीति फलितार्थः ॥ १ ॥

सोऽधिभेत्तस्मादेकाकी विभेति सहायमीक्षांचक्रे यन्मदन्य-
न्नास्ति कस्मान्नु विभेमीति तत एवास्य भयं वीयाय कस्माद्व्य-
भेष्यद् द्वितीयाद्वै भयं भवति ॥ २ ॥

स ब्रह्मा । अविभेत् भूतवान् । एकाकित्वान् । यस्मादेवं तस्मान्
अग्रतनो यः कोऽपि एकाकी निर्विवेकं विभेति, सोऽयं चतुर्मुख ईक्षां-
विमर्शं चक्रे ह किमिति । यद्यस्मादन्यन् मद्वाधकं नास्ति अतः कस्माद्विभे-
मीति । तत एव विमर्शनादेव । अस्य ब्रह्मणो भयं वीयाय विस्मयता
जगाम । तत्रोपपत्तिमाह-कस्मादिति । हि यस्माद्वितीयाद्विरोधिनः
समानाद्विरोधिनोऽधिकान् रवानधीनाद्वा भयं भवति तच्चात्र नास्ति, अतः
कस्माद्विभेष्यत् ॥ २ ॥

स वै नैव रेमे तस्मादेकाकी न रमते स द्वितीयमैच्छत् ।
स हंतावानास यथा स्त्रीपुमाश्च सौ सम्परिष्वक्तौ स इममेवात्मानं
द्वेधाऽपातयत्तत पतिश्च पत्नी चाभवतां तस्मादिदमर्थवृत्तमिव
स्व इति हस्माऽऽह याज्ञवल्क्यस्तस्मादयमाकाशः स्त्रिया पर्यत
एव तां सम्भवत्ततो मनुष्या अजायन्त ॥ ३ ॥

स चतुर्मुखः नैव रेमे । यस्मादेकाकिनश्चतुर्मुखस्य न रतिरत एवं-
दानीमपि एकाकी न रमते रतिरिष्टार्थसंयोगजा प्रीतिर्नानुभवति ।
स ब्रह्मा द्वितीयं रन्तुमैच्छत् । ह शब्दो वृत्तार्थस्मरणे । यथा लोक स्त्रीपु-
मांसौ रत्यर्थं संपरिष्वक्तौ यत्परिमाणौ स्यातां स तत्परिमाणो विवृद्धो

वभूयेत्यर्थः । स ब्रह्मा इमं विबुद्धमात्मानं शरीरं द्वेधाऽपानयत् । ततः
पतनादेव पतिपत्नीशब्दवाच्यौ दम्पती अभवताम् । तस्माद्वेतोर्गदं शरीरं
स्वः स्वस्यात्मन इति यावत् । विभक्तिव्यव्ययशब्दान्दमः ।
तस्मादिदं शरीरमात्मनोऽर्धवृगलमर्धञ्च तद्वृगलञ्च तद-
र्धवृगलमर्धविदलमिवेत्यर्थः । प्राक् स्युद्धृत्ताच्छरीरस्यार्धवृगल
मित्युच्यते । इतियाज्वल्क्य आह स्मोक्तवान् । यस्मान् । विवाह-
प्रागर्थं विदलं तस्मादेकांशो विवाहे सति स्त्रिया पृथ्यते । अर्धो वा
एष आत्मनो यत्पत्नीतिश्रुतेः । तां शतरूपाख्यामात्मनादुहितरं स प्रजा-
पतिः समभवत् । तस्मान् तत्सङ्गान्मनुष्या उत्पन्नाः ॥ उक्तञ्च विष्णु-
पुराणे । शतरूपाञ्च तां नारीं तपोनिर्धूतकल्मषाम् । स्यायम्भुवो मनु-
र्देवः पत्नीत्वे जगृहे प्रभुः ॥ ३ ॥

सो हेयमीक्षांचक्रे कथं नु मात्मान एव जनयित्वा सम्भ-
वति हन्त तिरोऽमानीति सा गौरभवद्वृषभइतरस्तां समेवाभव-
त्ततो गावोऽजायन्त वडवेतगऽभवदश्व वृष इतरो गर्दभीतरग-
गर्दभ इतरस्तां समेवाभवत्तत एकशकमजायताजेतगभव-
द्वस्त इतरोऽविरितगमेष उतरस्तां समेवाभवत्ततोऽजावयोऽ-
जायन्तैवमेव यदिदं किञ्च मिथुनमापिपीलिकाभ्यस्तत्सर्वम-
मृजत ॥ ४ ॥

सा उह इयमिति पदच्छेदः । मेयं शतरूपा ईक्षां विचारं चक्रे
ह किमिति । सा मां आत्मानः स्वस्मादेव जनयित्वा कथं नु सम्भोगं
करोति । हन्तेत्याश्चर्यं । तिरोऽमानीति । तिरोभूतामानीति । एवं लौकि-
कर्त्ताम्यभावं दर्शयित्वा गवादिनानामृष्ट्यर्थं सा शतरूपा गौरभवत् ।
इतरश्चतुर्मुखः वृषभः मन तत्समभवत् । ततो वृषगोसंयोगेन गावोऽ-
जायन्त । इतरा शतरूपा वडवाऽश्वाऽभवन् । इतरः । अश्ववृषः । अश्व
श्रेष्ठः । तत्सममर्वादितिसम्बन्धः । इतरा गर्दभी अभवन् । इतरो-
गर्दभः । नामैव गर्दभीमेव समभवत् । ततो वडवाश्ववृषादिसम्भोगेन

एकशफम् । अश्वगर्दभाद्येकशफोपेतजातीयमजायत वस्तुः-च्छायाः ।
शिष्टं पूर्ववत् । एवमुक्तप्रकारेण । आपिपीलिकाभ्यः पिपीलिकापय्यन्त
यदिदं किञ्च मृगकीटकादिकं मिथुनं मिथुनमृष्टियोग्यं तस्मैवम-
सृजत ॥ ४ ॥

सोऽवेदेहं वा व सृष्टिरस्य' हीदं'मवेमसृहीति ततः सृष्टि-
रभवत्सृष्ट्यां हास्यैतस्यां भवति य एवं वेद ॥ ५ ॥

स ब्रह्मा सर्वमिदं जगदितिमृष्टा उवेत् व्यजानात् । किमिति
अहमेव सृष्टिः कुतः हि यस्मादहं इदं देवादिपिपीलिकान्तं सर्वम्, अमृत्ति
मृष्टवानिति ततः सृष्टिकर्तृत्वेन प्रवृत्तिनिमित्तेन सृष्टिरस्मीति ब्रह्मणो-
ज्ञानात् सृष्टिः नाम कोऽभवदित्यर्थः । य एवं सृष्टिनिरुक्तिं वेद हास्य
प्रजापतेरेतस्यां सष्टौ मुख्यो भवतीत्यर्थः ॥५॥

अथेत्यभ्यमन्थत् स मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्यां चाग्निमसृ-
जत तस्मादेतदुभयमलोमकमन्तरतोऽलोमका हि योनिरन्तरतः
तद्यदिदमाहुरमुं यजामुं यजेत्येकैकं दैवमेतस्यैव सा विसृष्टि-
रेष उ ह्येव सर्वे देवाः । अथ यत्किंचेदमाद्रं तद्वेतमोऽसृजत
तदु सोम एतावद्वा इदं सर्वमन्तं चैवान्नादश्च सोमएवान्त-
मग्निरन्नादः सैषा ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः यच्छूयसां देवानसृजताथ
मृन्मर्त्यः सन्नमृतानसृजत तस्मादतिसृष्टिरिति सृष्ट्यां हास्यै-
तस्यां भवति य एवं वेद । ६ ॥

अथेति मङ्गलोच्चारणपूर्वकम्, अनेन प्रकारेण मुखे हस्तौ प्रति-
'याभ्यमन्थदाभिमुख्येन मन्थनमकरोत् । स ब्रह्मा मुखं हस्ताभ्यां म-
थित्वा मुखाच्च योनेर्हस्ताभ्याञ्च योनिभ्यामग्निमसृजत सृष्टवान् ।
यस्मादाहकस्याग्नेर्योनिरेतदुभयं हस्तौ मुखञ्च तस्मादुभयमप्येतदलोमकं
लोमवर्जितम् । अन्तरतो मध्याभ्यन्तरतः । अलोमकाहि योनिरन्तरत
जोषाम् । तस्माद्वेतोयज्ञो याज्ञिका अमुं यजामुं यजेति एकैकं दैवमि

न्नादिलक्षणमाहुः । एतस्य प्रजापतेरेव सा विसृष्टिर्विविधसृष्टिः ।
 अतएव तत्सृष्टत्वादेव सर्वे देवा एष ह्येवैष एव कार्यकारणयोरभेदो-
 पचारान् तथोक्तिः । यच्चैदं कार्यमाद्रुं द्रवरूपं दृश्यते तद्वेतसोऽसृजत
 तद्वेतसः प्रजापतिरसृजतेत्यर्थः । 'शिश्नाद्रे तो रेतस आपः ॥' इति श्रुतेः
 तदु सोम इति । तद्द्रवरूपमेव सोमः । सोमरसः । इदं सृज्य सर्वम्,
 एतावद्वा एतावदेव । कियदित्यत आह । अत्र किमन्नं कोऽन्नाद् इत्यत
 आह—सोम इति । सोमस्य भक्ष्यमाणत्वादन्नम् । अग्नेस्मदाहकतया-
 ऽन्नादत्वम् । अतो जगदग्नीषोमात्मकमिति भावः । सेवेति । यश्च-
 स्मान्छेयसः श्रेष्ठानूर्ध्वरेतसः सनन्दादीन् देवानसृजत सैषा
 ब्रह्मणोऽतिसृष्टिः ॥ अतिशयिता सृष्टिरतिसृष्टिः । अथेति-
 चतुर्मुखः स्वयं मर्त्यः सन् मरणधर्मासन्नमृतान् मुक्तियोग्यान्
 ज्ञानवैराग्यसम्पन्नान् मुमुक्षून्सृजत । य एवं वेदैवं प्रकरेण ज्ञानवा-
 नतस्यामतिसृष्टौ मुख्यो भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यामेव व्याक्रियते
 असौ नामाऽयमिदं रूप इति । तदिदं मध्यैतर्हि नाम रूपा-
 भ्यामेव व्याक्रियतेऽसौ नामाऽयमिदं रूप इति स एष इह
 प्रविष्टः आनख्येभ्यो यथा क्षुरः क्षुर धानेऽवहितः
 स्याद्विश्वंभरो वा विश्वंभरकुलाये तं न पश्यति
 अकृतस्नो हि सः प्राणन्नेव प्राणो नाम भवति । वदन् वाक्
 पश्यंश्चक्षुः शृण्वञ्चात्र मन्वानो मनस्वान्यस्यैतानि कर्म
 नामान्येव ॥

तर्हि तदा प्रलये तत्पूर्वोक्तमिदमव्याकृतं नामरूपतयाऽनभिव्यक्तं
 नारायणाख्यं ब्रह्मासीत् । हेति प्रसिद्धमाह—तदव्यक्तं नामरूपाभ्यामेव
 व्याक्रियत हरिणा व्यक्तमकारि । तदेव विवृणोति असौ नामेति । अयं
 ब्रह्मादिर्महत्तत्त्वादिश्च पदार्थः । अदो हिरण्यगर्भो महानित्यादिनाम
 याचकं यस्य सः । असौ नामा इदं चतुर्मुखादि अहङ्काराद्यपेक्षया परि-
 माणविशेषोपेतत्वादिरूपं यस्य सः इदं रूप इति व्याक्रियत इति

सम्बन्धः । स प्रलयाग्रवर्ती एष जगत्सर्जकः परमात्मा इह स्वसृष्टे-
 वादौ आनखाग्रेभ्य उपलक्षणमेतन् । आकोशात्सर्वशरीरादिकमभि-
 व्याप्येति यावन् । प्रविष्टः अन्तर्यामितया अन्तर्गतः ॥ तत्र दृष्टान्तमाह ।
 यथेति । लुरोधीयतेऽस्मिन्निति लुरधानं लुरकोशस्तस्मिन् यथा लुरोऽव-
 हितः प्रविष्टः विश्वं विभर्ति वैश्वानराग्न्यादिरूपेणेति विश्वं भरोऽग्निस्तस्य
 कुलाये नीडे दारुणीति यावन् । तं परमात्मानं स्वशरीरप्रविष्टमपि न
 पश्यति सोऽकृत्स्नोऽपूर्णस्वरूपोऽस्तत्कल्प इति यावन् । ब्रह्मण एव
 सर्वनामरूपवत्त्वमुपपादयति । प्राणन्तेवेति । प्राणनक्रियामात्रं कुर्वन्
 प्राणनामा भवति । वदनक्रियां कुर्वन् वाङ्मात्रा भवति दर्शनक्रियां
 कुर्वन्श्चक्षुर्नामा भवति शृण्वन् श्रोत्रम् । मनुत इति मनः तान्येतां
 प्राणइत्यादिनामानि अस्य कर्मनामान्येव प्राणनादिकर्मकर्तृत्ववाच-
 कानि । अस्य सर्वान्तःप्रविष्टस्य वासुदेवस्य अतः सर्वनामरूपाश्रयत्वं
 वासुदेवस्यास्तीति भावः ।

तृतिः । स योऽत एकैकमुपास्ते न स वेद । अकृत्स्नो ह्येषोऽत
 एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपासीत । अत्र ह्येते सर्वे एकं भवन्ति ।
 तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा ॥ अनेन ह्येतत्सर्वं
 वेद यथा ह वै पदेनानुविन्देदेवम् । कीर्त्तिं श्लोकं विन्दते
 य एवं वेद ॥ ७ ॥

टीका । यस्मान्नामरूपात्मकप्रपञ्चाभिन्नाभिन्नं ब्रह्म य एकैकं केवलेन
 भिन्नत्वेन रूपेणाभिन्नत्वेन रूपेण वा ब्रह्म उपास्ते न स वेद तदुपासन-
 मेव न भवतीत्यर्थः । कुत इत्यत्राह अकृत्स्न इति एष चिदाभिन्नो
वासुदेवः । एकैकेन केवलेन भेदेन केवलेनाभेदेन वाऽकृत्स्नोऽपूर्णो
 भवति प्रातिस्विकरूपेण पूर्णता नास्ति । अतो नामरूपात्मकाचर्दान-
 ङिन्नाभिन्नो वासुदेवः परमात्मा उपासीत इत्यर्थः । अत्र भिन्नाभिन्ने
 ब्रह्मणि सर्वे पदार्था एकं भवन्ति अन्तर्भवन्तीत्यर्थः । तदेतद्वि-
 नन्दनदानमग्निरूपं पदनीयं ज्ञातव्यं तत्र हेतुमाह । अस्य सर्वस्य यदय-

नात्मा यद्यस्मात्कृत्वाणादस्य सर्वस्यायनात्माऽन इत्यर्थः । नमैकं जानथा-
ऽऽत्मानम् । इत्यात्मन एव ज्ञानत्वाभिधानादिति भावः । अनेन आत्म-
नाऽभिज्ञानेन सर्वं वेद सर्वज्ञो भवति । यथा ह वै पदेति ह वै शब्दो
प्रसिद्धौ यथा चौराद्याहृतं गात्रादियत्नं तदसिद्धिरपदेन लभत एव
पदनीयत्वेन प्रपतयेत सर्वस्य पदभूतेन ब्रह्मण स्वयमनुविन्देद्वेदेत्यर्थः ।
कीर्तिमिति । कीर्तिं ग्यानिमामन्यं श्रेयस्कं पश्यन्तीकन्वञ्च लभत
इत्यर्थः ॥ ७ ॥

तदेतन्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो मित्रात्प्रेयोऽन्यस्मान्मर्चस्मा-
दन्तरतरं यद्यमात्मा । स योऽन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं
ब्रूयान्प्रियं गेत्स्यतीतिश्चरो ह तथैव स्यात् आत्मानमेव प्रिय-
मुपासीत । स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हाम्य प्रियं
प्रमायुकं भवति ॥ ८ ॥

आत्मान्वेतोपासनं प्रेमयुक्तञ्चेत्तु पुनरुपायहेतुरिति वक्तुमाह ।
तदेतदिति । तदेतदन्तरं शरीरान्तगतजीवान्तःप्रविष्टं सर्वान्तःप्रविष्टं
वा पुत्रान् प्रेयः । अनिशयेन प्रियम् । अनिशयश्च निरुपाधिकत्वम् ।
मित्रान् प्रेयः । तथा विनाद्विगण्यरत्नादेस्तथान्यस्मान्नशब्दोके प्रियत्वेन
प्रविष्टं तस्मान्मर्त्यमादिन्यर्थः यो हि निरतिशयः स सर्वप्रयत्नेन
तदवश्यो भवति तथा ज्यमान्मा सर्वेभ्यः प्रियतमस्तस्मान्नात्वाभे सदान्
यत्रोर्जभयेयः । स यः कश्चिदात्मनः सकाशादन्यन्प्रियमस्मीति वृथाणं
प्रतीक्ष्यः प्रियं गेभ्यति प्रियनिर्गोचरीभ्यः कश्चिद्वर्तीति यदि त्रयान्
तथैव भवेदित्यर्थः यदर्थमेतदक्तं तदाह । आत्मानमेवेति । तस्मादेतो-
निर्गतिशयप्रियमात्मानमेवोपासनीं निर्गतिशयप्रियत्वेनात्मोपासकस्य फल-
माह । स य उति । स य आत्मानं परमात्मानं प्रियमस्मान् आ-
य प्रयोनान्योऽस्मीति प्रतिपद्यतेऽन्यौक्तिकं प्रियमस्मात्प्रियमेवेति निश्चि-
त्योपासने न तस्यैवावयवः प्रिय प्रमायुक्तं प्रकृष्टमायुर्मरणमस्य तत्प्रमायु-
र्मायिनाष्टं भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदाहुः यद्ब्रह्म विद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते ।
किमु तद्ब्रह्म वेद्यस्मात्सर्वमभवदिति ॥६॥

तद्वाक्यं वक्ष्यमाणमाहुः पप्रच्छुरित्यर्थः । किमु तद्ब्रह्म यस्य
विज्ञानात् सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते । किमु तद्ब्रह्म वेद्यस्मात्सर्व-
मभवदिति । तद्ब्रह्म किं वेद्यं वस्त्वन्तरमवेत् यस्माद्वेदनात्सर्वमभव-
दिति । ब्रह्मणोऽपि परं तदुपास्यं वस्त्विति नवेति जिज्ञासोत्थापिता ॥६॥

नास्ति ब्रह्मणोऽतिरिक्तमुपास्यान्तरमिति समाधत्ते ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्माऽ-
स्मीति तस्मात्तत्सर्वमभवत् । तद्यो यो देवानां प्रत्यबुद्ध्यत स
एव तदभवत्तथर्षीणां तथा मनुष्याणाम् । तद्वै तत्पश्यन्नृषि-
र्वाग्देवः प्रतिपेदेऽहं मनुरभवत् सूर्यश्चेति तदिदमप्येतर्हि य एवं
वेदाहं ब्रह्माऽस्मीति स इदं सर्वं भवति तस्य ह न देवाश्च ना-
भूत्या ईशते आत्मा ह्येषां स भवति ॥१०॥

इदं चिदचिदात्मकं जगत् । अग्रे सृष्टेः प्राक् ब्रह्मैवासीत्
तदात्मानमेवावेत् । अहं ब्रह्मास्मीति । तस्मात्सर्वमभवदिति । आत्मा-
नमेवावेन्न त्वन्यदुपास्यम् । स कारणं कारणाधिपाधिपो नचास्य कश्चि-
ज्जनिता नचाधिपः ॥ श्वेता० । ६ । ६ । अत्र कारणान्तरनिषेधेन परम-
कारणत्वं ब्रह्मणो यथा सिद्धयति एवमुपास्यान्तरनिषेधेन परमोपास्यत्व
भगवत इत्याशयः । एतद्वेत्तुः फलमाह-तद्योद्योदेवानामिति । देवानां
मध्ये यो यो देवः ब्रह्म प्रत्यबुद्ध्यत स एव तथा तज्ज्ञानानुसारेण
सर्वात्मभूतपरमात्मकोऽभवत् । तथा ऋषीणां मध्ये यो य ऋषिर्यथातत्प्र-
त्यबुद्ध्यत तथा स एव तदभवत् । तथा मनुष्याणां मध्ये यो यो मनुष्यो
यथा तत्प्रत्यबुद्ध्यते तथा तज्ज्ञानानुसारेण तदभवदिति सम्बन्धः श्रुति-
रुक्तार्थं प्रमाणमाह । तदिनि । 'ह'शब्दो वृत्तार्थसारणे तदेतद्ब्रह्म

पश्यन्नुपासीतो वासुदेवर्षिरहंमनुरभवत् सूर्यश्चेति मदान्मैव मन्वा-
दीनामात्मेति मन्वादिना सर्वेण स्वर्ग्यैकान्त्यं साक्षात्कृतवान् ।
न केवलं पूर्वमेव देवादीनामेतज्ज्ञानेनैव फलप्राप्तिः किं तर्हीत्यन
आह । तदीदंनपीति । य एतर्ह्यपि इदानीमपि तदिदं ब्रह्माऽस्मि
परब्रह्मात्मकोऽस्मीति वेद स इदं सर्वं भवति । ब्रह्मात्मकत्वेन तदु-
पासनस्य सर्वैकान्त्यसाक्षात्कारहेतुत्वं सर्वदा सिद्धमिति भावः ।
इदानीतनस्य देवकृतविघ्नस्य सम्भवान् कथं विद्याफलप्राप्तिरित्यन
आह । तस्येति । तस्योपासकस्य देवाश्च देवाऽपि । अभूत्यै विद्या-
फलविघाताय नेशते ह तद्विवानं न कुर्वन्ति । किमसामभ्यादिव
न कुर्वन्ति नेत्याह । आत्मेति स ईश्वरः । एषां देवानामात्मा कार्येषु
नियोक्तृत्वेन तेषु व्याप्तत्वात् । आत्मा हि यस्मात्तस्मादिति पूर्वण
सम्बन्धः ॥ १० ॥

एवं ब्रह्मात्मत्वविदां प्रशंसां कृत्वाऽनादृशानां निन्दयति ।

अथ योऽन्यां देवतामुपास्तेऽन्योऽनावन्योऽहमस्मीति न स
वेद यथा पशुरेव स देवानाम् । यथाह वै बहवः पशवो
मनुष्यं भुञ्ज्युरेवमेवैकैकः पुरुषो देवान् भुनक्ति एकस्मिन्नैव
पशावादीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु तस्मादेषां तन्न
प्रियं यदेतन्मनुष्या विद्युः ॥ १० ॥

यः पुमान् धारकत्वनियन्तृत्वादिना स्वस्मादात्मत्वेनान्यां देवतां
परमात्मरूपामसौ देवतारूपो धारकत्वनियन्तृत्वादिनाऽत्मभूतादन्योऽहं
च धार्यत्वनियन्तृत्वादिप्रयुक्तच्छरीरत्वादित्यो भिन्न इत्युपासते न स
वेदज्ञः । यथा लोके पशुरेवं स देवानां पशुः । यथा बहवः पशवो
गोरूपाः दोहनादिना मनुष्यं भुञ्ज्युः भोजयेयुरेवमेकैको ज्ञानी पुरुषो
देवान् भुनक्ति भोजयति । एकस्मिन्निति । यस्मात्लोके एकस्मिन्
भोजकं पशावदीयमानेऽप्रियं भवति किमु बहुषु । तस्मादेतेषां

देवानां तत्प्रियं न भवति यदतन्मनुष्या ब्रह्म विद्मः । अतः स्वकिङ्क
करतया पशुभूतामनुष्या ब्रह्मविद्यां प्राप्य पशुभावान्मुच्येरन्निनि
बुद्ध्या यथाशक्ति विघ्नमाचरन्तीति भावः । तन्निवारणक्षमश्रीवासु
देवस्तवनमर्चनादिकमनुतिष्ठन्नवहितो ब्रह्मविद्यायां यतन्तीति भावः ॥१०॥

प्रपञ्चस्य ब्रह्मोपादानत्वं बहुकृत्वोऽपिपाठ्यं पठितव्यमिति नीति
मवलम्ब्य शिक्षावधानाय पुनः स्मारयति ।

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्नव्यभवत् ।
तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रम् । यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणान्द्रो
वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युमीशान इति ।
तस्मात् क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः क्षत्रियमधस्तादु-
पास्ते राजसूये क्षत्र एव तद्यशो दधाति मैत्रा क्षत्रस्य योनि-
र्यद्ब्रह्म तस्माद्यद्यपि राजा परमतां गच्छति ब्रह्मैवान्तत
उपनिश्रयति स्वां योनिम् । य उ एतत् हि नस्ति स्वात्
स योनिमृच्छति । पापीयान् भवति यथा श्रेयांस् हि तत्
हि त्सित्वा ॥ ११ ॥

ब्रह्मेतिपूर्ववत् । तद्ब्रह्म एकं सन् नव्यवभवन परिवार
विशिष्टं नाभवत् । तद्ब्रह्मात्मनः परिवारमिच्छन् श्रेयोरूपं सर्व-
ज्ञान्युत्तमं क्षत्रजातिमत्यसृजन् । तदेव व्यक्तिभेदेन दर्शयति यानीति ।
देवत्रा देवेषु देवमनुष्यः । सू० ४ । ४ । ४६ ॥ इत्यादिना समस्यर्थे
'त्रा'प्रत्ययः । यान्येतानि प्रसिद्धानि क्षत्राणि । एतानि कानीत्य-
पेक्षायामाह । इन्द्र इति यस्मान् क्षत्रं श्रेयोरूपं तस्मान् क्षत्रान्
परमुत्तमं ब्राह्मणजातिं विना नास्ति । कचित्समये ब्राह्मणादयत्तम
क्षत्रियः किमु वैर्यादर्गतिभावेन ब्राह्मणान् क्षत्रियस्योत्तमत्वे लिङ्गमाह ।
तस्मादिति । यस्मान् क्षत्रात्परं नास्ति तस्माद्ब्राह्मणः स्वयं गुरुर्गर्प ।
आसीनं क्षत्रियमामनाधस्तात् राजसूये उपास्ते किमर्थमन्यत आह ।
क्षत्र एवेति । यशोनिर्विब्राह्मणस्तन्वामी यं यशः तस्मात्तन्वामान

उपामतेन क्षत्रएव दधाति स्थापयति । तस्मै यशोदानुं तथोपास्त
इत्यर्थः । स्वयमुत्तमो यशोदानुमधस्तादुपास्त इति कुतोऽपकृष्टत्वादेव
तथोपास्त इति किं न स्यादित्यत आह । सैवेति । यद्यपि राजा
तस्माद्राजसूयकर्तृत्वोपाधेः परमतां गच्छति तथापि यद्ब्रह्म यो
ब्राह्मणः सैषा क्षत्रियस्य योनिरुपदेशादिना झम्पिकारणं गुरुरिति
यावत् । गुरुत्वज्ञापकमाह । ब्रह्मैवेति । तस्मादित्यनुवर्तते । तस्मा-
द्ब्राह्मणस्य गुरुत्वादेव अन्ततो राजसूयान्ते राजा स्वां योनिं स्वगुरु-
भूतं ब्रह्म ब्राह्मणमुपनिश्रयति वन्दयीत् । इतोऽपि ब्राह्मण क्षत्रिया-
दुत्तम इति भावेनाह । य इति । यः क्षत्रियः, एनं ब्राह्मणं हिनस्ति
सः स्वां योनिं स्वपितरं ऋच्छति विनाशयति । ब्राह्मणहन्तुरपि
क्षत्रियस्य पितृजीवनदर्शनान् कथमेतदित्यतोऽभिप्रायमाह—स इति
यथा श्रेयांसं गुणाधिकं स्वपितरं हिसित्वा हत्वा पापीयान् भवति
तथा ब्रह्मणो क्षत्रियः पापीयानेव भवति नतु तद्धननैतद्धन्तेत्यर्थः ॥११॥

स नैव व्यभवत् स विशमसृजत । यान्येतानि देवजातानि
गणश आरुयायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत
इति ॥ १२ ॥

स परमात्मा क्षत्रसृष्ट्यापि विभुत्वं नाप ततो वैश्यमसृजत ।
तदेव व्यक्तिभेदेन दर्शयति । यानीति । देवजातानि देवत्वजातिमन्ति
गणशो गणरूपेणाऽऽरुयायन्ते वसुरुद्रादित्यविश्वेदेवमरुतां गण
देवतान्वप्रसिद्धेः ॥ १२ ॥

स नैव व्यभवत् स शौद्रं वर्णमसृजत । पूषणमियं वै पूषेयः
हीदृशं मर्वं पुष्यति यदिदं किञ्च ॥ १३ ॥

स परमात्मा बह्वतरपरिवारेच्छुः शौद्रं वर्णमसृजत । किं तत ।
पूषणं कः पूषेयत आह । इयमिति इयं पृथिवी । केन निमित्तेनेत्यत
आह । इयं हीति । पुष्यति—पोषयति ॥ १३ ॥

स नैव व्यभवत्तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत धर्मम् ॥ तदेतन्
क्षत्रस्य क्षत्रं यद्वर्मात्परं नास्ति । अथोऽवलीयान् वलीयां-
समाशंसते धर्मेण यथा राज्ञैवम् यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् ।
तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा वदन्तं सत्यं
वदतीति एतद्व्येवैतदुभयं भवति ॥ १४ ॥

स परमात्मा चतुरः वर्णान् सृष्ट्वाऽपि आत्मविभूतिं नाप्न-
वान् । तच्छ्रेयोरूपं तस्य श्रेयोरूपत्वेन पूर्वमभिहितस्य क्षत्रियस्यापि
श्रेयोरूपं धर्ममसृजत सृष्टवान् । क्षत्रस्य क्षत्रं = क्षत्रस्यापि नियन्तु ।
तयो र्योर्धर्मस्तस्मान् क्षत्रस्यापि नियन्तृत्वाद्वर्मात्परं नास्ति, तेन
नियम्यन्ते सर्वे, तत्कुत इत्यत आह—अथ इति । अवलीयानपि पुमान्
वलीयांसमात्मनो वलवत्तरमप्याशंसते = धर्मेण बलेन जेतुं कामयते
यथा लोके सर्वे बलवन्तं राजानमलम्ब्य दुर्बलं जिगीषन्ति तथेभ्यः
तस्मान् सिद्धं धर्मस्य सर्वबलवत्तरत्वात् सर्वानयन्तृत्वम् । यो वै स
इति । क्षत्रादपि श्रेय भूतोर्धर्मः सत्यवदनम् ॥ तस्मात्सत्यं वदन्तं समी-
पावस्था उभयविवेकज्ञा धर्मं वदन्तीति आहुः । धर्मं वा वदन्तं सत्यं
वदन्तीति । एतद्व्येवै सत्यवदनमेतदुभयं सत्यधर्मोभयरूपं भवति ।
तस्मान् सत्यवदनं सर्वधर्मस्य प्रधानभूतमिति भावः ॥ १४ ॥

निगमयति—

तदेतद् ब्रह्मक्षत्रं विद्शूद्रः । तदग्निनैव देवेषु ब्रह्माभवत् ।
ब्राह्मणो मनुष्येषु क्षत्रियेण क्षत्रियो वैश्येन वैश्यः शूद्रेण
शूद्रः ॥

तस्मादेतद्ब्रह्म क्षत्रविद्शूद्रात्मकमित्यर्थः । ननु कथं ब्रह्मण-
श्चानुवर्त्यम्यरूपत्वं, क्षत्रादिमृष्टिर्ह्युक्त्यपेक्षायामाह—तदग्निनैवेति ।
अग्निनेतीत्यंभावे तृतीया स मुद्याच्चयोनेहस्ताभ्यां चाग्निमसृजतवृत्तिः ।
इति 'तेजसो निवर्त्तताग्निः' इति स्मृत्वेन प्रागुक्तेनाग्निनैव विशिष्टं सद्-
ब्रह्माभवद्ब्राह्मणोऽभवत् । अग्निगमं ब्रह्म ब्राह्मणत्वज्ञानिमद्ब्रह्मण्य-

निद्वारा ब्राह्मणन्वमिन्यग्निरूपो ब्राह्मणोऽभवदिति पर्यवमित्यर्थः । उ-
 न्नादिरूपात्मकं ब्रह्म तद्द्वारा क्षत्रियन्वजातिमदभवत् । वसुरुद्रात्मकं
 ब्रह्म तद्द्वारा वैश्यन्वजातिमदभवत् । एवं पृथिव्यात्मकं ब्रह्म तद्द्वारा
 शूद्रन्वजातिमदभूदिति मिद्धम् । ब्राह्मण इति । तत्र ब्राह्मणेनेत्यभ्या-
 हनं व्ययम् । तथा च ब्राह्मणेन ब्राह्मण इति क्षत्रियेण क्षत्रिय इत्युत्तरग्रन्था-
 नुमागतम् । ततश्च ब्राह्मणद्वारा ब्राह्मणन्वजातिमदभवत् । क्षत्रियवैश्यादि-
 द्वारा क्षत्रियन्वादित्जातिमदभूदित्यर्थः । प्रमत्तादग्निब्राह्मणं प्रशंसति ॥

तस्मादग्नावेव देवेषु लोकमिच्छन्ते ब्राह्मणे मनुष्येषु
 एताभ्यां हि रूपाभ्यां ब्रह्माभवत् । अथ यो ह वा अस्माल्लो-
 कान्त्वं लोकमदृष्ट्वा प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा
 वेदो वा ननुक्तोऽन्यद्वा कर्माकृतम् ॥

देवानां मध्ये लोकमग्नावेवेच्छन्ति । अग्नाविति निमिती सप्तमी ।
 अग्नेति निमितादेवेच्छन्ति । मनुष्याणां मध्ये ब्राह्मणादेव निमितालोका-
 मिच्छन्तीत्यर्थः । यद्वा । देवेष्वग्नावेव दुष्ट्वा मनुष्येषु ब्राह्मण एव
 दुष्ट्वा लोकमिच्छन्तीत्यर्थः । प्राशस्येऽनुमाह—एताभ्यामिति । एता-
 भ्याम् । अग्निब्राह्मणरूपाभ्यां हि परं ब्रह्म प्रथमतस्तदात्मकमभवत् ।
 आत्मस्वरूपं निरूप्य तद्वेदनस्यावश्यकतामाह—अथेति । अथ शब्दो
 वाक्यान्तरपक्रमे । ह वै शब्दो प्रसिद्धो । उपसर्गैः लोच्यते दृश्यते
 इति लोकः आत्मा । तथा च स्वात्मानमदृष्ट्वाऽनपरोक्षीकृत्यास्माल्लोकान्
 प्रैति तमेनं पुमांसं स परमात्मा न भुनक्ति न परिपालयति । तत्कस्य
 हेतोरित्यत आह—अविदित इति । अनुपासित इत्यर्थः । अत्र दृष्टा-
 न्तमाह—प्रैति । यथा वेदो नानुक्तोऽनधीनो वेदो न पालयति ।
 अन्यद्वा कर्माकृतम् । वैदिकं कर्माननुष्ठितं नोपकरोति, तथेत्यर्थः ॥

यदि ह वा अप्यनेवं विन्महन्पुण्यं कर्म करोति तद्वा-
 स्यान्नतः क्षीयत एव । आत्मानमेव लोकमुपासीत स य

आत्मानं लोकमुपासते न हास्य कर्म क्षीयते तस्माद्व्येवात्मनो
यद्यत् कामयते तत्तत्सृजते ॥ १५ ॥

ह शब्दः प्रसिद्धौ । अनेवंविदब्रह्मवित् । यदि वाऽपि महदपि
पुण्यं पुण्यसाधनं कर्माश्रमेधादिकं करोति अस्याब्रह्मविदस्तु कर्म
अन्ततः स्वर्गादिफलभोगायमाने क्षीयते एव न पुनरुत्थमोक्षसाधनम् ।
तस्मात् मुमुक्षुलोकं परमात्मानमेवोपासीत । स यः कश्चिदात्मानं पर-
मात्मानं लोकं नित्यपरिकरैः सर्वदाऽऽलोक्यमानमुपासते । अस्योपासक-
स्य कर्म उपासनात्मकं तदङ्गभूतं कर्म वा न क्षीयते । तस्मादेव ब्रह्म-
वेदनादेव यद्यत्कामयते तस्मात् सङ्कल्पमात्रेण स्वाभिलषितं सृजतीत्यर्थः
सङ्कल्पादेव तच्छ्रुतः । ४ । ४ । ८ ॥ ब्र० इति भगवता श्रीवादरायणेन
तत्त्वादिति भावः ॥ १५ ॥

अथोऽयं वा आत्मा सर्वेषां भूतानां लोकः स यज्जुहोति
यद्यजते तेन देवानां लोकोऽथ यदनुब्रूते तेन ऋषीणाम् । अथ
यत् पितृभ्यो निमृणाति यत्प्रजामिच्छते ॥

लोकशब्दस्य स्थानविशेषे प्रसिद्धत्वात् कथं लोकशब्देनात्मनो-
ग्रहणमित्याशङ्काप्रपाकत्तुमाह । अथेति । अथोशब्दो वाक्यान्तरोपक्रमे
वै शब्दोऽवधारणे । अयमहमितिप्रत्यक्षसिद्ध आत्मा प्रत्यागात्मा सर्वेषां
भूतानां लोकः । तथाच प्रत्यागात्मना लोकत्वे कैमुत्यन्यायेन ब्रह्मणोऽपि
सर्वभूतलोकत्वं सिद्धम् । तदेव विशदयति । स इति । यागहोमाभ्यां
देवानामुपकारकत्वेन लोक इत्यर्थः । यदनुब्रूते इति स्वाध्यायमर्थेति ।
निमृणातीति । निमर्णनमौर्ध्वदैहिकम् । मृण हिंसायामिति धातुः । यत्प्रजा-
मिच्छते । यत्प्रजामुत्पादयतीति यावत् ।

तेन पितृणाम् । अथ यन्मनुष्यान्नासयते यदेभ्योऽशनं
ददाति तेन मनुष्याणाम् अथ यत्पशुभ्यस्तृणोदकं विन्दति
तेन पशूनाम् । यदस्य गृहेषु श्वापदा वयांस्यापिपीलिकाभ्य
उपजीवन्ति तेन तेषां लोकः । यथा ह वै स्वाय लोकाथारिष्टमि-

च्छदेव^{१३} ह्येवं विदे सर्वाणि भूतान्यगृष्टमिच्छन्ति तद्वा एत-
द्विदितं मीमांसितम् ॥ १६ ॥

नेन पितृणां लोक इति शेषः । वामयते गृहे शयनावकाश-
प्रदानेनानिधीन्वामयते वसद्भ्यश्चान्नं ददाति ततो मनुष्याणां लोक
इत्यर्थः विन्दति लभ्यति तेन पशूनां लोक इति शेषः । आपदाः
श्वादयः वयांमि काकादीन् बलिभाग्डप्रक्षालानादुपजीवन्ति । अतस्तेषां
लोकः । एवं स्वात्मनः सर्वलोकभूतलोकत्वपरिज्ञानस्य फलमाह । यथा
ह वै स्वाय इति । ह वै शब्दौ प्रसिद्धौ । यथा लोके जनः स्वाय लोकाय
स्वभोगस्थानायारिष्टं [रिष्टं नाशः । रिपु हिंसायामित्याहुः ।] अरिष्ट
मनाशमिच्छति । एवमात्मनि सर्वभूतलोकत्वविदे सर्वाणि भूतानि
जेमं वाञ्छन्तीत्यर्थः । निगमयति तद्वेति । तद्वा एतत्परमात्मनो लोकत्वं
विदितं मीमांसितं कैमुतिकन्यायतर्कानुगृहीतञ्चेत्यर्थः ॥ १६ ॥

आत्मैवेदमग्र आसीदेक एव सोऽकामयत जाया मे
स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथ कर्म कुर्वीयेति ।
एतावान् कामः ॥

जायापुत्रादिविभागशून्यतया एकः पुरुषरूपएवस्थित इत्यर्थः । स
परमात्माऽकामयत किमिति जायामे स्यादिति सङ्कल्पानन्तरं प्रजादि-
रूपेण जायेय वित्तञ्च भवतु । कर्मसाधनेन गवादिलक्षणवित्तेनाभ्युदय-
निःश्रेयःसाधनं कर्म कुर्वीय जायापुत्रवित्तकर्मव्यतिरेकेण संसारिणां
कामनाविषयः कोऽपिनास्तीत्यर्थः ॥

नेच्छंश्च नातो भूयो विन्देत् । तस्मादप्येतर्होकाकी ।
कामयते जाया मे स्यादथ प्रजायेयाथ वित्तं मे स्यादथकर्मकुर्वी-
येति । स यावदप्येतेषामेकैकं न प्राप्नोत्यकृत्स्न एव तावन्मन्यते
तस्योक्तस्नता मन एव स्यात्मा प्राणः प्रजा चक्षुर्मानसं

वित्तं चक्षुषा हि तद्विन्दने श्रोत्रं दैवं श्रोत्रेण हि तच्छृणोति ।
आत्मैवास्य कर्माऽऽत्मना हि कर्म करोति ॥

चतुर्थशब्दोऽप्यर्थः । यस्मादिच्छन्नायतोऽस्मात्फलसाधनलक्षणाद्
भूयोऽधिकतरं न विन्देन्न लभेत् । तस्मात्तत्सृष्टावेतर्हेतुस्मिन्नपि काले ।
एकाकी सन् प्राग्दारादिनः कामयते जाया मे स्यादिति कामयते स
एवं कामयमानः सम्पादयंश्च जायादीन् यावन्तं कालं स एतेषां यथो-
क्तानां जायादीनामेकैकमपि न प्राप्नोत्यकृत्स्नाऽसम्पूर्णाऽहमित्येव ताव-
दात्मानं मन्यते । यदा तु न शक्नोति कृत्स्नतां सम्पादयितुं तदास्यकृत्स्न-
त्वसम्पादनायाह-तस्येति । उशब्दोऽवधारणे । तस्याकृत्स्नस्य कृत्स्नतापूर्ण-
त्वेनैवं भवति, कथमित्यत आह-मन एवास्यात्मा, मनसः प्रधानत्वादिति
भावः । मनस्यात्मनं निरुच्य वाचि जायात्वं स्त्रीत्वसाम्यादाह-वाग्जायेति ।
प्राणः प्रजा = पुत्रः । वाङ्मनसाधीनत्वान् प्राणस्येत्यर्थः । देवमानुष-
भेदेन वित्तं द्विधा विभज्य दर्शयति-चक्षुरिति । गवादि हि मनुष्यसम्ब-
न्धिवित्तं चक्षुर्ग्राह्यमतस्तस्य मानुषवित्तत्वम् । दैवशब्दिनादृष्टप्रतिपादक-
श्रुतिस्मृत्युपलम्भकत्वाच्छ्रोत्रं दैववित्तमित्यर्थः । आत्मैवास्य कर्मः
अत्रात्मपदेन शरीरमुच्यते, कथं पुनरात्मनः कर्मत्वमित्यत आह-अत्म-
नेति । आत्मना शरीरेण कर्म करोति ॥

स एष पाङ्क्तो यज्ञः पाङ्क्तः पशुः पाङ्क्तः पुरुषः
पाङ्क्तमिदं सर्वं यदिदं किञ्च तदिदं सर्वमाप्नोति य
एवं वेद ॥ १७ ॥

इति प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

तस्मान्न स एष पाङ्क्तः । पञ्चभिः आत्मजायापुत्रवित्तकर्म-
भिः साध्यः । पाङ्क्तो यज्ञः । पशोरपि पाञ्चभौतिकत्वान् पाङ्क्तत्वम्
पुरुषस्यापि पाञ्चभौतिकत्वेन पाङ्क्तत्वम् । पाङ्क्तमिदमिति । सर्वस्यापि
पाञ्चभौतिकत्वान् पाङ्क्तत्वम् । मनोवाक्प्राणचक्षुःश्रोत्रशरीरलक्षणा

समुदायमानमजायापत्रविनरुसंयोगेण पादुक्तयजन्वपशुन्वादिभ्येण च
न उपास्ते स सर्वं सर्वं पादुक्तजगद्वाच्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१७॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकायां टीकायां—

प्रथमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ प्रथमाध्यायस्य पञ्चमस्तोत्रम् ।

यत्समप्रान्तानि मेधया तपसाऽजनयन्पिता । एकम-
स्य माधारणं द्वे देवानभाजयत् । त्रीण्यन्मनेऽकुरुत् पशुभ्य एकं
प्रायच्छत् । तस्मिन्मदे प्रतिष्ठितं यच्च प्राणिनि यच्च न ।
कस्मात्तानि न क्षीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदा । यो वैतामसिनि
वेद् सोऽन्नमस्ति प्रतीकृत । स देवानपि गच्छति स ऊर्जमुप-
जीवतीति श्लोकाः ॥ १ ॥

सर्वं जगत् सप्तधा प्रविभज्यमानं कार्यकारणभेदेन सप्तान्नान्यु-
च्यन्ते । भोज्यत्वात्तेनामौ पिता तेषामन्नानाम् । एतेषामन्नानां सप्तभूता
मन्त्रेणैव प्रकाशकत्वादिमे मन्त्राः ॥ १ ॥

यत्समप्रान्तानि मेधया तपसाऽजनयन्पितेति । मेधया
हि तपसाऽजनयन् पिता । एकमस्य माधारणमितीदमेवास्य
तत्माधारणमन्नं यदिदमद्यते । स य एतदुपास्ते न स पाप्मनो
व्यावृत्तते मिश्रं ह्येतत् । द्वे देवानभाजयदिति हूतञ्च
प्रहृतं च तस्माद्देवेभ्यो जुहति च प्रजुहन्त्यथा आहुर्दर्श-
पूर्णमासाविति ।

तत्राद्यमन्त्रभागमादाय श्रुतिः स्वयं व्याचष्टे । यत्समप्रान्तानीति ।
पितेति करणान्तं व्याख्येयं शिष्टं तस्य व्याख्यानम् । “तपसा क्षीयते
ब्रह्म यस्य ज्ञानमयेन तपः । तस्मादेतद्ब्रह्मरूपमन्नञ्चजायत ” । पिता
परमात्मा ज्ञानमयेन तपसा नामरूपवत्तत्त्वमन्त्रमजनयदित्यर्थः ।
द्वितीयमन्त्रेऽस्य सर्वस्यैकमन्नमकुरुत्, किं तन्माधारणमिदं युक्तं-
ननुप्रतीतिरित्यन्यत्र व्याचष्टे । एकमिति । अस्य मनुष्यवर्गस्य तत्तदु

न्युक्तं साधारणमन्नमिदमेव । किं यदिदं प्रमिद्वं प्राणिभिश्च-
इत्यर्थः । सर्वसाधारणमिदमन्नमात्मीयत्वेनासाधारणं कुर्वतोदोषमाह-
स इति । ततश्च य एतदन्नमुपसमीप एव वर्तमानं स्वकीयमेवेति-
यावन्, उपास्ते मन्यन्ते स पाप्मानो न व्यावर्त्तते । अन्त्ययापवान्स्या-
दित्यर्थः । कुतः, हि यस्मादेतदन्नमन्नं मिश्रं देवब्राह्मणादिमाधारणं,
तच्च केवलमात्मीयत्वेन मन्यमानो देवब्रह्मस्वापहारीत्यर्थः । के न
द्वे देवान्ने, इत्यतो द्वैदेवानभाजयदिति मन्त्रमनृद्य व्याचष्टे—द्वे इति ।
मन्त्रपूतं देवान्नं हुतं होम्यं प्रहुतं वलिञ्चाभाजयदित्यर्थः । यस्मा-
दधुतप्रहुते देवान्ने तस्मादिदानींतना अपि देवेभ्यो जुह्वति प्रजु-
ह्वति । न केवलं वैश्वदेववलिहरणे देवानामन्ने । अपितु अन्य-
दपीतिभावेन मुनिमतेनाह—अथो इति । अथोइति पक्षान्तरे । ये द्वे
अन्ने देवानां परमात्मनादत्ते ते दर्शपूर्णमासावित्याहुर्ज्ञानिनः ॥

तस्मान्नेष्ट्रियाजुकः स्यात् । पशुभ्य एकं प्रायच्छदिति-
तत्पयः । पयोह्येवाग्रे मनुष्याश्च पशवश्चोपजीवन्ति तस्मा-
त्कुमारं जातं घृतं चैवाग्रे प्रतिलेहयन्ति स्तनं वाऽनुधाप-
यन्त्यथ वत्सं जातमाहुरतृणाद इति । तस्मिन्मर्वं प्रतिष्ठितं
यच्च प्राणिति यच्च न । तद्यदमाहुः सम्वत्सरं पयसा
जुह्वदपपुनर्मृत्युं जयतीति न तथा विद्याद्यदहरेव जुहोति
तदहः पुनर्मृत्युमपजयन्वेवं विद्वान् सर्वं हि देहेभ्योऽ-
न्नाद्यं प्रयच्छति ।

यस्मादधुनादिर्देवान्नं तस्मादिष्ट्रियाजुकः=फलेच्छया यष्टा न
स्यात्, तदीयस्यैव फलोद्देशेन तेषु विनियोगे तदपहर्तृत्वप्राप्ते-
रितिभावः । त्रीण्यात्मने कुरुतेति मन्त्रव्याख्यानस्य बहुव्यात सूची-
कटाहत्यायेन पशुभ्य एकमिति मन्त्रमादावन्त्य किं तदेकमन्नमित्यत
मन्त्रव्याचष्टे—पशुभ्य इति । यदेकमन्नं पशुभ्यः प्रायच्छत तत्पय
इत्यर्थः । पयसः पञ्चन्नत्वमुपपादयति—पयो हीति । हि यस्मान्न म-

नृभ्याः पशवश्चाग्रे प्रथमं शैशवे पयस्त्रोपजीवन्ति तस्मान्पशुभ्यो
 दत्तमेकं पय इत्यर्थः । अनेन मन्त्रस्थः पशुशब्दोऽज्ञानिन्माधार-
 यथात् बालकमनुप्यपरोऽपीत्युक्तं भवति । यस्मान् मनुष्या अग्रे पय
 स्त्रोपजीवन्ति तस्मादद्यतना जना ज्ञातं कुमारं घृतंचैव घृतमेव पयः
 कार्यमग्रे शैशवे प्रतिलेहयन्ति प्राशयन्ति । अनु पश्चान् स्ननं धापयन्ती-
 त्यर्थः । यस्मा पुनः पशव उपजीवन्ति अथ तस्माज्ञातं वत्समतृणादः,
 तृणमर्त्तितृणादः न तृणादः । अतृणादः किन्तु पयोऽद इत्याहुः ।
 तस्मिन्सर्वं प्रतिष्ठितमिति मन्त्रे तच्छब्देन प्रकृतमप्रान्तेषु कस्य परामर्श
 इति न ज्ञायते प्रकृतान्नसप्रकपरामर्श इति च प्रतीयते । इत्यतस्तदनुग्र
 व्याचष्टे । तस्मिन्निति । यच्च प्राणिनि मनुष्यपश्चादि यच्च न प्राणिनि
 वृक्षादिस्थावरमिदं सर्वं पयसि प्रतिष्ठितम् । उदकेनेव । पयसाय-
 कुराभिवृद्धेर्दर्शनान् । पयोहोमेनादृष्टद्वारा स्थावराद्युत्पत्तेर्वा । न केवलं
 जीवनहेतुत्वेनैव पयसि प्राणिज्ञातं प्रतिष्ठितं किन्तु गोपयसा मोक्षादि
 हेतुत्वेनापि भावेनाह । तद्यदिदमाहुरिति । सम्बत्सरं पयसा जुह्वति
 होमं कुर्वन् पुरुषो यदि भगवदपरोक्षज्ञानी तर्हि पुनर्मृत्युं मरणं
 संसारमिति यावत् । अपजयति मुक्तोभवति । यदिदमाहुर्ज्ञानिनस्त-
 त्तथैव सम्बत्सरहोमेनैव मुक्त्यादिरुमिति न विद्यात् । कुतः यत् एवं
 विद्वान् सप्रान्नमृष्टिनन्वज्ञानी यदहः पयसा जुहोति तदहरेव पुन-
 र्मृत्युमपजयति । एकहोमेनैव मुच्यन् इति यावत् । कथमेकहोम-
 मात्रेणैवं विदुषो मुक्तिरित्यत्र आह । सर्वं हीति यस्मान् सप्रान्नविन
 पयोहोमकरणेनैव देवेभ्यः सर्वमन्नाद्यं प्रयच्छति । गोपयसः प्रशस्त-
 त्वेन सर्वान्नादिस्थानीयत्वादिति भावः । यद्वा एवं विद्वान् हि = यस्मात्प्र-
 णहः पयसा जुहोति तदहर्भूतं सर्वमन्नाद्यं च देवेभ्यः प्रयच्छति तद-
 हरेव पुनर्मृत्युमपजयति तस्मान्न तथा विशादित्यन्वयः ॥

तस्मान्तानि न चीयन्तेऽद्यमानानि सर्वदेति पुरुषो वा
 अक्षितिः सहीदमन्नं पुनः पुनर्जनयते । यो वैतामक्षितिं
 वेदेति पुरुषो वा अक्षितिः सहीदमन्नं धियाधिया जनयते

कर्मैर्भिर्यद्गैतन्न कुर्यात् क्षीयेत ह सोऽन्नमिति प्रतीकैनेति
मुखं प्रतीकं मुखेनेत्येतत् । स देवानपि गच्छति स ऊर्जेमुपजीव-
तीति प्रशंसा ॥ २ ॥

तन्त्रयमानानामेतेषामन्त्रानां क्षये कथं पुनर्मनुष्यादीनामव-
स्थानमित्यनेऽक्षय्योपपादकमन्त्रमन्य व्याचष्टे । कस्मादिति । पुरुषो
वा परमात्मैवाऽक्षितिर्गन्नाक्षय्यहेतुः । कथं पुरुषोऽन्नाक्षय्यहेतुमित्यत
आह । सहीति हि यस्मात् पुरुषउदं सप्रविधमन्नं पुनः पुनर्जनयते
तस्मादक्षितिर्गिति सम्बन्धः । योवै = तामक्षितिमिति मन्त्रमन्य एताम-
क्षितिमित्यस्यार्थमाह । यो वा इति । पुरुषो वा अक्षितिर्गन्नाक्षय्यहेतुः
कुत इत्यतः प्रागुक्तमेव हेतुं कारणप्रदर्शनपूर्वकमाह । सहीति
धियाधीयेत पुनरुक्तिः पुनः पुनरन्नमर्जनापेक्षया धिया स्वेच्छया ।
प्राणिनां कर्मभिः सहितः सः । अन्नं जनयति । यत् । यदि एतत्-
सप्रविधमन्नं पुरुषो न कुर्यात् तर्हि सर्वदायमानत्वान् । ह निश्चये-
न क्षीयेत इत्यर्थः । सोऽन्नमिति प्रतीकैनेति मन्त्रमन्य प्रतीकै-
नेनेति प्रतीतिर्निरमाय तद्व्याचष्टे । स इति । प्रतीकं मुखं ततश्च
प्रतीक्षेनेत्येतत् मुखेनेत्यर्थमाहेत्यर्थः । स देवानपीत्यादिमन्त्रद्वयमनूया-
जगार्थस्याऽऽरोहितत्वात्तान्पर्यमाह । स देवानपीति । प्रशंसा भग-
वतः समान्ममृष्टि कर्तृत्वज्ञानिन इति शेषः । स समान्नोपासको देवपद-
योग्यत्वात् देवान् देवत्वं गच्छति प्राप्नोति । स उपामय ऊर्जमाप
देवान्ममपि उपजीवति ॥ २ ॥

१११५-५ त्रिण्यामात्मनेऽकुरुतेति मनावाचं प्राणं तान्यात्मनेऽकुरुत ।
अन्यत्रमना अभुवं नादशेमन्यत्र मनाअभुवं नाश्रौषमिति ।
मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति । कामः मङ्गल्य
विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धा धृतिरधृतिर्होषीर्भीतिर्येतत्सर्वं
मन एव ।

त्रिण्यान्मन इतिमन्त्रमन्य यानि तानि त्रीणीत्याशङ्कापरिहाराय-

व्याचष्टे । त्रीणीति । एवं त्रीणीति पदार्थमुक्त्वा वाक्यार्थमाह ।
 तानीति । तानि मनोवाक्प्राणरूपानि त्रीण्यन्नानि जीववर्गायाकुरुते-
 न्यर्थः । साधारणाद्यन्नानामेव मनोवाक्प्राणानां भगवद्विषयकाणां
 भगवत्तुष्टिहेतुत्वेन भगवदन्नवमिति द्रष्टव्यम् । ननु चक्षुरादिषु ज्ञान-
 करणेषु मत्सु मन एव यस्मान्मात्रमकुरुतेत्यतस्तस्य प्राधान्यादिति-
 भावेन तन्प्राधान्यं व्यतिरेकेण समर्थयते—अन्यत्रेति । पुरुषोऽव-
 स्थितं गजं किं त्वं दृष्टवानसीति केनचित्तपृष्ठ आह, अन्यत्र
 विषयान्तरे गतं मनो यस्य सोऽहमन्यत्रमना अभूवमतो—नादर्शम् ।
 तथा इदं मदीयं वच किं श्रुतवानसीति पृष्ठ आह—अन्यत्रमना-
 अभूवमतो नाश्रौषमिति । एवमितरेन्द्रियेष्वपि मनोव्यतिरेकेण ज्ञान-
 व्यतिरेको द्रष्टव्यः । मनसि व्याकुले चक्षुरादिभिर्ज्ञानं नोत्पद्यत-
 इत्येतदुपपादयति—मनसा हीति । हि यस्मान्मनस्यव्याकुल एव चक्षुषा
 पश्यति श्रेत्रेण शृणोतीत्यर्थः । ननु विष्णुभक्तिकामतत्पूजाकरणसंकल्पा-
 दीनामपि भगवत्तुष्टिहेतुत्वेन तदन्नत्वमम्भवान् कथं मनोवाक् प्राणानामेव
 भगवदन्नत्वमुक्तमित्यतो मनोप्रदरणैव कामसङ्कल्पादयोऽपि गृहीता
 इतिभावेन कामसंकल्पादीनां मनोऽन्तित्वमाह—काम इति ।

एकविषयेच्छाकामः । अनेकगोचरेच्छा विचिकित्सा । एतत्सर्वं
 मन एव । मन उपाशनकमेव । विषयेन्द्रियसंयोगादेव ज्ञानोत्पत्तौ किं
 मनमेत्यतो विषयेन्द्रियसंयोगस्य प्रयोजकत्वमाह—तस्मादिति ।

तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टो मनसा विजानाति यः कश्चन-
 शब्दो वागेव सैषा ह्यन्तमायत्ता एषा हि न प्राणोऽपानो व्यान
 उदानः समानोऽन इत्येतन्मर्षप्रण एव एतन्मथा वा अयमान्मा
 वाङ्मयामनोमयः प्राणमयः ॥ ३ ॥

वाङ्मयंन्द्रियजन्यज्ञानस्य मनोर्धानत्वात् पृष्ठत उपस्पृष्टोऽपि
 मनसा विजानाति । मनस्यव्याकुल एवानेनाहं स्पृष्ट इति त्वच्चा विजा-
 नतीत्यर्थः । स्पृष्टोऽपीत्यापदेन विषयेन्द्रियसन्निकर्षमात्रस्याप्रयोजक

स्वमभिप्रैति । ननु ध्वनिवर्णात्मकविष्णुनामरूपशब्दस्यैव भगवन्नाश-
हेतुत्वाद्वाचः कथं तुष्टिहेतुत्वेनान्नस्वमित्यत आह । यः कञ्चेति
कश्चनशब्दो ध्वनिवर्णात्मकोऽसौ वागेव तथा च वाचोऽन्नन्वोक्तो मय-
स्यापि शब्दस्यान्नस्वमुक्तमेवेति भावः । यत्किञ्चिच्छब्दोच्चारणहेतुभूत-
वाचः कथं विष्णवन्नस्वमित्यत आह । सैषाति । हि यस्मान्
सैषा सर्वशब्दोच्चारणहेतुभूता वाक् । अन्तं सर्वान्तस्थं विष्णुमायना-
विषयीकुर्वन्ती । सर्वेषामपि ध्वनिवर्णात्मकशब्दानां विष्णुनामव्याप-
नतो वाक् विष्णवन्नस्वमित्यर्थः । एषां वाक् विष्णुमायनेत्यनो-
वेदद्वयार आह । एषा हि न इति । नोऽस्माकं एषा वाक् विष्णु-
मायना हि प्रसिद्धमित्यथ ॥ ननु विष्णुवृत्तादिस्मरमहेतुप्राण-
स्यैव तदन्यकर्मसंन्यागादिहेत्वपानादेरपि तत्तुष्टिहेतुत्वेन तदन्नत्वान्न-
कथं प्राणस्यैव तदन्नन्वोक्तिरित्यत आह--प्राण इति । नोऽस्माकं
विष्णुकर्महेतुभूतः प्राणः, तदन्यकर्मसंन्यागहेतुरापानः, तद्विरोधितेन
सहेतुः प्राणः, तद्योगहेतुरुदानः । तद्विषयकमनोवागादीन्द्रियनियमन-
हेतुः समानः । इत्येतत्सर्वं प्राण एव प्राण भेद एवेत्यर्थः ।
एतन्मयो वै इति । वैशब्दः प्रसिद्धौ । एतन्मयइत्यस्यार्थमाह । वाङ्मय-
इति । प्राचुर्यं मयट् ॥ ३ ॥

वाङ्मनः प्राणान्सर्वात्मकत्वेन स्नोति ।

त्रया लोका एत एव वागेवायं लोको मनोऽन्तरिक्षलोकः ।
प्राणोऽसौ लोकः ॥ ४ ॥

एतच्छब्दार्थं विवृणोति । वागेवायमिति । वागभिमानिनी
मरस्वन्ययं लोकः पृथिवीलोकाभिमानिनी । मनो मनोऽभिमानिनी ब्रह्म-
रिक्तलोकाभिमानिनी । प्राणः—प्राणाभिमानो वायुरसौ लोकः स्व-
लोकाभिमानान्यर्थः ॥ ४ ॥

त्रया वेदा एत एव वागेवर्षेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः
सामवेदः ॥ ५ ॥

देवाः पितरो मनुष्या एत एव वागेव देवाः मनः पितरः
प्राणो मनुष्याः ॥ ६ ॥

त्रयो वेदा एत एवेत्यारभ्य प्राण एनं तद्भूत्वावतीत्यन्तमेतस्य
ग्रन्थस्य व्याख्यानं द्रष्टव्यम् ॥५६॥

पिता माता प्रजैत एव मन एव पिता वाङ् माता प्राणः
प्रजा ॥ ७ ॥

प्रजा पुत्र इत्यर्थः ॥ ७ ॥

विज्ञातं विजिज्ञास्यमविज्ञातमेत एव यत्किञ्च विज्ञातं
वाचस्तद्रूपम् । वाग्धिविज्ञाता । वागेवैनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ८ ॥

यत्किञ्च विज्ञातं विज्ञानविषयं तत्सर्वं वाचोरूपम् । कुतः हि
यस्मात् वाक् विज्ञाता वाचा विज्ञायमानाः सर्वेऽपि वागेव तद्धीन-
प्रकाशत्वात् सैवेत्यर्थः । वाच उपकारकत्वं दर्शयति वागेवैनमिति ।
तद्वाचा विज्ञायमानं पदार्थजातमेनं विज्ञातारं यदवति रक्षत्युपकरो-
तीति यावत् । तद्वागेव भूत्वाऽवति । वाचा विज्ञायमानेन पदार्थेन
य उपकारः स सर्वोऽपि वागाद्यधीन एव तस्माद्वाच उपकारकत्वं सिद्ध-
मिति भावः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

यत्किञ्च विजिज्ञास्यं मनसस्तद्रूपं मनो हि विजिज्ञास्यं
मन एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ ९ ॥

यत्किञ्चाविज्ञातं प्राणस्य तद्रूपं प्राणोऽप्यविज्ञातः प्राण
एनं तद्भूत्वाऽवति ॥ १० ॥

तस्यैव वाचः पृथिवी शरीरं ज्योतीरूपमयमग्निस्तद्यावत्येव
वाक् तावत्येव पृथिवी यावानयमग्निः ॥ ११ ॥

विजिज्ञास्यं जिज्ञासाविषयं मनसस्तद्रूपम् । एनं विज्ञातारम् ।
तद्भूत्वा मनोभूत्वाऽवति रक्षति ॥ ९ ॥

अविज्ञातं विज्ञानाविषयं प्राणम्येन्द्रियागोचरत्वादितिभावः
 पूर्वमुक्तवशादचिन्तितं यदुपकरोति तद्भूत्वा प्राण उपकरोतीत्यर्थः ॥१५॥
 एवं प्रशस्य त्रयाणामधिष्ठातृंश्च दर्शयति तस्यैववाच इत्यादिना तस्य
 वाग्निन्द्रियस्य पृथिवी शरीरमायतनं जिह्वागोलस्थं पार्थिवंशमाश्रित्य
 वाग्निन्द्रियं तिष्ठतीत्यर्थः । ज्योतीरूपमयमग्निः । ज्योतिर्ममयाधिष्ठातृदेवता-
 म्बरूपमयमग्निरित्यर्थः । तथावत्येवेति यत्र यत्र वाग्निन्द्रियं तत्र तत्र
 तदधिष्ठानतया पृथिव्यस्ति अधिष्ठातृतयाऽप्यग्निरस्तीत्यर्थः ॥१६॥

अथैतस्य मनसो द्यौः शरीरम् । ज्योतीरूपमसावा-
 दित्यस्तावदेवमनस्तावती द्यौस्तावनमावादित्यः । तौ मिथु-
 नौ समैताम् । ततः प्राणोऽजायत स इन्द्रः स एषोऽमपन्नः ।
 द्वितीयो वै सपत्नो न हास्य सपत्नो भवति य एवं वेद । १२॥

एतस्य मनसः द्यौः ग्राकाशः शरीरं हृदयं चिद्भूद्रूपाकाशमा-
 काशायतनमित्यर्थः । ज्योतीरूपमित्यस्य पूर्ववद्व्याख्या । तौ मिथुन-
 मिति । तावग्न्यादिन्यौ मिथुनौ समैतां मिथुनभावभागच्छताम् । ततो
 मिथुनीभावानन्तरं प्राणोवायुरजायत तस्य प्राणस्य महिमानमाह—
 स इति । स वायुरिन्द्रः परमैश्वर्यशाली इन्द्रियान्तरापेक्षया प्राणस्येश्वर-
 त्वादिति भावः । स एष वायुरमपन्नोऽशत्रुः । प्राणस्यासपन्नत्वं चक्षुरा-
 दिषु स्वमदृशस्वप्रतिस्वधिरहितत्वमिति भावः । वायोरसपन्नत्वचेतु-
 फलनाह—कस्येति । योऽधिकारी एवं वायुरमपन्न इति वेदास्य सपत्नः
 शत्रुः कोऽपि न भवतीत्यर्थः ॥१२॥

अथैतस्य प्राणस्यापः शरीरम् । ज्योतीरूपमसौ
 चन्द्रस्तद्यावानेव प्राणस्तावत्यपस्तावानसौ चन्द्रः त एते
 सर्वे एव समाः सर्वेऽनन्ताः । स यो हैतानन्तवत उपारते ऽन्त-
 वन्तं स लोकं जयत्यथ यो हैताननन्तानुपास्तेऽनन्तं स लोकं
 जयति ॥ १३ ॥

पानीयं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव चैतन्मयमित्यायुर्वेदविदः ।
 अतः प्राणस्यापवायतनम् । ज्योतीरूपमिति पूर्ववत् । न एते वाङ्मनः-
 प्राणाः सर्व एव समाः । दृष्टिमशकादीनां सर्वेषां समानाः सर्वेऽनन्ताः ।
 आनन्त्यञ्चाकल्पस्थायित्वम् । अनन्तत्वेन प्राणोपामकस्यैव फलप्राप्तिर्न-
 वितरथेत्याह । स य इति । स यः कश्चिदेतान प्राणान् । अन्तवन्त
 इतरवदल्पगुणानुपास्ते सोऽन्तवन्तं नाशवन्तं लोकं जयति । तमःप्राप्ति-
 र्भवतीत्यर्थः । अथ योऽधिकारी एतान् । अनन्तानितरपेक्षया बहुगुणा-
 नुपास्ते मानन्तं नाशरहितं लोकं जयति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥१३॥

स एष सम्बत्सरः प्रजापतिः षोडशकलस्तस्य रात्रय
 एव पञ्चदशकला ध्रुवस्य षोडशी कला स रात्रिभिरेव चाऽऽ-
 पूर्यते अपक्षीयते ।

प्राणाधिदेवताभूतस्य चन्द्रस्य महिमानमाह । स एष इति ।
 स एष चन्द्रमाः सम्बत्सरसंज्ञः तस्य सर्वर्तुप्रवर्त्तकत्वेन सम्बत्सर-
 संज्ञकत्वं द्रष्टव्यम् । स एष चन्द्रमाः प्रजापतिः प्रजानां पालनात्
 षोडशकलः । तस्य चन्द्रमसः रात्रय एव पञ्चदशकलाः । पञ्चदशकलाः
 केन निमित्तेन रात्रिनामिकास्तत्राह । स इति । स चन्द्रमाः रात्रिभिः
 शुक्लपक्षप्रतिपदमारभ्य पौर्णमासीपर्यन्तं पञ्चदशरात्रिभिरेव पञ्चदश-
 कलाभिरापूर्यते च कृष्णपक्षप्रतिपदमारभ्यामावस्यापर्यन्तं पञ्चदशरात्रि-
 भिरपक्षीयते च । शुक्लपक्षकृष्णपक्षयोरेकैकस्यां रात्रौ कलानां क्षरणान्
 क्षयाच्च कलाः रात्रिनामिका इत्यर्थः । षोडश्याः कलाया नाशाभावाद्
 ध्रुवत्वमिति द्रष्टव्यम् ।

सोऽमावास्या ॐ रात्रिमेतया षोडश्या कलया सर्वमिदं
 प्राणभृदनुप्रविश्य ततः प्रातर्जायते । तस्मादेता ॐ रात्रिं प्राण-
 भृतः प्राणं न विच्छिन्द्यादपि कृकलामस्यैतस्या एव देवताया
 अपचित्यं ॥ १४ ॥

स चन्द्रमा अमावस्यायां रात्रौ एतया ध्रुवया षोडश्याकलाय
 सर्वमिदं प्राणभृत । अनुविश्य ततः प्रातः- प्रति यदि जायते द्वितीयकला

युक्तो भवति । तस्मादमावास्यां रात्रौ चन्द्ररूपदेवताया सर्वप्राणभृत्स्थितत्वात् । एतां रात्रिम् । एतस्यां रात्रौ प्राणभृता जीवन्तः प्राणं न विच्छिन्द्यान् । महापापहेतुप्राणिवधो न कर्त्तव्य इति किमु वक्तव्यम् । कृकलासस्यापि अल्पदोषहेतुवधस्यापि प्राणं न विच्छिन्द्यान् ॥ तस्या कृकलासवधोऽपि महादोषहेतुरित्यर्थः । हिंसानिषेधस्य प्रयोजनमाह— एतस्या इति । एतस्याः सर्वप्राणभृत्स्थायाश्चन्द्रदेवताया अपचिन्यान् पूजार्थमेवेत्यर्थः ॥ १४ ॥

यो वै सम्बत्सरः प्रजापतिः षोडशकलोऽयमेव स योऽयमेवंवित्पुरुषः तस्य वित्तमेव पञ्चदशकला आत्मैवास्म्य षोडशी कला सवितेनैवाऽऽचापूर्यतेऽपक्षीयते । तदेतन्नभ्यं यदयमात्मा प्रधिर्वित्तम् ॥

षोडशकलचन्द्रविद्याफलमाह । य इति । यथा चन्द्रः षोडशकल एव तद्वेत्ता पुरुषोऽपि षोडशकलो भवतीत्यर्थः । पुरुषस्य षोडशकलत्वमेवोपपादयति । तस्येति । उपचयापचयशालिगवादिवित्तं पञ्चदशकलास्थानीयं शरीरन्तु ध्रुवकलास्थानीयम् । आत्माशरीरं नभ्यं नाभिर्महति । नाभिनभञ्चेति नमादेशः । नाभिस्थानीयमिनियावन् । वित्तन्तु प्रधिः परिवारभूतमरनेमिस्थानीयमिति ।

तस्माद्यद्यपि सर्वज्यानि जीयत आत्मना चेद्यज्जीवति प्रधिनाऽगादित्येवाऽऽहुः ॥ १५ ॥

सर्वज्यानिम् । ज्यावयोहानौ सर्वनाशो यथा भवति तथेति यावन् । जीयते । श्यनिग्रहिज्येति सम्प्रसारणम् । नश्यतीत्यर्थः । तथाऽज्यात्मना शरीरेण चेज्जीवति प्रायेणा प्रधिस्थानीयेन = वित्तानागात्स गतवानित्येवाहुः ॥ १५ ॥

अथ त्रयो वाव लोका मनुष्यलोकः । पितृलोकः देवलोक इति । सोऽयं मनुष्यलोकः पुत्रगणैव जग्या नान्येन कर्मणा, कर्मणा पितृलोकां विद्याया देवलोकः । देवलोकं तं लोकानां श्रेष्ठस्तस्माद्विद्यां प्रशस्यन्ति ॥ १६ ॥

सप्राज्ञविद्यावेनुः फलं यत्तु तद्वपयन्माह । अथैन
के ते त्रयालोका इत्यत आह । मनुष्यलोक इति तेषां माधन-
माह । सोऽयमिति । पुत्रेणैव औग्मेन जिप्सेण च नान्येन कर्मणेति ।
यद्यपि पुनः पुनः कमकरणात्तृणो मनुष्यलोकजयः । स्वेनैव
कर्मणा जन्मान्तरं प्राप्य सम्पादयितुं शक्यः तथापि स्वस्य जन्मान्तर
वितोक्तमनुष्यलोकजयोऽनु पुत्रेणैव पुत्रोऽत्र दिक्कृतफलमाकवाप्त्य-
म्यति भावः । केवलकर्मणा ज्योतिष्टोमादिना पितृलोकोऽन्तरिक्ष-
लोकः । विद्यया काम्यविद्याविशेषेण देवलोकप्राप्तिरित्यर्थः । देव-
लोकः भगवलोकः । यतो विद्यया एव श्रेष्ठलोकमाधनत्वमतो विद्यां
स्तुवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथातः सम्प्रति स यदा प्रैष्यन् मन्यन्ते । अथ पुत्र-
माह त्वं ब्रह्मत्वं यस्त्वं लोक इति सः पुत्रः प्रत्याहाहं ब्रह्माहं
यज्ञोऽहं लोक इति यद्वै किञ्चानूक्तं तस्य सर्वस्य ब्रह्मेत्येकता
ये वै के च यज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ इत्येकता ये वै के च लोका-
स्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता ।

पुत्रेण मनुष्यलोकजय इत्युक्तं स किं यादृशतादृशपुत्रेण भव-
नीत्यतः सुशिक्षितेनेति भावेनाह । अथेत्यादिना । पुत्रादिसाधने स ध्य-
विशेषसम्बन्धकथनानन्तरं । अतः फलसद्भावात् । सम्प्रति सम्प्र-
दानमुपदेशः । पित्रा पुत्रं प्रति क्रियमाण उपदेशप्रकारो निरूपयत
इत्यर्थः । यदा पिता प्रैष्यन् । अरिष्टादिदर्शनेन स्वयं मरिष्यन्
मन्यन्ते अथ तदा पुत्रं त्वं ब्रह्मयज्ञः त्वं लोक इत्याह । स एवमुक्तः
पुत्रोऽहं ब्रह्माहं यज्ञोऽहं लोक इति प्रतिवचनमाह । ब्रह्मादिपदानां
निरोधितार्थत्वात् श्रुतिस्तद्व्याकरोति । यदा इति । यत्किञ्च वै प्रतिब्र-
मन्तम् । अनुवचनं वेदादि त्रयीश्रुतिर्नित्यवाक्यभेदोऽनुवचनं तथैव-
भिधानात् । तस्य सर्वं ब्रह्मेत्येकता । ब्रह्मशब्देन ग्रहणमित्यर्थः ये
केच वै द्रव्ययज्ञास्तेषां यज्ञा इत्यादिप्रमाणमिद्वयज्ञास्तेषां सर्वेषां यज्ञ-

इत्येकता यज्ञशब्देन ग्रहणमित्यर्थः । ये केचन वै प्रसिद्धालोकाः स्यान्
 दयस्तेषां सर्वेषां लोक इत्येकता लोकशब्देन ग्रहणमित्यर्थः । तथाच
 त्वं ब्रह्म वेदाध्ययनकर्ता भव तदनन्तरं त्वं यज्ञो यज्ञकर्ता भव तदनन्तरं
 त्वं लोको लोकसम्पादको भवेति वाक्याथः ॥

एतावद्वा इदं सर्वमेतस्मा सर्वं सन्नयमितोऽभुनजदिति ।
 तस्मात्पुत्रमनुशिष्टं लोक्यमाहुः । स यदैवं विदस्मात्त्रोक्तान्प्रैत्य-
 धैभिरेव प्राणैः सह पुत्रमाविशति स यधनेन किञ्चिदक्षण्याऽ-
 कृतं भवति तस्मादेनं सर्वस्मात्पुत्रो मुञ्चति तस्मात्पुत्रानाम
 सपुत्रैरेवाग्निमल्लोके प्रतिष्ठति । अथैनमेते देवाः प्राणा
 अमृता अविशन्ति । १७ ॥

अन्यदपि कर्तव्यं पित्रा कस्मान्नोपदिष्टमित्यतः श्रुतिः स्वय-
 माह । एतावद्वेति इदं सर्वं कर्तव्यनयोपदेष्टव्यमेतावदेव । वेदादिकम-
 धीत्य तदुक्तप्रकारेण यज्ञादिकर्म कृत्वा मोक्षादिलोकमापादयेत्येतावदेव-
 त्यर्थः । पिता किमर्थमेवं पुत्रमनुशास्तीत्यत आह । एतस्मादिति ।
 सन्नुत्तमोयं मनुष्यत्वमंशेन प्राप्तः सप्रान्नोपासको देवः । इतः प्राप्तः पुत्र-
 मिति शेषः । पुत्रोऽस्थित इत्यर्थः । एतस्मादनुशिष्टान् पुत्रान्स्व-
 तत्कृतवेदाध्ययनफलमभुनजन् अभुङ्क्त इति यस्मात्तस्मादनुशिष्टं पुत्र-
 लोक्यं लोकसाधनमाहुर्विद्वांसः । यस्मान् लोक्यमाहुस्तस्मादेनं पुत्र-
 त्वं ब्रह्मेत्यनुशाम्नि पिता । ननु मृतस्य पुत्रेऽवस्थानाभावान् कथमेत-
 दित्यत आह । स इति । एवं विन सप्रान्नोपासकः । स देवो मनु-
 ष्यन्वप्राप्तः यदास्मात्त्रोक्तान्प्रैति मृतो भवति । अथ तदा एभिरेव प्राणै-
 स्ववाङ्मनोभिः सह स्वांशत्पसामर्थाच्च पुत्रमाविशति । सप्रान्नोपास-
 कस्य पुत्रात्फलान्तरमाह । स इति । अनेन पित्रा सप्रान्नविदा यदि
 कदाचिदक्षण्या च्छिद्रेण पापेन किञ्चित् कर्मकृतं भवति तदा सपु-
 त्रस्मान्कर्मण एनं स्वपितरं मुञ्चति मोचयति । पापकर्मफलानुभव-
 परिहरतीत्यर्थः । तस्मादेव पुनः द्विदकर्मणः—त्राण्द्रक्षमान् पुत्रानाम

एवं येन पुत्रतः फलं प्राप्तं तेनैव मनुष्यलोको जित इत्याह । स इति ।
स पितृव्यं विधेन पुत्रेण मृतोऽपि सन्नमृतोऽस्मिन्नेवलोके प्रतिनिष्ठिति ।
एनं सप्तान्नविदं परलोकगतं पुरुषं प्राणाः प्राणशब्दवाच्या देवा मन-
आदावाविशन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पृथग्यै चैनमग्नेश्च दैवी वागाविशति सा वै देवी वाभ्यया
यद्यदेव वदति तत्तद्भवति ॥ १८ ॥

उक्तार्थं विशदयति । पृथिव्याश्चाग्निश्च दैवी वाक् परलोकगतं
पुरुषमाविशति । एतभ्यै वाचः पृथिवीशरीरं ज्योतिरूपमसौ चन्द्र इति
प्रागुक्तं वाचः पृथिव्यायतनत्वादग्न्यधिष्ठितत्वाच्च ताभ्यां हेतुभ्यां
दैवी वागाविशतीत्यर्थः । का सा दैवी वागित्यत आह । सेति । यथा
वाग्देव्या प्रेरितः यद्यद्वदति तत्तद्भवत्येव शापानुग्रहसमर्था वाग्दैवीत्यर्थः १८

दिवश्चैनामादित्याच्च दैवं मन आविशति तद्वैदैवं मनो
येनाऽऽनन्द्यैव भवत्यथो न शोचति ॥ १९ ॥

एवं दिवश्चैनमित्यादिकं योज्यम् । असौघसङ्कल्पमानन्दैककारणं
मनो दैवं मन इत्यर्थः ॥ १९ ॥

अदभ्यश्चैनं चन्द्रममश्च दैवः प्राण आविशति स वै दैवः
प्राणो यः संचरंश्चासं चरंश्च न व्यथतेऽथो न रिष्यति ।

या विद्वान् सञ्चरंश्चासंचरंश्च न व्यथते सर्वसामर्थ्ययुक्तत्वात्
अथो तस्मादेव न रिष्यति न म्रियते इत्यर्थः । संचरन् व्यथते रिष्यति
च मनुष्यो सञ्चरन् व्यथते रिष्यति चाश्च इति सञ्चरश्चासंचरश्चेत्यु-
क्तम् । एवं जीवोपकरणानां तेषां परलोके सामर्थ्यातिशयमभिधायैवं
विदः फलान्तरमाह । स य इति ।

स एवं विन्वर्वेषां भूतानामात्मा भवति यथेषा दैवतैवम् ।

य एवायं सप्तात्रोपामसो देवः स सर्वेषां भूतानामात्मा व्यापको
भवति । तत्रहृष्टान्तमाह । यथेति । यथा एषा प्राणरूपा देवता सर्वेषां
भूतानामात्मैवमित्यर्थः ॥

स यथैतां देवतां सर्वाणि भूतान्यवन्त्येवं देवांश्च
सर्वाणि भूतान्यवन्ति । यद् किञ्चेमाः प्रजाः शोचन्त्यम-
वाऽऽमां तद्भवति पुण्यमेवामुं गच्छति न ह वै देवान
पापं गच्छति ॥ २० ॥

यथा वागादिदेवतां सर्वेऽपि पूजयन्ति एवमेवंविदमपि पूजय-
न्तीर्थः ॥ ननु सप्रान्तोपासकस्य सर्वभूतव्यापकत्वे तत्तद्देवस्थित्या भूत-
शोके शोकः स्यादित्यत आह—यदुकिञ्चेति । इमाः प्रजाः यदुकिञ्च
यत्किञ्चदपि शोचति तत्तदशोचनमासां प्रजानामेव भवति । तन्मत्सप्रान-
न्तोपासकानां कुतः यतः प्राणिकृतपुण्यमेवामुं सर्वप्राणिस्थं सप्रान्तो-
पासकं प्रति गच्छति न पापं तदपि कुतः । यतो नियामकतया प्राणि-
देहस्थान देवान पापं न गच्छति ह वा इति प्रमाणप्रतिष्ठिकथनम् ॥२०॥

अथाना व्रतसामाध्याना प्रजापतिर्हि कर्माणि समृजे-
तानि मृष्टान्यन्यान्त्येनास्पर्धन्त वदिष्याम्येषाहमिति वाग्दध्रे
इन्द्र्याम्यहमिति चक्षुः श्रोत्र्याम्यहमिति श्रोत्रमेवान्याः यपि
कर्माणि यथाकर्म तानि मृत्युः श्रमो भूत्वापयेमे तान्याप्नोत् ।
तान्भज्वा मृत्युरवारुध । तस्माच्छ्रामन्येव वाक् श्राम्यति
श्रोत्रम् ।

अथाधिकारिस्वरूपनिरूपणान्तरम् । अत उक्तफलमद्भावात्
व्रतार्थं मीमांसा । प्राणविषयकमुपासनमनुप्रेर्यामित्यतस्तत्स्वरूपविचारः
क्रियत इत्यर्थः तत्राख्यायिकामाह प्रजापतिरिति । प्रजापतिः कर्माणि
कर्मज्ञानेन्द्रियाणि मृष्टवान् । तानि मृष्टानि कर्मज्ञानेन्द्रियाणि अन्यो-
न्येनास्पर्धन्त अहमेवान्यापेक्षां विना वदिष्यामि तान्यः कश्चिन्मत्तो वक्तुं
समर्थ इत्यभिमानं दध्रे वाक् धृतवती । चक्षु दध्रे एवमन्यान्यपीन्द्रि-
याणि यथाम्बुविषयमभिमानं धृतवन्तीत्यर्थः । मृत्युः श्रमो भूत्वा
श्रमकरो भूत्वापयेमे समीपं प्राप्तः । श्रमरूपो मृत्युस्तानीन्द्रियाणि

प्राप्तवान् । अवरोधं कृतवान् कार्यामसर्थमकरोत् । तदेवोपपादयति-
तस्मादिति । भ्राम्यति भ्रमं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अथेममेव नाप्नोद्योऽयं मध्यमः प्राणः तानि ज्ञातुं दधिरे
अयं वै नःश्रेष्ठो यःसंचरथश्चासंचरंश्च न व्यथते ऽथो न रिष्यति
हन्तास्यैव सर्वेरूपमसामेति त एतस्यैव सर्वे रूपमभवन् । तस्मा-
देत एतेनाख्यायन्ते प्राणा इति । तेन ह वव तत्कुलमाचक्षते
यस्मिन् कुले भवति । एवं वेद य उहैवं विदा स्पर्धतेऽनुशङ्ख्य-
त्यनुशुष्य हैवान्ततो म्रियन्त इत्यध्यात्मम् ॥ २१ ॥

अथेतरदेवानां भ्रमप्रत्यनन्तरम् इदमेव नाप्नोत्, कं योऽयं
मध्यमः प्राणः तानि श्रान्तानीन्द्रियाणि आस्माकं कः श्रेष्ठ इति ज्ञातुं
प्रवृत्तानि । अयं प्राणः नोऽस्माकं भध्ये श्रेष्ठ इति ज्ञातवन्तश्च । कुतश्चैष्य-
मित्यत उक्तम् य-इति । प्राणोऽत्र सञ्चाररूपः । सञ्चारेऽपि न व्यथते ।
अथोशब्दोऽप्यर्थः । न रिष्यति न हिंस्यतेऽपि तस्मादस्य मुख्यप्राणस्य सर्वं
वयं रूपमसाम तदधीनप्रवृत्तयो भवामिति निश्चित्यैतस्य मुख्यप्राणस्येतरं
प्राणास्तदधीनप्रवृत्तयोऽभवन् ॥ इदञ्च वाक्यं प्राणपादे न इन्द्रियाणीत्य-
धिकरणे ब्र०सू० २।४।१७ चिन्तितम् । तस्मादिति । यस्मान्कारणद्वागाद्याः
प्राणस्यैव रूपमभवन्नतः प्राणनाम्नैव प्राण इत्येवोच्यन्ते । वेत्तुः
फलमाह तेनेति । योऽधिकारी एवं प्राणशब्देनेन्द्रियाण्याख्यायन्त इति
वेद जानाति स यस्मिन् कुले भवति तत्कुलं तेन तद्वाक्शब्देनाख्यायते ।
अमुष्येदं कुलमित्याचक्षते । किञ्च य उयःकश्चिदेवंविदा एवंविधप्राण-
विदा स्पर्धते प्रतिपक्षं करोति सोऽनुशिष्य दीर्घकालं शोकं प्राप्यैवान्ततो-
म्रियते ह न सहसा ऽनुपद्रुतो म्रियते उपसंहर्ति इत्यध्यात्ममिति ॥ २१ ॥

अथाधिदैवतम् । ज्वलिष्यान्येवाहमित्यग्निर्दधू तप्स्याम्य-
हमित्यादित्यो भास्याम्यहमिति चन्द्रमाः । एवमन्या देवता
यथादैवतम् मयर्थेषां प्राणानां मध्यमः प्राणएवमेतासां देवतानां

वायुः स्लोचन्तीहान्या देवता न वायुः सैषानस्मिता देवता
यद्वायुः ॥ २२ ॥

अथाध्यात्मं प्राणस्य श्रेष्ठकथनानन्तरम् आधिदैवं प्राणस्य
श्रेष्ठमन्यते । ज्वलिष्यामीति पूर्ववत् । एवमन्या देवताः यथा दैवं
तत्तदेवतायोग्यं कार्यं कर्ष्याम इति दधिरं । अन्यादयः श्रमरूपेण
प्रजापतिना प्राप्ताः मृत्युनाऽवरुद्धाः । प्राणस्तु नेत्युक्तमत्रायतिदिशति-न
यथेति । स वक्ष्यमाणो दृष्टान्तो यथा-एषां वागादीनां प्राणानां
मध्ये मध्यमः प्राणो यथाश्रमरूपेण प्रजापतिना न प्राप्तः । अत एव न
मृत्युनाऽवरुद्धोऽनएव श्रेष्ठश्च । तथैतासां देवतानामन्यादानां मध्ये
वायुरित्यर्थः । अन्या देवता मृत्युनावरुद्धत्वादव स्लोचन्ति स्लाना
भवन्ति । न वायुस्लोचति, कुतः सैषाऽनस्मिता देवता । यद्वायुर्यो-
वायुः सैषा देवतानस्मिता यत्रस्मादित्यर्थः ॥२२॥

अथैष श्लोको भवति । यतश्चादेति सूर्योऽस्तं यत्र च
गच्छतीति प्राणाद्वा एष उदेति प्राणेश्चमेतीति तं देवाश्चक्रिरे
धर्मं स एवाद्य स उ श्व इति । यद्वा एतेऽमुर्ह्यधिगन्त तदेवा
प्यद्य कुर्वन्ति ।

देवानां वायवधीनत्वे मन्त्रोप्यस्तीत्याह-अथेति । तमुदाहरति-
यत इति । सूर्यशब्दो देवतान्तरोपलक्षकः, मन्त्राभिप्रेतं ब्राह्मणं स्वयमाह-
प्राणाद्वा इति । अत्र प्राणो वायुः वायुधरेणाधीनत्वादादित्याद्युदयाना-
मितिभावः । मन्त्रशेषमुदाहरति-तमिति । देवास्तं प्राणमुद्दिश्य धर्मं च
क्रिरे प्राणोपामनमेव श्रेयःसाधनमिति निश्चितवन्तः । स एव धर्मोऽद्याधि
वर्त्तते, स एव श्रोऽपि वर्तिष्यत इत्यर्थः । मन्त्रं व्याचष्टे-यद्वा इति । वैश-
ब्दोऽवधारणो । यदेवधर्मसाधनव्रतम् । अमुर्हि अमुष्मिन्काले प्राणश्रेष्ठ
त्वनिर्णयकाले अधिगन्त धृतवन्तस्तदेव व्रतमेतेकुर्वन्ति, अपिशब्देन श्र-
करिष्यन्तीत्यस्य समुच्चयः ।

तस्मादेकमेव व्रतं चरेत् प्राण्याच्चैवापान्याच्च ।
 नोन्मा पाप्मा मृत्युराप्नुवदिति यद्युच्चरेत् समापिपयिषेत् ।
 तेनो एतस्यै देवतायै सायुज्यं सलोकतां जयति ॥ २३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

यदर्थं प्राणस्योत्तमत्वं प्रसाधितं तदाह—तस्मादिति । प्राणस्य सर्वदेवतोत्तमत्वात् मा मां पाप्मा मृत्युर्नेन नैवाप्नुवदिति मन्वानोऽधि-
 कारी एकमेव प्राणमात्रविषयकमेव व्रतं चरेत् । किं तदित्यत उक्तम्—
 प्राण्यादिति । प्राण्यान् श्वासं कुर्यात् । अपान्यान् उच्छ्वासं कुर्यात्
 आरब्धं प्राणव्रतं मध्ये न विसर्जनीयमित्याह—यदीति । यद्युच्चरेत्
 प्राणव्रतं प्रारभेत, तर्हि समापिपयिषेत् । समापयेदित्यर्थः । तस्य फलमाह—
 तेनेति । तेन प्राणव्रतममापनेन एतस्यै देवतायै एतस्याः प्राणदेवतायाः
 सायुज्यं सलोक्यञ्च प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ २३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वकाशिकायां टीकायां

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

त्रयं वा इदं नामरूपं कर्म तेषां नाम्नां वागित्येत-
 देषामुक्तम् । अतो हि सर्वाणि नामान्युत्तिष्ठन्ति एतदेषां
 माम एतद्वि सर्वेनामभिः समम् । एतदेषां ब्रह्म एतद्वि सर्वाणि
 नामानि विभक्तिं ॥ १ ॥

त्रयमिति । इदं जगत्त्रयं त्रिविधम् ॥ त्रैविध्यमेव दर्शयति-
 नामरूपं कर्मणि । तेषां नामरूपकर्मणां मध्ये वागिति शब्दनिर्दिष्टमेत-
 द्ब्रह्मोक्तमुत्पादनम् । तदेव प्रदर्शयति—अत इति—हि यस्मादतो
 वचो भाग्याः सर्वाणि नामानि उत्तिष्ठन्ति उत्पद्यन्ते वागिन्द्रियाधीन-

वा-सर्वं । नाम्नाभिभूतपद्मेति भावः । वानो महिमान्तरमाह—एत
 दात । वागिन्येतद्देवां नाम्ना माम कुतः, हि यस्मादेतद्वागिन्येतन्
 सर्वेनामभिः शब्दैः महैव रूपाणि कर्माणि च मानि जानानि च सम ।
 महिमान्तरमाह—एतदिति । वागिन्येतन् एषां नाम्नां ब्रह्म कुतः । हि
 यस्मान् वागिन्येतन् सर्वाणि नामानि विभर्ति ॥१॥

अथो रूपाणां चक्षुरित्येतद्देवामुक्थम् । अतो हि
 सर्वाणि रूपाण्युत्तिष्ठन्ति एतद्देवां^{११} सामैतद्वि सर्वे रूपैः समम् ।
 एतद्देवां ब्रह्मैतद्वि सर्वाणि रूपाणि विभर्ति ॥२॥

रूपाणां सितामितामिन्द्रादीनां चक्षुरुक्थम् उत्पादनम् । अतो
 हि सर्वाणि रूपाणि उत्तिष्ठन्ति । रूपज्ञानस्य चक्षुरन्वितत्वात् रूपस्य
 चक्षुरन्वितत्वव्यवहारः । एतद्देवां सामैतद्वि सर्वे रूपैः सममेतद्देवां
 ब्रह्मैतद्वि सर्वरूपज्ञानजनकश्चक्षुः कारणस्य कार्यसमत्वोक्तिरिति
 भावः ॥ चक्षुषो रूपभरणं ज्ञानद्वारा द्रष्टव्यम् ॥२॥

अथकमेणामात्मेत्येतद्देवामुक्थमतो हि सर्वाणि कर्मा-
 ण्युत्तिष्ठन्त्येतद्देवा सामैतद्वि सर्वैः कर्मभिः सममेतद्देवां ब्रह्मैतद्वि
 सर्वाणि कर्माणि विभर्ति तदेतत्त्रयं^{१२} सदेकमयमात्माऽऽत्मै
 कः मन्त्रे तत्त्रयं तदेतदमृतं^{१३} मन्त्रेण च्छन्नं प्राणो वा अमृतं
 नामरूपं मन्त्रं ताभ्यामयं प्राणच्छन्नः ॥३॥

इति प्रथमाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥

कर्मणां पुण्यपापरूपाणाम् । आत्मा प्रत्यगात्मा, एतेषां कर्मणां
 मा भूतशब्दनिर्दिष्टः प्रत्यगात्मा उक्थम् । उत्पादनम् । शेषं पूर्ववत् ।

तदेतदिति । यथोक्तं नामरूपं कर्मत्रयं सदैकमयमात्मा । नामरूपकर्मा
स्यात्मनाऽऽगृहीतविवेकानि पामराणामेकमिव भवन्तीत्यर्थः । तदेतद्
दृढयति — आत्मैक इति । विवेकिनां त्रयमेतत् , अविवेकिनामेक आत्मे-
त्यर्थः । प्राणो जीवात्मा । सत्यं कर्मफलं ह्यवश्यं भाविनया सत्यं
भवति । ततश्च कर्मफलभूताभ्यां नामरूपाभ्यां सम्पिण्डितोऽयमात्मा
व्याधकुलसम्बर्धितराजकुमारवत्ताभ्यां प्रच्छन्नो भवति ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां

प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीदिति प्रथमाध्यायेऽभिहितं तेन ब्रह्मणो-
जगत्कारणत्वमुक्तं भवति तस्यैव प्रपञ्चनाय द्वितीयोऽध्याय आरभ्यते ।

ॐ हत्तवालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस स होवाचाजात-
शत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमे-
तस्यां वाचि दशो जनको जनक इति वै जना धावन्तीति ॥ १ ॥

बलाकस्यापत्यं वालाकिः । गर्गस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । ब्राह्मणः
अनूचानो वेदाध्ययनादिसम्पन्नः , अत एव द्रष्टोऽहंकारी आस ह-
किल स गार्ग्यः । काश्यां भवं काश्यम् । अजातशत्रुं राजानमभि-
गम्य ते ब्रह्म ब्रवाणीत्युवाच ह, एवमुक्तः स अजातशत्रुः “त्वं
ब्रह्म ब्रवीतुमसमर्थ, इति सूचयन्नुवाच । एतस्यां वाचि ब्रह्मोपदेश-
रूपायां यदि त्वं ब्रह्म ब्रूयस्मर्हि तुभ्यं वयं सहस्रं दशः कुत एव मुपहाम-
ऽन्यत आह । जनक इति । यदि त्वं ब्रह्मवक्तुंसमर्थस्मर्हि ब्रह्मश्रुत्वा
जनाः समीपस्थं ब्राह्मणं त्वां परिगम्य जनको जनक इति तत्रिय
प्रतिभाषनं न कुर्युः, कुर्यान्न च ॥ अतोऽत तव सामर्थ्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

एवमुपहासितः स्वाभ्यस्ताः बह्वी. ब्रह्मविशा आह—

स होवाच गार्ग्यो य एवासावादिन्ये पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपाम इति स होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन् संवदिष्टाः । अतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजेति वा अहमेतमुपाम इति ।

आदित्यमण्डलवर्त्तिनं पुरुषमहमुपासे । राजा इतोऽधिकमपि तत्र जानामीति भावेनाह—स होवाच इति । मा माम् । एतस्मिन् विषये मा संवदिष्टाः सम्वाद् माकार्पीः, ज्ञातज्ञापनं न कार्यमिति भावः । सर्वेषां भूतानां मूर्धा उत्तमः । राजते दीप्यत इति राजेत्युपास इत्युवाचेति सम्बन्धः । अतिष्टा अतीत्य भूतानि तिष्ठतीत्यतिष्टाः ॥

ग य एतमेवमुपास्तेऽतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति ॥ २ ॥

स य एतमेवमुपास्तेऽतिष्टाः सर्वेषां भूतानां मूर्धा राजा भवति । यथागुणमुपासनमेव फलं भवति ॥ तं यथायथोपासते तदेव भवतीति श्रुतेः ॥ २ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासो चन्द्रे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन् सम्बदिष्टा बृहन्पाण्डरवामाः सोमो राजेति वा अहमेतमुपाम इति स य एतमेवमुपास्तेऽहरहर्हि सुतः प्रसूतो भवति नास्यान्नं क्षीयते ॥ ३ ॥

चन्द्रमण्डलवर्त्तिपुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपासे त्वंचेत्यमुपास्वेत्युक्तं मामेन्यादिना प्रत्युवाच । बृहत्पाण्डुरं शुक्लं वासो यस्यासौ तथोक्तः शुक्लाम्बरधरमिति वचनात् । अस्योपासकस्य गृहे अहरहः प्रतिदिनं सोमस्मृतो भवति प्रसूतो भवतीति निरन्तरं प्रकृतिविकृत्यात्मकयागानुवृत्तिर्भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपाम इति स होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन् सम्बदिष्टास्तेज-

स्वीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते तेजस्वी ह
भवति तेजस्विनी हास्य प्रजा भवति ॥ ४ ॥

प्रजापुत्र इत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ ४ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मा-
पास इति स हो वाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्सम्बदिष्टाः पूर्णमप्रव-
र्त्तीति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते पूर्यते प्रजया
पशुभिर्नास्यास्माल्लोकात्प्रजोद्वर्त्तते ॥ ५ ॥

ह्याकाशे पूर्णमप्रवर्त्ति चेति विशेषणद्वयम् पूर्णत्वविशेषण-
फलमिदं पूर्यते, प्रजया पशुभिरप्रवर्त्तिरुद्वर्त्तनं यस्य स अप्रवृत्तिः ।
अस्य प्रजासन्ततिरस्माल्लोकान्नोद्वर्त्तते नोन्मूल्यते इत्यर्थः ॥ ५ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं वायो पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मा-
पास इति स हो वाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन् सम्बदिष्टा इन्द्रो
वैकुण्ठोऽपराजिता सेनेति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेव-
मुपास्ते जिष्णुर्हापराजिष्णुर्भवत्यन्यतस्त्यजायी ॥ ६ ॥

इन्द्रः परमेश्वरः । योऽयं पवत एष देवतानां ग्रह इति वायो-
र्देवलोकत्वप्रसिद्धेः । तत्सामान्याद्वैकुण्ठत्वम् । न परैर्जितपूर्वाऽपराजिता
सेना मरुतां गणन्वप्रासद्वेरुपासनाफलमपि । जिष्णुर्हं जयनशीलोऽ-
पराजिष्णुर्न च परैर्जितस्वभावो भवति ॥ ६ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमग्नौ पुरुष एत-
मेवाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन्
सम्बदिष्टा विषामहिर्गिति वा अहमेतमुपास इति स य एत-
मेव मुपास्ते विषामहिर्हं भवति विषामहिर्हास्य प्रजाभवति ॥ ७ ॥

विषामहिर्मर्षयिता परेषाम् । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ७ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमप्सु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास
इति स होवाचाजातशत्रुर्मामैतस्मिन् सम्बदिष्टाः प्रतिरूप इति

वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते प्रतिरूपं हंवन-
मुपगच्छति नाप्रतिरूपमथोप्रतिरूपंऽस्माज्जायते ॥ ८ ॥

प्रतिरूपोऽनुरूपः श्रुतिस्मृत्यनुकूल इत्यर्थः । फलं प्रतिरूपं श्रुति-
स्मृतिशासनानुरूपमेवैनमुपगच्छति प्राप्नोति न विपरीतमन्यच्चास्मान्-
थाविध एवोपजायते ॥ ८ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमादर्शो पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-
पास इति स होवाचाजातशत्रुर्नामैतस्मिन्सम्बदिष्टा रोचि-
ष्णुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते रोचिष्णुर्ह
भवति रोचिष्णुर्हास्य प्रजा भवत्यथो यैः संनिगच्छति सर्वा-
स्तानतिरोचते ॥ ९ ॥

रोचिष्णुः प्रकाशनशीलः । अथोऽन्यच्च फलं यैर्विद्वद्भिः संनिग-
च्छति सङ्गतो भवति, तान्सर्वानतिरोचते अतिक्रम्य प्रकाशते ॥ ९ ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दोऽनूदेत्येतमे-
वाहं ब्रह्मोपास इति स होवाचाजातशत्रुर्नामैतस्मिन्सम्बदिष्टा
असुरिति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते सर्वं हैवा-
स्मिल्लोके आयुरेति नैनं पुराकालात्प्राणो जहाति ॥ १० ॥

यन्तं गच्छन्तम् । अनु पश्चात् पृष्ठतः शब्द उदेति उत्पद्यते ।
तस्मिन् गच्छत् पश्चात् शब्दो य एवायं पुरुषः असुः । आयुष्यप्रदः ।
सर्वमायुरेतीत्यभिप्रायमाह—नैनमिति । कालात् कालमृत्योः पुरा अप-
मृत्युं न प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-
पास इति स होवाचाजातशत्रुर्नामैतस्मिन्संबदिष्टा द्वितीयोऽन-
पग इति वा अहमेतमुपास इति स य एतमेवमुपास्ते द्वितीय-
वान् ह भवति नास्माद् गुणश्छिद्यते ॥ ११ ॥

दिशां सुप्तभूताश्चिदेव न्यन्वान द्वितीयत्वेनोपासनोपपत्तिः । अप-
गच्छतीत्यपगः न विद्यतेऽपगः परिवारो य स्य स अनपगः । अपरि-
वार इत्यर्थः । गणः परिवारः ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायं ह्यायामयः पुरुष एतमेवाहं
ब्रह्मोपाम इति सहोवाचाजातशत्रुर्मीमेतस्मिन्पञ्चदिष्टा मृत्यु-
रिति वा अहमेतमुपाम इति स य एतमुपास्ते सर्वं हँवास्मिंल्लोक-
आयुर्गति नैनं पुरा कालान् मृत्युगमच्छति ॥ १२ ॥

ह्यायामयः ह्यायागतः । मृत्युमरिक् ॥ १० ॥

स होवाच गार्ग्यो य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मो-
पाम इति सहोवाचाजातशत्रुर्मीमेतस्मिन् पञ्चदिष्टा आत्मन्वीति
वा अहमेतमुपाम इति स य एतमेवमुपास्त आत्मन्वीह भवत्या-
त्मन्विनी हास्य प्रजा भवति स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ १३ ॥

आत्मनि हिरण्यगर्भे । आत्मन्वी चित्ताभिमानिचतुर्मुख-
वानित्यर्थः । आत्मन्वीभवति । चित्तवान् भवति । ततः परमुत्तरा-
म्फूर्त्तो तूष्णीं बभूव ॥ १३ ॥

स होवाचाजातशत्रुरेतावन्तु ३ इत्येतावद्वीति नैतावता
विदितं भवतीति स होवाच गार्ग्य उप त्वा यानावि ॥ १४ ॥

एवं स्वाभ्यस्तविद्या उक्त्वा गार्ग्यस्तूष्णीमाम ह किं स
अज्ञानशत्रुः तूष्णीं स्थितं गार्ग्यम् । एतावदेव ब्रह्म विदितं किमि-
त्युवाच एतावद्विद एतावदेव ब्रह्मविदितमिति गार्ग्यः प्रत्युवाच ।
एवमुक्तवन्तं गार्ग्यं प्रत्यज्ञानशत्रुः नैतावता ब्रह्म विदितं भवतीत्यु-
वाच एतावताऽऽत्मादगतपरमात्मोपासनमात्रेण मोक्षार्थं वेदितव्यं
विदितं न भवति । मृद्दुगत्परमात्मरूपविशेषोपासनस्यैव मोक्षसा-
धनत्वार्थात् भावः । स गार्ग्यो मोक्षसाधनविद्याश्रवणार्थं त्वा त्वां उप-
पत्तिं शिष्यत्वेनोपयामीत्युवाच ॥ १४ ॥

स होवाचाजातशत्रुः प्रतिलोमे वैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुप-
याद्ब्रह्म मे वक्ष्यतीति व्यंवा त्वा ज्ञापयिष्यामि तं पाणावादा-
योत्तस्थौ तौ ह पुरुषं सुप्रमाजम्तुस्तमेतैर्नामभिगमन्त्रयांचक्रे
बृहत्पाण्डुरवामः सोमराजन्निति स नोत्तस्थौ तं पाणिनापेपं
बोधयाञ्चकार स होत्तस्थौ ॥ १५ ॥

एवमुक्तः स अजातशत्रुर्वाच ह क्षत्रियो मे ब्रह्म वक्ष्यतीति
ब्राह्मणः क्षत्रियं शिष्यत्वेनोपेयादिति यत् एतत्प्रतिलोमं विपरीतं वै
तस्मान् वि एवेति पदच्छेदः त्वा त्वां प्रति ब्रह्म विज्ञापयिष्याम्येव
। विज्ञापनमेव करिष्यामि नोपदेशमित्यर्थः । तं गार्ग्यं पाणावादाय
हस्ते गृहीत्वोत्तस्थौ । तौ गार्ग्याजातशत्रू कचित्प्रदेशे सुप्रं पुरुषं
प्रत्याजग्मतुः पूर्वोक्तं विशेषसम्बन्धज्ञापनार्थं तं सुपुत्रपुरुषान्तर्गतं
परमात्मानं बृहत्पाण्डुरवामः सोमराजन्नित्येतैर्नामभिः । आमन्त्रया-
चक्रे सः सुपुत्रान्तर्गतो नोत्तस्थौ नोत्थापयामास जीवं हृद्गतरूप-
विशेषवाचकमाधरणनामापेक्षया शरीरे पाणिपेपणस्य । विशेषसम्ब-
न्धसत्त्वेन शीघ्रप्रबोधोपायत्वात् सुप्रं पाणिना पेपं कृत्वा बोधयांचकार
स सुप्रः पाणिपेपणेनोत्तस्थौ ॥ १५ ॥

स होवाचाजातशत्रुर्नैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञान-
मयः पुरुषः क्वैष तदाऽभूत् कुत एतदगादिति तदुह न
मेने गार्ग्यः ॥ १६ ॥

एवमर्थविशेषसम्बन्धं ज्ञापयित्वा स्पष्टं दर्शयितुं पृच्छति ।
महेति । एषः जीवः । एतन् । एतस्मिन् शरीरे यत्र यस्मिन् पर-
मेश्वरं सुप्रः । एष सुप्ताधारः पुरुषः परमात्मा विज्ञानमयः सम्यक्-
ज्ञानस्वरूपः । य एषः प्रसिद्धो विज्ञानमयः पुरुषः । एषः तदा सुपुत्रि-
समये काऽभूत् कुत्रस्थितः । एतन् एतस्मिन् प्रबोधकाले कुत आगादिति
योजना तन् सुपुत्रकालीनं परमात्मवासस्थानं तदागमनावधिञ्च
गार्ग्यो न मेने ॥ १६ ॥

स हावाचाजानशयुयैष एतन्मुमोऽभूद्य एष विज्ञा-
नमयः पुरुस्नर्देषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञानमादाय एषो-
न्तर्हृदय आकाशस्नस्मिन् शेते तानि यदा गृह्णान्यथ हैतन्पुरुषः
स्वपिति नाम तद्गृहीत एष प्राणो भवति गृहीतः । वाग्गृहीतं
चक्षुर्गृहीतं श्रोत्रं गृहीतं मनः । १७॥

एवमप्रतिबुद्धयमानं प्रभकर्ता । अजानशयुरुवाच । यत्रैष एतन्
मुमोऽभूत् । इत्याद्यनुवादः । य एष विज्ञानमयः पुरुषः परमात्मा ।
तदा स्रुपिकाले एषां प्राणानामिन्द्रियाणां विज्ञानं विज्ञानजननशक्तिः ।
विज्ञानेन विज्ञानपूर्वकमादाय एष अन्तर्हृदये हृदयस्थान्तराकाशोऽस्मि
नस्मिन् शेते विज्ञानमयः पुरुषः परमात्मा तानि विज्ञानजननशक्तिमन्ति
इन्द्रियाणि । यदा गृह्णाति अथ तदा एष चासौ पुरुषश्चैतन्पुरुषः
जीवः । यद्वा एतन् एतस्मिन् परमात्मनि शरीरे वा पुरुषः स्वपितिनाम ।
तानि गृह्णातीत्युक्तं विवृणोति । तद्गृहीतएवेति । प्राणो प्राणेन्द्रियं
त्वगिन्द्रियञ्च । एवं काभृदिन्द्रियस्य परिहारोक्तौ कुत आनादिन्द्रियस्य
परिहारः तत एवागादिनि मुज्ञान एवेति पृथङ्नाञ्चने ॥१७॥

स यत्रैतत् स्वप्न्यया चरति ते हास्य लोकास्तदुतैव
महाराजो भवति उतैव महाब्राह्मण उतेशोच्चावचं निभच्छति
यथा महाराजो जानपदान् गृहीत्वा स्वजनपदे यथाकामं परि-
वर्त्ततेवमेवैष एतन्प्राणान् गृहीत्वा स्वशरीरं यथा कामं
परिवर्त्तते ॥ १८ ॥

स्वर्हादिन्द्रियस्य स्वस्मिन्विशेषमस्वन्धप्रदर्शनार्थमेव स्वप्रावस्था
प्रवर्त्तकत्वमायाह । स इति । स परमात्मा यत्र यदा एतदेतस्मिच्छरीरे
स्वप्न्या नाड्या चरति जीवं चारयति च । परमात्मा नाड्या कुतश्चर-
तीत्यत आह । ते हेति । हे यस्मान् । ते नाडीविशेषाः । अस्य परमा-
त्मनो लोकाः । तस्मान्नया चरतीति मस्वन्धः जीवेश्वरयोरुभयोरपि

स्वप्रावस्थागतत्वे कोविशेषस्तयोरित्यनन्तदा जीवव्यापारं नायदाह
तद्वत्वेवेति । तत्र तदा महाराज इव भवति तद्वदात्मानं पश्यति
महाब्राह्मण इव भवतीतिसम्बन्धः किं बहुना यदुच्चं गजार्द यथावत्
भमार्जरादि तद्वदात्मानं निगच्छति पश्यति उत शब्दाः परस्परममु-
च्ये एवं जीवस्वरूपमुक्त्वा परमात्मस्वरूपं सदृष्टान्तमाह । स इति
जनपदान् देशान् गृहीत्वा स्ववशे कृत्वा एष परमात्मा एतन् प्राणान्
एतस्य जीवस्य मनोव्यतिरिक्तेन्द्रियाणि स्वे स्वाधीने शरीरे ॥१८॥

अथ यदा सुषुप्तो भवति यदा न कस्यचन वेद
हितानाम् नाड्यो द्वाप्तप्रतिः सहस्राणि हृदयात् पुरीततमभि-
प्रतिष्ठन्ते ताभिः प्रत्यवसृप्य पुरीतति शेते । यथा कुमारो वा
महाराजो वा महाब्राह्मणो वाऽतिधनीमानन्दस्य गत्वा शयीत-
वमेवैष एतच्छेते ॥ १९ ॥

प्रागुक्तपुत्रिस्वरूपं स्मारयन् यदा सुषुप्तो भवतीत्युक्तं विवृणोति ।
यदेति । यदा जीवः कस्यचन मिश्रन् न वेद तदा याः जीवस्य
मुखहेतुत्वेन परमात्मना निहितत्वेन वा हितानाम् द्वाभ्यामधिकसप्ततिः
द्वाप्तप्रतिः सहस्राणि नाड्यः हृदयात् हृदयमारभ्य वर्त्तमानं पुरीततं
शिरः पर्यन्तं शरीरे व्याप्तं सुषुम्नाख्यनाडीविशेषमभि परितः प्रति-
ष्ठन्ते । ताभिर्नाडीभिः प्रत्यवसृप्य चरित्वा पुरीतति सुषुम्नाख्यनाडी
विशेषं शेते आत्मा । स दृष्टान्तं सुषुप्तिस्थितिप्रकारमाह । स यथेति ।
कुमारो रुद्रः महाराजो वायुः । महाब्राह्मणो ब्रह्मा । आनन्दस्यानन्द-
रूपस्य परमात्मनोऽतिग्रीं समीपे गत्वा सुखमासीत् एवमेवैष जीवः
एतदेतस्मिन् सुषुम्नासंस्थिते परमात्मनि शेते । सुखमास्ते ॥१९॥

स यथार्थनाभिस्तन्तुनोचरेत् । यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा
व्युचरन्ति एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे

देवाः भर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति तस्यापनिषत्स्य सत्य-
मिति प्राणा वै सत्यं तेषामेव सत्यम् ॥२०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥५॥

न केवलं सुप्रप्राप्यन्वं परमात्मनः किन्तु तदुत्थानहेतुवच्चचेति
भावेन हृद्गतस्य परमात्मनो माह्वान्म्यं सदृष्टान्तमाह । स यथोर्णना-
भिरिति । यथोर्णनाभिलूताख्यः कीटविशेषस्तन्तुजालमध्यास्थिन
आहारग्रहणाय तन्तुद्वारा निगच्छेत् । यथा जुष्टाः विम्बुलिङ्गाः
अग्नेर्व्युच्चरन्ति । एवमेवास्मद्विज्ञानमयादात्मनः परमात्मनः सर्वे
प्राणाः इन्द्रियाणि सर्वे लोका भूरादायः सर्वे देवाः चतुर्मुखादयः
सर्वाणि तदन्यानि भूतानि प्राणिनो व्युच्चरन्ति उत्पद्यन्ते । उपलक्षण-
मेतत् । नश्यन्तीत्याद्यपि ब्राह्मम् । अन्तर्यामिणं गोप्यं नामधेयमाह ।
तस्येति । तस्य हृद्गतस्य परमात्मनः सत्यस्य सत्यमित्युपनिषद्ब्रह्म्यं
नाम तद्व्याचष्टे । प्राणा इति प्राणन्तीति प्राणाः । इन्द्रियलोकदेवभूतानि
तेषामेव परमात्मा सद्भावमुत्पत्तिं यापयति इति सत्य इति ॥२०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकायां टीकायां

द्वितीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

यो ह वै शिशुं सावधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं
सदानं वेद सप्त ह द्विपतो भ्रातृव्यानवरुणद्वि । अयं वाव
शिशुर्योयं मध्यमः प्राणस्तस्येदमेवाऽधातमिदं प्रत्याधानं
प्राणः स्थूणान्नं दाम ॥ १ ॥

सावधानं सप्रत्याधानं सस्थूणं सदानं शिशुमुपासीतेति भावेन
नथापानो फलमाह । यो ह वा इति । योऽधिकारी सावधानं सप्रत्याधानं
सस्थूणं सदानं शिशुमुपासते सः । द्विपतः विषयाभिधावनहेतून् ।

अतएव भ्रातृव्यान् शयून् सप्तमनोवृद्धिसहितभ्रात्रादिज्ञानेन्द्रियरूपान्
तदभिमान्यसुरांश्चावरुणद्वि जितेन्द्रियो भवतीति यावन् । कः शिशु-
किमाधानादिकमित्यत आह—अयं वावेति । योयं प्रागुक्तः सर्व-
प्राणिषु संस्थितो मध्यमः प्राणः । अयमेव शिशुः गोवन्मरूपः ।
तस्य सर्वप्राणिगतगोवत्सरूपप्राणस्य । इदमेव प्रमाणप्रसिद्धं जीव-
सूक्ष्मशरीरमेवाधानम् । आधीयतेऽस्मिन्नित्याधानम् । अवस्थानं गृह-
मित्यर्थः । इदं जीवस्थूलशरीरमेव प्रत्याधानं वितानं गृहाश्रयप्रदेश-
विस्तारः । प्राणो नारायणः । स्थूणा वत्सबन्धनस्तम्भः । अन्नं श्री-
दाम बन्धकरज्जुः । तथा च जीवस्थूलशरीराख्यप्रदेशविस्तारस्थनक्षि-
कशरीररूपगृहे नारायणाख्यायामन्नाख्यश्रीरूपदाम्ना बद्धं गोवत्सरूपप्राणं
योवेदेति पूर्ववाक्याभिप्राय इति भावः ॥

तमेताः सप्ताक्षितय उपतिष्ठन्ते तथा इमा अक्षन् लो-
हिन्यो राजस्ताभिरेन रुद्रोऽन्वायत्तोऽथ या अक्षन्नापस्ताभिः
पर्जन्यो याकनीनका तथाऽऽदित्यो यत्कृष्णं तेनाग्नियच्छुक्रं
तेनेन्द्रोऽधारयैनं वर्तन्या पृथिव्यन्वायत्ता धौरुत्तरया नास्यान्नं
क्षीयते य एवं वेद ॥ २ ॥

तं दक्षिणाक्षिस्थितं प्राणम् । अक्षितयः । अक्षीणज्ञानमनसः ।
एताः वक्ष्यमाणाः रुद्राद्याः सप्तदेवता उपतिष्ठन्ते । कः किमधिप्रायो-
पास्त इत्यत आह—तथा इति । तत्तत्र सप्तसुमध्ये रुद्रः या इमाः
प्रसिद्धाः । अक्षन्नक्षिणि लोहिन्यो राजयो रेखाः ताभिरधिष्ठानभूताभिः
ना अधिप्रायेति यावन् । एनमक्षिस्थं प्राणमन्वायत्त अनुगत उपतिष्ठत
इति यावन् । अथान्यत् अक्षन्याः । आपो धूमादिसंयोगेनाभिव्यज्य-
मानाः ताभिः पर्जन्योऽन्वायत्तः या कनीनका चक्षुषि कृष्णवर्णवर्तुल-
मण्डलमध्यस्था तथा आदित्योऽन्वायत्तः । यत्कृष्णं चक्षुषि तेनाग्नि-
रन्वायत्तः यच्छुक्लं तेनेन्द्रोऽन्वायत्तः । अधरया वर्तन्या चक्षुर्गते-
दकादिनिष्मरणमार्गेणैतं प्राणं पृथिव्यन्वायत्ता धौरुत्तरया वर्तन्या

एनमन्वायता एवं प्राणविदः फलमाह--नास्येति । योऽधिकारी एवं रुद्राद्युपास्यमानमक्षिस्थं प्राणं वेद । अस्य वेत्तुरन्नं न क्षीयते ॥२॥

तदेष श्लोको भवति अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्नस्तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपं तस्याऽमतः ऋषयः सप्त तीरे वागष्टमी ब्राह्मणा सम्विदानेति अर्वाग्विलश्चमस ऊर्ध्वबुध्न इतीदं तच्छिर एष ह्यर्वाग्विलस ऊर्ध्वबुध्नः तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमिति प्राणा नै यशो विश्वरूपं प्राणाने- तदाह तस्यासत ऋषयः सप्त तीर इति प्राणा वा ऋषयः प्राणानेतदाह वागष्टमी ब्राह्मणासम्विदानेति वागष्टमी ब्राह्मण सम्वित्ते ॥ ३ ॥

दक्षिणाक्षिस्थं प्राणं रुद्राद्या उपासत इत्युक्तार्थे मन्त्रमुदाहरति । नदेष इति । मन्त्रं पादश अनुद्याऽऽप्रतीतेर्ग्याचष्टे अर्वाक्विल इति । इति मन्त्रभागे यदुक्तं तत् । इदं प्रतीयमानं शिरः । कुतः ? हि यस्मान् । एष शिरोलक्षणश्चमसः । अर्वाग्विलः विलं मुख्यादि तस्य बुध्नापेक्षयाऽ- र्वाक्स्थितत्वात् । ऊर्ध्वबुध्नः । बुध्नाकारस्य शिरसः उपरिभागे दृश्यमानत्वात् । तस्मान् शिर एवोक्तलक्षणश्चमसः । चमसविवक्षया एष इति पुल्लिङ्गः । तस्मिन् यशो निहितं विश्वरूपमित्येतद्वाक्यं प्राणा- न्माह तत्र हेतुमाह--प्राणा वै यशो विश्वरूपम् । प्राणस्य प्राणापाना- दिबहुरूपतया यशोवत् प्रसृतत्वाद्यशब्देन निरूपणम् । वृत्तिभेदान् प्राणा इति बहुवचनम् । तस्येति । साक्षिश्रोत्रनासिकास्योपाधिसम्ब-न्धिनः सप्रशीर्षण्याः प्राणान्मस्यममीपे वर्तन्त इत्यर्थः ब्राह्मणा वेदेन सम्विदाना मम्वाद् कुर्वन्ती सम्वित्ते समीत्येकीकारे विनशब्दोद्घापन-परः ब्राह्मणैकप्रत्ययैकबुद्धिः । ब्राह्मणा वेदेनैककण्ठा वेदवादिनीति यावत् ॥ ३ ॥

इमावेव गीतमभारद्वाजो अयमेव गीतमोऽयं भारद्वाजः । इमावेव विश्वामित्रजमदग्नी अयमेव विश्वामित्रोऽयमेव जम-

दग्निः, इमावेव वमिष्ठकश्यपावयमेव वमिष्ठायं कश्यपः ।
वागेवात्रिवाचा ह्यन्नमद्यते अत्तिर्ह वै नामेतद्यदत्तिगिति सर्व-
स्यात्ता भवति सर्वमस्यान्नं भवति य एवं वेद ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य द्वितीय

ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

सप्तऋषयः क इत्यत्र कर्णौ प्रदर्शयन्नुवाच इमावेवेति कर्णा-
वेव गौतमभरद्वाजौ । अयमेवेति । तयोर्मध्यण्को गौतम एको भरद्वाजः॥
चक्षुषी उपदिशन्नुवाच । इमावेवेति । चक्षुषोर्मध्ये ण्कं विश्वामित्रः ।
अपरं जमदग्निः । नासिके उपदिशन्नाह—इमावेवेति । दक्षिणः पुरो
भवति वमिष्ठः । उत्तरः कश्यपः पूर्ववत् । वागेवात्रिगिति । वागिन्द्रि-
याधिष्ठानभूतेनाऽऽद्येनात्रमद्यते इति वागिन्द्रियमेवात्रिः । अत्तिगिति ।
अतृत्वात्तिरित्येतन्नामसद्विरितिपरोक्षेणोच्यते वागत्रित्वज्ञानस्य फल-
माह । सर्वस्येति । अत्र सर्वस्यात्ता भवतीत्यर्थस्य सिद्धत्वात् सिद्धस्य
कीर्तनमनुकूलत्वभोग्यकीर्तनमिति द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकायां टीकायां द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

हे वाव ब्रह्मणा रूपे मूर्त्तश्चामूर्त्तश्च मर्त्यश्चामृतश्च-
स्थितश्च सच्च यच्च त्यच्च ॥१॥ तदेतन्मूर्त्तं यदन्याद्वायोश्चान्त-
रिक्षाच्चैतन्मर्त्यमेतन्निस्थानमेतत् सत् तस्यैतस्य मूर्त्तस्यैतस्य
मर्त्यस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य मत एष रसो य एष तपति सतो
क्षेप रसः ॥ २ ॥

ब्रह्मणः परमात्मनो मूर्त्तिममूर्त्तिञ्चेति द्वे रूपे शरीरे वावेति-
प्रसिद्धयर्थः मूर्त्तिं कठिनममूर्त्तिमकठिनम् । मूर्त्तिममूर्त्तियोर्विशेषणानि-
संकलन्याह मर्त्यञ्चेति । मर्त्यं मरणधर्मकं विनश्वरमित्यर्थः । अमृतं
तदितरत् । स्थितमव्यापकम् । सत्प्रत्यक्षोपलभ्यम् । यदव्यापकम् । एति
गच्छति सर्वानिति यदव्यापकमित्यर्थः । त्यक्तदितरदित्यर्थः ॥ १ ॥
किं तन्मूर्त्तिमित्यत आह—तदेतन्मूर्त्तिमिति । वायोश्चान्तरिक्षान् यदन्यत्
पृथिव्यमेतज्जलक्षणम् उक्तविशेषणानि कानीत्यत आह—एतन्मर्त्यमिति ।
एतन्मूर्त्तिमर्त्यं मरणधर्मोपेतम् । एतन्स्थितं मूर्त्यस्थितं सन् सच्छब्द-
बोधम् । उक्तविशेषणानुवादपूर्वकं मूर्त्तिसारं निरूपयति—तस्येति ।
य एष तपति मण्डलरूपेणेत्यर्थः । आदित्यमण्डलं सच्छब्दितस्य
तेजोवन्नस्य रसः । तेजोवन्नवन्मण्डलस्य प्रत्यक्षोपलभ्यमानत्वादित्य-
मण्डले मूर्त्तत्वादित्युत्प्रेष्युक्तं तेजोवन्नरसत्वबुद्धिः कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ २ ॥

अथामूर्त्तिं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमृतमेतद्यदेतत् तस्यै-
तस्यामूर्त्तस्यामृतस्यैतस्य यत एतस्य तस्यैष रसो य एष
एतस्मिन् मण्डले पुरुषस्तस्य ह्येष रस इत्यधिदैवतम् ॥ ३ ॥

अथ मूर्त्तकथनानन्तरम् । अमूर्त्तिमुच्यत इति शेषः वायुश्चान्तरि-
क्षं चामूर्त्तिम् । एतदमूर्त्तिममृतम् । अमूर्त्तिन्वामृतत्वयत्वत्यत्वलक्षण-
धर्मचतुष्टयाश्रयवाग्वन्तरिक्षरसत्वबुद्धिरादित्यमण्डलस्थ पुरुषे कर्त्त-
व्येति समुदितार्थः ॥ ३ ॥

अथाध्यात्मम् । इदमेव मूर्त्तिं यदन्यत्प्राणाच्च यश्चा-
यमन्तरात्मन्नमृताकाशः एतन्मर्त्यमेतत्स्थितमेतत्तत्तस्यैतस्य मूर्त्ति-
स्यैतस्य स्यैतस्यस्थितस्यैतस्य मन एष रसो यच्चक्षुः
मनो ह्येष रसः ॥ ४ ॥ अथामूर्त्तिं प्राणश्च यश्चायमन्तरात्मन्ना-
काशएतदमृतमेतद्यदेतन्नं तस्यैतस्यामूर्त्तिस्यैतस्यामृतस्यैतस्य
यत एतस्य तस्यैष रसो योऽयं दक्षिणेऽक्षेऽनुरूपस्त-
स्यैष रसः ॥ ५ ॥

एवमभिदैवतमुपासनाप्रकार उक्तः । इतः परमध्यात्मं मृतामृतं
रमोपासनचिन्ताप्रकारो वर्ण्यते । अथेति अध्यात्मम् । आत्मनि
देह इत्यर्थः । किं तन्मूर्त्तामिदमेव । किञ्चेदं यदन्यत्र प्राणाश्च यश्च-
पान्तरअभ्यन्तर आत्मन्नात्मन्याकाशः प्राणहार्दाकाशव्यतिरिक्तं यद-
न्यच्छरीरारम्भकं भूतत्रयमेतन्मर्त्यमित्यादिसमानमन्यत् पूर्वण । शरी-
रान्तर्वर्तिभूतत्वादिचतुष्टयाधारभूतं यत्तस्य चक्षरेव रसः । अमूर्त्त्वा-
दिचतुष्टयाश्रयप्राणाहार्दाकाशयोर्दक्षिणाक्षिस्थः पुरुषः परमात्मा रस
इत्यर्थः ॥ ४ । ५ ॥

तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपम् । यथा महारज्जनं वामो
यथा पाण्डुवाविकं यथेन्द्रगोपः यथाग्न्यर्चिर्यथा पुण्डरीकं
यथा सकृद्विद्युतं सकृद्विद्युतैवेह व । अस्य श्रीर्भवति य एवं वेदा-
थात आदेशो नेति नेति नह्येतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्त्यथ-
नामधेयं सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष
सत्यम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम् ॥३॥

तदेव बुद्धयारोहणाय दृष्टान्तेनाह । यथेति । महारज्जनं हरिद्रा
मांजिष्ठा वा तथा रक्तं महारज्जनं वासोयथेत्यर्थः । यथापाण्डुआविकम्
ऊर्णानिमित्तं सूक्ष्मवस्त्रं तद्वादित्यर्थः । इन्द्र गोपः— कीटः । यथाग्न्यर्चिः—
अग्निज्वालाः । यथा पुण्डरीकम् अम्भोजम् । यथा सकृद्विद्युतम् । सकृत्
सकृत् प्रवृत्तविद्युदिवेत्यर्थः । एवं रूपमस्य भवतीतिपूर्वेणान्वयः । सकृ-
द्विद्युतेव हाम्येति विद्युतेव विद्युदिवास्य श्रीः प्रकाशात्मना भवति ।
है वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्त्तञ्चामूर्त्तञ्चेत्यादिना तेजोऽवन्नात्मकं वाय्वा-
काशात्मकञ्चेतिपञ्चभूतात्मकस्थूलरूपं निर्दिष्टं तत्र ब्रह्मण एतावत्त्वं
प्रतिषेधयितुमुपक्रमते । अथात । अत्रादेशशब्देनोपदेश उच्यते ।

अथातश्शब्दो वाक्यान्तरोपन्यासाथो । चन्मूर्तामूर्तप्रपञ्चमेताव-
 देव ब्रह्म न भवतीति प्रतिपाद्यते, न तु प्रपञ्चस्य रूपं निपि-
 ध्यते, अतएव त्वाद्वाक्यस्य, द्वौ नचौ द्वित्वसङ्ख्यावच्छिन्नरूप-
 मेतावत्त्वं प्रतिपेयतः । न ह्येतस्मादिति । नेत्यन्यन् परमस्तीति, एत-
 स्मात् पूर्वोक्तादन्यन् ब्रह्मस्य रूपं नहीति न वक्तव्यम्, अन्यन्परम-
 स्तीति एतस्मात्परमुत्कृष्टमिन्द्रियाग्राह्यमेतन्नियन्तृपुरुषोत्तमाख्यमन्य-
 त्वरूपमस्तीत्यर्थः । 'यस्मान्त्तरमतीतोऽहमक्षरादपि चोत्तमः' इति श्री-
 मुखवचनान् । अथ किं तदित्यपेक्षायामाह—अथ नामधेयमिति ।
 तस्य निर्वचनं प्राणा वै सत्यमिति । अत्र प्राणशब्देन प्राणवन्तो
 जीवा उच्यन्ते, ते हि विद्यदादिवदनुत्पाद्याः, अतस्तेषां सत्यशब्द-
 वाच्यत्वं परन्तु तेष्यनादिकर्मवशाद्देहयोगेन जन्मभाजः ज्ञानमङ्को-
 चविकाशरूपविकारवन्तश्च, एतत्परमात्मनो नास्तीति तेषां प्रत्यगात्मनां
 मध्ये, एष-परमात्मा सत्यं निर्विकारमित्यर्थः । इदं वचनमुभयलिङ्गपादे
 प्रकृतैतावत्त्वम् । ब्र० सू० १।२।२२॥ सूत्रे चिन्तितम् ।

तस्य वृत्तौ कौस्तुभप्रभायां परमतनिराकरणपूर्वकस्याभिमतार्थ-
 स्य प्रदर्शनमभिहितं तत्रास्याः श्रुतेरर्थो द्रष्टव्यः ।

इति गृहदारण्यकोपनिषत्प्रकाशिकाटीकायां द्वितीयाध्यायस्य

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

मैत्रेयीनि होवाच याज्ञवल्क्यः । उद्यास्यन्वा अरेऽहमस्मा-
 त्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥१॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीति स्वस्त्रियं सम्बोध्य इत्युवाच किमिति
 अरे मैत्रेयि, अहमस्मात् स्थानात् गृहस्थाश्रमात् उद्यास्यन्नस्मि ऊर्ध्व-
 गन्तुमिच्छन्नस्मि । अहन्ते तवानया कात्यायन्या अन्यथा स्वभार्यया
 सह अन्नं निर्गम्य विभागं करवाणीति हन्तेन्यास्वादने ॥१॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्नु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी

वित्तेन पूर्णा स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति नेति स होवाच
याज्ञवल्क्यो यथैवोपकरणवतां जीवितं नर्थव ने जीवितं स्याद-
मृतस्य तु नाशाऽस्ति वित्तेनेति ॥ २ ॥

सा हो वाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं नेन कुर्यां
यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स एवमुक्ता मैत्रेयी उवाच किल किमिति । हे भगोः भगवन्
यत् यदा मे इयं सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्यात्तदा तेन वित्तपूर्ण-
पृथिवीरूपोपायेनामृता मुक्ता स्यां कथं किं नु वित्तर्के । इतिप्रश्नो
याज्ञवल्क्यो नेति नानेन मुक्ता भविष्यमीति होवाच । किं तन्मर्वा-
त्मना व्यर्थमित्यतोऽभिप्रायमुद्घाटयति । यथैवेति । यथा लोक
उपकरणवतां धनादिमाधनमस्पन्तिमतां मृश्येन जीवितमेव स्यात् तथा
वित्तेन जीवितमेव स्यात् । न तु तेनामृतत्वस्याशाऽस्ति ॥ २ ॥

एवमुक्ता सा मैत्रेयी उवाच येन विनादिनाऽहममृता न
स्यां तेनाहं किं कुर्यां । ततो मोक्षमाधनत्वेन भगवान् यदेव वेद
तदेव मे ब्रूहीति ॥ ३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वतारे नः सती प्रियं
भापय एह्यस्म्य व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य तु मे निदि-
ध्यासस्वेति ॥ ४ ॥

एवं तयोक्तो याज्ञवल्क्य उवाच । अरे मैत्रेयि त्वं सती
पतिव्रता । नः प्रिया प्रीतिविषया । नः प्रियं यथा भवति तथा भापये
एहि । आस्म्य उपविश मोक्षमाधनं व्याख्यास्यामि । व्याचक्षाणस्य
तु मे वचो निदिध्यासस्य व्यासङ्गं विहाय मनोधन्स्वेति ॥ ४ ॥

स होवाच न वा अरे पत्न्युः कामाय पतिः प्रियो भव-
त्यात्मनस्तु कामाय पतिः प्रिया भवति । न वा अरे जायायै
कामाय जाया प्रिया भवत्यात्मनस्तुकामाय जाया प्रिया

भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति ।

ब्रवीतु भगवानित्युवाच सत्रयीति ब्राह्मणम् । स एवमुक्तो याज्ञवल्क्यो । वक्ष्यमाणमहिमाविशिष्टाभरणोज्ज्वलमेव मौक्तमायनमितिभावेन तावत् पत्न्युर्यज्ञायादिप्रियत्वं तद्धेतुस्वरूपमान्ममहिमानमुवाच । ननु पत्न्युः स्वेच्छयैव जायाप्रियत्वोपपन्नौ । किमात्मेच्छयेत्यत आह—न वा इति । अरे मैत्रेयि पत्न्युः कामाय चतुर्थी तृतीयार्थे कामेन पतिः प्रियो जायाया इति शेषः । नैव भवति । अस्वतन्त्रत्वात् । किन्तु आत्मनस्तु परमात्मन एव कामायेच्छया पतिः प्रियो भवति जायाया इति शेषः तस्य स्वतन्त्रत्वादित्यर्थः । एवमुत्तरवाक्यान्यपि व्याख्येयानि । जायार्यै-जायायाः वित्तस्य-विताभिमानिनः कुवेरस्य । ब्रह्मणः-चतुर्मस्यस्य ।

न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ।

क्षत्रं क्षत्रियवर्णः । स्वर्गाद्याः लोकाः । शिष्टं सृष्टम् ।

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्याशितव्यः । मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या विज्ञानेनैदं सर्वं विदितं भवति । ५ ॥

ततः किमित्यत्राह । आत्मेति । यस्मात् पतिजायादीनां प्रियत्वं
 यत्सकृत्पायत्तं तस्मात् तस्य परमात्मनोऽनुग्रहाय परमात्मा द्रष्टव्यः
 स हि परमात्मदर्शनेन प्रसन्नः मन्मथं पामपि वस्तूनां पतिजायादिव
 ततोऽधिकं वा प्रियत्वमापादयन् शक्नोति । न पश्यो मृत्युं पश्यान न
 रोगं नोत दुःखताम । छान्दो ० ७ । २६ । इति श्रवणादिति भावः ।
 अत्र स्वाध्यायस्यार्थपरत्वेनाभीतवेदः पुरुषः प्रयोजनवदर्थदर्शनार्त्तान्नग-
 याय स्वयमेव गुरुमुखान्नायं युक्तार्थग्रहणलक्षणश्रवणे प्रवर्तते । इति
 श्रवणस्य प्राप्तत्वाच्छ्रोतव्य इत्यनुवादः स्वात्मन्येव युक्तिभिः श्रुतार्थप्रतिष्ठा-
 पनलक्षणमननस्य श्रवणप्रतिष्ठार्थतया प्राप्तत्वान्मन्तव्य इति चानुवादः ॥
 अन्वच्छिन्नस्मृतिसन्तानरूपं ध्यानमेव निदिध्यासितव्य इति विधी-
 यते । तस्य किं फलमित्यत्राह—मैत्रेय्यात्मन इति । आत्मनो दर्शनेन
 श्रवणेन मत्या मननेन विज्ञानेन निदिध्यासनेन इदं सर्वं जगत्
 तत्प्रसादात् विदितं भवति अनुकूलत्वेन विदितं भवति सर्वं प्रियं
 भवतीत्यर्थः । परमात्मनः प्राधान्येन तज्ज्ञाने सति तत्फलप्रधान-
 जगज्ज्ञानफलमन्तर्भवतीति भावः कुतः परमात्मनः प्राधान्यमिति चेत् ।
 सर्वस्य जगतः परमात्माश्रितत्वादितिभावेन तद्विपरीतज्ञानिनोऽनर्थमाह ।
 ब्रह्म तमिति ॥ ५ ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद क्षत्रं तं
 परादाद्योऽन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो
 लोकान् वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो देवान्वेद भूतानि
 तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादाद्योऽन्य-
 त्रात्मनः सर्वं वेद इदं ब्रह्मेदं क्षत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि
 भूतानीदृशं सर्वं यदयमात्मा ॥ ६ ॥

यः पुमान् ब्रह्म ब्राह्मणजात्यात्मकं चतुर्मुखम् । आत्मनः परमा-
 त्मनोऽत्यन्तभिन्नत्वेन वेद । तं वेत्तारं । ब्रह्म परा लोकालोकस्य परतः ।
 अन्धे तमसि अदात् पातयेदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । ननु ब्रह्मज्ञानेन

तद्विज्ञस्य जगतो ज्ञानात्मभवान्नात्मिन विज्ञाने इदं सर्वं विदितमिति-
 तिदेशो नोपपद्यत इत्याशङ्क्य सर्वेषामपि चेतनाचेतनवस्तुमात्रपराणां
 शब्दानां तत्तत्पदार्थवाचकत्वे तत्तदात्मभूतब्रह्मपरत्वं ब्रह्मणः सर्वान्म-
 कत्वान् यथा देवदत्तादिषिण्डु देवदत्तादिशब्दानां शक्यं सत्तद्वान्छन्नात्म-
 नन्वेतयितारश्च उभयेऽपि देवदत्तादिशब्दविधातुं शक्यत्वात्तेषां देव-
 दत्तादिषिण्डुतत्तद्वान्छन्नक्षेत्रजाभिधानपरत्वं तेषामन्तरात्मत्वाद्ब्रह्मा-
 भिधानपरत्वं वक्तुं शक्यते । एतदभिप्रेत्य वस्तुजातस्य ब्रह्मत्वमाह ।
 इदं ब्रह्मेदमिति । ताश्चात्मनि विज्ञाने इदं सर्वं विदितं भवति सर्वस्य
 ब्रह्मात्मकत्वात् यो यदात्मकः स तदभेदव्यपदेशार्हः सुवर्णकुण्डलादि-
 वदिति भावः ॥ ५ ॥

स यथा दुन्दुभेहेन्यमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्रु-
 ग्रहणा यदुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दोगृहीतः ॥ ७ ॥

परमात्मनो जगत्कारणत्वाज्जगतस्तदधीनत्वान्प्राधान्यमितिभावेन
 जगत्कारणत्वादौ दृष्टान्तमाह । स यथेति । स वक्ष्यमाणो दृष्टान्तो
 यथा । हन्यमानस्य दुन्दुभेर्दर्शने सति श्रूयमाणशब्दान् बाह्यास्तत्तदन्य-
 मुरजादिकारणजन्यास्तदधीनान् ग्रहणाय गृहीतुं न शक्यं यान् किन्तु
 दुन्दुभेस्तदाघातस्य वा पूर्वभावितया ग्रहणेन सशब्दोगृहीतस्तज्जन्यतया
 तदधीनत्वेन या एव भगवन्तं तदिच्छां च जानन् जगदन्यजन्यमन्या-
 धीनमिति न गृह्णामि । किन्तु भगवदिच्छाजन्यं तदधीनमित्येव गृह्णा-
 नीति भावः ॥ ७ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्शब्दाञ्शक्रु-
 याद् ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणाय तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा
 शब्दोगृहीतः ॥ ८ ॥ स यथा वीणार्यं वाद्यमानाय न बाह्या-
 ञ्शब्दाञ्शक्रुयाद् ग्रहणाय वीणार्यं तु ग्रहणेन वीणावादस्य
 वाशब्दोगृहीतः ॥ ८ ॥

स यथाद्वैधाग्नेरभ्याहितात् पृथग् धूमा विनिश्चरन्ति ।
 एवं वा श्वरे अस्य महतो भूतस्य निःश्चमितमेतत् । ऋग्वेदो
 यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहामः पुगणं विद्या उप-
 निषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यातानि व्याख्यानान्यस्यैव
 निःश्चसितानि ॥ १० ॥

स यथेति पूर्ववत् । वीणायै वीणायाः वाद्यमानायै
 वाद्यमानायाः ॥ ६ ॥

ब्रह्मणः जगत्कारणत्वमेव दृष्टान्तेनाह—स यथेति । यथाद्वैरेवाग्निः
 काष्ठादिभिरिद्धोऽग्निः । तस्मादभ्याहितात् । अभितः प्रज्वलितान् ।
 प्रथक्कृतानाप्रकारं धूमाः । उपलक्षणमेतत् । विस्फुलिङ्गादयोऽपि
 विनिश्चरन्ति । एवं वा एवमेवैतत् वक्ष्यमाणस्य महतोभूतस्य पर-
 मात्मनः निःश्चितं निर्गतं किन्तु इत्यत्र आह । यदिति
 विश्वामूलश्रुतिः । श्लोकाः पञ्चरात्रसंहिताः । सूत्राणि ब्रह्मसूत्राणि ।
 व्याख्यातानि वेदव्याख्यातानि । अनुव्याख्यातानि तद्विस्तारभूतानि
 अनुव्याख्यातानीति यदित्यर्थः । यद्यपि सूत्रस्मृतिपुराणादयो व्यासाद्य-
 द्गता इति पुराणेषु प्रसिद्धिस्तथापि तेषां भगवदंशत्वाद्भगवन्नि-
 श्चसितोक्तिरूपपद्यत इति द्रष्टव्यम् । शब्दप्रपञ्चस्य तज्जन्यत्वमुक्त्वा
 अर्थप्रपञ्चस्यापि तदाह । अस्यैवेति । एतानि प्रमाणप्रसिद्धानि
 सर्वाणि महदादीनि । अस्यैव सकाशात् निःश्चितानि निर्गतानि ।
 मृष्टावायासाभावसूचनाय निःश्चितमित्युक्तम् ॥ १० ॥

परमात्मन उपासदस्योपकरणभूतकरणग्रामस्य नियमनं कर्त-
 व्यमित्याह । स यथेति ।

स यथा सर्वासामपाथं समुद्र एकायनमेव३ सर्वेषां३
 स्पर्शानां त्वमेकायनम् ॥

समुद्रस्यापामयनत्वं तदुपादावृत्त्वमेवं त्वचः स्पर्शायतनत्वं नाम
 तदुपादावृत्त्वम् । स दृष्टान्तो यथा येन प्रकारेण सर्वासां नदीवापीत-

झगादिगणानामरां समुद्रोऽद्विरेक यत्नं मुखाप्रयः । एवं सर्वेषां स्पर्शानां मृदुकठिनकर्कशादीनां त्वगेकायनमित्यर्थः ।

एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां गन्धानां नासिकैकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनमेवं सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां मङ्कल्पानां मन एकायनमेवं सर्वाणां विद्यानां हृदयमेकायनम् । एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनमेवं सर्वेषामानन्दानामुपस्थमेकायनमेवं सर्वेषां विसर्गाणां पायुरेकायनमेवं सर्वेषामध्वगानां पादावेकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ ११ ॥

एवमिति पूर्ववत् । अवस्थ विशेषविशिष्टं मनोहृदयमित्युच्यते । अध्वगानामध्वगमनानामित्यर्थः । एकेन्द्रियवृत्तिविशेषा-
अनन्ताः । ततश्चात्मसाक्षात्कारार्थिनैरेव वृत्तिविशेषा निरोद्धव्या-
इत्यभिप्रायः ॥ ११ ॥

स यथा सैन्धवविलय उदके प्राप्त उदकमेवानुविलीयेत न हास्योद्ग्रहणायैव स्यात् तो यतस्तदाददीत लवणमेव एवं वा अरे महद्भूतमनन्तमपारं विज्ञानघनएवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञास्तीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १२ ॥

मोक्षोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनायस्वनियम्यभूतजीवात्मनयाऽवस्थितस्य परमात्मनो व्यापकत्वमाह—स यथेति । सिन्धुः समुद्रोदकं तत्र भवः सैन्धवः सचासौ विलयश्च सैन्धवविलयो लवणशकलम् । उदके समुद्राश्रितोदकं प्राप्तः प्राप्तिप्रः सन्नुदकमनुविलयारम्भकत्वेन तदवयव-
भूतमुदकं विलीयमानमन्वेव विलीयते । कश्चिदपि अस्य विलीनस्य विलयस्योद्ग्रहणाय पूर्ववत् विशिष्य गृहीतुं नैव शक्तः स्यात् । हेति प्रमिद्विमाह । कुतः । यतो यतो यस्माद्यग्मादेशान् । तत्त उदकमाददीत

गृहीत्वाऽऽस्वादयेत् । तत्र तत्र लक्षणमेव लक्षणसम्पन्नमेव पृथक्
न विन्यभाव इति । तथाच विलीनभावस्य सैन्धवस्वित्यस्य सर्वाभा-
साच्च समुद्र एकायनमिति ग्राह्यम् । यथाऽयं दृष्टान्तः । एवमेव मैत्रेयी
विज्ञानगतो जीव एव तेभ्यो भूतेभ्य अवादिभ्यः समुत्थाय तदुप-
नन्देहसम्बन्धेनोत्पाद्य । तानि लीयमानानि देहारम्भकभूतानि
अन्वेव विनश्यति । सर्वथा देहवियोगलक्षणमुक्तिः प्राप्नोति भूत-
बन्धनस्तु संसारो । मुक्तिस्तेभ्यो विमोचनमिति वचनान् । तन्म्वेदं
महद्भूतमनन्तमपार भगवन्तं श्रीवासुदेवं पूर्वमुक्ताश्रयं प्राप्नोति ।
अत्र वरुणवन् अपां स्वातवद्वा भगवान् समुद्रजलवत्पूर्वमुक्ताः । सैन्धव-
स्वित्यवन् मुच्यमान जीव इति विवेकः । न ह्यस्योद्ग्रहणायेत्युक्त-
सैन्धवस्वित्यसाम्यमुच्यमानस्याह । न प्रत्येति । प्रेत्य चरमदेहयोगं
प्राप्य मोक्षदशायां स्वाभाविकापरिच्छिन्नज्ञानसङ्कोचाभावेन संज्ञा-
ऽस्त । समीत्येकीकारे ज्ञाधानोज्ञानमर्थः । ततश्च भूतलङ्घातेन-
कीकृत्य ज्ञानं संज्ञाशब्दार्थः यद्वा मुक्तानां संज्ञा नामधेयम् । उपलक्षण-
मेतन् । तत्स्वरूपं चामुक्तैः सम्यक् ज्ञायत इति संज्ञा शास्त्रं विना सम्यक्-
ज्ञानं नास्तीत्यरे । अहं ब्रवीमीति याज्ञवल्क्य उवाच ॥ १२ ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवनमूमुहन्न प्रेत्य संज्ञाऽ-
स्तीति । स होवाच न वा अरेऽहं मोहं ब्रवीन्मयं वा अर-
इदं विज्ञानाय ॥ १३ ॥

सा एवमुक्ता मैत्रेयी मोक्षरूपं सम्यक् ज्ञातुकामा सर्वथा
ज्ञानाभावोऽनेनोक्त इत्यारोप्योवाच । भगवन् अत्रैवावश्यं वेदितव्य-
एव विषये मा माम् अमूमुहन् अमोहयन् । कथं मोक्षानन्तर-
संज्ञा ज्ञानं नास्तीति । नचेदं सम्यक्ज्ञानं परमपुरुषार्थं मोक्षे
ज्ञानाभावस्यासम्यक्त्वादिति । स एवमुक्तो याज्ञवल्क्यः । अहं
मोहं मोहकवाक्यं न ब्रवीमि । त्वन्तु मुक्तसंज्ञाप्यमुक्तैर्न ज्ञायत इति
मदभिप्रायमज्ञात्वा अन्यथा कल्पयसीत्युवाच । पुनस्तस्याः विशेष

जिज्ञासां ज्ञात्वा मुक्तस्वरूपमुपदिशति । अलमिति । इदं मुक्तज्ञानं विज्ञानाय यथायोग्यपरमात्मस्वरूपादिकं विशेषेण ज्ञानुत्पन्नं समर्थम् ॥ १३ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघृक्षति तदितर इतरं पश्यति तदितर इतरमभिवदति तदितर इतरमभि-
भृणोति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं विजानाति
यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं जिघृक्षत्केन कं पश्येत् तत्त-
त्केन कं विजानीयात् । येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजा-
नीयात् । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

यत्र यस्यामवस्थायां द्वैतमिव भवति स्वनिष्ठतया परमात्मनः
पृथगिव भवति स्वतन्त्र इव भवतीति यावत् स्वातन्त्र्यस्याप्रामाणिक-
त्वयोतनाय इवशब्दः तदितर इतरं जिघ्रति । तत्तदेतरो भिन्नात्मक
इतरं भिन्नात्मकं जिघ्रति । अत्रेतररेणेत्याध्याहार्यम् । उत्तरत्र तत्केन
कं पश्येदिति दर्शनान् । इतरेण स्वतन्त्रेण करणेन जिघ्रतीत्यर्थः ।
यत्र त्वस्येति । यत्र यस्यां ध्रुवास्मृत्याख्यावस्थायामस्य विदुषः सर्वं
कर्तृकरणकर्मादिकारकजातमात्मैवाभूदिति । आत्मशब्दोऽत्र विश्वा-
त्मभूतब्रह्मपरः ब्रह्मात्मकत्वेन तदपृथक्सिद्धत्वात्तत्ताविधानमविरुद्धम् ।
ब्रह्मैव ब्रह्मापृथक्सिद्धमभूत् तर्हि केन स्वतन्त्रसत्त्वावच्छिन्नकरणेन
कं वा स्वतन्त्रत्वेन पृथक् वस्तुजातं कर्मकारकरूपं को वा स्वतन्त्र-
भूतो द्रष्टा कर्तृकारकरूपः पश्येदितियोजना सर्वकारकजातस्य तत्प्र-
योग्यतया केषु चिदपि कर्त्रादिषु स्वातन्त्र्याभावेन स्वतन्त्रः कर्त्तृति'
मूत्रोक्तकर्तादिकारकलक्षणममन्वयेन तत्ताभावान् तदात्मकतत्प्रयोग्य-
तदापेक्षनद्वयान्वावच्छिन्नैस्तत्कारकैस्तत्तत्कर्मकारयिता श्रीगुरुपोत्तम
एव । 'एष एव साधुकर्म कारयतीति' श्रुतेः । येन परमात्मना प्रसन्नेना-

नुगृहीतः सर्वज्ञो भवति तं परमात्मानं केन हेतुना विजानीयान् 'क
इत्या वेद यत्र सः' । कठ १ । २ । २५ ॥ इतिवत् भगवदनुग्रहमन्त्रेण
परमात्मा दुरवबोध इत्यर्थः । विज्ञातारं परमात्मानं मार्गज्ञाश्रयं
श्रीवामुदेवं प्रक्रमोदितध्यानं विना केन केवल्यज्ञाश्रयाग्रेण विजानीयान् ॥
उक्तञ्च श्रीवाकरायणाचार्यैः वामुदेवानुग्रहादने तस्य दुरवगमत्वं परं
तं केन विजानीयादिति पूर्ववाच्यमुपासनातिरिक्तकेवल्यज्ञाना-
नुपायान्तरनिषेधपरं विज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युत्तरवाक्यमिति
ततश्च भगवदनुग्रहपरमात्मोपासनयोर्द्वयोरेषावश्यकत्वं द्वाभ्यां वा-
क्याभ्यां प्रतिपादितं भवति । इति शब्दः प्रतिवचनसमाप्तौ इति
मैत्रेयीब्राह्मणम् ॥

इदञ्च ब्राह्मणं समन्वयाध्याये चतुर्थपादे चिन्तितम् । न वा
अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवतीत्युपक्रम्य आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः
श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यादिना मैत्रेयीं प्रति याज्ञ-
वल्क्येन द्रष्टव्यतयोपदिष्ट आत्मा किं तन्त्रसिद्धः पञ्चविंशकः ।
उत परमात्मा इतिसंशये तत्रोपक्रमे पतिजायापुत्रवित्तमित्रपञ्चादि-
प्रियत्वसम्बन्धस्य मध्ये च ॥ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु-
विनश्यति न प्रेत्य मंजाम्नि । इत्युपपत्तिविनाशसम्बन्धितया सांसारि-
कस्वभावप्रतीतिश्च । अन्ते च । विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ।
विज्ञातृत्ववचनस्य च तन्त्रसिद्धे पुरुष एव सम्भवात्सएवेति कृत्स्नमपि
प्रकरणं जीवपरमेवेति पूर्वपक्षं कृत्वा समाधत्त आचार्यः 'वाक्या-
न्वायान् । ब्र-सू० । १ । ५ । १६ ॥ परमात्मैवात्र द्रष्टव्यत्वादिना
निर्देश्यते कुतः वाक्यान्वायान् । वाक्यं नामैकार्थप्रतिपादनपरत्वे स-
त्याकाङ्क्षादिमन्पदममुदायस्तस्य सर्वस्य पूर्वाध्यालोचने तत्रैवान्वयान्
तथाहि अमृतत्वस्य तु नाशास्ति विरोधेनेति याज्ञवल्क्याद्धनादेर्मोक्षानु-
पायत्वं श्रुत्वा एतदेव मे ब्रूहीत्यमृतत्वमाशासानया मैत्रेय्या प्रार्थि-
तेन याज्ञवल्क्येन द्रष्टव्यत्वादिनोपदिष्टोऽयमात्मा परमात्मैव । तमेव
विदित्वाऽतिमृत्युमेति तमेवं विद्वानमृत इह भवति नान्यः पन्था

विद्यतेऽयनाय यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति मानवाः तदा देवम
 विज्ञाय दुःखस्यान्तं निगच्छति । इत्याशन्वयव्यतिरेकवाक्यमोक्तस्य
 तदेकज्ञानोपायकत्वमवगम्यते । प्रकृतिवियुक्तात्मस्वरूपज्ञानन्तु न स्या-
 तन्तोऽपि मोक्षोपायः किन्तु परमात्मज्ञानोपयोगित्वेनैव एकविज्ञानेन
 सर्वविज्ञानप्रतिज्ञाऽपि परमात्मन्येव सम्भवति तस्य सर्वात्मन्वान् ।
 इदं सर्वं यद्यमात्मा इत्येकात्म्योपदेशोऽपि तत्रैवोपपद्यते इदंशब्देन
 चिदचिन्मिश्रप्रपञ्चनिर्देशान् । अतएव परमात्मनोऽत्यन्तभिन्नतया
 सर्वविदोनिन्दोच्यते सर्वं तं परादादिति सर्वविश्वकारणत्वमपि
 कर्मपरवशानां जीवानां न सम्भवति । यत्तत्प्रक्रमे । आत्मनस्तु
 कामाय पतिः प्रियो भवतीत्यादिना पत्यादिप्रियमम्बन्धितया मध्ये
 चोत्पत्तिविनाशसम्बन्धितया सांसारिकस्वभावप्रतीतेर्जीवात्मनोऽन्वेष्ट-
 व्यत्वमाशङ्कितं तत्र युक्तं तत्रात्मशब्देन परमात्मन एवाभिधानान्
 तस्य सर्वकारणतया सर्वात्मतया च सर्वशब्दवाच्यत्वान् ॥
 ततश्चायं मैत्रेयिब्राह्मणनिष्कर्षः । वित्तादिकमनाहत्य मोक्षोपायं पृच्छ-
 न्या स्वतन्त्र्या मैत्रेय्या । यदेव भगवान् वेत्थ तदेव मे ब्रूहीति
 प्रार्थितेन याज्ञवल्क्येन । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
 भवत्यात्मनस्तु कामायेत्यारभ्य । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो
 मन्तव्यो निदिध्यासितव्य इत्यन्तेन परमात्मोपासनं मोक्षोपायत्वेन
 कथितम् । “ आत्मनस्तु कामाय ” इत्यत्रात्मशब्दस्य जीवात्मपरत्वे
 “ आत्मा वा ” इति परवाक्येनानन्वयापत्तिस्तस्यां च सत्यां
 वाक्यभेदमस्मिन् सति पूर्ववाक्यस्य न काञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते ॥
 आत्मावाजे द्रष्टव्य इत्यात्मनोद्रष्टव्यत्वोपधिकत्वेन तदुपदेशान् उभ-
 यत्र जीवात्मपरत्वे तु परमात्मैकान्तधर्मश्रुतिव्याकुल्येन । अतोऽरे हे-
 मैत्रेयि पत्यादः कामाय कामोऽभिज्ञापो मन्त्रयोजनायाहमस्य प्रियः
 स्यामन्यथा रूपमन्निर्वृत्तये । पत्यादयः प्रिया न भवन्ति अपित्वात्मनः
 कामाय स्यागन्धकप्रियप्रतिबन्धनरूपाभिज्ञापसिद्धय इत्यर्थः । परमात्मा
 हि कर्माभिगर्भावितः स्यागन्धकानां मयवस्तुगतं प्रियत्वमाशङ्कति ।

एषोऽनन्दयातीति श्रुतेः “ योगक्षेमं ब्रह्ममहमिति स्मृतं च । ततश्च
 आत्मानं सत्त्वेन दृष्टे ” इत्यादिनोपास्यलक्षणं ब्रह्म तं परादादित्यादिना
 च ब्रह्मणोऽन्यन्तभिन्नविदित्सर्वपदार्थज्ञातृनिन्दापूर्वकं सर्वस्य ब्रह्मा
 त्मकत्वेन तदाभन्नवान् । इदं सर्वं गदयमात्मेति चिद्विद्वस्तुनो ब्रह्म-
 णाऽभेदमुपदिश्य दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तश्चोपासनोपकरणभूतकरणनियमनश्च
 सामान्यतोऽभिधाय “ स यथाद्रेन्धनान्नेगित्यादिना । स यथा सैन्धव-
 स्त्रिलयउदकं प्राप्ति ” इत्यादिना मोक्षोपायप्रवृत्तिप्रोत्साहनाय स्वनियम्य-
 भूतजीवात्मतयाऽवस्थितस्य परमात्मनो व्यापकत्वम् । उक्तं मैत्रेयीब्राह्मणे
 च । स यथा सैन्धवघन इत्यादिना जीवात्मतया तदभेदेनावस्थितस्य
 परमात्मनोऽवच्छिन्नैकस्वरूपत्वमुपपाद्य “ एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय-
 नान्येवानुविनश्यति ” इत्यनेन च तमुपासीनस्य जीवस्य संसारं
 न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यनेन च तमुपासीनस्य मोक्षमभिधाय पुनरपि “ यत्र
 हि द्वैतमिव भवतीत्यादिना च विनष्टसर्वाज्ञानस्य ध्रुवास्मृतिमतो निखि-
 लविश्वस्य ब्रह्मात्मकतया ब्रह्माभिन्नं सर्वं वस्तु पश्यतोऽब्रह्मभिन्नवस्त्वन्त-
 राभावेन भेददर्शनं निराकृत्य येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् ।
 इत्यनेन च जीवो येन स्वात्मतयावस्थितेन परमात्मना बोधितः सन्निदं
 सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् इत्यनेन च जीवो येन स्वस्मिन्ना-
 त्मतयावस्थितेन परमात्मना बोधितस्सन्निदं सर्वं विजानाति तं केन
 विजानीयादिति सर्वविज्ञातारं सर्वजगदेककारणभूतं पुरुषोत्तममुपक-
 मोक्तात्तदुपासनादृते केन विजानीयान्न केनापीति तदुपासनमेवाऽमृतत्वो-
 पायः परमात्मप्राप्तिरेवामृतत्वमित्युपसंहृतम् । अतः
 परमान्मैवात्र प्रकरणे निर्दिश्यते स एव निखिलविश्वकारणं न
 तन्त्राभिद्धं पुरुषस्तदधिष्ठानं प्रकृतिरिवेति स्थितमिति वाक्यान्वयाधिकरणे
 पूज्यपदैः श्रीकेशवकाशमीरिभट्टाचार्यैः वेदान्तुत्तैस्तुभप्रभायामभिहितम् ।

इति वृत्तदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां द्वितीयाध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

✓ इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै पृथिव्यै सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्म^{२१} शरीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः । अयमेव
स सोऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेद^{२१} सर्वम् ॥१॥

इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु मधुवन आश्रयत्वादिना
सुखदा । अस्यै पृथिव्यै अस्याः पृथिव्याः सर्वाणि भूतानि मधु शुश्रूषा-
दिना सुखदानि यश्चायमस्यां पृथिव्यां विद्यमानस्तेजोमयः स्वयं प्रकाशः
ज्ञानमयः । अमृतमयो नित्यः मरणधर्मशून्य इति यावत् । पुरुषः ।
यश्चाध्यात्मम् । देहेन्द्रियमनः प्राणजीवमह्मातस्तस्मिन् यः शरीरः शरी-
रान्तर्यामी तेजोमयोऽमृतमयश्च यः पुरुषः । अत्र शरीरस्य पृथिवी-
विकारत्वादधिभूतं पृथिव्याः स्थानेऽध्यात्मं शरीरस्य निवेशः । स
अयमेव । अयं कः यः पूर्वोक्तः । आत्मा वारं द्रष्टव्य इत्यादिना सोऽय-
मेव पृथिव्यन्तर्यामी शरीरान्तर्यामी चायमेवेत्यर्थः । इदममृतमुपकोशल-
विद्यादौ । अमृतत्वब्रह्मत्वादिना निर्दिश्यमानमपीदम् । सर्वं प्रपञ्चजात-
मिदं ब्रह्म ब्रह्मात्मकं ब्रह्मभिन्नाभिन्नमिति यावत् ॥१॥

इमा आपः सर्वेषां भूतानां मध्वासामपा^{२२} सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमप्सु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
यमध्यात्म^{२२} रैतसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥२॥

रैतमि स्थितः रैतमः । आपो रंतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन् ।
पे० । २ । २ । इति श्रुतेः । अपां स्थानेऽध्यात्मं रैतमो निवेशः ॥२॥

अयमग्निः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याग्नेः सर्वाणि भूतानि मधु
यश्चायमग्नी तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं ब्राह्म-
यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव मयोऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥३॥

अन्याभिमानकत्वाद्वाचः । अग्निर्वाग्भूत्वा मुख्यं प्राविशत् ।
१०२ । ४ । इति श्रुतेऽध्यात्मं तत्स्थाने वाचोनिवेश उपपद्यते ॥३॥

अयं वायुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य वायोः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्वायौ तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं प्राणस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥४॥

अयमादित्यः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यादित्यस्य
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नादित्ये तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषो यश्चायमध्यात्मं चाक्षुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽय-
मेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥५॥

इमा दिशः सर्वेषां भूतानां मध्वासां दिशां सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमासु दिक्षु तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषः
यश्चायमध्यात्मं श्रौत्रः प्रातिश्रुत्कस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो-
ऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥६॥

श्रौत्रः श्रोत्रगतः मन् प्रतिश्रुणोतीति प्रातिश्रुत्कः ॥६॥

अथ चन्द्रः सर्वेषां भूतानां मध्वस्यचन्द्रस्य सर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्मिँश्चन्द्रे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चाय-
मध्यात्मं मानसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमा-
त्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥७॥

इयं विद्युत्सर्वेषां भूतानां मध्वस्यै विद्युतः सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्यां विद्युति तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं तैजसस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽ-
यमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥८॥

तेजसः । कौत्सेयतेजः सम्बन्धीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अयं स्तनयित्तुः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य स्तनयित्तोः
सर्वाणि भूतानि मधु यश्चायमस्मिंस्तनयित्तौ तेजो-
मयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं शाब्दः सौवरस्ते-
जोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ९ ॥

शब्दो वागिन्द्रियेणोच्चार्यमाणशब्दान्तर्यामी । तस्य विशेषणम् ।

सौवर इति । स्वरे भवः सौवरः । द्वारादित्वादौजागमः ॥ ९ ॥

अयमाकाशः सर्वेषां भूतानां मध्वस्याकाशस्य सर्वाणि
भूतानि मधु यश्चायमस्मिन्नाकाशे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं हृद्याकाशस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स
योऽयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १० ॥

अयं धर्मः सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्मिन्धर्मे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चायमध्यात्मं
धार्मस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽयमात्मेदममृतमिदं
ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ ११ ॥

धर्मः श्रुतिस्मृतिप्रतिपाद्यः ज्योतिष्टोमादिलक्षणः धर्मस्तु तत्फल-
भूतमुखदुःखादिलक्षणः ॥ ११ ॥

इदं सत्यं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य सत्यस्य सर्वाणि भूता-
नि मधु यश्चायमस्मिन्सत्ये तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
यमध्यात्मं सात्यस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मान्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १२ ॥

सत्यं सत्यवचनं सात्यं तत्फलभूतं मुखदुःखादिलक्षणम् ॥ १२ ॥

इदं मानुषं सर्वेषां भूतानां मध्वस्य मानुषस्य सर्वाणि

भूतानि मधु यश्चायमस्मिन् मानुषे तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं मानुषस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १३ ॥

पुमान् येन जातिविशेषेण सम्बद्धो भवति सजातिविशेषः
मानुषादिः तत्र मानुषातिविशिष्टः एव सर्वे प्राणिनिकायाः परस्पर-
पकार्योपकारकभावेन वर्तमाना दृश्यन्ते । अतोमानुषादिजातिरपि
सर्वेषां भूतानां मधु ॥ १३ ॥

अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मध्वस्यात्मनः सर्वाणि भूतानि
मधु यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो यश्चा-
यमध्यात्ममात्मा तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेव स योऽय-
मात्मेदममृतमिदं ब्रह्मेदं सर्वम् ॥ १४ ॥

अयमात्मा प्रत्यगात्मा यश्चायमस्मिन्नात्मनि तेजोमयोऽमृतमयः
पुरुषः सर्वेषु यश्चायं तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषो निर्दिष्टः सोऽस्मिन्-
वस्थितोऽन्तर्यामीत्यर्थः । सोऽपि क इत्याह । यश्चायमात्मेतिपूर्व-
वदर्थः ॥ एतदुक्तं भवति । सर्वान्तर्यामिणः परमात्मनोवासुदेवस्या
चेतनवर्गाद्विन्नत्वं स्वरूपेण सर्वचेतनेभ्योभिन्नत्वञ्च श्रुतिवचनेभ्यः
समर्थितं भवति ॥ १४ ॥

स वाऽयमात्मा सर्वेषां भूतानामधिपतिः सर्वेषां भूतानां
राजा तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता एव-
मेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे लोकाः
सर्वे प्राणाः सर्वे एत आत्मान् समर्पिताः ॥ १५ ॥

परमात्मनो महिमानं दर्शयति । स वा इति । सर्वेषां भूतानां
जीवानाम् । उपलक्षणमेतत् । सर्वेषामात्मानां विरिञ्चानाञ्चाधिपति-
राधिक्यान पालनान् राजा नियन्ता एतेन सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वसर्व-
व्यापकत्वस्वतन्त्रसत्त्वसर्वाधारत्वादियोगेन ब्रह्मणश्चेतनाचेतनयोश्च स्व-

रूपेण भेदः । प्रज्ञात्मकत्वनन्त्रियस्यैव नद्वयाप्यत्वनन्त्रसन्वपरार्थेय-
त्वादियोगेन चाभेद इत्युक्तं भवति । एतदेव महत्प्रान्तमुपपादयति ।
तथैवेति । तत्र वक्ष्यमाणं निदर्शनं यथा च शब्दो परस्परम-
मुख्ये । रथस्य नाभिर्नाम रथचक्रस्य मध्यवर्तिमग्नं काष्ठं नेमि-
नाम बाह्वं बलयाकारं काष्ठम् । एतयोस्तु मध्यवर्तिशालाका-
ञ्जरा यथा नाभिनेम्याश्रिता एवं देवलोकप्राणर्जीवाः परमात्मा-
श्रिता इत्यर्थः ॥ १५ ॥

इदं वैतन्मधु दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्विभ्यामुवाच तदेत-
दपिः पश्यन्नवाचत । तद्वां नरा सनये दं सउग्रमाविष्कृ-
णोमि तन्यतुर्न वृष्टिम् । दध्यङ्ङाथर्वणो ह वामश्वस्याशी-
र्णा प्रयदीमुवाचेति ॥ १६ ॥

इयं मधुविद्याऽतिप्रशस्ता पूर्वैरनुष्ठितत्वात् उपदिष्टत्वाच्चेत्याह ।
इदमिति दध्यङ्ङनामा आथर्वणगोत्रोत्पन्नो ब्राह्मण इदं प्रमाण-
प्रभितं तत्र मधु मधुविद्यामश्विभ्यामुवाच । वा इति अस्याश्वस्य-
प्रमाणमिद्वत्त्वमाह । पश्यन्वे वेदद्रष्टा ऋषिः तदेतन् दध्यङ्ङाथर्व-
णोऽश्विभ्यामुवाचेत्येतन् प्रमेयमुवाच तां ऋचं पठति । तद्वामिति ।
हेनरा मुपांसुलु० इत्यादिना द्विवचनस्यादेशः । हे नरौ दिव्यपुरुषा-
वश्विनौ वां युवयोः सनये मनिर्लामो विद्यालभाय । उग्रं क्रूरं
शिरश्छेदनपुनः प्रतिसन्धानरूपं दंसः कर्मास्ति । तत्तन्यतुः पर्जन्यो-
वृष्टिं न वृष्टमिव न शब्द इवार्थे यथा पर्जन्यो वृष्टिं प्रकाशयत्येवं
तत्कर्माऽऽविष्करोमि प्रकाशयामि । किं तदाविष्क्रियत इत्याह दध्य-
ङ्ङिति । ह प्रमिद्धौ हेअश्विनौ वां युवयोर्दध्यङ्ङाथर्वणोऽश्वस्य शीर्णा-
मशिरोग्यनिर्गन्तेनाश्वशिरसा प्रोवाचेति यत्तदाविष्कृणोमीत्यर्थः ।
अयं महता यनेनश्वभ्यां दधीरो विद्या गृहीतेति विद्या स्तुता भवति ।
अत्रेयमाख्यायिका दध्यङ्ङाथर्वण इन्द्रान्मधुब्राह्मणं प्राप्तवानिन्द्रेण
च नदुपदेशमयेऽन्यस्मै नैतदुपदेशमन्यथा शिरश्छेदक्यामी-

युक्तोऽप्यसौ लाभोदशिवनोः समीपमागत्येन्द्रः शिरश्च्छिन्नम्यनीतिर्मानो
 ऽस्मि तद्वयं निवार्यते चेयुवयोर्मधुब्राह्मणमुपदेद्यामोन्युक्तवान् ततस्ता
 भ्यामुपदेशकाल आधामेव त्वदीयं शिरश्च्छिन्वाऽन्यत्र स्थापयन्वाऽन्यद्दी-
 यशिरसा त्वां योजयिष्यावस्तंन शिरसाऽऽवाभ्यामुपदिश । उपदेशकृप-
 तेनेन्द्रेण तच्छिरसि च्छिन्ने त्वदीयमेव शिरः यथावृत्तं प्रतिसन्ध्याभ्या
 हत्युक्तम् । तथैव तेनोपायेन विद्यां प्राप्नुवन्तौ ततः पूर्वं शिरः यथा पूर्वं
 प्रतिसंधितवन्तौ चेति ॥ १६ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथवर्णोऽश्विभ्यामुवाच तदेदपिः
 पश्यन्नवोचत् । आथर्वणायाश्विना दधीचऽ । श्वियं शिरः
 प्रत्यरयतम् । स वां मधु प्रवोचदृतायन्वाष्ट्रं यद्सूत्रापि कक्ष्यं
 वामिति ॥ १७ ॥

तदेतन् दध्यङ्ङाथवर्णोऽश्विभ्यां मधु उवाचेत्येतत् तां ऋचं पठति ।
 आथर्वेणायेति । हे दसौ शत्रुभेदकौ अश्विना आश्विनौ युवामाथर्वेणाय
 दधीचे अश्वियम् । अश्वसम्बन्धिशिरः प्रत्यरयत्तं प्रतिसमाधत्तं स
 मन्धिताश्वशिरा दध्यङ्ङ ऋतायन् वां युवयोर्मधु वद्यामोति पूर्वं प्रति-
 ज्ञातं सत्यं कुर्वन्वां युवाभ्यां मधु मधुविद्यां यत् त्वाष्ट्रं त्वष्टुः पुत्रेण विश्व-
 रूपेणेन्द्रायोक्तं कक्ष्यं नारायणकवचं तदपि प्रवोचत् प्रावोचदित्यर्थः ।
 अहभावच्छान्दसः ॥ १७ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्ङाथर्वर्णोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदपिः
 पश्यन्नवोचत् । पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतुष्पदः पुरः सपत्नी
 भूत्वा पुरुष आविशदिति । स वाऽयं पुरुषः सर्वासु पूषु पुरि-
 शायः नैनेन किञ्चनानावृतं नैनेन किञ्चनानावृतम् ॥ १८ ॥

यश्चायमध्यात्मं शरीर इति सर्वेषु शरीरेषु भगवांस्तिष्ठतीति
 यदुक्तं तत्र मन्त्रं वक्तुमाह ॥ इदमिति । पश्यन्पिः तदेतन् सर्वशरीर-
 स्थित्वमुवाच । तं मन्त्रमुदाहरति । पुर इति । स पुरुषो द्विपदः पुरः
 शरीराणि चक्रे चतुष्पदः पुरश्चक्रेततः पत्नीभूत्वा द्विपदः पुरश्चतुष्पदश्च

पर आविशत् । पुरुषो जीव इति प्रतीतिं निवायन पुरुषशब्दं निर्वक्ति ।
स वा अयमिति । स एव परमात्मा पुरुष उच्यते । कुतः यतः सर्वाम्
पुरुषं देहेषु । पुरि हृत्पुरुषेऽपि शेत इति शयः न केवलं पुरस्थितिमात्रं किन्तु
अन्तर्बहिर्व्याप्तिश्चास्तीत्याह । नैननेति । एतेनानेनात्मना किञ्चनाऽनावृत-
मव्याप्तं न किन्तु व्याप्तमेव । असंवृतमनाच्छादितम् ॥ १८ ॥

इदं वै तन्मधु दध्यङ्गुलार्धवर्णोऽश्विभ्यामुवाच तदेतदपिः
पश्यन्नवोचत् । रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रति-
चक्षणाय इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ताह्वस्य हरयः शता
दशेति अयं वै हरयोऽयं वै दश च शतानि सहस्राणि बहूनि
चानन्तानि तदेतद्ब्रह्म । अपूर्वमनपरम् । अनन्तरमवाह्यम् ।
अयमात्मा ब्रह्म सर्वानुभूः । इत्यनुशामनम् ॥ १९ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

रूप्यन्त इति रूपं दृश्यं वस्तु । वीप्सायां द्वित्वम् । प्रतिवस्त्वित्या-
वत् । प्रतिरूपः सदृशरूप इत्यर्थः । तत्तद्रूपमदृशतयाऽन्तर्यामितया
स्थित इति यावत् । प्रतिचक्षणं व्यवहारः 'चक्षिडोभावे ऽयुट्' । व्यव-
हाराय यद्व्यवहर्तव्यमिति यावत् । तत्सर्वमस्य परमात्मनो रूपं शरीर-
मित्यर्थः । ननु शरीरसम्बन्धस्य कर्माधीनत्वात् कर्मरब्धस्य व्यवहिय-
माणप्रपञ्चस्य कथं तद्रूपत्वमित्याशङ्क्याह । इन्द्र इति । इन्द्रः परमेश्वरः
इदि परमेश्वर्य इति धातुः, मायाभिः मायावयुनं ज्ञानभि-
तिनै घट्टुकाः मायाभिः सङ्कल्परूपज्ञानैर्विचित्राश्चर्यकारि-
त्वाज्ज्ञानरूपत्वाच्च मायाशब्दितत्त्वं सङ्कल्पस्योपपद्यते । पुरुरूपो
बहु शरीरः स्वेच्छागृहीतानन्तदेह इति यावत् । अस्यानन्तप्रपञ्चस्य
युक्तायोग्यान्तदनु रूपसङ्ख्याशालिनः शतानि दश हरयः शतानि दशा-
नन्ता इति यावत् । अनन्ताहरयः अन्तर्यामिविग्रहानन्त्यादनन्ताहरय-
इत्युक्तिरिति द्रष्टव्यम् । अयमिति । अयमेक एव हरिः शतानि सहस्राणि
बहूनि हरयो भवन्ति । विचित्रशक्तः परमात्मनः काऽनपयन्तिरिति भावः

एवमित्या प्रत्ययेन निर्दिष्टं ब्रह्मेत्युपसंहरति । तदेतद्ब्रह्मेति । ब्रह्मशक्ति-
ताविधपरिच्छेदराहित्यमुपपादयति । अपूर्वमिति । पूर्वोत्तरकालशून्य
कालपरिच्छेदसाम्यार्थः । अनन्तरम् देशपरिच्छेदशून्यमित्यर्थः ।
वाक्याभ्यन्तरव्यवहारानर्हमिति भावः । सर्वोत्कृष्टत्वलक्षणवस्तुपरिच्छे-
दाभावमुपपादयति । अयमात्मा ब्रह्मेति । सर्वनियन्तृतया सर्वोत्कृष्ट मि-
त्यर्थः सर्वानभू सर्वज्ञः । इदं जगत्कारणत्वनियतृत्वात्तिप्रसवशक्तित्वा-
दिगणानामप्युपलक्षणं द्रष्टव्यम् । इत्यनुशासनमिति । अनुशासन-
मुपदेशः ॥ १६ ॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकायां टीकायां द्वितीयाध्यायस्य
पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अज्ञातमम्प्रदायाया विद्याया अभ्युदयफलकत्वाभावेनानादरणी-
यत्वात् आचार्यवंशो ज्ञेयः इतिश्रवणाच्च विद्याप्रवर्तकाचार्यपरम्परा
मुपदिशति ।

अथ वंशः पौतिमाष्यो गोपवनात् गोपवनः कौशिका-
त्कौशिकः कौण्डिन्यात् कौण्डिन्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिन्यः
कौशिकाच्च गौतमाच्च गौतमः ॥ १ ॥

अथ वंशः कीर्त्यत इति शेषः । सर्वतः प्रथमान्तैः शिष्यनिर्देशः
पञ्चम्यन्तैराचार्यनिर्देशः । पौतिमाष्य आचार्यो गोपवनात्प्राप्तविद्य इति
शेषः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् कौशिकाच्च गौतमाच्चेति तस्याचार्यद्वय-
मितिभावः ॥ १ ॥

अग्निवेश्यादाग्निवेश्यः शाण्डिल्याच्चानभिम्लाताच्चान-
भिम्लाता गौतमाद्गौतमः सैतवप्राचीनयोग्याभ्यां । सैतवप्रा-
चीनयोग्या पाराशर्यात्पराशर्यो भारद्वाजाद्भारद्वाजः भारद्वाजा-
द्गौतमाच्च गौतमः भारद्वाजाच्च भारद्वाजः पाराशर्यात्पराशर्यो
द्वैजपायनाद्वैजपायनः कौशिकायनेः कौशिकायनिः ॥ २ ॥

घृतकौशिकाद् घृतकौशिकः पराशयोयणान् परार्शयो-
यणः पराशयो न वापराशयो जानृकण्योऽजानृकण्ये आमुनाय-
णाच्च यास्काश्चाऽऽमुनायणस्त्रैवर्गेस्त्रैवर्गिणोपजन्धनेरोरजन्ध-
निगभुनेगभुरिभिरिद्वजाच्च भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डूकी-
ण्डिगोतमाद्रौतमो वान्स्वाद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्य-
केंशोयन्कियायात् केंशोर्यः काश्यः कुमारहरिता-
न्कुमारहारितो गालवाद्गालवो विदर्भीकौण्डियाद्विदर्भीकौ-
ण्डिन्यो वत्सरापातो वाश्रवाद्वत्सरापाद्वाभूवः ॥

पथः सौभरात् पन्थाः सौभरोऽवास्याङ्गिरमाद्यास्य
आङ्गिरस आभूतेस्त्वाष्ट्रादाभृतिस्त्वाष्ट्रो विश्वरूपस्त्वाष्ट्राद्विश्व-
रूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विभ्यामश्विनौ दधीच आथर्वणादथर्वङ्ङाथर्वणा
दैवादधर्वा देवो मृत्योः प्राध्वंमनान्मृत्युः प्राध्वंमनः प्रधा-
सनात् प्राध्वंमन एकर्षेरेकपिर्विप्रचितेर्विप्रचितिर्व्येष्टेव्येष्टिः
मनारोः मनारुः सनातनात्मनातनः सनकात्मनकः परमेष्ठिनः
परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मं स्वयंभु ब्रह्मणे नमः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य पष्ठं ब्राह्मणम् ॥३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयाध्यायः ॥ ५ ॥

ब्रह्म स्वयम्भु स्वयमेव भवति जानातीति स्वयम्भु । अन्त्या-
यान्तेमङ्गलमाचरति वेदपुरुषः ब्रह्मणे नम इति स्वयम्भुत्वे ब्रह्मण
परमात्मने नमः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तन्वप्रकाशिकायां टीकायां द्वितीयाध्यायस्य

पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तन्वप्रकाशिकायां टीकायां । तृतीयाध्यायः ॥५॥

जनको ह वैदेहो बहुदक्षिणेन यज्ञेनेजे तत्र ह कुरु-
पञ्चालानां ब्राह्मणा अभिसमेता बभूवुः । तस्य ह जनकस्य
वैदेहस्य विजिज्ञासा बभूव कः स्विदेपां ब्राह्मणानामनूचानतम
इति स ह गवां सहस्रमवरुोध दश दशपादा एकैकस्याः
शृङ्गयोराबद्धा बभूवुः ॥ १ ॥

मधुकाण्डे त्वाष्ट्रं कच्यञ्चेति व्याख्यातं सम्प्रति तत्काण्ड-
सिद्धमेव सर्वान्तर्यामित्वं प्रकारान्तरेणास्मिन्नध्याये उपदिश्यते । तत्रादौ
मीमांसाप्रकारमेवाख्यायिकयाह । जनक इति विदेहानां वंशभवो
वैदेहो जनक नाम ह किल बभूव स च बहुदक्षिणेन यज्ञेन 'शाखान्तर'
एतन्नाम्नाप्रसिद्धेन बहुदक्षिणावशिष्टेनाश्वमेधादिना वा । ईजे अय-
जत । तत्र तस्मिन् यज्ञे विद्वद्भूयिष्ठकुरुषाञ्चालदेशेभ्यो ब्राह्मणा
अभिसमेता बभूवुः । तान् दृष्टवत्तस्य जनकस्य वैदेहस्य । कः स्विन
कोऽनु एषां ब्राह्मणानां मध्येऽनूचानतमोऽतिशयेनानूचानो ब्रह्मिष्ठ इति
विजिज्ञासा विशेषेण ज्ञातुमिच्छा बभूव । पश्चात्सजनको ह तद्विज्ञानो-
पायभूतं गवां सहस्रं गोष्ठे (यज्ञवाटसमीपे) अवरुोधावरोधं
कारयामास । तासामेकैकस्याः गोः शृङ्गयोः दशदशपादाः पलस्य
चतुर्थभागः पादः । एवम्भूतासुवर्णस्य दशदशपादा आबद्धा
बभूवुः । शृङ्गयोरिति द्विवचनान् प्रतिशृङ्गं पञ्चपञ्च पादा आ-
बद्धा इत्यर्थः ॥ १ ॥

७१-६ तान् होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वो ब्रह्मिष्ठः स
एतागा उदजतामिति । ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः । अथ ह
याज्ञवल्क्यः स्वयमेव ब्रह्मचारिणमुवाचैताः सोम्योदज सामश्रवा-
३ इति ता होदाचकार ते ह ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः कथं नो
ब्रह्मिष्ठो ब्रुवीतेति । अथ ह जनकस्य वैदेहस्य होताऽथलो
बभूव स हैनं पप्रच्छ त्वं नु खलु नो याज्ञवल्क्य ब्रह्मिष्ठोऽसीति

स होवाच तमो वयं ब्रह्मिष्ठाय कुर्मो गोकामा एव वयंस्म इति
तं इ तत एव प्रष्टुं दध्ने होताऽश्वनः ॥ २ ॥

एवं गा अवरुद्ध्य जनकस्मान् ब्राह्मणान् किल उवाच हे
ब्राह्मणा भगवन्तः प्रजार्हा इति सम्बोध्य यो वो यस्माकं मध्ये
ब्रह्मिष्ठोऽनिशयेन ब्रह्मज्ञः । स एता अवरुद्धा गा उदजातां स्वगृहं
प्रत्युद्गमयन्वियुक्ते । ते ब्राह्मणा ह किल न दध्नुः धैर्य्यवन्तो नाभ-
वन् । आत्मनो ब्रह्मिष्ठता प्रतिज्ञानुमितिशेषः । अथानन्तरं याज्ञ-
वल्क्यो ह किल स्वं स्वीयमेव ब्रह्मचारिणमन्तेवाभिनमुवाच कि
हे सोम्य सामश्रवा ३ इतिप्लुतिर्दुराह्वानार्था । सामविधिं शृणोतीति
नामश्रवास्तत्सम्बोधनं सामश्रव एता गा उदज अस्मद्गृहं प्रति उद्ग-
मय । एवं गुरुवचनं श्रुत्वा किल ह ब्रह्मचारी । ता गाः उदाच-
कार उत्कलितवान् नीतवानाचार्यगृहं प्रति । एवं ब्रह्मिष्ठाय गवामप-
हरणान् याज्ञवल्क्येन स्वात्मनो ब्रह्मिष्ठत्वस्वीकरणादस्माकमब्रह्मिष्ठता
प्रतिज्ञायत इतिमन्वानास्ते ह ब्राह्मणाश्चक्रुधुः क्रोधं कृतवन्तः । तेषां
क्रोधाभिप्राये निमित्तमाह । कथमिति । नोऽस्माकमेकैकप्रधानानामग्रे
ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति कथमयं ब्रवीति कथयेत् । इतिशब्दोऽभिप्रायसमाप्ति
शेतेकः । अथ क्रोधातन्तरं ह जनकस्याश्वनोनाम होता ऋन्विग्वभूव ।
स ब्रह्मिष्ठाभिमानो राजाश्रयान् धृष्टस्मन एनं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ ।
कथं हे याज्ञवल्क्य नोऽस्माकमग्रे त्वं नु खलु ब्रह्मिष्ठोऽस्मीति प्लुति-
भेदार्था । अनौद्धत्यं ब्रह्मविदोलिङ्गमिति सूचयन् याज्ञवल्क्यो ह
उवाच । वयं ब्रह्मिष्ठाय नमस्कर्मः । किमिति तर्हि ब्रह्मिष्ठपणभृता
गावः स्वगृहं प्रति प्रस्थापिता इत्यत आह । गोकामा इति । वय
गोकामा एवस्म । अतो गोग्रहणं कृतवन्त इतिमुत्तिनोक्ते । ततो
ब्रह्मिष्ठपणस्याकाशदेव होताश्च तन् दध्नुं दध्ने धृतवान्मनः । याज्ञवल्क्ये ।

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वं मृत्युनाप्तं सर्वं मृत्युना-
भिमर्ष्यन्मम । केन यन्मानो मृत्योराप्तिमितिमुच्यते इति होत्रत्विजा-

ग्निना वाचा । वाग्वै यज्ञस्य होता तद्येयं वाक् सोऽयमग्निः स होता
समुक्तिः साऽतिमुक्तिः ॥ ३ ॥

ति मन्त्रध्यावाच । किमिदं सर्वं प्राणिजातं यन् येन मृत्युना
आप्तं प्रातं न केवलमेतावन् । किन्तु मृत्युनाभपन्नं प्रमत्तं तस्य
मृत्योराग्निं यजमानः केनापायेनानि क्रम्य मुच्यते इति पृष्ठो याज्ञ-
वल्क्य उतरमाह । होत्रेति । होत्रा अत्विजा अग्निना वाचा । तदेव
दर्शयति । वाग्वै यज्ञस्येति । कर्माङ्गभूते होतार्यग्न्यभिन्नत्वेन ध्यातायः
वाचो दृष्टौ कृतायां कर्मणो वीर्यवत्तया ब्रह्मोपासनद्वारा जीव-
दशायामेव विश्विष्टाभिष्टपूर्वात्तरदुर्गतिहरत्वलक्षणा मुक्तिर्भवति शरीर-
वियोगानन्तरं प्रकृत्यतिकान्तपदाधिरोहणलक्षणाऽतिमुक्तिर्भवतीत्यर्थः ।
तद्येयं तत्सा होतार्यध्यस्यमानावागित्यर्थः स मुक्तिः सातिमुक्तिरिति
कारणे कार्योपचारः ॥३॥

याज्ञवल्क्येति हो वाच यदिदं सर्वमहोरात्राभ्यां व्याप्तं
सर्वमहोरात्राभ्यामभिमर्शम् केन यजमानोऽहोरात्रयोराग्निमति-
मुच्यते इत्यवधायुणा त्विजा चक्षुषाऽऽदित्येन चक्षुर्वै यज्ञ-
स्याध्वर्युस्तद्यदिदं चक्षुः सोमावादित्यः सोऽध्वर्युः स मुक्तिः
सातिमुक्तिः ॥ ४ ॥

अहोरात्रयोराग्निर्नामकतिपयाहोरात्रैर्विनश्रत्वम् । शेषं पूर्व-
वदध्याल्यम् ॥ ४ ॥

याज्ञवल्केति होवाच यदिदं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्या-
मामं सर्वं पूर्वपक्षापरपक्षाभ्यामभिन्नं केन यजमानः पूर्व-
पक्षापरपक्षयोराग्निमतिमुच्यते । इत्युद्गात्रत्विजा वायुना
प्राणेन प्राणो वै यज्ञस्योद्गाता तद्येयं प्राणः स वायुः स
उद्गाता स मुक्तिः सातिमुक्तिः ॥ ५ ॥

पूर्वपक्षापरपक्षयोरभिर्नाम कतिपयपक्षविनश्वरत्वं शेषं

पूर्ववत् ॥ ५ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदमन्तरिक्षमनारम्भणमिव केना-
क्रमेण यजमानः स्वर्गं लोकमाक्रमत इति । ब्रह्मणा-
त्विजा मनसा चन्द्रेण मनो वै यज्ञस्य ब्रह्मा तद्यदिदं मनः
सोऽसौ चन्द्रः स ब्रह्मा स मुक्तिः सातिमुक्तिरित्यतिमोक्षा-
ग्रथसम्पदः ॥ ६ ॥

अनारम्भणमिव रलयोरभेदः । अनालम्बनमिव दृश्यते
तत्केनाक्रमेण क्रमणमाधनेन केन वातिक्रम्य यजमानः स्वर्गं भग-
वत्लोकमाक्रमते । प्राप्नोतीत्यर्थः । समाधत्ते । ब्रह्मणाविजेति । चन्द्रा-
भिन्नत्वेन ध्यातं मनोदृष्ट्योपासिता ब्रह्मा भगवत्लोकक्रमणमाधन-
मित्यर्थः ॥ उक्तमुपमंहरति । इत्यतिमोक्षा । इति । अनेन प्रकारेणाति
मोक्षप्रश्नाः समाप्ताः । अथ मोक्षप्रश्ननिर्लपणानन्तरं उच्यन्ते येनाग्नि
होत्रादीनां फलकर्मणां तत्फला इति शेषः । यसम्पादं सा सम्यन् ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कतिभिरयमद्यग्निर्होतोऽस्मिन् यज्ञे
करिष्यतीति तिसृभिरिति कतमास्ता स्तिस इति पुरोनु-
वाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया किं ताभिर्जेयतीति
यत्किंचेदं प्राणभृदिति ॥ ७ ॥

अयं होताऽयं यज्ञे काले कतिभिश्चग्निभिरस्मिन् यज्ञे करिष्य-
तीतिहोत्रमिति शेषः ॥ उतरमाह । तिसृभिरिति । पुनः प्रश्नः । कत-
मेति । मङ्गल्येयविशेषविषयोऽयं प्रश्नः । पूर्वस्तु सङ्ख्याविषयः ।
उत्तरमाह । पुरइति । यागकालात्प्राक्प्रयुज्यमाना ऋचः पुरोनुवाक्याः
यागमाधनभूता ऋचो याज्याः । शस्यार्था ऋचः शस्याः जात्यभि-
प्रायेणैकवचनं दृष्टव्यम् । तिसृष्वेव होत्रिणामृचामन्तर्भाव इति
भावः ॥ प्रश्नः किं ताभिरिति । समाधानमाह । यत्किंचेदमिति । तत्सर्वं
जयतीति शेषः ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्येति हो वाच कल्पयमद्याध्वर्युग्मिन् यज्ञ या
हृतीहोष्यतीति तिस्र इति कतमास्तास्मिन्महति या हुता उज्ज्वल
न्ति या हुता अतिनेदन्ते या हुता अधिशरते । किं ताभि-
र्जयतीति या हुता उज्ज्वलन्ति देवलोकमेव ताभिर्जयति
दीव्यत इव हि देवलोकः । या हुता अतिनेदन्ते पितृलोकमेव
ताभिर्जयतीति पितृलोकः । या हुता अधिशरते मनुष्यलोक-
मेव ताभिर्जयत्यथ इव हि मनुष्यलोकः ॥ ८ ॥

प्रश्नः कल्पयमिति किमद्वयका आहुतीहोष्यतीत्यर्थः उत्तर-
माह । तिस्र इति । पुनः प्रश्नः कतमेति । या हुताः सन्त्य उज्ज-
लन्ति समिदाज्याहुतय इत्यर्थः । या हुता अतिनेदन्तेऽर्नावशब्दं
कुर्वन्ति । णिदिशब्दकुन्मायाम् शीत्कारशब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः । या हुता
अधिशरते । अध्यधोगत्वा शरते पथः सोमाद्याहुतय इत्यर्थः ।
पुनः प्रश्नः किन्ताभिर्गिति । समाधानमाह । याहुतेति । तत्र हेतु-
प्रदर्शयति । दीव्यत इवाऽऽभामते अत उज्ज्वलानां समिदाज्याहुती
नामज्ज्वलदेवलोकसाधनत्वमुपपद्यत इत्याशयः । कुतमितिशब्दयुक्त-
भिराहुतिभिः कुत्सितशब्दयुक्तं पितृलोकं जयतीत्यर्थः । पितृलोक-
सम्बन्धायां हि यामिन्यां पुर्यां वैवस्वतेन पात्यामानानां हा हतोऽसी-
तिशब्दो भवति । अतः पितृलोकस्य कुत्सितशब्दयुक्तत्वमिति द्रष्ट-
व्यम् । याहु तेति । ऊर्ध्वलोकापेक्षया मनुष्यलोक अध इव हि वत्तते
ऽतन्मन्त्रामान्यान् मनुष्यलोकं जयतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

याज्ञवल्क्येति हो वाच कतिभिरयमद्य ब्रह्मा यज्ञं दक्षि-
णतो देवताभिर्गोपायतीत्येकयेति कतमा सैकंति मन एव-
त्यनन्तं वै मनोऽनन्ता विश्वेदेवा अनन्तमेव स तेन लोक
जयति ॥ ९ ॥

अथ ब्रह्माऽऽहवनीयस्य दक्षिणतो दक्षिणभागे ब्रह्मामने
मिन्वा कतिभिर्देवताभिर्यज्ञं गोपायतीति अन्यन् पूर्ववत् । मन

एवेति । तं स्तौति । अनन्तं वा मन इति मनसजनन्त्यमुपपादयति । अनन्ता इति । यदधिष्ठाता विश्वेदेवायनन्ताः । अत्र देवशब्देन इन्द्रियत्वं विवक्षितम् । तदधीनानां सर्वेषामिन्द्रियाणामानन्त्यात् मनसजनन्त्यमिति भावः । तत्फलमाह—अनन्तमेवेति । तदुपासतया अनन्तं विष्णुलोकं जयति ॥ ६ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच कल्पयमद्योदगाताऽस्मिन् यज्ञे स्तोत्रियाः स्तोष्यन्तीन्ति तिस्र इति कतमास्तास्तिस्र इति पुरोनुवाक्या च याज्या च शस्यैव तृतीया कतमास्ता या अध्यात्ममिति प्राण एव पुरोनुवाक्याऽपानो याज्या व्यानः शस्याः किं ताभिर्जयतीति पृथिवीलोकमेव पुरोनुवाक्यया जयन्त्यन्तरिक्षलोकं याज्यया द्युलोकं^१ शस्यया ततो ह होता श्वल उपरराम ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— — —

स्तोत्रियाः समारूढऋचः ता ऋचः कतिस्तोष्यतीति । उतरम् । तिस्र इति । पुनः प्रश्नः कतमा इति । पुरोनुवाक्येति पूर्ववत् । कतमा ता या अध्यात्ममिति । ताः पुरोनुवाक्याया अध्यात्मं कतमा भवन्ति । नामु किमाध्यात्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः । पुनः पृच्छति किं ताभिरिति । प्राणादिदृष्टिविशिष्टपुरोनुवाक्यादिभिः कं लोकं जयतीत्यर्थः उत्तरमाह—पृथिवीलोकमेवेति । तदर्थस्तु पूर्ववत् । एवप्रश्नानामुतरे दत्तो प्रष्टव्यन्तराभावाद्धेतोरुपररामेत्यर्थः ॥ १० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्प्रकाशिकायां तृतीयाध्यायस्य

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

— — —

१ अथ नं जगत्कारव आर्त्तभागा पप्रच्छ यज्ञवल्क्येति होवाच कति ग्रहाः कत्यतिग्रहा इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावति ग्रहा इति एतेऽष्टौ ग्रहा अष्टावति ग्रहाः कतमे त इति ॥ १ ॥

अथाश्वलोपरमानन्तरम् । जरत्कारुगोत्रापत्यं जरत्कारवः ।
 अतभागस्यापत्यमार्त्तभागः । एनं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
 सम्बोधोवाच । गृह्णन्ति विषयानितिग्रहा इन्द्रियाणि । कनि कनि
 संख्याकाः । ग्रहं गृह्णन्ति स्वाभिमुख्येनाहरन्तीत्यतिग्रहाः विषयाः
 कृतीत्यर्थः । इति पृष्ठो याज्ञवल्क्योत्तरमाह--अष्टाविति मुख्ययान
 पृच्छति । एत इति । एतेष्टौ ग्रहा अष्टावितिग्रहाश्चोक्तास्ते कतमेक
 इत्यर्थः ॥ १ ॥

प्रणो वै ग्रहः सोऽपानेनातिग्रहेण गृहीतो पानेन हि
 गन्धान् जिघ्रति ॥ २ ॥

वाग्वैग्रहः स नाम्नातिग्रहेण गृहीतो वाचा हि नामान्य-
 भिवदति ॥ ३ ॥

जिह्वा वै ग्रहः स रसेनातिग्रहेण गृहीतो जिह्वया हि
 रसान् विजानाति ॥ ४ ॥

उत्तरमाह--प्राणो वा इति प्राणो घ्राणेन्द्रियं वै ग्रहः । अति-
 ग्रहत्वप्रदर्शनपूर्वकं प्राणातिग्रहं दर्शयति--स इति । स प्राणो पानेनापा-
 नाभिमुख्यमानेन गन्धेनातिग्रहेण गृहीतः अनेन घ्राणं गृह्णाति स्वाभि-
 मुख्येनाहरतीति गन्धस्यातिग्रहत्वमुक्तं भवति । प्राणस्य ग्रहत्वं दर्शयति ।
 अपानेति । अपानाभिमुख्यमानेन घ्राणेन हि यस्मात् गन्धं जिघ्रति तस्मात्
 प्राणो वै ग्रह इत्यर्थः ॥ वागतिग्रहत्वं दर्शयति स-- इति । सवाग्रूपो ग्रहो
 नाम्नातिग्रहेण गृहीतः । वाचो ग्रहत्वं दर्शयति । वाचाहीति । एव-
 मुत्तरत्रापि ॥ ४ ॥

चक्षुर्वैग्रहः स रूपेणातिग्रहेण गृहीतश्चक्षुषा हि रूपाणि
 पश्यति ॥ ५ ॥

श्रोत्रं वै ग्रहः स शब्देनाति ग्रहेणा गृहीतः श्रोत्रेण शब्दान्
 शृणोति ॥ ६ ॥

मनो वै ग्रहः सकामेनातिग्राहेण गृहीतो मनसा हि
कामान् कामयते ॥ ७ ॥

हस्तो वै ग्रहः स कर्मणातिग्रहेण गृहीतो हस्तभ्यां^{११}
हि कर्म करोति । ८ ॥

त्वर्ग्वैग्रहः स्पर्शेनातिग्राहेण गृहीतस्त्वचाहि स्पर्शान् वेद-
यते इत्यष्टौ ग्रहा अष्टावतिग्रहाः ॥ ९ ॥

कामेन काम्येन । उपसंहरति । इष्टविति । पादपायूपस्थानां
हस्त एवान्तर्भाव इति भावः । अत एव सकर्मणातिग्राहेणिति कर्ममात्र-
स्य हस्तानिग्रहत्वमुक्तं ॥ ९ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं^{१२} सर्वं मृत्योरन्नं का स्वित्सा
देवता यस्या मृत्युरन्नमिति । अग्निर्वै मृध्युः सोऽपामन्नम् ।
अपपुनर्मृत्युं जयति ॥ १० ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उदस्मात्
प्राणाः क्रामन्त्यहो र्नेतिनेति होवाच याज्ञवल्क्योऽत्रैव सम-
वनीयन्ते स उच्छ्रयत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं न जहा-
तीति नामेति अनन्तं वै नाम अनन्ता विश्वे देवाः अनन्तमेव
स तेन लोकेन जयति ॥ १२ ॥

प्रमेयान्तरं पृच्छति । याज्ञवल्क्येति यदिदं प्रमाणप्रामिद्धं सर्वं
यस्य मृत्योरन्नं स मृत्युः का देवता स च मृत्युः यस्या देवताया अन्न
सा च देवताकेति योजना प्रथमप्रश्नोत्तरमाह--अग्निरिति । अग्नावेव
सर्वं देवा विलीयन्ते इति श्रुतेरित्यर्थः । द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह--स इति ।
सोऽग्निरपां सूर्यस्यान्नम् । अत्र सर्वदेवतावाचकापशब्देन सूर्यो प्राणः ।
यद्वा यद्वागवन्मृत्योः अपामभिमानो अधमाभिमान्यमानकस्योत्तमाभि-
मान्यमानकस्यानन्तं अपशब्देन सूर्यग्रहणम् । कुत एवं व्याख्येय-

मोक्षनेन सूर्योऽग्नियुक्त इत्यग्नेः सूर्यान्नकत्वम्योक्तवान् । यद्वा यम्य
मृत्योरिदं सर्वमन्नं स मृत्युः कस्या देवताया अन्नम् । उत्तरमाह—
अग्निर्वेति । अग्निना हि सर्वं दहते सोऽर्थाद्भिर्नाश्यते । अतोऽप्य-
सम्यन्नकत्वमिति भावः । अपामन्यन्नकत्ववेदनस्य फलमाह—अप
इति । य एवं वेद सोऽपमृत्युं जयति ॥ १० ॥

यत्र पदायं जीवो म्रियते किमस्मान्म्रियमाणान् प्राणा उक्ता-
मन्ति जीवं विहाय यथायथं गच्छन्त्युत तत्संयुक्ता एव मन्त स्तेन
सहैवोत्क्रामन्तीप्रश्नार्थः । उत्तरमाह— नेतिहोवाचेति । अत्रैवात्मनि
समवनीयन्ते संयोज्यन्ते समीत्येकीकारे एकीभूततया संयुक्ता भवन्ती-
त्यर्थः । न तं विहायोत्क्रामति नहैनोत्सहैवोत्क्रामन्तीत्यर्थः स पुरुषो-
मृत उत्क्रान्तमाणः सज् श्रपथुं प्राप्नोति । अध्मायति बाह्यवायुना पूर्यते
अध्मातोबाह्यवायुना पूरितः सञ्शेते यद्यप्युच्छ्रूतत्वादिदेहधर्मो-
न तु तस्मादिति निर्दिष्टम्रियमाणजीवधर्मस्तथापि देहात्मनोरभेदोपचा-
रेण तथानिर्देशो द्रष्टव्यः ॥ ११ ॥

पूर्वत्र प्राणं म्रियमाणं न जहातीत्युक्तं सम्प्रति प्राणेश्वोऽन्य-
च्च किं वा म्रियमाणं न जहातीतिप्रश्नमाह—यत्रायं पुरुष इति । समा-
धत्ते । नामेति । तदत्याग एव प्रदर्श्यते प्रसिद्ध्या अनन्तमिति । देहे
नष्टेऽपि युधिष्ठिरादीनां नामानुवृत्तिर्दर्शनान्नो नाशो नास्त्यर्थः । नामा-
भिमानिदेवता अभ्यनन्ता इत्याह । अनन्ता इति । एवं वेत्तुः फलमाह—
अनन्तमेवेति । य एवं वेद इति शेषः अनुवृत्तेन नाम्ना शाश्वतपुण्य
लोकं जयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रास्य पुरुषस्याग्निं वागप्येत
वातं प्रणश्चक्षुरादित्यं मनश्चन्द्रं दिशः श्रोत्रं पृथिवीं शरीर-
माकाशमात्मा ओषधीर्लोमानि वनस्यतीन्केशाः अश्वे लो-
हितश्च रेतश्च निधीयते कायं तदाज्यं पुरुषो भवतीति ॥

यत्र यदा मृतस्य पुरुषस्य वाक् । वागभिमानी अग्निरग्नि स्त-

तृतीयं ब्राह्मणम्] बृहदारण्यकोपनिषद् ।

मूलरूपमेकेन रूपेणाप्रोति । एवमुत्तरत्रापि । सूत्रिनश्च भगवता वादराय
 खेन अग्न्यादिगतिश्रुतारेति चेद्भाक्तत्वात् । ब्र० सू० ३ । १ । ५॥ इति ।
 व्याख्यातश्चैतन् पूज्यपादैः श्रीनिवासाचार्यः वेदान्तकौस्तुभे । ननु
 प्राणानां जीवेन सह गमनं नोपपद्यते यत्रास्य पुरुषस्य मृतस्याग्नि
 बागम्येति वातं प्राणश्चतुरादिन्यमि-त्यादिना वागादिप्राणानां देहमरण-
 समयेऽग्न्यादिषु देवेषु गतेत्यस्य श्रवणादिति चेन्न कुतः भाक्तत्वात् ।
 भज्यते मुख्यवृत्तिर्यथा गौण्या वृत्त्या सा भक्तिस्तत्रभवं भाक्तं वागादी-
 नामग्न्यादिष्वप्ययश्रवणमौपचारिकमधिप्रातृदेवताप्रक्रमणपरमिन्यर्थः ॥

आकाशमानमेति । आत्मा देहान्तर्गताकाश इत्यर्थः । लोमा-
 भिमानिदेवता औपध्यभिमानिदेवतामप्येति लोमाभिमानित्वं परित्यज्य
 केवलमौपध्यभिमानो भवतीत्यर्थः ॥ निधीयते प्रक्षिप्यते । अयं पुरुषः
 क भवति कस्मिन् स्थाने निष्ठतीत्यर्थः । पृष्टस्योत्तरं वक्तुं तस्यातिरहस्य
 त्वात्तदयोग्येषु न प्रकाशनीयमितिभावेनोपोद्घातमाह--आहरेति ॥

आहर सोम्य हस्तमार्तभागाऽऽवामेतस्यैव वेदिष्यावो
 न नावेत्तत्सजन इति तौ होत्क्रम्य मन्त्रयांचक्राते तौ ह यद्-
 चतुः कर्म हैव तदचतुरथ यत्प्रशशांसतुः कर्म है व तत् प्रशशां
 सतुः पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ततो ह
 जरत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥१३॥)

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

हेसोम्य हस्माहर् देहि कुतः हे आर्तभागावामेवैतस्यैतत्त्वं यत्पुं-
 त्वं वेदिष्यावः । तौ आवाभ्यां स जनः अयोग्योजन एतत्प्रमेयं न
 जानीयादिति तौ याज्ञवल्क्यार्तभागौ उत्क्रम्य तस्मादेशादुत्क्रम्य निर्ज-
 नस्थानं गत्वा मन्त्रयांचक्राते । तौ किं मन्त्रयामासतुरित्यतः श्रुतिः
 स्वयमाह--तौ हेति । तौ मिलित्वा विचार्य निश्चित्य कार्यकारणसंघाता-
 न्मकरादींस्परिग्रहेतुं यथा यदुक्तवन्तौ तत्कर्मैव हेतुषु यत्तुतवन्तौ

न कर्मैव यत्रपीश्वरमङ्गलकालादीनि कारणान्तराणि सन्ति
 तथापि तेषां साधारणत्वाच्चरीरपरिग्रहेतुनां मध्ये कर्मैवसाधारण
 कारणं पुरुषस्याश्रयभूतमिति स्तुतवन्ताविच्यर्थः । तदेव दर्शयति ।
 स मृतः यदि पुण्यकर्मा तर्हि पुण्येन कर्मणा पुण्यो भवति स्वर्गादि-
 पुण्यलोकवान् भवति यदि पापकर्मा तर्हि पापेन कर्मणा पापो नरका-
 दिलाकवान् भवति । अनेन केत्यस्य स्वर्गदावित्युत्तरमुक्तं भवति
 ततः स्वपुष्टप्रभानामुत्तरकथनाज्जरत्कारव आर्तभाग उपरराम ॥

इति वृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिका टीकायां
 तृतीयाध्याये द्वितीय ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अथ हैनं भुज्युर्लाभ्यायनिः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
 मद्रेषु चरकाः पर्यव्रजाम । ते एतञ्चलस्य कायस्य गृहानेम
 तस्याऽऽसीद्दुहिता गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति
 सोऽब्रवीत्सुधन्वाऽऽङ्गिरस इति तं यदा लोकानामन्तानपृ-
 च्छाम अर्थनमब्रूम क परिक्षिता अभवन्निति क परिक्षिता
 अभवन् । सत्वा पृच्छामि याज्ञवल्क्य क पारीक्षिता अभ-
 वन्निति । १ ॥

अथ आर्तभागोपरमानन्तरम् । लाभ्यस्यापत्यं लाभ्यायनिः भुज्यु-
 रिति नामवान् । एतं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । एतस्य प्रश्नस्य त्वयोत्तरं
 वक्तुं न शक्यत इति शोचयितुं आश्विनकथामाह—याज्ञवल्क्येति ।
 चरकाः तीर्थचारिणः सन्तो वयम् मद्रेषु मद्रदेशेषु पर्यव्रजाम पर्य-
 टितवन्तः । ते वयं कायस्य कपिगात्रोत्पन्नस्य पतञ्जलस्य पतञ्जलनाम्नः
 गृहान् आवमथान् । एम आगतवन्तः तस्य पतञ्जलस्य दुहिता
 गन्धर्वेण गृहीता आसीत् । तं दुहितयागिष्टं गन्धर्वं त्व कः किं
 नामासीति वयमपृच्छाम । सोऽस्मान् प्रत्यब्रवीत् नाम्ना सुधन्वा
 गोत्रेणाङ्गिरस इति । तत्स्वरूप ज्ञात्वा त गन्धर्वं यदा लोकानां लोका-
 दीनाम् । अन्तान् निर्णयान् । अवसानान्वा अपृच्छाम । अथ तदा

एनं गन्धर्वमवृमपृच्छाम पारिजिताः कस्मिन्नोऽभवन्निजान् । ततो
गन्धर्वदेवगततत्स्वरूपसूतं पृच्छामि पारिजिताः स्वामवर्जितान् ॥ १॥

सहोवाच उवाच वै सोऽगच्छन्वै ते तद्यत्राश्वमेधयाजिनो गच्छ
क्षीति क्व न्वश्वमेधयाजिनो गच्छन्तीति द्वात्रिंशत् शतं वै देवस्था-
हान्यथं लोकः । तं समन्तं पृथिवी द्विस्तावत्पर्येति ताँ । समन्तं
पृथिवी द्विस्तावत्समुद्रः पर्येति तद्यावती क्षुरस्य धारा यावद्वा-
मक्षिकायाः पत्रं तावानन्तरेणाकाशः तानिन्द्रः सुपर्णा भूत्वा
वायवे प्रायच्छत् तान्वायुरात्मनि धित्वा तत्रागमद्यत्राश्वमेध-
याजिनोऽभवन्निति एवमिव वै सवायुमेव प्रशशंस तस्मा-
द्वायुरेव व्यष्टिवायुरेव समष्टिः । अपपुनर्मृत्युं जयति य एवं
वेद ततो ह भुज्युर्लाभ्यायनिरुपरराम ॥ ३ ॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

स एवं भुज्युनापृष्ट याज्ञवल्क्योह उवाच । स मुग्धवांगिरसः
तुभ्यमुवाच वै । अहन्तु ब्रवीमि । ते पारिजिताः तनतत्र आगच्छन्वै
क यत्र शताश्वमेधयाजिनो गच्छन्ति तत्तं लोकं ते पारिजिता आच्छ-
न्निति स गन्धर्वो युष्मभ्यमुवाच वै स उक्तवान् किल पुनः पृच्छति
केति । तेषां स्थानं वक्तुं भुवनकोशपरिमाणमाह । । द्वात्रिंशतमिति ।
द्वात्रिंशतं द्वात्रिंशत् देवरथः सूर्यरथस्तस्य गत्याऽहो यावद्देशपरिमाणं
परिच्छिद्यते तद्देवस्थाहयं तद्वात्रिंशद्गुणितदेवरथाहयानि तत्परि-
माणोऽयं लोकालोकगिरिपरिवृतो देशः । तं लोकं समन्ततो द्विगुणा
पृथिवीपर्येति । तां समन्तमिति । तां मद्रापृथिवीं द्विगुणः समुद्रः पर्येति
यंघनोदकमाचक्षते पौराणिकाः । तत्राश्वमेधलोकमार्गविवरपरिमाण-
मुच्यते । तद्यावतीति । यावती क्षुरस्य धारा अग्रम् । यावद्वामक्षिकायाः
पत्रं तावान् । तत्तत्र सौवर्णाण्डे अन्तरेणाकाशोऽस्ति । तेन मार्गेण
इन्द्रः सुपर्णा भूत्वा वाहनं भूत्वा तान् पारिजितान् वायवे प्रायच्छत्

। कश्चिप्रदेशमिन्द्र एव वायवे दत्तवानित्यर्थः । आत्मनीति । आत्मानि
 धेतवा आत्मनि स्थापयित्वा यत्र ब्रह्मलोकेऽश्वमेधयार्जनो गच्छान्ति
 तत्रागमन् । ततश्चेन्द्रस्यापि प्रवेशयोग्यरन्ध्रद्वारा वायुः पार्ष्णिनांश्च
 चतुर्मुखलोकमगमदित्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्य उक्त्वाऽस्योक्तस्य मन्त्रां
 दर्शयति—एवमिवेति । एवं खलु स गन्धर्वो वायुं स्तुतवानित्यर्थः । तस्मा
 दिति । पञ्चीकृतव्यष्ट्यात्मकब्रह्मलोकतदध्वस्तनलोकसञ्चारितया मूत्रान्य-
 प्राणरूपेण सर्वनिर्वाहकतया व्यष्टिसमष्टिरूप इत्यर्थः । एवं वेनु-
 फलेमाह । अपेति ।

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकायां टीकायां तृतीयाध्यायस्य
 तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

अर्थे हंनमुपस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति
 हावाच यस्माद्वादपरोक्षब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे
 व्याचक्ष्वेति एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य
 सर्वान्तरः । यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरो
 योऽपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरो यो व्यानेन
 व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरो य उदानेनोदानिति स त
 आत्मा सर्वान्तर एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

भुज्युपरमानन्तरमेतं याज्ञवल्क्यं चक्रस्यापत्यं चाक्रायणः उप-
 स्तनामा पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति सम्बोध्योवाच अपरोक्षवादपरोक्षमित्यर्थः
 मुपांमुलक पा० सू० ७ । १ । ३६ । इत्यादिनाऽऽदादेशः । अपरोक्षत्वं
 नाम सर्वदेशकालसन्निहितत्वम् । 'ब्रह्म' सर्वगुणपरिपूर्णम् । यश्चात्मा
 सर्वेषां नियन्ता सर्वान्तरः । यस्मादृशं वस्तु मे व्याचक्ष्व विशेषेण वेति
 उत्तरमाह एष इति । त य आत्मा स एव सर्वान्तर्यामी । अपरोक्षं
 मुख्यं ब्रह्म द्रष्टव्यश्चेत्यर्थः पुनः पृच्छति । कतमेति । सर्वान्तर एष
 इत्युक्तो यः स कतमः क इत्यर्थः । उतरयति । यः प्राणेनेति । प्राणा-
 दिव्यापागकर्ता यः स सर्वान्तर आत्मेत्यर्थः ॥ १ ॥

सहोवाचोपस्तश्चाक्रायणः । यथा विव्रयादसौ गौर-
मावश्च इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति यदेव मात्नादपरोक्षाद्-
ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वा-
न्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः । न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्ये
र्नश्रुतेः श्रोतारं शृणुया न मनेर्मेन्तारं मन्वीथा न विज्ञाते-
र्विज्ञातारं विजानोयाः ॥ एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽ-
न्यदार्त्तम् । ततो होपस्तश्चक्रायण उपरगाम ॥२॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये चतुर्थं

ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

का गौः कोऽश्व इति पृष्टे अमौ चतुष्पान गौरमौ चतुष्पादश्च
यथा कश्चिद् ब्रूयात् वदेत् । एवमेव त्वया व्यपदिष्टमुक्तम् । यस्मात्ता-
दपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्व इति मामकप्रश्न एष
त आत्मा सर्वान्तरो यः प्राणेन प्राणिना इति प्रणनादिकर्तुर्मदात्मनो
जीवस्य सर्वान्तरत्वकथनं नोपपद्यते । अतः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वा-
न्तरः स तावद्वक्तव्य इत्यर्थः । समाधत्ते । न दृष्टेरिति । दृष्टेर्द्रष्टारमिति
पाकंपचतीतिवन्निर्देशः । दृष्टेः दृष्टारं कर्तारं दृष्टिभेदमकृत्वा दृष्टिमात्रस्य
कर्तारं न पश्येः । दृष्टेरिति कर्मणि षष्ठी । सा दृष्टिः क्रियमाणा
घटवत्कर्म भवति । द्रष्टारमिति तृजन्तेन द्रष्टुर्दृष्टिकर्तृत्वमाचष्टे
तेनामौ दृष्टेर्द्रष्टा दृष्टेः कर्ता एवमुत्तरत्रापि । दर्शनश्रवणमनननिदि-
ध्यासनानां कर्ता प्रत्यगात्मा स न द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यामितव्यः । एष त इति । दर्शनादिकर्तृजीवादन्य एव दर्शनादिकर्मभूत-
सर्वान्तरआत्मा परमात्मेत्यर्थः । अतोऽन्यदार्त्तम् । अतः परमात्मनो-
ऽन्यन्निरिक्तं त्वदभिमतं प्राणितृत्वादिमजीवजातमातं दुःखीत्यर्थः ।

• इति बृहदारण्यकोपनिषत्प्रकाशिकायां टीकायां तृतीयाध्याये
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ हैनं कहोलः कौपीतकेयः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
 होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म आत्मा सर्वान्तरस्तं मे
 व्याचक्ष्वेत्येष त आत्मा सर्वान्तरः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्-
 तरः । योऽशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमन्येति
 एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च विचैषणा-
 याश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथभिक्षाचर्य चरन्ति ।

अथोपस्तोपरमानन्तरं कहोलो नामतः कुपीतकस्यापत्यं कौपीत-
 केयः । एतं याज्ञवल्क्यम् पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति सम्बोध्योवाच यदेव
 साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य एवात्मा सर्वान्तरः न त्वन्ये ब्रह्मादयो मुक्ता
 अपि तमेव मुक्तवैलक्षण्यविशिष्टं परमात्मानं मे व्याचक्ष्वेति । मुक्तपर-
 मात्मनोर्वैलक्षण्यं वक्तुं परमात्मस्वरूपं तावदाह । एष इति । ते आत्मा
 नेयामकः सर्वान्तर एषः । एष इति क इति पृच्छति कतम इति ।
 उत्तरमाह । य इति । यः परमात्मा अशनायाऽशितुमिच्छा च पिपासा
 शानुमिच्छाचेत्यशनायापिपासे शोकं दुःखं मोहं मिथ्याज्ञानं जराम-
 पेति स्वत एवाद्यनन्तकालेष्वतिक्रम्य वर्तते । एवं परमात्मस्वरूपं निरूप्य
 मुक्तस्वरूपमाह । एतमिति । एतं साक्षादपरोक्षत्वाशनायाद्यतीतत्ववि-
 शेपेण विशिष्टं तं परमात्मानं विदित्वापरोक्षीकृत्यैव तत्प्रसादादेव
 भवान् पुत्रैषणाया विचैषणाया लोकैषणायाश्च व्युत्थायैषणात्रयं हित्वा
 विरज्याथानन्तरं देहयात्रार्थं भिक्षाटनं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

याह्यैव पुत्रैषणा सा विचैषणा या विचैषणा सा लो-
 कैषणा ।

किं निस्त्रोप्येषणा परस्परं समप्रधानभावोपेताः नेतिभावेनाह ।
 यादौति । या विचैषणा सैव पुत्रैषणा वित्तस्य प्रायः पत्रार्थत्वात् ।
 वित्तैषणा पुत्रैषणायामन्तर्भवति । यापुत्रैषणा या च विचैषणा सा
 लोकैषणापुत्रवित्तयोः स्वर्गादिलोकसाधनत्वात् । पुत्रैषणाविचैषणयो-
 र्लोकैषणायामन्तर्भाव इत्यर्थः ॥ ३ ॥

उभे ह्येते एषणे एव भवतः । तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं
निर्विघ्नं बाल्येन निष्ठामेव । बाल्यं च पाण्डित्यञ्च निर्विघ्नाथ-
मुनिः । अमौनं मौनञ्च निर्विघ्नाथं ब्राह्मणः स ब्राह्मणः केन
स्याद्येन स्यात्तन्नेदं एव अतोऽन्यदार्त्तम् । ततो ह कदाचन
कौर्षातकं उपगम ॥ १ ॥

इति ब्रह्मसंहितासंनिधौ तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्रह्मणम् ॥ १ ॥

तनुं स्वर्गादिलोकस्य यागादन्तः प्राप्यमानवान् तदेवमाय
व्युत्थायेति कथमुक्तमित्येतन्मस्यार्त्तं दृश्यमानवान् ततोऽव्युत्थान
युज्यन् इति दर्शयितुमाह । उभे इति । भावनेषु ह्यष्टविधेषु बाल्यं
एका अष्टष्टविध्याणां लोकेषु चारणेन उभे ह्यष्टष्टविधये हि
यस्मादेषणे तस्मादुःखस्वरूप एवेत्यर्थः । एवं यस्मान् ब्रह्मपरोक्ष-
ज्ञानान् मौनं तस्माद्ब्राह्मणो ब्राह्मणव्याप्यः पाण्डित्यमागमज
ज्ञानं प्राप्नुवान् । एवं पाण्डित्यं निर्विघ्नं लब्ध्वा बाल्येन युक्ति-
बलसहितज्ञानेन निष्ठामेव स्थातुमिच्छेत् । एवं बाल्यं पाण्डित्यञ्च
निर्विघ्नाथमुनिर्ध्यानी भवति । एवं मौनमुपामनजं ज्ञानम् । चशाब्दा-
न्धवणमनने च । अमौनं मौनादन्यत् । पूर्वनिर्दिष्टं बाल्यपाण्डि-
त्यलक्षणं मौनञ्च निर्विघ्नाथं ब्राह्मणो ब्रह्मविद्भवति लब्धनिर्दिष्टा-
मतो भवतीत्यर्थः । स ब्राह्मणः केनेति । लब्धनिर्दिष्टासतो ब्रह्म-
विदुक्तोपायादन्येन येन स्यादिति प्रश्नः । उत्तरम् । येन स्यात्तेनेदं
एव येन मौनपर्यन्तेन ब्राह्मणः स्यादित्युक्तं तेनैवैदं स्यान्न केनाप्य-
न्येनोपायेन । अतोऽन्यदार्त्तम् । अस्मान्परमात्मनो यदन्यन्प्राणि-
जानं तत्त दुःखीत्यर्थः ॥ १ ॥

बाल्येन निष्ठामेदित्यत्र हि बालचरितं बाल्यं विदुषोपादेयम् ।
उत जितेन्द्रियतयादम्भदर्पादिग्राह्यं भावशुद्धिमात्रं बाल्यमिति
विषये निष्ठेन मृत्पृष्ठापादिकर्मबाल्यमिति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते ।

अनाविष्कृत्यन्नन्वयान् । ब्र० सू० । ३ । ४ । २१ ॥

बालो यथा स्वाभिमानाद्यनाविष्कृत्येन दम्भदर्पादिरहितो वर्त्तते
तथा विद्वानपि पाण्डित्यप्रयुक्तममशान्त्याद्यनाविष्कृत्येन दम्भदर्पादिर-
हित्येन बाल्येन वर्त्तते कुतः । अन्वयान् तस्यैव विद्यान्वययोग्यत्वात्
कामचारादेस्तु नाविरतो दृश्रितान्नशान्तो नाममाहितः । नशान्त-
मानसो वाऽपि प्रज्ञानैतमवाप्नुयादित्यादिभिर्विशोऽपत्तिविशोधित्याव-
गमान् । तत्रैव तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन निद्रासं-
बाल्यं पाण्डित्यं निर्विद्याथमुनिरमौनं मौनञ्च निर्विद्याथ ब्राह्मण-
इति तत्र संशयः किमिह बाल्यपाण्डित्यवनमौनमपि विधीयते
१ आडोम्बिदनूयत इति मौनं ज्ञानं तद्विपाण्डित्यं निर्विद्येति गतमेव
मुनिनित्यनूयत इति पूर्वपक्षे प्राप्ते उच्यते ।

सह कार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विद्ध्यदिवन् ।

ब्र० सू० । ३ । ४ । ४६ ॥

तद्वतो विद्यावतस्तृतीयं बाल्यपाण्डित्ययोरपेक्षया तृतीयं मा-
धनं मौनं विधीयते । एतदेवाह । सहकार्यन्तरविधिरिति । ब्रह्ममात्मा-
न्कारे माध्ये पाण्डित्यं बाल्यञ्च सहकारि तदपेक्षया सहकार्यन्त-
रमौनं तस्यविधिरेव मुनिरिति । विद्ध्यदिवन् । विधीयते उपकारित-
येतिविधिः । यज्ञदानादिरूपः सर्वाश्रमधर्मः शमादिरूपश्च । आदि-
शब्देन पाण्डित्यं बाल्यञ्च गृह्यते तद्वन् । यत्तु मौनं ज्ञानं तद्वि-
पाण्डित्यं निर्विद्येति गतमेव मुनिरित्यनूयते इत्युक्तं तत्राह । पक्षे-
णेति । मुनिशब्दस्य “मुनीनामप्यहंव्यास” इत्यादौ प्रकृष्टमननशीले
पक्षेण प्रसिद्धेः पाण्डित्यात्तृतीयं मौनमर्थान्तरमेवेत्यर्थः । “अथ
भिक्षाचर्यं चरन्ती” इति भिक्षाचरणपूर्वकः, “अथमुनिरिति मौनोपदेशः
सर्वाश्रमधर्म प्रदर्शान्तरं इत्याह ।

मौनवदितरेषामप्युपदेशान् । ब्र० सू० । ३ । ४ । ४८ ॥

तथैवापि । ब्राह्मणाः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणा-

याश्च व्युत्थायाश्चभिन्नचर्यां चरन्तीति भिन्नाभरणपर्यको मोनो-
पदेशः सर्वाश्रमधर्मप्रदर्शनायः । कस्मान् यथा मौनमुपदिष्टं तद्वि-
दितरेषां नैष्ठिकादिधर्माणामपि । त्रयो धर्मस्कन्धाः यतोऽध्ययनं
दानमिति प्रथमस्तप एव द्वितीयो ब्रह्मचर्याचार्यकुलवासो तृतीयो-
ऽत्यन्तमात्मानमाचार्यकुलेऽवसादयन् सर्वे एते पुण्यलोका भवन्ति ब्रह्म
संस्थोऽमृतत्वमेत्यादावुपदेशात् । तस्मान्पाण्डित्यं बाल्यं तथैव मौन-
ब्रह्मविधीयत इति निष्ठम् प्रकृतमनुसरामः । उपस्तकदोलब्राह्मण-
द्वयं गुणोपसंहारे ।

“अन्तराभूतग्रामवत्स्यात्मनोऽन्यथाभेदानुपपत्तिरिति चेन्नोपदेशा
न्तरवत् । ब्र० सू० । ३ । ३ । ३५ ॥

इत्यत्र चिन्तितम् तथाहि—किमत्र विद्याभेदः उत नेति ।
भेद इति कुतः प्रतिवचनभेदेन रूपभेदान् । पूर्वत्र प्राणानादिहेतु-
प्रत्यगात्मा सर्वान्तरत्वेनोच्यते उत्तरत्राशनायाद्यतीतः परमात्मैश्वरा-
सनाभेदादपि भिद्यते । इत्येवमाशङ्क्य परिहरति । अन्तरा य
आत्मा सर्वान्तर उपस्तप्रभो भूतग्रामवतः स्वात्मनः प्रत्यगात्मन
इत्यभ्युपगन्तव्यः । सर्वस्य देहादेरन्तरात्मत्वेन तस्य सर्वान्तरत्वोपपत्तिः ।
अन्यथा प्रश्नस्य मुख्यान्तरात्मपरमात्मपरत्वे प्रतिवचनभेदानुपपत्तिः पर-
मात्मनश्चाशनायादिरहितत्वात् प्राणतृत्वापानितृत्वाद्यसम्भवेन प्राण-
वचनस्य तत्परत्वासम्भवादिनि चेन्निति न प्रश्नद्वयं प्रतिवचनञ्च भि-
द्यते तथोरुभयत्र परमात्मविषयत्वात् । तथाहि प्रथमप्रश्नः पर-
मात्मविषय एव । तत्र ब्रह्मशब्दस्य कचिज्जीवादिष्वपि गौरवा वृत्त्या
प्रयोगो दृश्यते तद्व्यावृत्त्यर्थं यत्सालादिनि विशेषणम् । अरोक्षत्व-
मपि “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” त्यनन्तत्वेनावगतस्य परमात्मन एव सर्व-
देशकालमन्वन्धित्वेनोपपद्यते । सर्वान्तरत्वमपि सर्वान्तर्यामिणः
परमात्मन एवान्तर्यामिब्राह्मणादवगतम् । तथैव प्रतिवचनमपि तद्वि-
षयमेव । मुख्यप्राणनकर्तृत्वं हि परमात्मन एव । जीवस्य सुष-
प्तिमूर्च्छादौ प्राणनादिकं प्रति कर्तृत्वाददर्शनात् । एवमज्ञानतोपपन्नं

प्रतिवचनस्य प्रत्यगात्मसाधारणत्वं मन्वानेनामन्तोषान् पुनः पृष्टम्
 प्रति तद्व्यावृत्तां मुख्यं सर्वप्राणिप्राणनार्त्तिकत्वात् परमात्मानमाह—न
 दृष्टं प्रामित्यादिना । करणाधीनदर्शनश्रवणादिकर्ता प्रत्यगात्मा प्राणि
 नादिकर्तृत्वेनोक्त इति न मन्वीथाः सुपुण्यादी तस्य तदभावात् ।
 कोहो वान्यान् कः प्राण्यान् यदेव आकाश आनन्दो न म्यादीन् परमात्म-
 न्येव तच्छ्रवणान् । एव मुत्तरत्र प्रश्नप्रतिवचने अपि परमात्मविषये । अ-
 शनायाद्यतिक्रमणस्य तदसाधारणत्वात् । तत्र दृष्टान्तः, उपदेशान्तर
 वदिति । ' यथा स्तब्धोऽस्युततमादेशमप्रादम ' इति प्रक्रान्तायामेक-
 स्यामेव सद्विद्यायाम् भगवांस्त्वेव मेव तद्व्रतीतु भूय एव मा भग-
 वन्विज्ञापयतु । इति प्रश्नावृत्तिः प्रतिवचनभेदश्च वेद्यस्य महात्म्यवि-
 शेषप्रतिपादनपरतया दृश्यते । तद्वदिहापि वेद्यस्याशनायाद्यतीतत्व
 प्रतिपादनाय प्रश्नप्रतिवचनयोर्द्विरास्नातम् । अत एकस्यैव सर्वान्त्या-
 मिणो निखिलप्राणिप्राणनकारणात्वाशनायाद्यतीतत्वप्रतिपादनेन
 रूपाभेदाद्विधैक्यम् । नन्वेवमप्युपास्यगुणस्य प्राणितृत्वाशनायाद्यतीत-
 त्वस्य भेदेन रूपभेदान् प्रष्टुभेदाच्च विद्याभेदोऽवर्जनीय इत्यशङ्क्याह—

“व्यतिहारो विशिषन्ति होतरवन् । त्र० सू० । ३ । ३ । ३६ ॥

द्वयोः पृष्टोः प्रश्नस्यैकरूपत्वेन सर्वान्तरात्मत्वविशिष्टब्रह्मैक-
 विषयत्वे निश्चिते सत्येकस्मिन्नैवोपास्ये ब्रह्मण्युपस्तकहोलेयोरितरेतरं
 बुद्धेर्व्यतिहारो व्यत्ययः कार्यः । उपस्तस्य या सर्वान्तरस्य ब्रह्मणः प्राण-
 नादिहेतुत्वविषया बुद्धः सा कशेलेनापि कार्या । तथाऽशनायाद्यतीतत्व-
 विषयाबुद्धिरूपमेनापीति एवं सति ब्रह्मणो जीवव्यावृत्तिर्निश्चिता
 भवति । विशिषन्ति ह्युभयत्र याज्ञवल्क्य प्रतिवचनान्येकं सर्वान्तरा-
 त्मानमेवोपास्यम् । इतरवन् । यथेतरत्र मद्विद्यायां सर्वाणि प्रतिवच-
 नान्येकमेव सच्छब्दवान्यं परं ब्रह्म प्रतिपादयन्ति तद्वदिति ।

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिका टीकायां तृतीयाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ हनं गार्गी वाचकनवी पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वश्चातोश्च प्रोतश्चेति कस्मिन्नुखल्वाप ओताश्च प्रोताश्चेति । वार्यौ गार्गीति कस्मिन्नुखलु वायुतोश्च प्रोतश्चेत्यन्तरिक्षलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नुखल्वन्तरिक्षलोका ओताश्च प्रोताश्चेति गन्धर्वलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नुखलु गन्धर्वलोका ओताश्च प्रोताश्चेत्यादित्यलोकेषु गार्गीति ॥

अथ कहोलोपरमानन्तरं गार्गी गगनोत्रोत्पन्ना वाचकनवी वचक्रोरपत्ये स्त्री वाचकनवी एनं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ यदिदं पार्थिवं सर्वं धातुजातं कारणभूतास्वप्सु प्रोतं च दीर्घपटतन्नुवदोतं तिर्यक्तन्नुव-
त्प्रोतश्च अप्सु प्रोतत्वाभावे पार्थिवो धातुः सक्तमुष्टिवद्विशीर्येत । ता अपः कस्मिन्नोताः प्राताश्चेति उत्तरमाह वायाविति ॥

कस्मिन्नुखल्वादित्यलोका ओताश्च प्रोताश्चेति चन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु चन्द्रलोका ओताश्चप्रोता-
श्चेति नक्षत्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नु खलु नक्षत्रलोका ओ-
ताश्च प्रोताश्चेति देवलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नुखलु देव-
लोका ओताश्चप्रोताश्चेतीन्द्रलोकेषु गार्गीति कस्मिन्नुखल्वि-
न्द्रलोका ओताश्च प्रोताश्चेति, प्रजापतिलोकेषु गार्गीति कस्मि-
न्नुखलु प्रजापतिलोका ओताश्च प्रोताश्चेति ब्रह्मलोकेषु
गार्गीति कस्मिन्नुखलु ब्रह्मलोका ओताश्चप्रोताश्चेति सहो-
वाच गार्गिमाऽतिप्राचीर्मा ते मूर्धा व्यपसत् ॥ अनतिप्रश्न्यां
वै देवतामतिपृच्छसि गार्गिमाऽति प्राचीरिति ततो ह गार्गी-
वाचकव्युपरराम ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये पष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अति अतिक्रम्य माप्राप्तीः ते मूर्धाशिरोमात्र्यपमन । तत्र मूर्धा-
शिरो विस्पष्टं पतेत् । देवतायाः स्व प्रश्नः आगमविषयमन प्रश्नविषय-
मतिक्रान्तो गार्ग्याः प्रश्न अनुमानिकत्वात्स यस्या देवतायाः प्रश्नः साऽन-
तिप्रश्न्या नातिप्रश्न्याऽनतिप्रश्न्या स्वप्रश्नाविषयैव केवलागम्येन्यर्थः ।
तामनतिप्रश्न्यां वै देवतामतिपृच्छसि अतो गार्गी माऽतिप्राप्तीमर्चु-
चेन्नेच्छसि ततो ह गार्गी वाचक्रव्युपरराम ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिका टीकायां तृतीयाध्याये

षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

अथ हैनमुद्दालक आरु णः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच
मद्रेष्ववसाम पतञ्चलस्य काप्यस्य गृहेषु यज्ञमधीयानास्तस्या-
सीद्गार्गा गन्धर्वगृहीता तमपृच्छाम कोऽसीति साऽब्रवीत्क-
वन्ध आथर्वण इति सोऽब्रवीत् पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकांश्च
वेत्थ नु त्वं काप्य तत्सूत्रं येनायञ्च लोकः परश्च लोकः
सर्वाणि च भूतानि संदृग्धानि भवन्तीति सोऽब्रवीत्पतञ्चलः
काप्योनाहं तद्भवन्वेदेति साऽब्रवीत्पतञ्चलं काप्यं याज्ञिकां
श्च वेत्थ नु त्वं काप्य तमन्तर्यामिणं य इमञ्च लोकं
परञ्च लोकञ्च सर्वाणि भूतानि चाऽन्तरो यमयतीति ॥

अथ हैनमुद्दालको नामत आरुणस्यापत्यमारुणिः पप्रच्छ
स्वस्य भृत्रादिविद्यायां गुरूपदेशपूर्वकत्वं ज्ञापयितुमाख्यायिकामारचयति-
मद्रेष्विति । मद्रेषु देशेषु काप्यस्य कपिगोत्रोत्पन्नस्य पतञ्चलनाम्नो
गृहेषु यज्ञमधीयाना याज्ञिकविद्याभ्यासं कुर्वाणा अस्वाम । तस्य
पतञ्चलस्य भायां गन्धर्वेण गृहीता तदाविष्टामीन् । तं गन्धर्वपतञ्चल-
महिता वयं याज्ञिकास्त्वंकोमीन्यपृच्छाम । एवं पृष्टः स गन्धर्वः ।

अस्माभ्यमब्रवीन् किं अहं नाम्ना कवन्धः । अथर्वणोऽपन्यमाथर्वण-
इति । स गन्धर्वः काप्यं पतञ्जलं याज्ञिकांश्च प्रन्यब्रवीन् । हे काप्य
तत्सूत्रं त्वं वेत्थ जानीषे किं । किं तन्मूत्रमित्यनन्तद्विशिनष्टि ।
येनेति । येन सूत्रेणायं लोकः भूरादिलोकः परश्च लोकः अन्तरिक्षादि-
लोकः सर्वाणि भूतानि मन्दन्धानि सङ्गतानि तदाधारतयावस्थितानि
भवन्तीति । स पृष्टः काप्यः पतञ्जलो हं भगवन् अहं तन्मूत्रं न वेदेत्य-
ब्रवीन् । स एवमुक्तो गन्धर्वः पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च पुनरब्रवीन् ।
हे काप्य त्वं तमन्तर्यामिणं वेत्थ नु किं कोमावन्तर्यामी कीदृशश्च स-
इत्यन आह--य इति । य इमं लोकं परञ्चलोकं सर्वाणि भूतानि अन्त-
रो यमयति । दारुयन्त्रमिव भ्रामयति स्वं स्वमुचितव्यापारं कारयतीति
सोऽब्रवीदेवमुक्तः पतञ्जलः काप्यो नाहं तं जाने भगवन्निनिसम्पूज-
यन्माह । सोब्रवीत् ।

सोऽब्रवीत्पतञ्जलः काप्यो नाहं तं भगवन्वेदेति सोऽ-
ब्रवीत्पतञ्जलं काप्यं याज्ञिकांश्च यो वै तत्काप्यसूत्रं विद्यात्तं
चान्तर्यामिणमिति स ब्रह्मवित् लोकवित् सदेववित्सवेदवित्
सभूतवित्स आत्मवित् ससर्वविदिति तेभ्योऽब्रवीत्तदहं वेद
तञ्चेत्त्वं याज्ञवल्क्यसूत्रमविद्वां स्तं चान्तर्यामिणं ब्रह्मगवी-
रुदसे मूर्धा ते विपतिष्यतीति वेद वा अहं गौतम तत्सूत्रं
तञ्चान्त्यार्यामिणमिति यो वा इदं कश्चिद् ब्रूयाद्वेद वेदेति
यथा वेत्थ तथा ब्रूहीति ॥१॥

पुनर्गन्धर्वः सूत्रतदन्तर्यामिणोः स्वरूपवेत्तुः फलमाह । स इति ।
हे काप्य यो वाऽधिकारी एतत्सूत्रं तमन्तर्यामिणञ्च इति येनायं लोक
इति । य इमं लोकमिति स्वप्रतिज्ञातप्रकारेण विद्यात् स ब्रह्मवित् । स
पूर्णवित् । सलोकांश्च भूरादीनन्तर्यामिणा नियम्यमानान् लोकान्वेति

स द्वाभ्यामन्यादीञ्च लोकितो जानाति वेदाश्च सत्यप्रमाणभूतान्येति भूतानि
ब्रह्मादीनि सूत्रेण धियमाणाणि तदन्तर्गतेनान्तर्यामिणा नियम्यमानानि
वेत्त स आत्मानञ्च कर्तृत्वभोक्तृत्वविशिष्टं तेनैवान्तर्यामिणा निय-
म्यमानं वेत्ति सर्वञ्च जगत्तथाभूतं वेत्तीत्येवं स्तुते सूत्रान्तर्यामिविज्ञाने
प्रलब्धः काव्योऽभिमुखीभूतो वयञ्च तेभ्यश्चास्मभ्यमभिमुखाभूतेभ्योऽ-
ब्रवीद् गन्धर्वः सूत्रमन्तर्यामिणञ्च । तदहं सूत्रान्तर्यामिविज्ञानं वेद
गन्धर्वाल्लिङ्गागमः सन् । तच्छ्रेयःज्ञवल्क्यसूत्रं तं चान्तर्यामिणमवि-
द्वान्चेदब्रह्मविन् सन् यदि ब्रह्मगर्वारुदजमे ब्रह्मविदां स्वभूता गा उदजस-
उन्नयसि त्वमन्यायेन ततो मच्छ्रायदग्धस्य मूर्धा शिरस्ते तत्र विस्पष्टं
पतिष्यति । एवमुक्तो याज्ञवल्क्य आह । वेद जानाम्यहं हेगौतमेति
गोत्रतस्तसूत्रं यद्गन्धवस्तुभ्यमुक्तवान् दृष्ट्वान्तर्यामिणं गन्धर्वाद्विदित-
वन्तो ययं तद्वान्तर्यामिणं वेदाहमित्युक्तं प्रत्याह । गोतमो यः कश्चि-
प्राकृत इदं यत्स्वयोक्तं ब्रूयात् कथं वेद वेदेत्यात्मानं श्लाघयन् किन्तेन
गजितेन कार्येण दर्शय यथावेत्थ तथाब्रूहीति ॥१॥

म होवाच वायुर्गौतम तत्सूत्रं वायुना वै गौतमसूत्रे-
णायं लोकः परश्चलोकः सर्वाणि च भूतानि संदब्धानि भवन्ति
तस्माद्वै गौतमपुरुषं प्रेतमाहुः यस्मिन् सिपतास्याङ्गानीति वायुना
हि गौतमसूत्रेण संदब्धानि भवन्तीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यान्त-
र्यामिणं ब्रूहीति ॥२॥

एवमुक्तस्मयाज्ञवल्क्य उवाच हेगौतम यत्स्वया पृष्टं तत्सूत्रं
वायुरेव सूत्रस्योक्तलक्षणं वायौ दर्शयति—वायुनेति । वायोः सर्वलोका-
धारण्वमनुभवारुढं करोति तस्मादिनि । हेगौतम तस्माद्वै वायोः सर्वा-
धारण्वादेव प्रेतं मृतं वायुना परिन्यक्तं पुरुषमाहुः । किमस्य प्रेतस्याङ्गानि
करचरणादीनि व्यस्मिन्सिपते विशीर्णान्यभवन्निति । सूत्रापगमे मर्यादीनां
प्रोतानामवस्मन्मनदृष्टमेवं वायुः सूत्रं तस्मिन् मणिवत्प्रोतानि यद्यस्या-

ज्ञानिस्युस्ततो युक्तमेव तद्वायव्यगमेऽवमं सनमज्ञानाम् । अतो वायुना
 द्विगौतमसूत्रेण संद्वानि भवन्तीति निगमयति । एवमेवैतशाज्ञवन्क्य ?
 सम्यगुक्तं सूत्रं तदन्तर्गतं त्विदं न तस्यैव सूत्रस्य नियन्तारमन्तर्या
 मिणं ब्रूहीत्युक्तं आह ॥ २ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यः पृथिवी न
 वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमत्येष त आत्मा
 ऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥

यः पृथिव्यां स्थितः सोन्तर्यामी । सर्वपृथिव्यां तिष्ठति सर्वत्र
 प्रसङ्गो माभूदिति विशिनष्टि । पृथिव्या अन्तरोऽभ्यन्तरः । तत्रैतत्
 स्यात् पृथिवीदेवतैवान्तर्यामीत्यत आह यमन्तर्यामिणं पृथिवी देवतापि
 न वेद मय्यन्यः कश्चिद्वर्तते इति । यस्य पृथिवी शरीरं य ईदृगीश्वरो-
 ऽन्तःप्रविश्य प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं नियमनं करोति एषोऽन्तर्यामी ते
 अमृत आत्मा निरुपाधिकामृतत्वशालोऽआत्मेत्यर्थः । अत्र त आत्मेति
 व्यतिरेकनिर्देशादन्तर्यामिणो जीवस्य व्यतिरेकः सिद्धोऽमृतत्वविशेष-
 णाच्च तद्विरोपणं जीवव्यावृत्त्यर्थम् । अन्तर्यामी त आत्मेत्युक्तं
 आत्मशब्दस्य स्वरूपवचनत्वशङ्कया जीवव्यावृत्तौ तर्न प्राप्नोतीति हि अमृत
 इत्युक्तम् । निरुपाधिकामृतत्वशाली आत्मा परमात्मेत्यर्थः ।

योऽप्सु तिष्ठन्नङ्ग्याऽन्तरो यमापो न विदुर्यस्याऽऽपः
 शरीरं योऽपोऽन्तरो यमत्येष त आत्मा ऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥

अप्सु स्थितस्तदन्तर्गतस्तदेवतच्छरीररुः सन् याऽन्तः प्रविश्य
 प्रवृत्तिनिवृत्तिलक्षणं नियमनं करोति एषोऽन्तर्यामी ते अमृत आत्मा ।
 एवमुत्तरत्रापि ।

योऽग्नी तिष्ठन्नग्नेऽन्तरो यमग्निर्न वेद यस्याग्निः
 शरीरं योऽग्निमन्तरो यमत्येष त आत्मा ऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥

योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरो यमयत्येष न वेद
यस्यान्तरिक्षं शरीरं योऽन्तरिक्षमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
ऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥

यो वायौ तिष्ठन्वायोरन्तरो यं वायुर्न वेद यस्य वायुः
शरीरं यो वायुमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥
यो दिवि तिष्ठन्दिवोऽन्तरो यं द्यौर्न वेद यस्य द्यौः शरीरं यो
दिवमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ८ ॥
य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरो यमादित्या न वेद
यस्यादित्यः शरीरं य आदित्यमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
ऽन्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥

यो दिक्षु तिष्ठन् दिग्भ्योऽन्तरो यं दिशो न विदुर्यस्य दिशः
शरीरं यो दिशोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥

यश्चन्द्रतारके तिष्ठंश्चन्द्रतारकादन्तरो यं चन्द्रतारकं न
वेद यस्य चन्द्रतारकं शरीरं यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयत्येष
त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥

यस्तमसि तिष्ठंस्तमसोऽन्तरो यं तमो न वेद यस्य तमः
शरीरं यस्तमोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥
यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोऽन्तरो यं तेजो न वेद यस्य तेजः
शरीरं यस्तेजोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्य-
धिदैवतमथाधिभूतम् ॥ १४ ॥

यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्योऽन्तरो यं सर्वाणि
भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं यः सर्वाणि
भूतान्यन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृत इत्यधिभूतमथा-
ध्यात्मम् ॥ १५ ॥

यः प्राणं तिष्ठन् प्राणादन्तरो यं प्राणो न वेद यस्य प्राणः शरीरं यः प्राणमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥

यो वाचं तिष्ठन् वाचोऽन्तरो यं वाङ् न वेद यस्य वाक् शरीरं यो वाचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥

यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोऽन्तरो यं चक्षुर्न वेद यस्य चक्षुः शरीरं यश्चक्षुरन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥

यः श्रोत्रे तिष्ठञ्छ्रोत्रादन्तरो यं श्रोत्रं न वेद यस्य श्रोत्रं शरीरं यः श्रोत्रमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥

यो मनसि तिष्ठन् मनसोऽन्तरो यं मनो न वेद यस्य मनः शरीरं यो मनोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥

यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोऽन्तरो यं त्वङ् न वेद यस्य त्वक् शरीरं यस्त्वचमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥

यो विज्ञाने तिष्ठन् विज्ञानादन्तरो यं विज्ञानं न वेद यस्य विज्ञानं शरीरं यो विज्ञानमन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥

यो रेतसि तिष्ठन् रेतसोऽन्तरो यं रेतो न वेद यस्य रेतः शरीरं यो रेतोऽन्तरो यमयत्येष त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽदृष्टोऽश्रुतः श्रोताऽमृतो मन्ताऽविज्ञातो विज्ञाता नान्योऽतोऽस्ति द्रष्टा नान्योऽतोऽस्ति श्रोता नान्योऽतोऽस्ति मन्ता-

मान्योऽतोऽस्ति विज्ञातं त आत्माऽन्तर्याम्यमृतोऽन्यदार्त्तं ततो
होडालक आरुणिरुपरराम । २३ ॥

इति वृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ॥

अत्र विज्ञानशब्द आत्मपरः समानप्रकरणे माध्यान्दिन-
शाखायां विज्ञानशब्दस्थान, आत्मानि निःश्रित्यात्मशब्देन निर्देश-
शानान् । द्रष्टृत्वं रूपसाक्षात्कारवत्त्वं ननु चक्षुर्जन्यज्ञानवत्त्वं तस्य-
परमात्मन्यसम्भवान् । श्रोतृत्वं शब्दसाक्षात्कारवत्त्वं । मन्तृत्वं
मन्तव्यविषयकसाक्षात्कर्तृत्वम् । विज्ञातृत्वं विज्ञानशब्दितनिर्दिष्टा-
मनविषयसाक्षात्कर्तृत्वम् । द्रष्टृत्वादकं जीवस्याप्यस्तीत्यद्रष्टृत्वादिकं
विशेषितं, तादृशञ्च न जीवस्यास्तीति भावः । अत्र द्रष्टृत्वादावुपा-
ध्यनुक्तेर्निरुपाधिद्रष्टृत्वमर्थमिदम् । नान्यतोऽस्ति द्रष्टेति । अन्य-
शब्दादेः सर्वनाम्नः पूर्वनिर्दिष्टसदृशान्यपरत्वस्य “समाने पूर्ववत्त्वान्”
जै० न्या० । ७ । १ । १३ ॥

इति साप्तमिकाधिकरणे व्यवस्थितत्वादत्राप्यन्यशब्देन पूर्वनिर्दि-
ष्टाद्रष्टृत्वादिविशेषितनिरुपाधिकरूपादिमाक्षात्कारादिति मत्तोऽन्यस्तत्त्व-
दृशो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि । इदञ्च ब्राह्मणमधिकृत्य
समन्वयाध्याये चिन्तितम् । यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्यान्तर इत्यारभ्य
एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इति । एतद्वाक्यैर्वोध्यमानः कश्चिदन्तरो
यमयिताऽन्तर्यामी किं देवतात्मा किम्वा प्रत्यगात्मा । अहोस्त्विन-
सर्ववदैकवेद्यः परमात्मेति विचिंकित्सा । देवतात्मा प्रत्येतद्व्य-
स्तस्य नियन्तृत्वोपपन्नत्वात् प्रत्यगात्मा वा वाक्यशेषेण
तत्र द्रष्टृत्वादिधर्माणां श्रूयमाणत्वात् द्रष्टृन्तरनिषेधाच्चेतिप्राप्ते-
उच्यते । अन्तर्याम्यधिदेवादिलोकादिषु तद्धर्मव्यपदेशात् । १।२।१६॥
यो हि पृथिव्यादिष्वन्तर्यामित्वेनोच्यमानः स परमात्मैव स्यान्नान्यः
कुतः, तद्धर्मव्यपदेशात् । तस्य परमात्मनो धर्माः सर्वात्मत्व-

सत्यसङ्कल्पस्त्वयमथित्वादयः श्रुतिषु निर्दिश्यमानास्मांस्मन्नेवोपपद्यन्ते
नन्वत्र यदि देवतायाः परिग्रहस्तदा पृथिवी न वेदान् दृष्ट्वा न वेदा
विज्ञायत्वोक्त्यनुपपत्तोः । यदि प्रत्यगात्मनो ग्रहणं न च न उपपद्यते
ननुपपत्तोः । पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्ण इत्यादि श्रुतेः । द्रष्टृत्वा-
देरपि परमात्मानं सम्भवान् । तनु नान्यतोऽस्ति द्रष्टा नान्यतोऽस्ति
श्रोता नान्यतोऽस्ति मन्ता इति श्रुतौ द्रष्टृन्तरनिषेधान् कथं परमात्मनो-
ऽन्तर्यामित्वमिति चेन्न, यतः य पृथिवी न वेद द्रष्टृद्रष्टाऽश्रुतः श्रोता
इत्यादिनान्यतोऽस्तीति वाक्ये अन्यशब्दादेस्सर्वनाम्नः पूर्वनिर्दिष्ट-
सदृशान्यपरत्वस्य 'समाने पूर्ववत्त्वान्'

(जैमिनि सूत्रम् । ७ । १ । १३ ॥)

इति साप्रमिकाधिकरणे व्यवस्थितत्वात् । अत्राप्यन्यशब्देन
पूर्वनिर्दिष्टाद्रष्टृत्वादिविशेषितनिरुपाधिकरूपादिस्मात्तत्कारमतोऽन्यस्मन्म-
हो द्रष्टा नास्तीत्यर्थः । अस्यां परिपदि यज्ञदत्त एव विद्वान्नान्य-
इत्युक्तेर्न विद्वद्मात्रं निषिध्यते किन्तु तत्सजातीयो द्वितीयो नाम्नीति
नथा प्रकृतेऽपि द्रष्टृन्तरं तत्सजातीयं निषिध्यते, इत्यर्थः ॥ अद्रष्टृ-
त्वादिधर्मसम्पन्ने प्रधानेऽन्तर्यामिशब्दवाच्यत्वमाशङ्क्य परिहरति—

न च स्मार्त्तमतद्धर्माभिलाषान् । १ । २ । १६ ॥

स्मार्त्तं स्मृतिप्रतिपाद्यं प्रधानं नान्तर्यामिशब्देन व्यपदेशाहं-
कृतः, अतद्धर्माः स्वभावत एव सर्वात्मत्वसर्वनियन्तृत्वमवद्रष्टृत्वा-
मृतत्वादयः श्रुतिभिर्निर्दिष्टा सर्वे धर्माः प्रधानेऽचेतने नोपपद्यन्ते ।
माहुर्यैरपि चेतनत्वद्रष्टृत्वादयो धर्माः प्रधानं नाप्युपगम्यन्ते, अतो
नान्तर्यामित्वं प्रधानस्य वक्तुंशक्यमपि । चेतनत्वात्मन्वद्रष्टृत्वादि-
धर्माणां प्रत्यगात्मनि सत्त्वात्तस्यान्तर्यामित्वं स्यादिति चेत्तत्राह, "शारीर
श्रोत्रयंऽपि भेदेनैनमधीयते" ।

(ब० सू० । १ । २ । २० ॥)

शारीरो जीवात्मा नान्तर्यामित्वेन व्यवहर्त्तव्यः सर्वात्मत्वसर्व-

नियन्तृत्वसर्वज्ञत्वादिधर्माणामसत्त्वात् । हि यतः । उभयेपि क'ण्वा-
माध्यन्दिनाश्च एतं शरीरं प्रत्यगात्मनोऽन्तर्यामिणो भेदेन पृथिव्या-
दिवद्भिन्नत्वेन नियम्यत्वेन चाधीयते यो विज्ञानेतिप्रज्ञानं का-
ण्वाः । य आत्मनि निप्रन्नितिमाध्यन्दिनाः । तस्मान् पृथिव्यादिवन्निय-
म्यत्वमतोऽधिदेवादिष्वन्तर्यामी परमात्मैवेत्यर्थः ॥ विज्ञानं यज्ञं तनुते
कर्माणि तनुतेऽपि च । यो विज्ञाने निष्ठुन विज्ञानादन्तरः । ज्ञान-
स्वरूपमत्यन्तनिर्मलं परमार्थतः ॥ इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो ज्ञानस्वरूपा
एव प्रत्यगान्मान ज्ञाता" इति पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते-ज्ञोऽन-
एव । २ । ३ । १८ ॥

अयमात्मा ह एव । ज्ञानस्वरूपत्वे सति ज्ञातृस्वरूप एव न
पाणकल्पः, नापि ज्ञानमात्रं, कुत, अतएव श्रुतिभ्य एवेत्यर्थः ।
अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा मनसैतान् कामान्यश्यन् रमते
न पश्यो मृत्युं पश्यति जानात्येवायं पुरुषः । एष हि द्रष्टा श्रोता
गृता रमयितव्यादिश्रुतिभ्यः । ज्ञातैवायमात्मा । ननु विभोरा-
त्मनः स्वाभाविकज्ञानाश्रयत्वे तज्ज्ञानस्य सर्ववदार्थसम्बन्धात्सार्वज्ञं
सर्वदा स्यादित्याशङ्क्याह—

उत्क्रान्तिगत्यागतीनाम् । ब्र- सू० । २ । ३ । १९ ॥

प्रत्यगात्माऽणुपरिणामक एव । कुतः उत्क्रान्तिगत्यागति-
श्रवणान् । म यदास्मान्छरीगादुत्क्रामति सहैव तै. सर्वैरुत्क्राम-
तीति । ये वै केचास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते गच्छन्ति"
तस्माल्लोकान्पुनरेत्यास्मै लोकाय कर्मणे" इति । नचैतासां विभुत्वं
शक्यमुपपादयितुं यदि जीवानां विभुपरिणामत्वमिष्यते तदोत्क्रा-
न्तिगत्यागतिभिश्चलनमेव न घटते तथात्वे उत्क्रान्त्यादिवोधकश्रुतयो
व्याकुल्यरन्निति भावः । उत्क्रमणं मरणम् तच्चाचलतोऽपि सत-
कर्मक्षये देहस्वाम्यनिवृत्त्या उपपद्यत इत्यत्राह—

स्वात्मना चोत्तरयोः । २ । ३ । २० ॥

चशब्दोऽवत्कृत्यर्थः यद्युत्क्रान्तेः शरीरवियोगरूपत्वेन सा
कथञ्चिन् स्थितेनापि सम्पाद्या म्यान् । उत्तरगत्यागन्योस्तु म्यान्मनैव
सम्पाद्यत्वमिति विशेषः । किञ्च भूतकरणग्रामामं परिष्वक्तम्यैव
“स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानो हृदयमेवान्वाक्रमति । वृ० १२।१॥

शुक्रमादाय पुनरेति स्थानम् । वृ० ४ । ३ । ११ ॥

शरीरएवस्वात्मनैव गत्यागतिश्रवणादिभुत्वे च तयोरसम्भवान्न-
विभुरात्मा ॥ नाणु रतच्छ्रूतेरिति चेन्नेतराधिकारात् । २ । ३ । २१ ॥

ननु योऽयं विज्ञानमयः प्राणेष्विति प्राणमन्त्रन्धिनं जीवं
प्रस्तुत्य स वा एष महातेज आत्मेति महत्वाप्नोतान्नाणुरिति चेन्न
तत्र जीवादितरस्य ब्रह्मणोऽधिकारात् । उपक्रमे जीपप्रस्तावे मध्ये
यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मेति परमात्मप्रतिपादनान् तदनुबन्धित्वाच्च
महत्वाप्नानस्यचेत्यर्थः ॥

स्वशब्दोन्मानाभ्याञ्च । ब्र० सू० । २ । ३ । २२ ॥

एषोऽणुरात्मा चेतमा वेदितव्यः यस्मिन् प्राणः पञ्चधा
मंविवेशेति जीवस्य साक्षादणुत्वं श्रूयते वालाग्रशतभागस्य शतधा
कल्पितस्य च । भागो जीवस्मविज्ञेयः स चानन्त्याय कल्प्यते ।
इति आराग्रमात्रो ह्यवरोऽपि दृष्टः इति च तस्याल्पपरिमाणत्वं श्रूयते ॥
ननु प्रत्यगात्मनोऽणुत्वे सत्येकदेशस्थस्य कथं सकलदेहव्यापिवेदनोप-
लम्भ इत्यत्र मतान्तरेण परिहारमाह ।

अविरोधश्चन्दनवत् । ब्र० सू० । २ । ३ । २३ ॥

यथाहरिचन्दनाव-दुर्दहकदेशवत्यपि सकलदेहव्यापिनमाल्हादं
जनयति तथैकदशास्थताऽपि जावत्सवाङ्गीणं सुखमनुभवात् ।

अर्वास्थतिवेशेऽप्यादतिचेन्नाभ्युपगमान् इदि हि ।

ब्र० सू० । २ । ३ । २४ ॥

ननु चन्दनदृष्टान्तेन नोक्तार्थः सम्पद्यते आवस्थितवैशे-

व्यात् । चन्दनचिन्दोरवस्थितिर्देहैकदेशे प्रत्यक्षतो दृश्यते जीवस्या-
वस्थितिस्तु देहैकदेशे न ज्ञायते सर्वत्र चैतन्योपलब्धेरित्येव-
मुभयोरवस्थितिवैलक्षण्यादिति चेन्न कुतः । अभ्युपगमात् ।
योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः । हृदि ह्ययमात्म-
त्यादिश्रुतिभिः तस्यापि हृदयदेशे स्थित्यभ्युपगमात् । स्वमनेन
परिहारमाह ।

गुणावद्वा लोकवत् । ब्र० सू० । २ । ३ । २५ ॥

वाशब्दो मतान्तरव्यावृत्त्यर्थः । जीवो हृदिस्थितोऽपि स्व-
गुणेन ज्ञानेन सकलदेहं व्याप्नोति । यथामणिद्युमणिर्वा एकदेश-
वर्त्तिभिः स्वालोकैरनेकदेशमित्यर्थः । नन्वात्मव्यतिरिक्तं ज्ञानं
नास्तीत्यत्राह ।

व्यतिरेको गन्धवत् तथाहि दर्शयति ब्र० सू० । २ । ३ । २६ ॥

यथा गन्धस्य पृथिवीगुणत्वेनोपलभ्यमानस्य ततो व्यतिरेक-
स्तथा जानामीत्यात्मगुणवत्त्वेनानुभूयमानस्य ज्ञानस्य जीवाद्व्यति-
रेकः । अतएवात्मनश्चैतन्यगुणैर्नैव देहे व्याप्तिरित्यत्रश्रुतिमाह ।
तथाहीति । ज्ञानगुणेन सर्वदेहव्यापित्वमात्मनोदर्शयति श्रुतिः ।
“ स एष इह प्रविष्ट आलोमभ्य आनखाग्रेभ्य ” इति । ननु
ज्ञानस्वरूप एवात्मा न ज्ञानगुणक इतिधर्मधर्मिभावो न युक्त
इत्याशङ्क्याह ।

पृथगुपदेशात् । ब्र० सू० । २ । ३ । २७ ॥

प्रत्यगात्मज्ञानयोर्ज्ञानत्वाविशेषेऽपि धर्मधर्मिभावो युक्त एव
प्रज्ञयाशरीरं समारुह्येति तदेषां प्राणानां विज्ञानेन विज्ञान-
मादायेति जीवाद्विज्ञानस्य पृथगुपदेशात् । जानात्येवायं पुरुष
इतिश्रुत्यापि तस्य ज्ञातृगुणत्वप्रदर्शनात् । नहि विज्ञातु-
र्विज्ञानेर्विपरिलोपो विद्यते ’ इति श्रुतावपि ज्ञातृ ज्ञानयोः
पार्थक्येन निर्देशाच्च ।

ननु यदि प्रत्यगात्मनः स्वरूपतोऽङ्गत्वं स्वीक्रियते तदा नित्यं विभं सर्वगतं सुसुद्धमिति विभुत्वप्रतिपादकाः श्रुतयो व्याकृत्ये रभितिशङ्कायामाह ।

तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत् । ब्र० सू० । २ । ३ । २॥

तुशब्दः शङ्कानिगमाथः स विभुज्ञानगुण एव सारो विभुत्व-
व्यपदेशो मुख्यो यस्य तस्य भावस्तस्मात्तद्व्यपदेशः । विभुत्वव्यपदेशः
तत्रैकदेशिदृष्टान्तमाह—प्राज्ञवदिति । यथा ब्रह्मणः प्राज्ञस्य ज्ञानमा
नन्दश्च सारभूतो गुण इति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म आनन्दो ब्रह्मेति
व्यजानादिति ज्ञानानन्दव्यपदेशः । एव प्रज्ञात्मनोऽपि विभुगुणत्वा-
द्विभुत्वव्यपदेशो न स्वरूपेण, अन्यथा पूर्वादाहृतानि श्रुतिस्मृति-
सूत्राणि बाध्येरन् ।

यावदात्मभावित्वाच्च न दोषस्तद्दर्शनान् । ब्र० सू० । २ । ३ । २६ ॥

यदि प्रत्यगात्मगुणानामागमापादित्वं स्यात् तदा विभुत्वव्य-
पदेशो विरुद्ध्येत नत्वेवं तद्गुणानां यावदात्मवृत्तिवत्त्वात् तद्व्यपदेशो
न विरुद्ध्यते यथा खण्डमुण्डादयो धर्माः यावत्स्वरूपं वर्तमाना
गोरिति व्यपदिश्यमाना दृश्यन्ते । ननु सुषुप्त्यादिषु ज्ञानाभावान्न ज्ञानस्य
यावदात्मभावित्वं तत्राह ॥

पुंस्त्वादिवत्तस्य सतोऽभिव्यक्तियोगात् । ब्र० सू० । २ । ३ । ३१ ॥

यथा सप्रधानुमये शरीरे सदा सन्नपि पुंस्वरूपसप्रमधानुः न
बाल्ये योवनेऽभिव्यज्यते । एवं सदासन्नैव ज्ञानगुणः सुषुप्तौ जागर
व न अभिव्यज्यते । अतश्च ज्ञानस्वरूपोऽङ्गुरात्मा ज्ञाता । ननु विज्ञान-
रूप एवात्मा विभुरस्तुतत्राह ।

नित्योपलब्ध्यनुपलब्ध्यप्रसङ्गोऽन्यतरनियमोऽन्यथा ।

ब्र० सू० । २ । ३ । ३२ ॥

ज्ञानस्वरूपो जीवः स च सर्वगत इति स्वीकारे नित्यमवोपलब्ध्य-
नुपलब्ध्यौ प्रसज्येयाताम् । तयोरन्यतरनियमो वा उपलब्धिरेव वा

नित्यं म्यादनुपलब्धिरेवेति । तथाहि सर्वज्ञानज्ञानरूपं जीवम्यरूपं । कमपलब्धिरेवेहेतुः । उत । अनुपलब्धिरेव अथवा उभयोरपि । आशं देहावच्छिन्नप्रदेश इव अन्यत्रापि तदुलब्धिर्मस्यान् । द्वितीये देहावच्छिन्न-प्रदेशेऽपि तदुपलब्धिर्न स्यान् तृतीये सदापलब्ध्यनुपलब्धी परस्परविरुद्धे स्याताम् । अणोर्ज्ञानस्वरूपस्वात्मन इन्द्रियसम्प्रयोगादिकारणमाहिज्ञा कादाचित्भर्मभूतज्ञानव्यक्तिरिति सिद्धान्तपक्षे नानुपपत्तिरितिस्थितम् ।

तथा तत्रैव पादे कर्त्ताशास्त्रार्थवत्त्वान् । ब्र० सू० । २ । ३ । ३३ ॥

इति प्रतिपादितं जीवानां कर्तृत्वं न परायत्तं किन्तु म्यायत्तमेव अन्यथा विधिनिषेधशास्त्रयोरत्यन्तवैयर्थ्यम् स्यान् इतिप्राप्त उच्यते ।

परात्तु तच्छ्रुतेः ब्र० सू० । २ । ३ । ४० ॥

परमात्मायत्तमस्य कर्तृत्वम् । कुतः तच्छ्रुतेः कर्तृत्वादेरीश्वरा-धीनत्वश्रुतेः । एष एव साधुकर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो उन्नि-निपत इत्यादिश्रुतेः ॥ नन्वेवं विधिनिषेधशास्त्रानर्थक्यं तत्राह । कुत-प्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धाद्वैयर्थ्यादिभ्यः । ब्र० सू० । परमात्मा जीवभूतं पूर्वप्रयत्नमपेक्ष्य तदनुमितिज्ञानेन प्रवर्त्तयति । एवं सति विधिप्रतिषेधावैयर्थ्यानुग्राहकत्वादिकं सिद्धयति ।

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां

तृतीयाध्याये सप्रमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

अथ वाचक्रव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्तामिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि तौचेन्मे वक्ष्यति न जातु युष्माकमिमं कश्चि-द्व्रह्मोद्यं जेतेति पृच्छ मार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाचाहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो वा वैदेहो वोप्रपुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ वाणवन्तौ सपत्नातिव्या-

धिनौ हस्ते कृत्वोपतिष्ठेदेवमेवाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नोभ्यामुपोद-
स्था तौ मे ब्रूहीति पृच्छ गागीति ॥ २ ॥

अथोद्दालकोपरमानन्तरं वाचकवी वचकोर्दुहिता याज्ञवल्क्यस्य
भार्या स्वयं पूर्वं पराजिततया सभ्यानुज्ञां विना विजिगीषुकथायां
पुनः प्रश्नो न कर्त्तव्य इति ब्राह्मणानुज्ञार्थं ब्राह्मणान् प्रत्युवाच । किमिति
हे ब्राह्मण भगवन्तः ज्ञानादिसम्पन्नाः । अहम् इमं याज्ञवल्क्यं पुनः
द्वौ प्रश्नौ द्रष्टव्यौ प्रक्ष्यामि । हन्त यद्यनुमतिर्भवतामस्ति । अयं याज्ञ-
वल्क्यः तौ द्रष्टव्यार्थौ मे मम चेत् यदि वक्ष्यति तदुत्तरं कथयिष्यति
तर्हि जातु कदाचित् युष्माकं मध्ये कश्चित् कोऽपि अन्यतमः । इमं
याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोघं ब्रह्मवादिनं सन्तं न वै नैव जेता भवेदिति । अनेन
ब्राह्मणानामेवं ज्ञापनरूपोपकारार्थं चायं प्रश्न इत्युक्तं भवति एवमुक्ता
ब्राह्मणा हेगागी त्वं पृच्छेत्यनुज्ञां दत्तवन्तः ॥ १ ॥ एवं लब्धानुज्ञा
गागी याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच ह किं, हे याज्ञवल्क्य अहं वै पूर्वं भीत्यो-
परताऽपि त्वा त्वां द्वौ प्रश्नौ पुनः प्रक्ष्यामीत्यनुषज्यते । ननु पूर्वकृत-
प्रश्नानामिवेतरयोरपि प्रश्नयोः सुशकोत्तरत्वे पुनः प्रश्नो व्यर्थ इत्यतः
तयोः प्रश्नयोः दुरुत्तरत्वं द्योतयितुं दृष्टान्तपूर्वकमाह । यथेति । यथा उग्रपुत्रः
क्रूरपुत्रः शूरत्वसम्भावकमिदमुभयोर्विशेषणम् । काश्यां भवः काश्यो वा
विदेहानां राजा वैदेहो वा । उज्ज्यं उत् उद्गता अवरोपिता ज्या यस्य
तदुज्ज्यं धनुः । अधिज्यम् अध्यारोपिता ज्या यस्य तदधिज्यं कृत्वा द्वौ
वाणवन्तौ अयोभयवन्तौ शराविति शेषः । वीदृशौ सपत्नातिव्याधिनौ
सपत्नाः शत्रवः तावतिशयेन वेद्धुं शीलं यथोक्तौ सपत्नातिव्याधिनौ
हस्ते कृत्वा उपेतिष्ठेत् शत्रोस्समीपे उपतिष्ठेत् एवमेवाहं त्वां शरस्थानी-
याम्यां द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यां उपोदस्थां त्वत्समीपे तिष्ठं यं त्वं ब्रह्मिष्ठ स्व
प्रतिवत्वांश्चेत् तर्हि तौ प्रश्नौ तयोः प्रश्नौ तयोः प्रश्नयोरुत्तरं मे
मह्यं ब्रूहि एवमुक्ता याज्ञवल्क्यः पृच्छ गागीत्याह ॥ २ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो यदवाकपृथिव्या

यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्यावक्षते
कस्मिंस्तदोतश्च प्रोतञ्चेति ॥ ३ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यद-
न्तरा द्यावा पृथिवी इमे भूतश्च भवच्च भविष्यच्चेत्यावक्षते
आकाशे तदोतश्चप्रोतञ्चेति ॥ ४ ॥

सा एवमुक्ता गार्गी ह उवाच किं हे याज्ञवल्क्य दिवः शुशब्दः
तच्चान् स्वर्गलोकान् ऊर्ध्वमुपरि यदास्ति मर्हलोकादिकं पृथिव्याः
भूर्लोकान् अर्वाक् अधः यदास्ति अतलादिकं अन्तराऊर्ध्वावाक्शब्द-
गान्ययोः पूर्वोत्तयोर्मध्ये वर्तमानं यत् य इमे प्रमिद्धे द्यावापृथिवीन्वर्गा-
दभूरादिके तत् जगत् भूतमतीतमिति भवच्च वर्तमानमिति भविष्य-
वंति यदावक्षते विद्वांसमन्मवै कस्मिन्नोतं प्रोतञ्चेति ॥ ३ ॥ स एव
पुष्टो याज्ञवल्क्य उक्तानुवादपूर्वकमुत्तरमुवाच । अत्राकाशब्देननवायुमह-
म्बरं गृह्यते तस्य सर्वविकाराश्रयत्वाभावात् किन्त्वाव्याकृताकाशः
एतच्च क्षरमम्बरान्तर्धृतः ब्र० सू० १।३।१८ इत्यत्रापि स्थितम् ।

सा होवाच नमस्तेऽस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं व्यवो-
चोऽपरस्मै धारयस्वेति पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्यदिवो यदवाक् पृथिव्या
यदन्तराद्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्यच्चेत्याव-
क्षते कस्मिंस्तदोतश्च प्रोतञ्चेति ॥ ६ ॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाक् पृथिव्या यद-
न्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं भवच्च भविष्यच्चेत्यावक्षते
आकाश एव तदोतञ्चप्रोतञ्चेति कस्मिन्नुखल्वाकाश ओ-
तश्च प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

सा एवं लब्ध प्रथमप्रश्नोतरा गार्गी ह उवाच हे याज्ञवल्क्य यस्त्वं
मे मम एतं दुर्वचं प्रश्नं व्यवोचः । विशेषेणोन्तरितवानसि अतस्ते

नुभ्यं तमोऽस्तु अथापरस्मै द्वितीयप्रश्नाय भाग्यस्य मनोधन्व । इतर
आह पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

व्याख्यातमन्यत । सा होवाच यद्वाचं याज्ञवल्क्येति प्रश्नः
प्रतिवचनञ्चोक्तस्यैवार्थस्यावधारणार्थं पुनरुच्यते न किञ्चित्पूर्वमर्थान्तर
मुच्यते ॥ ६ ॥

सर्वं यथोक्तं गार्गिप्रत्युचार्य तामेव पूर्वोक्तमर्थमवधारितवाना-
काश एवेति याज्ञवल्क्यः । गार्ग्याह । कस्मिन्ननुसृत्वाकाश ओतश्च
प्रोतश्चेति । सोऽव्याकृताकाश किमाश्रित इत्यर्थः ॥ ७ ॥

स होवाच तद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूल
मन एव ह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतमोऽवाय्वना-
काशममङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रपवागमतोऽन्तजस्कम -
मुखममात्रमनन्तरमबाह्यं न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति
कश्चन ॥ ८ ॥

हे गार्गि तदेतत्सर्वामूपनिषत्सु प्रसिद्धम् न क्षरतीवाक्षरं ब्रह्म
एतल्लक्षणं ब्राह्मणं ब्रह्मविदोऽभिवदन्ति । किं तल्लक्षणमित्यत आह ।
अस्थूलमिति प्राकृतस्थूलमूढमादिविलक्षणमित्यर्थः । अलोहितं लोहि-
ताद्युपलक्षितप्राकृतरूपरहितम् । एवमस्नेहमित्येतदपि व्याख्येयम् ।
अच्छायं छायायरहितं तेजः स्वरूपत्वान् । अज्ञानरहितं वा अतमः ।
अनाश्रुतेस्तमोरहितम् । अवायु आसोच्छ्वासादिरहितम् । अनाकाशं
शरीराद्यारम्भकतयाऽऽकाशशब्दोपलक्षितपञ्चमहाभूतरहितं तद्वि-
लक्षणं वा । असङ्गं सर्वत्रस्थितमपि तत्कृतलेपरहितम् । अरसं प्राकृत-
रसशून्यम् । अगन्धं प्राकृतगन्धशून्यम् । एवमचक्षुष्कमित्यादिव्या-
ख्येयम् । अन्तजस्कं प्राकृतवर्चोरहितम् । अप्राणम् । चक्षुः श्रोत्रवा-
इमनोव्यतिरिक्तप्राकृतज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियरहितम् । अमुखम् ।
प्राकृतविमहरहितम् । अमात्रं परिमितिशून्यम् । न विद्यते अन्तरं
यस्य तदनन्तरं न विद्यते बाह्यं यस्य तदवाह्यम् । अयमेव सर्वस्मा-

वन्तरः सर्वस्मादाद्यश्चेत्यर्थः तदुभय । किञ्चनाम्नादिकं नाभ्राति उपजीव-
नाद्यर्थं नास्ति । कश्चनकोऽपिसमर्थस्तदुभयनाभ्रीति न मंहरतीत्यर्थः ॥८॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशामने गार्गि सूर्याचन्द्रमयी
विधृतौ तिष्ठत एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गिद्यावा-
पृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने
गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राययर्धमासा ऋतवः
सम्बत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति ॥

वैशब्दोऽवधारणे प्रशासने आज्ञायां सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ
विशेषेण धृतौ तिष्ठतः । प्रकृष्टं शासनं कचिदप्यप्रतिहतत्वमेव शासन-
स्य प्रकर्षः । सर्व विषयकशासनाधीनद्यावापृथिव्यादिधारणवत्वमर्थ-
स्तेनजीवप्रधानयोर्व्यावृत्तेः । इदं च सा च प्रशासनात् । प्र० सू०
। १ । ३ । ११ ॥ इति सूत्रे स्पष्टम् । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि-
द्यावापृथिव्यौ यौश्च पृथिवी च सम्बत्सरा इत्येवं जातीयकाः कालविशेषा
इत्यर्थः ॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्यं-
दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः प्रतीच्योऽन्या यां याञ्च दिशमनु
एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशं-
सन्ति यजमानं देवा दर्वी पितरोऽन्वायताः ॥ ६ ॥

प्रशासन इति सतिसप्रमी । प्राच्यः प्राक्प्रवाहाः प्रसिद्धा
गङ्गाद्या नद्यः श्वेतेभ्यो हिमवदादिभ्यः पर्वतेभ्यो लोकोपकाराय स्यन्दन्ते
तत्प्रशासनाभावे ताः स्यन्दनाय न प्रभवन्तीति भावः । प्रतीच्यः
प्रत्यङ्मुखः अन्या उदीच्यश्च नद्यो यां यां दि शमनुप्रस्थितास्ताः सर्वा
एतस्य प्रशासने सति प्रस्यन्दन्ते ॥ एतस्य वाङ्मया ददतो गोहिरण्यादीन
प्रयच्छतः मनुष्याः प्रशंसन्ति देवा यजमानं प्रशंसन्ति पितरः दर्विम
दर्विहोममन्वायताः । अनुगताः ॥

यो ह ह एतदक्षरं गार्ग्ये विदित्वाऽस्मिँल्लोकं जुहोति
यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षमहस्त्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवतीति
यो वा एतदक्षरं गार्ग्ये विदित्वाऽस्माल्लोकान्प्रैति सकृपणः । अथ
यो वा एतदक्षरं गार्ग्ये विदित्वाऽस्माल्लोकान्प्रैति स ब्राह्मणः ॥१०॥

अक्षरज्ञानाज्ञानाभ्यामेव मोक्षसंमारावितिवक्तुं कर्मणो नावन्मो-
क्षसाधनत्वं निराकरोति । एतदुक्तक्षणकमक्षरं परमात्मानमविदि-
त्वा जुहोति हविः प्रक्षेपं करोति यजते ददाति बहूनि वर्षमहस्त्राणि तपः
चान्द्रायणादि नप्यते स यद्यद्यस्मिन् प्रमाणप्रमिते स्वर्गादिलोके बहूनिवर्ष
महस्त्राणि तिष्ठति तथापि अस्य तत्फलमन्तवदेव विनाशवदेव भवति
कृपणः शोच्यः संमारीति यावत् । ब्राह्मण इति । ब्रह्मविद्ब्रह्मानुभविता-
उक्त इति यावत् ॥१०॥

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रं मत्तं
मन्तं विज्ञातं विज्ञातृ नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृ नान्यतोऽस्ति श्रोतृ
नान्यदतोऽस्ति मन्तृ नान्यदतोऽस्ति विज्ञातृ । एतस्मिन्नु
सर्ववक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥११॥

मा होवाच ब्राह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मा-
न्नमस्कारेण मुच्येध्वम् । न वै जातु युस्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोप-
जेतेति ततो ह वाचक्रव्युपरराम ॥ १२ ॥

इति बृहदारण्यकपनिषदि तृतीयाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

अदृष्टम् । अन्यैः साकल्येन दृष्टं न भवति स्वयं द्रष्टृ
रूपादिमाज्ञानकर्तृ । अश्रुतं साकल्येन स्वयं शृणोतीति श्रोतृ ।
अमन्तं साकल्येन स्वयं मन्तृ अविज्ञातं साकल्येन बुद्ध्यविषयः ।
ननु सर्वेषामपि दृष्टन्वश्रुतन्वादेः सत्त्वात् को विशेषोऽक्षरस्येत्यतो

नात्र द्रष्टृत्वादिमात्रं लक्षणं विवक्षितं किन्तु स्वातन्त्र्येण द्रष्टृत्वादि-
तच्च नान्यस्येत्याह—नान्यदिति । अतः अक्षरान् अन्यन् स्वातन्त्र्येण
द्रष्टृनाति । अथवा । अन्तर्यामिब्राह्मणव्याख्यानोक्तरीत्याऽत्रापि
अन्यशब्दस्य तत्सदृशपरत्वमेव । यथा चोल एव भूपतिर्नान्य इत्युक्ते
तत्सदृशभूपतिनिषेधपरत्वमेवमिहाप्यद्रष्टृत्वादिविशेषितनिरूपाधिकद्रष्टृत्वा-
भयस्य परमात्मनः सदृशं किमपि नास्तीत्यर्थः । एवं यदर्थमक्षरमाहा-
त्ममभिहितं तदाह । एतस्मिन्निति ॥ ११ ॥

सा लब्धप्रभद्वयोत्तरा गार्गी उवाच किं हे ब्राह्मणाः भगवन्तो
यूयम् । अस्माद्याज्ञवल्क्यान् नमस्कारेण मुच्यध्वमिति यदुच्यते
मया तदेव बहुमन्यध्वं कुत इत्यत आह । नेति । युष्माकं मध्ये
कश्चिन् इमं ब्रह्मोपं याज्ञवल्क्यं जातु कदाचिदपि जेता नैव यस्मात्
तस्मादित्यर्थः । ततः ब्राह्मणान् प्रति वचनानन्तरम् ।

इदं ब्राह्मणं समन्वयाध्याये- तृतीयपादे चिन्तितम् । एतद्वै
तदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्ति । अस्थूलमित्यादिश्रूयते अत्रा-
क्षरं प्रधानं प्रत्यगात्मा वोत परमात्मेति संशये प्रधानमिति ताव-
त्प्राप्तम् । अक्षरात्परतः पर इत्यादिषु अक्षरशब्दस्य प्रधाने प्रयोग-
दर्शनान् । प्रत्यगात्मा वा तस्य स्वभोग्यभूतसर्वचिद्वस्त्वधारत्वात् ।
इति प्राप्त उच्यते ।

अक्षरमम्बरान्तधृतेः । ब्र० सू० । १ । ३ । १० ॥

अक्षरं परमात्मा नाव्याकृतं प्रधानं । कुतः अम्बरान्तधृतेः
अम्बरमन्ते यस्य पृथिव्यादिविकारजातस्य धारणान् । एतस्मिन् स्वत्व-
क्षरे गार्ग्यकाश ओतः प्रोतश्चेत्याव्याकृताधारतयाऽक्षरस्योपा-
दानादितिसूत्रार्थः । ननु तर्ह्यक्षरं जीवोऽस्तु तस्य सकलाचिद्वर्गाधार-
त्वादित्याशङ्क्याह ।

सा च प्रशासनान् । ब्र० सू० । १ । ३ । ११ ॥

साचाम्बरान्तधृतिः परमात्मन एव कर्म कुतः । एतस्य वाक्षरस्य
प्रशासने गार्गी सूर्याचन्द्रमसौ विधृते तिष्ठतः । इत्यादिना प्रशासना

धीनधारकत्वश्रवणान् । निरपेक्षशाम्भूत्वरूपं प्रकृष्टशाम्भूत्वं नन्पूर्व-
कचन्द्रमूर्गादिधारकत्वं परब्रह्मण एव नान्यस्येत्यर्थः ।

अन्यभावव्यावृत्तेश्च । ब्र० सू० । १ । ३ । १० ॥

अन्यस्य प्रधानादेर्भावोऽन्यभावस्तस्य व्यावृत्तेर्हेतोः परमात्मैवाक्षर-
शब्दवाच्यः । एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टुं श्रुतं श्रौत्रमित्यादिवाक्यशेषो-
ऽक्षरस्य ब्रह्मणोऽन्यत्वं वारयति तत्र द्रष्टृत्वादितेन धर्मेण प्रधानाभावः ॥
तथागुणोपसंहारपादेऽपि । एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवद-
न्त्यस्थूलमनस्त्वद्वैत्वम् । इति निर्दिष्टासम्बन्धिनोऽस्थूलत्वादयः
सर्वासु परविद्यासु उपसंहार्या नवेति संशये पूर्वपक्षः यत्र श्रुता-
स्तत्रैव व्यवतिष्ठन्ते विद्यान्तराश्रुतगुणानां विद्यान्तररूपत्वं प्रमाणा-
भावान् नच स्वरूपनिरूपकत्वाद्विद्यान्तरेष्वुपसंहारः । आनन्दाद-
भिरिव स्वरूपनिरूपणसिद्धेस्ते निरूपणस्वरूप एव ब्रह्मण्यधिकरणे स्थूल-
त्वादिप्रतिषेधादीनां बोद्धत्वादिति प्राप्ते उच्यते ।

अक्षरधियां स्ववरोधस्सामान्यतद्भावाभ्यामौपसदव-

त्तदुक्तम् । ब्र० सू० । ३ । ३ । ३३ ॥

अक्षरधियाम् । अक्षरसम्बन्धनीनामस्थूलत्वधियां सर्वासु विद्यासु
अचरोध । परिग्रहः । उपसंहारः कार्यः । कुतः सामान्यतद्भावाभ्याम्
सर्वासु विद्यामूपास्य ब्रह्मण एकत्वात् आनन्दमात्रस्य प्रत्यगात्मसाधा-
रणेन समस्तहेयराहित्यविशेषितमेवानन्दादिकमेवासाधारणं
ब्रह्मणो निरूपकमित्यस्थूलत्वादीनामानन्दादिवद्ब्रह्मस्वरूपप्रतीत्यनु-
बन्धित्वान् ततस्तेऽपि सर्वासु विद्यास्वनुसन्धेयाः ॥

इयदाम्नानान् । ब्र० सू० । ३ । ३ । ३४ ॥

उपामनार्थं सर्वासु विद्यास्वियदेव गुणजातमुपसंहर्तव्यं यद-
स्थूलत्वादिविशेषितमानन्दादिकम् । इयतैव प्रत्यगात्मव्यावृत्ता साधा-
रणब्रह्मस्वरूपानुसन्धानसिद्धेरतो नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः ॥ अस्थूलत्वा-
दिकन्तु सामर्थ्यरूपलिङ्गवशात्सर्वविद्यानुयायि । अतएव हि सम्भूत
गुण्यात्यपि चातः । ब्र० सू० । ३ । २ । ३ ॥

इत्यधिकरणं व्याख्यादेः सामर्थ्यवशादन्वयननिविशाम् न
निवेश इत्युक्तम् । अधिकं तत्रैवानुमन्त्रेयमिति ।

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां तृतीयाध्याय्या-

ष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

१९ ७ अथ हैनं विदग्धः शाकल्यः प्रपच्छ कति देवा
याज्ञवल्क्येति सहैतयैव निविदा प्रतिपेदे यावन्तो वै
श्वदेवस्य निविद्युच्यन्ते त्रयश्च त्री च शता त्रयश्च त्री
च सहस्रेत्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति
त्रयस्त्रिंशदित्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति षड्
त्योमिति होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येति त्रय
इत्योमिति होवाच । कत्येव देवा याज्ञवल्क्ये द्वावित्योमिति
होवाच कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्यध्यर्ध इत्योमिति होवाच
कत्येव देवा याज्ञवल्क्येत्येक इत्योमिति होवाच कतमे ते
त्रयश्च त्रीच शता त्रयश्च त्रीच सहस्रेति ॥ १ ॥

अथ वाचकनव्युपरमानन्तरम् । एनं याज्ञवल्क्यं शकलस्या-
पत्यं शाकल्यः । विदग्धो नामतः प्रपच्छ । किं हे याज्ञवल्क्य
देवा कति कतिसङ्ख्याका इति । एवं पृष्ठः स याज्ञवल्क्यः
यावन्तो यावत्सङ्ख्याका देवाः वैश्वदेवस्य शास्त्रस्य निविदि निवित्सं
ज्ञके मन्त्रे उच्यन्ते तावन्तो देवान् । एतथा वक्ष्यमाणया निविदा
तत्संज्ञकमन्त्रेण प्रतिपेदे ज्ञानवान् । तां निविदं दर्शयति । त्रय-
चेति । त्रयश्च त्रीच शता । त्रीणि शतानीत्यर्थः । “सुपांसुबुक्”
इति पूर्वसवर्णादेशः त्र्यधिका शतानीत्यर्थः । त्रयश्च त्रयश्च त्रीच
सहस्रेति । त्र्यधिकात्रिसहस्रीति यावन् । यद्यपि इतोऽप्यधिकसङ्ख्या-

देवानामस्मि । नवकोट्यो हि देवानामित्याद्यन्तेऽपि तेषु त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यया देवा अधिका । तेषु त्रयस्त्रिंशच्छब्दसङ्ख्यया अधिका इति भावः । एवं याज्ञवल्क्योक्तं परिहारं शाकल्योद्धो-
करोतीत्याह । ओमिति होवाचेति । शाकल्य इति शेषः । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यया केऽपि देवेषु अधिकान् पृच्छति—कन्येवेति । उत्तरमाह । त्रयस्त्रिंशदिति । एवमुत्तरत्रापि प्रश्नपरिहारौ व्याख्येयौ । अथ सङ्ख्येयरूपं पृच्छति कनम इति ॥ १ ॥

स हो वाच महिमान एवंपामंते त्रयस्त्रिंशत्तेव देवा इति कनमे ते त्रयस्त्रिंशदिति । अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्तएकत्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति ॥ २ ॥

कनमे वसव इति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चचन्द्रभाश्च नक्षत्राणि चैते वसव एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥

कनमे रुद्रा इति दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः । ते यदास्माच्छरीरान्मर्त्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति तद्वोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥

स एवं पृष्ठो याज्ञवल्क्य उवाच त्रयस्त्रिंशतो देवानामेते त्रिंशताधिकत्रिसहस्रभेदमहिमा एवं गुणभूता इत्यर्थः तत्रैव श्रीवाद-
रायणाचार्यैः विरोधः कर्मणि । ब० सू० १ । २ । २७ ॥

इति सूत्र उक्तम् ॥ तस्मात्त्रयस्त्रिंशद्देवा इति । त्रयस्त्रिंशत्सङ्ख्यया कान् पृच्छति कनम इति । उत्तरमाह । अष्टादिति । त्रयस्त्रिंशतः पूरणादिन्यर्थः ॥ ५ ॥

अष्टौ वसव इत्युक्ताः वसवः क इत्यर्थः । उत्तरम् । अग्नि

श्चेत । इत्येते वसवः कुत एते वसुशब्दाभिधा इत्यत आह—
एताव्वति । सर्वं वसन्तीति वसुशब्दवाच्यं ज्ञात । एतेषु अष्टसु दिन
निहतमिति । हि यस्मात्तस्मादेते वसव इत्यर्थः । अत्राग्निपृथिव्याः
शब्दास्तदभिमानिदेवतापरा इति द्रष्टव्यम् ॥ ३ ॥

पृच्छति कतम इति । उत्तरयति—दशम इति । पुरुषे त्रैवि
वर्तमानानि ज्ञानेन्द्रियकर्मेन्द्रियाणि दश । दशमे दशम इत्यर्थः
एकादशं मनः । तेषु रुद्रशब्दं वक्तुमाह । ते यदेति । ते एकादशेन्द्रि-
याभिमानिनः यदा यस्मिन् काले । अस्मान्मर्त्यान् म्रियमाणान्छरीरात्
उत्क्रामन्ति अथ तदा रोदयन्ति म्रियमाणसम्बन्धिनो जनान् । किन्नर
इत्यत आह—तदिति । यत् यस्मात् तत् तस्मिन्नुत्क्रान्तिकाले रोदयन्ति
तस्माद्रुद्रा इत्युच्यन्त इत्यर्थः ॥ ४ ॥

कतम आदित्या इति द्वादश वै मासाः सम्बत्सरस्यैत
आदित्या एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति ते यदिदं सर्वमाद-
दाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥

सम्बत्सरस्य सम्बत्सरात्मकस्य कालस्य वै प्रसिद्धा ये प्रसिद्धा
द्वादशमासाः द्वादशमासाभिमानिनः । एते आदित्यास्तेच धातार्यमा विव-
स्वान् पूषा त्वष्टा सविता भगः पर्जन्यो वरुणो मित्रो यमश्चन्द्र इत्येते
तेष्ववादित्यशब्दं निर्वक्तुमाह—एते हीति । एते द्वादशादित्याः इदं सर्व-
प्राणिनामायुरादिकमाददाना यन्ति परितो यान्ति ते यत् यस्मात् इदं
सर्वमाददाना यन्ति, तस्मादादित्या उच्यन्त इत्यर्थः ॥ ५ ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति स्तनयित्पुरेवेन्द्रो यज्ञः
प्रजापतिरिति कतमस्तनयित्पुरित्यशनिरिति कतमो यज्ञ इति
पशव इति ॥ ६ ॥

पृच्छति कतम इति । उत्तरयति—स्तनयित्पुरिति । स्तनयित्पुरेव

तदभिमान्येव प्रसिद्धार्थ एवकार यज्ञो यज्ञाभिमानो तस्यापि विशेषरूपं
पृच्छति कतमेति अशनिः वज्राभिमानो पशवः पश्वभिमानो ॥६॥

कति मे पडित्यग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षश्चा
दित्यश्च द्यौश्चैते षडेते हीदँ पडिति ॥ ७ ॥

एतेषु त्रयस्त्रिंशद्देवेषु ये पडिका उक्तास्तान् पृच्छति—कतमे
पडिति । एतेषां त्रयस्त्रिंशत्स्वाधिक्ये हेतुमाह—इदं बुद्धिस्थं पटज्ञानाव-
ज्ञानैस्त्वयीयं श्रीयशोरूपगुण पट्कम् । एषु अग्न्यादिशब्दाभिधेयेषु सर्वं
पूर्णं देवतान्तरापेक्षयाऽऽकृष्टं हि यस्मान् इत तस्मान् त एव त्रयस्त्रिंशत्-
स्वाधिका इत्यर्थः ॥ ७ ॥

कतमे ते त्रयो देवा इतीम एव त्रयो लोका एषु हीमे सर्वे
देवा इति कतमौ तौ द्वौ देवावित्यन्नश्चैव प्राणश्चेति कतमोऽ-
ध्यर्ध इति योऽयं पवत इति ॥ ८ ॥

षट्स्वधिकान् त्रीन् पृच्छति—कतम इति । इमे एव पूर्वोक्ता
अग्निवाय्वादित्यशब्दवाच्याः । त्रयो लोकाः पृथिवीमग्निचैकीकृत्यको-
देवोऽन्तरिक्षं वायुञ्चैकीकृत्य द्वितीयो दिवमादित्यञ्चैकीकृत्य तृतीयस्त
एव त्रयो देवा इति । एषु हि यस्माच्च त्रिषु देवेषु सर्वे देवा अन्तर्भवन्ति
तेनैत एव देवास्त्रय इत्येष नैरुक्तानां केषाञ्चित्पक्षे कतमौ तौ द्वौ देवा-
विति अन्नञ्चैव प्राणश्चैतो द्वौ देवावनयोः सर्वेषामुक्तानामन्तर्भावः ।
कतमोऽध्यर्ध इति योऽयं पवते वायुः ॥ ८ ॥

तदाहुर्यदयमेक इवैव पवतेऽथ कथमध्यर्ध इति यदस्मि-
न्निदं सर्वमध्याध्नोत्तेनाध्यर्ध इति कतम एको देव इति
प्राण इति स ब्रह्म त्यदित्याचक्षते ॥ ९ ॥

तत्तत्राऽऽहुश्चोदयन्ति यदयं वायुरेक इवैवेक एव पवते अथ
कथमध्यर्ध इति । यत् यस्मान् अस्मिन् वायौ इदं बुद्धिस्थं सर्वं
ज्ञानादिगुणजानम् अध्याध्नोन् आधिक्येन ऋद्धमभवत् । तेन कारणेन

ध्ययं इति । कतम एको देव इति प्राण इति । स प्राणो ब्रह्म
सर्वदेवतात्मकत्वान्महद्ब्रह्म तेन स ब्रह्म त्याग्याचक्षते परोर्नामध्या-
यकेन शब्देन ॥ ९ ॥

पृथिव्येव यस्याऽऽयतनमग्निर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं
पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् ।
याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ यथायं शरीरः पुरुषः स एष वदैवशाकल्य-
यस्य का देवतेत्यमृतमिति होवाच ॥ १० ॥

आयतनमाधारः शरीरमिति यावत् । लोक्यतेऽनेनेति लोको
दर्शनमाधनमित्यर्थः । अग्निना पश्यति । मनो ज्योतिः । मन एव
ज्योतिः मङ्कल्यविकल्पादिकार्यकारि यस्य स मनोज्योतिः । पृथि-
व्यायतनकत्वेनाग्निदर्शनकत्वेन मनसा मङ्कल्पयितृत्वेन धातव्य इति
प्रश्नस्य फलितार्थः । ईदृशः परमात्मा पृथिव्यायतनत्वादिना ज्ञातव्य
इति यो ज्ञाता स एव ज्ञाता याज्ञवल्क्य नान्य इत्यर्थः । एवमुक्तो
याज्ञवल्क्य आह । वै शब्दएवार्थः अहं सर्वस्यात्मनः परायणं पृथिव्या-
यायतनत्वादिनोपास्थं यं त्वं वदसि तमहं जानाम्येव कोऽसावित्यत्राह—
य एवायं शरीरः पुरुष इति । शरीरो जीवस्तदन्तर्यामीति यावत् ।
यद्वा शरीरो जगच्छरीरकः जगच्छरीरकत्वविशिष्टः सर्वात्मपरायणभूतः
पुरुषश्चिदन्तः परमात्मा पृथिव्यायतनत्वादिना ध्यातव्यः । एवं तस्यो-
त्तरमुक्त्वाऽस्मिन् विषये ज्ञेयं विशेषणान्तरं स्वयं पृच्छति का वैदैवेतेति ।
तस्य पृथिव्यायतनत्वविदितुरुपास्या देवता का किं संज्ञादिविशिष्टा
धातव्येत्यर्थः । उत्तरमाह । अमृतमिति होवाच । अमृतमिति संज्ञादि-
विशिष्टाध्यातव्येत्यर्थः । स त आत्माऽन्तर्याम्यमृतः इत्यन्तर्यामिणो
वेदनादिनिद्रादिव्यः । यद्वा वदैवशाकल्यवदैव पृच्छेव यद्द्रष्टव्यं
तत्सर्वं पृच्छेत्यर्थः तस्य का देवतेति शाकल्यप्रश्नः । एवमुत्तर-
त्रापि द्रष्टव्यम् ॥ १० ॥

काम एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनो ज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्मर्वस्याऽऽत्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं काममयः पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥

कामएवेति आयतनमाधारः । कामशरीरम् । हृदयं लोको दर्शनम् । हृदयेन बुद्ध्या पश्यति । य एवायं काममयः पुरुषोऽध्य-
त्ममपि काममय एव ॥ ११ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्मर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं वादित्ये पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥

रूपाण्येव यस्यायतनम् । रूपाणि शुक्लकृष्णादीनि । य एवासा-
वादित्ये पुरुषः । आदित्ये पुरुषस्तस्य का देवतेति सत्यमिति होवाच
सत्यं चक्षुरुच्यते । चक्षोः सूर्योऽजायत इति श्रुतेः ॥ १२ ॥

आकाश एव यस्यायतनं श्रोत्रं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्मर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवायं श्रोत्रः प्रातिश्रुत्क पुरुषः स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति दिशा इति होवाच ॥ १३ ॥

श्रोत्रः श्रोत्रानुभूयमानः प्रातिश्रुत्क प्रतिध्वनिविशिष्टः पुरुष श्रोत्रानु-
भूयमानत्वं परमात्मनः प्रतिध्वनिद्वारा द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

तम एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं पुरुषं विद्यात्मर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञ-
वल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य

एवायं छायायमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देव-
तेति मृत्युरिति हो वाच ॥ १४ ॥

तम इति । शार्वरायन्धकारः परिगृह्यते । बालाक्यजान-
शत्रुमन्वादे छायापुरुषे मृत्युरिति वा अहमेतमुपासे इति दर्शना-
दिति भावः ॥ १४ ॥

रूपाण्येव यस्याऽऽयतनं चक्षुर्लोको मनोज्योतिर्यो वै तं
पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य
वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणम् । यमात्थ
एवायमादर्शो पुरुषः स एष वदैव शाकल्य यस्य का देवतेत्य-
मृत्युरिति होवाच ॥ १५ ॥

पूर्वमादित्यपुरुषे रूपसामान्यमुक्तमिहतु तद्विशेष इति भिदा
बालाकिब्राह्मणे प्रातिश्रुत्पुरुषेऽमुत्वमुक्तमिहत्वाददर्शपुरुषेऽमुत्वं तत्रा-
दर्शपुरुषे रोचिष्णुत्वमुक्तं विधाभेदसम्भवादिति द्रष्टव्यम् । इयांस्तु
विशेषः बालाकिब्राह्मणे ब्रह्मलिङ्गत्वाभावान्नतत्रत्यपुरुषशब्दो न ब्रह्मपर्यन्त
इह तु सर्वात्मपरायणत्वादिरूपब्रह्मलिङ्गाद्ब्रह्मपर्यन्त इति । विवेक ॥ १५

आप एव यस्याऽऽयतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै तं
पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्याद्याज्ञवल्क्य
वेद अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ य एवा-
यमप्सु पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य का देवतेति वरुण
इति होवाच ॥ १६ ॥

रेत एव यस्यायतनं हृदयं लोको मनोज्योतिर्यो वै वेदिता
स्याद्याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं । पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ य एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एष वदैव शाकल्य तस्य
का देवतेति प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

उक्ताष्टपुरुषेषु मनोज्योतिष्त्वं सर्वत्रानुगतम् । आयतनानां लोकानां
धर्माणाञ्च भेदः ॥ १७ ॥

एव प्रातर्वाचस्पति याज्ञवल्क्य आह—

शाकल्येति होवाच याज्ञवल्क्यस्त्वां श्विदिमे ब्राह्मणा
अङ्गारा वक्ष्यणमकृता ३ इति ॥ १८ ॥

याज्ञवल्क्यः शाकल्येति सम्बोध्योवाच किं इमे ब्राह्मणा
स्विन वितर्के नूनं त्वाम् । अङ्गारा वक्ष्यणम् । अङ्गारा अवर्जयन्ते
इतस्तत्र अवर्जयन्ते येन काष्ठेन ननु अङ्गारावक्ष्यणं तत्स्थानीयम्-
कृतकृतवन्तः त्वन्तु नन्न जानामि । आत्मानं मया दक्षमान-
मित्यभिप्रायः ॥ १८ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच शाकल्यो यदिदं कुरुपाञ्चालानां
ब्राह्मणानत्यवादीः किं ब्रह्मविद्वानिति दिशो वेद स देवाः स
प्रतिष्ठा इति यदिशो वेत्थ स देवाः स प्रतिष्ठाः ॥ १९ ॥

याज्ञवल्क्येति सम्बोध्योवाच शाकल्यः । त्वं कुरुपाञ्चालदेशानां
मन्त्रन्धिनस्तद्देशस्थान् ब्राह्मणानतिक्रम्य मामङ्गारावक्ष्यणं कृतवन्त
इति यदवादीः । इदं किं ब्रह्मविद्वानिति बुद्ध्योक्त सत्यमहं ब्रह्म
विद्वानिति न केवलमहं ब्रह्मस्वरूपमात्रं विद्वान् किन्तु सर्वप्रतिष्ठात्वेन
नद्विद्वानित्याशयेनाह । याज्ञवल्क्यः दिशो वेदेति अहं स देवाः । अभि-
मानिदेवतामहिताः सप्रतिष्ठाः साधाराः दिशो वेद ॥ १९ ॥

किं देवतोऽस्यां प्राच्यां दिश्यमीत्यादित् देवत इति स
आदित्यः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति चक्षुषीति कस्मिन्नु चक्षु
प्रतिष्ठितमिति रूपेष्विति चक्षुषा हि रूपाणि पश्यति कस्मिन्नु-
रूपाणि प्रतिष्ठितानीति हृदय इति होवाच हृदयेन हि रूपाणि
जानाति हृदयं ह्येव रूपाणि प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्येव मे
वै तद्याज्ञवल्क्य ॥ २० ॥

शाकल्यः पृच्छति यत् यदि स देवाः दिशो वेत्थ तर्हि अस्यां
प्राच्यां दिशि किं देवतार्जम का देवताभिप्रात्री देवता ज्ञाता
येन मा किं देवतः । अस्यां दिशि का देवता जानासीतियावत्

उत्तरमाह याज्ञवल्क्यः । आदित्यदेवत इति । आदित्यो देव-
ता यस्य स आदित्यदेवतः प्राच्यां दिश्यविष्टातृन्वेनादित्यमहमुवासे ।
प्रश्नमाह—स आदित्य इति । उत्तरमाह—रूपेष्वति । तत्रोपपत्तिमाह ।
नक्षत्रेति । यस्माच्चतुषा रूपाणि पश्यति अतश्चतुः स्वविषये प्रति-
ष्ठितम् । उत्तरमाह—हृदय इति । तत्रोपपत्तिमाह—हृदयेनेति । अन्तः-
करण एव वामनात्मना प्रतिष्ठितानि भवन्तीत्यर्थः ॥ अङ्गीकृत्यान्यान
पृच्छति । इत्येतमेतदिति ॥ २० ॥

किं देवतोऽस्यां दक्षिणायां दिश्यसीति यमदेवत इति
यमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति यज्ञ इति कस्मिन्नु यज्ञः
प्रतिष्ठित इति दक्षिणायामिति कस्मिन्नु दक्षिणा प्रतिष्ठिते-
ति ॥ इति २० ॥ ह्येव श्रद्धतेऽथ दक्षिणां ददाति श्रद्धायां
ह्येव दक्षिणा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु श्रद्धाप्रतिष्ठितेति हृदय
ः ॥ होवाच हृदये नहि श्रद्धां जानाति हृदयेह्येव श्रद्धा
प्रतिष्ठिता भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ २१ ॥

पूर्ववदर्थः ॥

किं देवतोऽस्यां प्रतीच्यां दिश्यसीति वरुण देवत इति
कस्मिन् प्रतिष्ठित इत्यपश्चिति कस्मिन्वापः प्रति-
ष्ठिता इति रेतमीति कस्मिन्नुरेतः प्रतिष्ठितमिति हृदय इति
तस्मादपि प्रतिरूपं जातमाहुर्हृदयादिवसृप्तो हृदयादिव नि-
र्मित इति हृदये ह्येव रेतः प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्य ॥ २२ ॥

किं देवतोऽस्यामिति पूर्ववद्व्याख्येयम् । तत्रोपपत्तिमाह ।
तस्मादपीति । यस्माज्जातं प्रतिरूपं पितृसदृशसंस्थानं पुत्रं प्राहुलौ किकाः ।
किमस्यतुनुर्हृदयादिवायं पुत्रः सृप्तः विनिः सृतः हृदयादिव निर्मितः ।
यत एवम्, अतः हृदय एवरेतः प्रतिष्ठितम् ।

किं देवतोऽस्यामुदिच्छ्यां दिश्यसीति सोमदेवत इति

स सोमः कस्मिन् प्रतिष्ठित इति दीक्षायामिति कस्मिन्नु दीक्षा
प्रतिष्ठितेति मन्य इति तस्मादपि दीक्षितमाहुः मन्यं वदेति
मन्ये ह्येव दीक्षा प्रतिष्ठितेति कस्मिन्नु मन्यं प्रतिष्ठितमिति
हृदय इति होवाच हृदयेन हि मन्यं जानाति हृदये ह्येव
सत्यं प्रतिष्ठितं भवतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्यः ॥ २३ ॥

किं देवताऽस्यां ध्रुवायां दिश्यमीत्यग्निदेवता इति माग्निः
कस्मिन् प्रतिष्ठित इति वाचीति कस्मिन्नु वाक् प्रतिष्ठितेति
हृदय इति कस्मिन्नु हृदय प्रतिष्ठितमिति ॥ २४ ॥

सोम देवता इति सोम इति ततां सोमदेवताञ्चैकीकृत्य निर्देशः ।
दीक्षायामिति दीक्षितो हि यजमानः सोमं क्रीणाति क्रीतेन सोमेनेष्टा
ज्ञानवानुत्तरां दिशं प्रतिपद्यते सोमदेवताधिष्ठितां सौम्याम् । मन्य
इति । कथम् । यस्मान्मन्ये दीक्षा प्रतिष्ठिता तस्मादपि दीक्षितमाहुः
मन्यं वदेति । कारणभ्रंशो कार्यभ्रंशो माभूदिति ॥ २३ ॥

ध्रुवायामिति मेरोः समन्ततो वसतामव्यभिचारादूर्वा दिग्ध्रु-
वेत्युच्यते । अग्निदेवता इति ऊर्वायां प्रकाशभूयस्त्वं प्रकाशश्चाग्निः ।
अन्यत् पूर्ववत् ॥ २४ ॥

अहर्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्यो यत्रैतदन्यत्रास्मन्मन्यासैतद्व्य-
तदन्यत्रास्मत्स्याच्छानो वैनदद्युर्वयांमि वैनद्विमन्थीरन्निति ॥ २५ ॥

हे अहर्लीक अहर्जानं लीनमभ्येन्यहर्लिक अहर्लीकगवाहर्लीक
अहर्लिकेति होवाच याज्ञवल्क्य कृतस्तस्याज्ञवमिन्यत आह — यत्रेति ।
यत्र यस्मान् । एतत् हृदयम् । अस्मान् । शरीरादन्यत्र यत्र कापि प्रति-
ष्ठितं मन्यमे मस्मान्चमज्ञ इत्यर्थः । यदि अस्मान्छरीरा हृदय-
मन्यत्र गच्छेत्तदेवं शरीरं श्रान्तो अदग्नः भक्षयेयुः वयांमि च एतत् शरीर
विमन्थीरन्न विकर्षेन्न । कस्यापि ज वित न स्यादिति भाषः ॥ २५ ॥

कस्मिन्नु त्वञ्चात्मा च प्रतिष्ठितो स्थ इति प्राण इति
 कस्मिन्नु प्राणः प्रतष्ठित इत्यपान इति कस्मिन्नपानः
 प्रतिष्ठित इति व्यान इति कस्मिन्नु व्यानः प्रतिष्ठित इत्यु-
 दान इति कस्मिन्नुदानः प्रतिष्ठित इति समान इति स एष
 नेति नेत्यात्माऽगृह्यो न गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽमङ्गो
 नहि सज्यतेऽमितो न व्यथते न स्थिति । एताभ्यष्टावायतना-
 न्यष्टौ लोका अष्टौ देवा अष्टौ पुरुषाः स यस्तान् पुरुषा-
 किरुद्य प्रत्युधात्यक्रामन्त त्वापनिषदं पुरुषं पृच्छामि तञ्चे-
 न्मे न विवक्ष्यसि मूर्धा ते विपतिष्यतीति तं ह न मेने शाकल्य-
 स्तस्य ह मूर्धा विपशाताऽपिहास्य परिमापिणोऽस्थीन्यपज-
 हरन्त्यन्मन्यमानाः ॥ २६ ॥

हृदयप्रतिष्ठाधारभूतस्त्वं चात्मा चात्मशब्देनात्र हृदयमुच्यते स्थ
 इति अस्तेर्मध्यम पुरुषद्विवचनम् । उत्तरमाह—प्राण इति । प्राणाधीन-
 प्रतिष्ठितत्वाज्जीवमनसोरितिभावः । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । एवं
 प्रश्नप्रतिवचनपरम्परायां प्राप्तायां तूष्णीम्भूते शाकल्ये समानप्रति-
 ष्ठाधारप्रश्नाभावात् । तमसौ न वेत्तीतिनिश्चित्य समानप्रतिष्ठाधारं
 स्वयं पृच्छति स एष नेति नेत्यात्मेति । स एष समानप्रतिष्ठाधारभूतः ।

“अथातो आदेशनेतिनेति” बृ० । २ । ३ । ६ ॥

निर्दिष्टोऽयमा मा स एष समानप्रतिष्ठाधारभूत इत्यर्थः । अगृह्य
 इति इन्द्रियग्रहणायोग्यत्वादिन्द्रियेण न गृह्यते । यद्वा परमात्मा
 साकल्येन गृह्यत इत्यत्र प्रमाणं नहीत्यर्थः ॥ वैलक्षण्ये हेत्वन्तर-
 माह—अशीर्य इति । कारणकालादिप्रयुक्तविशरणशून्यः स्वत इति ।
 शेषः कुत इत्यत आह—न हीति । परमात्मा शीर्यत इत्यत्र प्रमाणं
 न हीत्यर्थः । वैलक्षण्ये हेत्वन्तरमाह—असित इति स्वत एव सम्ब-
 न्धाभावान् । तत्रापि हेतुमाह—नेति । व्यथते दुःखीभवतीत्यत्र प्रमाणं
 न हीत्यर्थः हेत्वन्तरमाह न रिष्यतीति । त्रैकालिकनाशशून्य इत्यर्थः ।

एतादृशं समानप्रतिष्ठाधारभूतं मनसि निधार्यतं स कल्पेन वेत्तीति-
 निश्चित्य पृच्छति । एतान्यष्टाविति । एतानि पृथिव्येव यस्माद्यतन-
 मित्यादिनोक्तानि पृथिव्यादीन्यष्टावायतना । अग्निर्लोक इत्यादि-
 नोक्ता अप्रौ लोकाः अमृतमिति होवाचेत्यादिनोक्ता अप्रौ देवाः ।
 शरीरः पुरुष इत्याद्युक्ता अप्रौ पुरुषा उक्ताः स प्रसिद्धो यस्मान्
 पुरुषान् उपलक्षणमेतन् । आयतनलोकदेवानपि । एतान्निरुद्धं प्रत्युद्य-
 मस्यहनिर्धारणार्थं निरुद्धं प्रत्युद्दः आयतनदेवलोकपुरुषान् प्रति-
 व्यक्तित्वेण तत्तत्स्वरूपं निधार्य तान्मर्त्तान् योऽन्यात्रामन्यः पुरुषः
 प्रथममन सः कालकार्यवर्गविलक्षणेन निश्चितवान् । तमौपनिषदम्
 उपनिषन्मात्रगम्यपुरुषं त्वा त्वां पृच्छामि तं पुरुषं चेत्तु यदि मे सम-
 वं विशेषेण न वदयाम् तर्हि ते मूर्धा शिरः विपतिष्यतीत्युवाच
 याज्ञवल्क्यः शाकल्यः किं कृतवानितिजिज्ञासायां श्रुतिः न्ययमाह--
 तमिति । शाकल्यस्तं यज्ञवल्क्यपृष्टविशेषवन्तं परमान्मानं न मेने न
 ज्ञातवान् ह तस्य शाकल्यस्य मूर्धा विपपातं प्रश्नोत्तराज्ञानात् । न केवल-
 मयं मृत एव अपितु अस्य शाकल्यस्य अस्थीन्यपि परिमोषणः स्तेना-
 अन्दन्मन्यमानाः सादृश्यात् रजतं मन्यमानाः । अपजह्मरुपहत-
 वन्तः ॥ २६ ॥

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते स
 मा पृच्छतु सर्वे वा मा पृच्छत यो वः कामयते तं वः पृच्छामि
 सर्वान्वः पृच्छामीति ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥

शाकल्यशिरपातानन्तरं याज्ञवल्क्य उवाच । हे ब्राह्मणा भग-
 वन्तः पूजार्हाः वो युष्माकं मध्ये यः कामयते याज्ञवल्क्यं पृच्छामीति
 पृच्छति स मा मां पृच्छतु । अथवा सर्वे यूयं मा मां पृच्छत वो
 युष्माकं मध्ये यः कामयते याज्ञवल्क्यो मां पृच्छन्विति तं वो युष्माकं
 मध्ये वर्त्तमानं अहं पृच्छामि वा अथवासर्वान्वो युष्मान् पृच्छामीति
 एवं याज्ञवल्क्येनोक्ता ब्राह्मणा न दधृषुः धैर्यवन्तो नाभवन् ॥ २७ ॥

तान् हेतुः श्लोकैः पप्रच्छ -

यथा वृक्षा वनस्पतिस्तथैव पुरुषोऽमृषा तस्य लोमानि
पर्णानि त्वगस्योत्पाटिकाः वहिः ॥ १ ॥

त्वच एवास्य रुधिरं प्रस्यन्दित्वच उत्पटः । तस्मात्त-
दातृणान् प्रेतिरमोवृक्षादिवाऽऽहतात् ॥ २ ॥

तेष्वप्रगल्भभूतेषु ब्राह्मणेषु तान् ब्राह्मणान् हेतुः वक्ष्यमाण-
श्लोकैः पप्रच्छ पृष्ठवान् । यथा वनस्पतिः फलपुष्पापेनो वृक्षस्तथैव-
पुरुषोऽमृषा सत्यः वानस्पत्यः फलैः पुष्पैरिति निबन्धेन । तत्ताधर्म्यमाह-
तस्येति । तस्य पुरुषस्य लोमान्तरस्य वनस्पतेः पर्णानि अस्य पुरुषस्य
यात्वावहिर्भूतोत्पाटिका वृक्षानुपमर्दे नैवोत्पाद्यन् इत्युत्पाटिका वहिस्त्व-
गरुधिरावरकाच्चर्मणो या वहिर्भूता सा वहित्वक् ॥ १ ॥

पुरुषत्वचः वृक्षत्वक् साम्यमुपपादयति । त्वच इति । यथा-
स्या वनस्पते त्वचः उत्पटः निर्घासः प्रस्यन्दी तथाऽस्य पुरुषस्य त्वचं ।
रुधिरं प्रस्यन्दि । तदेव विवृणोति । तस्मादिति । यस्मादेवं साम्यं
तस्मान् आहतात् छिन्नान् वृक्षात् रस इव आतृणात् सम्यक्छिन्ना-
द्देहान् तद्गुधिरं प्रकर्षेण एति निर्गच्छतीत्यर्थः ॥ २ ॥

मां सान्यस्य शर्कराणि किनाटं स्नाव तत्स्थिरम् ।
अस्थीन्यन्तरतोदारुणि मज्जामज्जोपमा कृता ॥ ३ ॥

वृक्षपुरुषयोः साम्यान्तरमाह--मांसानीति अस्य पुरुषस्य
मांसानि शर्कराणि शकलस्थानीयानि वृक्षान्तस्त्वङ्निभानि वा स्नाव-
मध्ये यत् स्थिरं विद्यते अस्थिसंलग्नं तत् कीनाटमिव दारुसंश्लिष्ट-
पाशवत् पुरुषस्यास्थीनि वृक्षस्यान्तरतोविद्यमानदारुणि वृक्षान्तर-
स्थसारभूतदारुणीव वनस्पतिमज्जा पुरुषमज्जोपमा पुरुषमज्जायाः
दृष्टान्तभूततत्त्वार्थः ॥ ३ ॥

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः मर्त्यः
स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ४ ॥

एवं पुरुषस्य वृक्षमाम्यमुपपाद्ये दानां नाशोत्पत्तिमन्वेनापि
साम्योपपादनपूर्वकं यत्पृष्टव्यं तत्पृच्छति । यदिति । यद्यथा वृक्णः
च्छिन्नो मूलान्नवतरः पूर्वस्मादभिनवतरः पुनः प्ररोहते उत्पद्यते तथा
मृत्युना वृक्णः मर्त्यः स्विन् मर्त्योऽपि पुनः प्ररोहति स वृक्षो मर्त्यश्च
कस्मान्मूलात्कारणान् प्ररोह इत्युपपद्यते । वृक्षपुरुषयोः स्वातन्त्र्येणो-
त्पादकः कः किलक्षणश्चेति प्रश्नाशयः ॥ ४ ॥

रेतस इति मावोचत जीवतस्तत्प्रजायते । धानारुह
इव वै वृक्षोजसा प्रेत्यसम्भवः ॥ ५ ॥

स्वयमेव पुरुषोत्पत्तौ सम्भावितं कारणान्तरमाशङ्क्य निरा-
करोति । रेतस इति । हे ब्राह्मणाः रेतसः सकाशान् पुरुषः प्ररोहतीति
मावोचत मैवं वक्तुमर्हथ कुत । इत्यत आह—जीवत इति । यस्मान्
तन् रेतो जीवतः पित्रादेः प्रजायते मया तु अञ्जसा प्रेत्यास्थि तस्य
महाप्रलयानन्तरमिति यावत् । सम्भवत्यस्मादिति सम्भव उत्पादकः
पृष्टः नहि महाप्रलये रेतः सिचः पित्रादेर्जीवनं तस्माद्रेतसः पुरुषो-
त्पत्तिर्नाशङ्कनीत्येत्यर्थः । ननु वृक्षस्य पुनरुत्पादकप्रभोऽयुक्तस्तस्य धाना-
जन्यत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादित्यत आह—धानारुह इवेति । वृक्षो-
धानारुहः स्वातन्त्र्येण धानाजन्य इवाऽविदुषां प्रतीयते ननु
विदुषाम् । अतस्तत्र स्वातन्त्र्येण वृक्षस्य कारणमिति भावः ॥ ५ ॥

यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनरामवेत् । मर्त्यः स्विन् मृत्यु-
नावृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ६ ॥

जात एव न जायते कोन्वेनं जनयेत्पुनः । विज्ञानमानन्दं
ब्रह्म रातेर्दातुः परायणं तिष्ठमानस्य तद्विद् इति ॥ ७ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

कृत इत्यतस्त्वामिमं पक्षं दृष्यन्मर्त्य इति पूर्वोक्तमेवानुवदति.
यत्समूलमिति । यत्, यदा समूलं वृक्षं पुरुषा आवहेयुरुद्धन्त्ये.
युक्तपाटयेयुस्तदा स उन्मूलो वृक्षः न पुनराभवेत् पुनरागत्य न
भवेत् अतो मूलं बीजञ्च वृक्षस्य रोहकारणम् । तस्माद्ब्रह्म पृच्छामि
मृत्युना वृक्षो मर्त्यःस्विन् मर्त्योऽपि पुनर्भवे किं भवेदेव वृक्षो मर्त्यश्च । तत्
कस्मान् मूलात्प्ररोहति यो हि मृत्युना हतः स पुनर्नोत्पद्यते, इत्या-
शङ्क्याह—जात इति । यदि तस्य पुनर्जन्म नाभ्युपेयते तर्हि कृत-
हान्यादिदोषः प्रसज्येत, तस्मात्तस्य पुनर्जन्मेतिसिद्धम् । एवं याज्ञ-
वल्क्येन प्रष्टे पुरुषस्य पुनः सर्जनकारणं ब्राह्मणैर्न ज्ञातम् । ने
तूष्णीं बभूवुः ॥ ६ ॥

तेषु तूष्णीं भूतेषु याज्ञवल्क्यः स्वयमेवाह-विज्ञानेति । परं ब्रह्मैव
मृज्जसर्जने कारणमित्यर्थः । सार्वज्ञाभावे सर्वसर्जनायोग इत्यत उक्तम् ।
विज्ञानमिति विज्ञानपूर्णम् । प्रयोजनापेक्षया सर्जनेऽपूर्णताप्रसङ्ग
इत्यत आनन्दोद्वेकादेव सर्जनमित्याशयेनोक्तमानन्दमिति । आनन्द-
पूर्णमित्यर्थः । न केवलं पूर्णविज्ञानानन्दं ब्रह्म किन्तु अधिकारियोग्य-
तानुसारेण पुरुषार्थप्रदञ्चेत्याह—रातिरिति । दातुः स्वोद्देशेन हवि
रादिदानुर्यजमानस्य रातिरिष्टः तद्विदः ब्रह्मविदः परायणं परमप्रियः
तिष्ठमानस्य—निष्ठावतः परायणं मुख्याश्रय इत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां

तृतीयाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकायां तृतीयोऽध्यायः ॥३॥

जनको ह वैदेह आसांचक्रे । अथ याज्ञवल्क्य आव-
ब्राज तं होवाच याज्ञवल्क्य किमर्थमचारीः पशूनिच्छन्नएव-
न्तानिति उभयमेव सम्प्राडिति होवाच ॥ १ ॥

जनको वैदेह आमांचक्रं आमनं कृतवान् मिहामन आधि-
 हृष्ट इति यावत् । अथानन्तरं याज्ञवल्क्यो जनहर्मपमावत्राज
 तं याज्ञवल्क्यं विधिवन्मम्पुज्यहोवांच जनकः किमिति हे याज्ञवल्क्य
 किमर्थमचारीः पर्यटनमकार्षीः किं पश्यान्निच्छन्ननु अन्तानिति अन्तो
 निश्चयः मूढस्य वस्तुनः प्रत्यगात्मादेरन्तान्निश्चयान् कर्तुमि-त्यर्थः ।
 एवमुक्तो याज्ञवल्क्यः हे सम्राट् सार्वभौम उभयमेव पश्चिच्छाग्वन्त-
 वचनञ्चेत्युभयमपि मम चरणे निमित्तमिन्द्रियवाच । उभयमेव
 नान्यदिति वा ॥ १ ॥

यत्ने कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेति । अब्रवीन्मे जित्वा
 शैलिनिर्वाग् वै ब्रह्मेति यथा मानृमान् पितृमानाचार्येवान्
 ब्रूयात्तथा तच्छैलिनिगब्रवीद्वाग् वै ब्रह्मेत्यवदतो हि
 किंस्यादिन्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठाम् : न मेऽब्रवीदिति ।
 एकशब्दा एतन्सम्प्राडिति स वै तो बृहि याज्ञवल्क्य वागेवा-
 यतनमाकाशः प्रतिष्ठा प्रज्ञेत्येतदुपासीत का प्रज्ञा याज्ञवल्क्य
 वागेव सम्पाडिति ।

यद्यएवन्तान् वक्तुमागतस्तर्हि वक्तव्यमिति राज्ञोक्ते स्वयमन्ये-
 ष्यो ज्ञानाधिकं मुक्तिमायनं वक्तुं ते तव कश्चिदाचार्यो यदब्रवीत्
 तत्तावद्वयं शृण्वामेत्याह याज्ञवल्क्यः । एवमुक्तो जनक आह ।
 अब्रवीदिति । शैलिनित्यापत्यं शैलितिः । जित्वा नामनः । वागेव
 ब्रह्मेति ब्रह्मप्रतीकतया वागुपास्येति स उक्तवानित्यर्थः । इतर आह ।
 यथेति । माता यस्यानुशामित्री स मानृमान् पिता यस्यानुशानकः स
 पितृमान् । आचार्यो यस्यानुशामकः स आचार्यवान् ।

होवाच । वाचा वै सम्राड् बन्धुः प्रज्ञायते ऋग्वेदो यजु-
 र्वेदः सामवेदऽथर्वीङ्गिरस इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः
 श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितम-
 यश्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतानि सार्वव

सम्राट् प्रज्ञायन्ते वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं वाग्ब्रह्माति
 सर्वाण्येनं भृतान्यभिरक्षन्ति .देवो भूत्वा देवानप्येति य
 एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्युषमं सहस्रं ददामीति होवाच
 जनको वैदेहः । स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नान-
 नुशिष्य हरेतेति ॥ २ ॥

पुरुषो यथा स्वशिष्याय ब्रूयात् । शैलिनिस्तुभ्यं वाग्वै ब्रह्मेत्यब्रवीदिति
 यत्तत्तथेत्यर्थः । वाग्वै ब्रह्मेत्यतन्मुनिरेवोपपादयति अबदत् इति अबदतो
 वाप्रहितस्य पिफलं स्यात् वचनक्रियायाएवासम्भवेनाध्ययनादिनित्य-
 कर्मानुष्ठानस्यैवासम्भवान् । हि यस्मादिति । तस्माद्वाग् ब्रह्मेति
 साधूक्तम् । परन्तु तस्यायतनं प्रतिष्ठां किमब्रवीत् । आयतनं शरीरम् ।
 प्रतिष्ठा त्रिध्वपि कालेध्वाश्रयः एतद्द्वयमपि शैलिनिः किमुक्तवान् ।
 एवमुक्तो जनको न मेऽब्रवीदित्याह । तं प्रति मुनिराह । एकपाद्वेति ।
 एकः पादो यस्य तदेकपात् । एतद्ब्रह्म वाग्रूपं ब्रह्मोपासनमपि त्रिभिः
 पादैः शून्यं न फलाय भवतीत्यर्थः एवमुक्तो राजाह । स इति
 हे याज्ञवल्क्य स वै सर्वब्राह्मणप्रभदाता त्वं नोऽस्माकं ब्रूहि । वाग्-
 पस्य ब्राह्मण आयतनादित्रयमिति शेषः स एवमुक्तो मुनिराह । वागे-
 वेति । वागधिष्ठात्र्यां देवतायामध्यस्यमानस्य ब्रह्मणो वागेवायतनं शरी-
 रमध्याकृत आकाशः प्रतिष्ठा परमव्योम वा प्रतिष्ठा कालत्रयेऽप्या-
 श्रयः । एतद्ब्रह्म ब्रह्मेत्युपासीत राजा पृच्छति का प्रज्ञेति ।
 यथा प्रतिष्ठांशो वाचोऽभिन्न एवं प्रज्ञा वाचोऽभिन्नेति प्रश्नः । धर्म-
 धर्भिणोरभेदाभिप्रायेणोत्तरमाह । वागेवेति । प्रज्ञाऽपि वाचोऽभिन्नेत्यर्थः
 तस्य प्रज्ञतामुपपादयति वाचेति । अयं बन्धुरिति वाचैव हि प्रज्ञायने ।
 को बन्धुरित्यत आह । ऋग्वेद इति । ऋग्वेदादीनामिष्टसाधनावबोधक-
 त्वाद्वन्धुत्वं विद्येत्यमिताक्षरं पञ्चरात्रमुच्यते । श्लोका इति मिताक्षरं
 पञ्चरात्रं । सूत्राणि ब्रह्मसूत्रादीनि । अनुव्याख्यानि वेदव्याख्यानानि
 विस्तररूपाणि बृहत्तर्कादीनि । व्याख्यानानि वेदव्याख्यानभूत-

ब्रह्मकर्तादीनि । इष्टं यजनं हुतं होमः । अशिनमन्नदानं पायिनं पेयदानं
 त्रयञ्च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि भूतानि वाचा वै प्रजायन्ते ।
 उपसंहरति । वाग्वा इति । अत इति । शेषः । अतः वाग्देवतायां
 ब्रह्मोपासनं कर्तव्यमित्यर्थः । एवमुपासरस्य फलमाह । नैनमिति ।
 यो देवत्वयोग्योऽधिकारी एवमायतनादिचतुष्टयमाहित्येन एतन्
 वाग्ब्रह्म विद्वानुपास्ते । एनमधिकारिणं वाक् ब्रह्मविद्या न जहानि
 स देवान् देवत्वमप्येति ततो देवो भूत्वा स्वोत्तमदेवेषु सायुज्यं प्राप्य
 देवान् क्रीडादिगुणसम्पन्नः आजानसिद्धदेवतान्तर्गतो भवतीत्यर्थः ।
 एवमुपदिष्टो राजा स्वयोग्यगुरुदक्षिणां प्रतिजज्ञे । ह्यमृषभमिति ।
 हस्तिना युक्तोऽप्यमो हस्त्यपभस्त सऽस्रसङ्ख्याकं ददामीति होवाच
 जनको वैदेहः । एवमुक्तः स याज्ञवल्क्यो होवाच किं । अननुशिष्य-
 म्योपदेष्टव्यं सर्वमनुपदिश्य नाहरेत् गुरुदक्षिणां न गृह्णीयादिति मे
 पिताऽमन्यत । अतो नाहं समग्रमनुपदिश्य गृह्णामीतिभावः । एव
 मुत्तरखण्डपञ्चकेऽप्युत्तरयोजना ॥ २ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छ्रएवामेत्यब्रवीन्म उदङ्कः
 शोल्वायनः प्राणो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमाना-
 चार्यवान् ब्रूयात्तथा तच्छोल्वायनोऽब्रवीत् प्राणो वै ब्रह्मे-
 त्यप्राणतो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां
 न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्सम्राडिति स वै नोब्रूहि याज्ञव-
 ल्क्य प्राण एवायतनमोकाशः प्रतिष्ठा प्रियमित्येनदुपासीत
 काप्रियता याज्ञवल्क्य प्राण एव सम्राडिति होवाच प्राणस्य
 वै सम्राट् कामायायाज्यं याजयत्यप्रतिगृह्यस्य प्रतिगृह्णात्यपि
 तत्र वधाशङ्कं भवति यां दिशमेति प्राणस्यैव सम्राट् कामाय
 प्राणो वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं प्राणो जहाति सर्वाण्येनं
 भूतान्यभिरक्षन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वाने-

तदुदास्ते हस्त्युपभं महस्रं ददामिति होवाच जनको वै.
देहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य
हरेतेति ॥ ३ ॥

शुल्वायनस्यापत्यं शोल्वायनः । उदङ्क्लेनामनः । प्राणः ब्र-
ह्मणि वै प्रभिद्धमित्यब्रवीत् । अप्राणतः प्राणशून्यस्य किं स्यात् चेष्टा-
दिमर्थप्रवृत्तिविलोपापत्तेः । प्राण एव प्राणापानादिरूपो वायुरे-
वायतनं स्थानम् । एतन् प्राणात्मकं ब्रह्म प्रियमित्युपासीत तस्य
प्रियत्वमुपपादयति । प्राणस्यैवेति । प्राणस्यैव कामाय सम्प्रीत्यै भोजनं
भवेन् तादृशभोजनार्थमेवाज्ञोऽपि जनः प्राणस्य कामायेच्छयैवायाज्यं
यजनायोग्यं शूद्रादिकमपि याजयति अप्रतिगृह्यस्याप्रतिग्राह्यमपि
प्रतिगृह्णाति । यस्मान् प्रतिग्रहो न ग्राह्यस्तस्य सकाशादिति वा । चो-
र्यत्र करोति तदर्थं यां दिशमेति तत्र वधाशङ्कं वधविषयाशङ्काभव-
तीत्यर्थः । एनमुपासकं प्राणो न जहानि । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ॥ ३ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत् तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे वकुर्वा-
र्णश्चक्षुर्वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूया-
त्तथा तद्वाणोऽब्रवीच्चक्षुर्वै ब्रह्मेत्यपश्यतो हि किं स्था-
दित्यब्रवीत्तु ते तस्यापतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपा-
द्वा एतत्समाडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनं
प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्समाडिति स वै नो
ब्रूहि याज्ञवल्क्य चक्षुरेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा सत्यमित्येन-
दुपासीत का सत्यता याज्ञवल्क्य चक्षुरेव समाडिति होवाच
चक्षुषा वै समाट् पश्यन्तमाहुरद्राक्षीरिति स आहाद्राक्ष-
मिति तत्सत्यं भवति चक्षुर्वै समाट् परमं ब्रह्म नैनं चक्षुर्ज-

हाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिरक्षन्ति देवा भूत्वा देवानप्येति
 य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच
 जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननु-
 शिष्य हरतेति ॥ ४ ॥

वर्कुरिति नामतः । वृषणस्यापत्यं वार्षणः चक्षुर्वै ब्रह्मेत्या-
 दियोर्वेवता चक्षुष्युपनिषन्त्यं । यस्माच्छ्रोत्रेण श्रुतमनृतमपि स्या-
 त्तु चक्षुषा दृष्टम् । तस्माद्वै सम्राट् पश्यन्तमादुरडाक्षीम्बं हस्ति-
 तमिति स चेदज्ञमित्याह—सत्यमेव भवति । यस्म्वन्यो ब्रूया
 दहमश्रौषमिति । तद्व्यभिचरति यत्तु चक्षुषा दृष्टं तदव्यभिचारि-
 त्वात् सत्यमेव भवति ॥ ४ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे गर्दभी पीता-
 भारद्वाजः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति । यथा मातृमान् पितृमाना-
 चार्यवान् ब्रूयात्तथा तद्भारद्वाजोऽब्रवीच्छ्रोत्रं वै ब्रह्मेत्य-
 शृण्वतादि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां
 न मेऽब्रवीदित्येकपाढा एतत्समाडिति स वै नो ब्रूहि याज्ञ-
 वल्क्य श्रोत्रमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठाऽनन्त इत्येनदुपासीत
 काऽनन्तता याज्ञवल्क्य दिश एव समाडिति होवाच तस्मान्
 समाडापि यां काश्च दिशं गच्छति नेवास्यन्तं गच्छत्यनन्तादि
 दिशो दिशो वा समाट् श्रोत्रं श्रोत्रं वै समाट् परमं ब्रह्म
 ननं श्रोत्रं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिरक्षन्ति देवा भूत्वा
 देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यृषभं सहस्रं ददा-
 मीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता
 मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरतेति ॥ ४ ॥

गर्दभीविपीत इति नामतो भारद्वाजो गोत्रतः श्रोत्रं वै ब्रह्मेति श्रोत्रे दिग्देवताजन्य इत्येनदुपासीत काऽनन्तता श्रोत्रस्य । दिश एव श्रोत्रस्यानन्त्यं यस्मात्तस्मा द्वै सम्राट् वै प्राचीमुदीचीं यां काश्चिदपि दिशं गच्छति नैवास्याअन्तं गच्छति कश्चिदपि अतोऽनन्ता हि दिशः दिशो वा सम्राट् श्रोत्रम् । तस्मादिगानन्त्यम् ॥ ५ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे सत्यकामो जावालो मनो वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान् ब्रूयात्तथा जावालोऽब्रवीन्मनो वै ब्रह्मेत्यमनसो हि किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्यायतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येपाद्वा एतत्सम्राडिति होवाच स वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य मनएवायतन-
माकाशः प्रतिष्ठाऽनन्दइत्येनदुपासीत काऽऽनन्दता याज्ञ-
वल्क्य मन एव सम्राडिति होवाच मनसा वै सम्राट् स्त्रिय-
मभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपः पुत्रो जायते स आनन्दो मनो
वै सम्राट् परमं ब्रह्म नैनं मनो जहाति सर्वाण्येनं भूतान्य-
भिरक्षन्ति देवोभूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेनदुपास्ते
हस्त्यृषभं सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः सहोवाच
याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्य हरतेति ॥ ६ ॥

सत्यकाम इतिनामतो जवालायाअपत्यं जावालः स्त्रिय-
मभिकामयमानोऽभिहार्यते प्रार्थयत इत्यर्थः । तस्माद्यांस्त्रियमभि-
कामयमानोऽभिहार्यते तस्यां प्रतिरूपोऽनुरूपः पुत्रो जायते स
आनन्दहेतुः पुत्रः स येन मनसा निवर्त्यते तन्मन आनन्दः ॥ ६ ॥

यदेव ते कश्चिदब्रवीत्तच्छृण्वामेत्यब्रवीन्मे विदग्धः शाक-
ल्यो हृदयं वै ब्रह्मेति यथा मातृमान् पितृमानाचार्यवान्
ब्रूयात्तथा तच्छाकल्योऽब्रवीदयं वै ब्रह्मेद्धृत्यहृदयस्य हि

किं स्यादित्यब्रवीत्तु ते तस्याऽऽयतनं प्रतिष्ठां न मेऽब्रवीदित्येकपाद्वा एतत्समूहिति म वै नो ब्रूहि याज्ञवल्क्य हृदयमेवायतनमाकाशः प्रतिष्ठा स्थितिर्गित्येतदुपासीत का स्थितता याज्ञवल्क्य हृदयमेव समूहिति होवाच हृदये समूह् सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठा हृदये होव समूह् सर्वाणि भूतानि प्रतिष्ठितानि भवन्ति हृदयं वै समूह् परमं ब्रह्म नैनं हृदयं जहाति सर्वाण्येनं भूतान्यभिरक्षन्ति देवो भूत्वा देवानप्येति य एवं विद्वानेतदुपास्ते हस्त्यर्पभं सहम् ददामीति होवाच जनको वैदेहः स होवाच याज्ञवल्क्यः पिता मेऽमन्यत नाननुशिष्यं हरंतिति ॥ ७ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

विदधो नामतः । शकलस्यापत्यं शाकल्यः । हृदयमेव हृदयगतं हृदयनामकं हृदये सर्वत्र व्याप्तं प्रादेशपरिमितं हृत्कर्णिका-मूलगतं अङ्गुष्ठाग्रप्रमाणकं हृत्कर्णिकाग्रगतमङ्गुष्ठमात्रपरिमितं चेति भगवद्रूपत्रयमेव स्थितिहेतुरित्यर्थः । आद्यस्य हृदयनामकस्य स्थितिहेतुत्वमुपपादयति--हृदयं वा इति । हे समूह् हृदयं वै हृद्गतं हृदयनामकं हृदये सर्वशो व्याप्तं प्रादेशपरिमितं भगवद्रूपं सर्वेषां भूतानामायतनं स्थानं वै = प्रमिद्धमित्यर्थः । द्वितीयतृतीयरूपयोः स्थितिहेतुत्वमुपपादयति--हृदयं वै इति । हृदयं हृदयनामकं कर्णिकामूलगतं कर्णिकाग्रगतं श्रीभगवद्रूपं सर्वेषां भूतानां प्रतिष्ठाधारकं सर्वदा उपसृष्टौ चैवेति शेषः । तदुपपादयति--हृदयं होवेति । एतन् = उपासकं हृदयस्य हृदयनामकं भगवद्रूपं न जहातीत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्प्रकाशिकाटीकायां चतुर्थाध्यायस्य

प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

जनको ह वैदेहः कूर्वादिपावमर्पणनुवाच नमस्तेऽस्तु
 याज्ञवल्क्यानु मा शार्ध्नीति स होवाच यथा वै सम्राट् महान्त-
 मधानमेष्यन् रथं वा नावं वा समाददीतयमर्पयतामिरूप-
 निपद्भिः समाहितात्माऽस्येवं वृन्दारक आढ्यः सन्नधीत-
 वेद उत्कोपनिषत्क इतो विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति नाहं
 तद्भगवान् वेद यत्र गमिष्यामीत्यथ वै तेऽहं तद्वक्ष्यामि यत्र
 गमिष्यसीत ब्रवीतु भगवानिति ॥ १ ॥

जनको वैदेहः स्वयोग्यं ज्ञानं श्रोतुं कूर्वादिहासनादवच्छोपा-
 वमर्पणं गुरुरूपदसनं कुर्वन् कृत्वेति यावत् उवाच । हे याज्ञवल्क्य ते
 नमोऽस्तु मा मां अनुशाधि मोक्षानुकूल्यन शिष्य । एवमुक्तो याज्ञ-
 वल्क्य इतरसाधनसामग्रीसम्पत्तिमतोऽपि यत्स्वात्मना मुक्तैः प्राप्यं
 तदुपासनयैव मुक्तिर्भवतीति भावेनेतरसामग्र्यनुवादपूर्वकं प्राप्यं
 पृच्छति सहोवाचेत्यादिना—हे सम्राट् यथा कश्चित् त्वदृशः सम्राट्
 राजा महान्तमध्वानं मार्गं स्थले जले वैष्यन् यथाक्रमं रथं नावं
 वा समाददीत । एवं त्वमेताभिः पूर्वोक्ताभिः वाग्वैब्रह्मेत्यादिभि-
 रुपनिपद्भिः समाहितात्मा स्वस्थमना असि । अनेनान्तःकरणशुद्धि-
 रुक्ता । वैराग्यं सूचयन् विशेषणान्तरमाह—एवमिति । एवं दृश्यमान
 प्रकारेण वृन्दारकः भृत्यादिवृन्दैः प्राप्यतमः । आढयः धनी सन्नपि ।
 अधीतवेदः । अधीतो वेदो येन त्वमधीतवेद उत्कोपनिषत्कः=व्या-
 ख्यातोपनिषत्कस्त्वमितः संसाराद्विमुच्यमानः क्व गमिष्यसीति ।
 अहं यत्र गमिष्यामीति तत्प्रमेयं न वेदेति राज्ञोक्ते मुनिराह—अथेति ।
 त्वं यत्र गमिष्यसि तत्प्राप्यमहं ते तव वक्ष्यामीति, एवमुक्तः स राज्ञो-
 वाच ब्रवीतु भवानिति ॥ १ ॥

इन्द्रो ह वै नामैष योऽयं दक्षिणेक्षन्पुरुषस्तं वा एत-
 मिन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेणैव परोक्षप्रिया इव
 हि देवाः प्रत्यक्षद्विषः ॥ २ ॥

योऽयं प्रसिद्धः सर्वेषां दक्षिणेऽक्षन् दक्षिणेऽक्षिणि विद्यमानः पुरुषो दीप्तत्वादिन्धोनाम एष मुक्तौ राजभिः प्राप्य । अत एव तद्धृदिस्थ-
उपास्यः । तं वा एतं पुरुषं दीप्तिगुणत्वात्प्रत्यक्षं नामास्येन्ध इति
तमिन्धं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । यस्मात् परोक्षप्रिया इव हि
देवाः प्रत्यक्षद्विषः । प्रत्यक्षनामग्रहणं द्विषन्ति ॥ २ ॥

अथैतद्वामेऽक्षिणि पुरुषरूपमेवास्य पत्नी विराट् तयोरेष
संस्तावो य एषोऽन्तर्हृदय आकाशोऽर्थेनयोरेतदन्नं य-
एषोऽन्तर्हृदये लोहितपिण्डोऽर्थेनयोरेतत् प्रावरणं यदेतदन्त-
र्हृदये जालकमिवार्थेनयोरेषा सृतिः सञ्चरणी सैषा हृदया-
दूर्ध्वा नाड्युच्चरति यथा केशः सहस्रधा भिन्न एवमस्यैता हिता
नाम नाड्योऽन्तर्हृदये प्रतिष्ठिता भवन्त्येताभिर्वा एतदा-
सूवदासूवति तस्मादेष परिविविक्ताहारतर इवैव भवत्यस्मा-
च्छरीरादात्मनः ॥ ३ ॥

एतदक्षिणाक्षिस्थितमेव पुरुषरूपं वामेऽक्षिणि स्थितं एषा
प्रसिद्धा विराट् नाम्नी श्रीः अस्याक्षिस्थपरमात्मनः पत्नी । एष-
तयोरिन्द्रविराजोः संस्तावः सम्भूय यत्र संस्तवं कुर्वति अन्योन्यं
स एष संस्तावः कोऽसौ य एषोन्तर्हृदयकमलमध्य आकाशः ।
एतत्सर्वं उयोतिरधिकरणे व्यासाचार्यैरुक्तम् । अथ एष प्रसिद्धोन्त-
र्हृदयेन्तःस्थितो लोहितपिण्डे हृत्कमलरूप एतदेनयोः पूर्वोक्तयो-
रन्नं तत्र स्थित्वा ताभ्यामन्नादनात् । अथ यदेतत्प्रसिद्धं हृदयेऽ-
न्तर्जालकमिव सृगिव वर्त्तमानं वपारूपमेतदेनयोः पूर्वोक्तयोः प्रावरणम् ।
अथ येषां प्रसिद्धा हृदयादूर्ध्वा परिवर्त्तमाना नाडी उच्चरति एषा
सा (एनयोः) पूर्वोक्तयोः सञ्चरणी सञ्चरणहेतुभूता सृतिमार्गः ।
तस्याः परिमाणमिदमुच्यते—यथा लोकं केशः सहस्रधा भिन्नोऽत्यन्त-
मूलो भवत्येवं सूक्ष्मा अस्य देहस्य सम्बन्धिन्यो हिता नाम हिता
इत्येवं ख्याता नाड्यः सहस्रधा भिन्ना अस्य जीवस्य हृदयेन्त-

प्राणमना भवन्ति यस्माद्धेतो रक्षिणाक्षिस्थः पुरुषो विप्रहगुणा-
 शिष्यशीयमानतयेष्टो भवति तस्मादेवाम्माच्छरीरभूताऽजीवात्मनो
 रक्षिणाक्षिस्थ एष पुरुषः प्राणवित्ताहारतर इवैव भवति । अतिप्रकृष्टा-
 मवदमृतवदिति यावत् । तद्भोग्यो भवतीत्यर्थः ॥३॥

तस्य प्राची दिक् प्राञ्चः प्राणा दक्षिणा दिग्दक्षिणे
 प्राणाः प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणा उदीची दिग्दक्षः
 प्राणा ऊर्ध्वा दिग्गूर्ध्वाः प्राणा अवाची दिग्वाञ्चः प्राणाः
 सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः स एष नेतिनेत्यात्मःऽगृह्यो न हि
 गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो न हि सृज्यतेऽसितो न
 व्यथते न रिष्यत्यभयं वै जनकः प्राप्तोऽसीति होवाच याज्ञ-
 बल्क्यः, स होवाच जनको वैदेहोऽभयं त्वा गच्छताद्या-
 बल्क्य यो नो भगवन्नभयं वेदयसे नमस्तेऽस्त्वमे विदेहः
 अयमहमस्मि ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२

दक्षिणाक्षिस्थस्य परमात्मनः प्रकारान्तरेणापि शरीरगतप्रत्य-
 गात्मवैलक्षण्यं द्रढयति - तस्य प्राचीत्यादिना । तस्य प्रत्यगात्मनः
 प्राची दिक् प्राञ्चः प्राग्गताः प्राणाः तथा दक्षिणा दिग् दक्षिणे
 प्राणाः । तथा प्रतीची दिक् प्रत्यञ्चः प्राणाः । उदीची दिक् उदञ्चः
 प्राणाः ऊर्ध्वा दिग्गूर्ध्वाः प्राणाः अवाची दिक् अवाञ्चः प्राणाः
 सर्वा दिशः सर्वे प्राणाः । एवं प्रत्यगात्मनो रूपमुक्तवैतद्वैलक्षण्यमाह -
 स एष नेतीति । स एष दक्षिणाक्षिस्थितः पुरुष इन्द्रियाद्यग्राह्यत्वविव-
 रणशून्यत्व - निर्लेपत्वशोकमृत्युरहितत्वान्नेतिनेतीति श्रुतिष्वितरविल-
 क्षणत्वेन निर्दिष्टमित्यर्थः ॥ तादृशमुपास्त्वाभयं परमात्मानं प्राप्तो-
 ऽमि वृतवानसि । उपासनोपकरणवत्त्वात् । प्राप्तोऽसीति । आशंसायां
 भूतवच्च । पा० सू० । ३ । ३ । १३२ ॥

इति क्तप्रत्ययः । इति याज्ञवल्क्यो जनकमुवाचेत्यर्थः । स जनक-
वैदेह उवाच हे भगवन् याज्ञवल्क्य यस्त्वं प्रसन्नः सन् नः अस्मान्
यदभयं गच्छताम् तन् तव तृप्तिहेतुरस्तु नान्यद्वयं प्रत्युपकर्तुं शक्नुम
इति यावन् तत्तुभ्यं नमोऽस्तु । अन्यत्किं देयम् । इमे मदीयन्वेत
प्रसिद्धा विदेहा विदेहदेशास्तव यथेष्टं भोगाय सन्तु । अयं त्वयोपदिष्ट
मे दामोऽस्मि । मां राज्यञ्च यथेष्टं प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्त्वप्रकाशिका टीकायां चतुर्थाध्यायस्य
द्वितीयं कूर्चब्राह्मणम् ॥ २ ॥

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स मे ऽनेन वादिष्य
इत्यथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्यश्चाग्निहोत्रे समृदाते
तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ मह कामप्रभमेव वव्रे तं द्वास्मै
ददौ तं ह सम्राडेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम स च गच्छन्नेवं मेने
चिन्तितवान्नवादिष्ये किञ्चिदपि राज्ञे । गमनप्रयोजनन्तु योगक्षेमार्थम् ।
न वादिष्य इत्येवं सङ्कलपोऽपि याज्ञवल्क्यो यजनकः पृष्टवान्ननप्रति-
पदे तत्र को हेतुः सङ्कल्पितस्यान्यथाकरण इत्यत्राख्यायिकामाचष्टे ॥
पूर्वत्र जनकयाज्ञवल्क्ययोः । अग्नि होत्रविषये यद्यादा समृदाते सग्वदं
कृतवन्तौ तदा राज्ञोऽग्निहोत्रविषयमतिविशदं ज्ञानमुपलभ्य सन्तुष्टौ ह
याज्ञवल्क्यस्तस्मै राज्ञे वरं ददौ । स राजा कामप्रभमेवैच्छाप्रभमेव
वरं वव्रे नन्वैश्वर्यादिकं हेत्याधर्ये । यशस्मादेवं पूर्वं जनकाय
कामप्रभवरं ददौ याज्ञवल्क्योथ ह तस्मादेव जनकं प्राणि याज्ञवल्क्य
गम्यादकामुको जगामेत्यर्थः । तेन वरदानसामर्थ्यनाचिख्यामुपपि याज्ञ
वल्क्यं तूष्णीं स्थितमपि सम्राडेव जनकः पूर्वं पप्रच्छः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्य किंज्याति रयं पुरुष इति । आदित्यज्योतिः
सम्राडिति होवाचाऽऽदित्यनैवायं ज्यातिपाऽऽस्ते पच्यते कर्मे
कुरुते विपन्नेतीत्येवमेवेताद्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

किमिति याज्ञवल्क्य । अयं पुरुषः संसारी किं ज्योतिः य-
स्मासौ किं ज्योतिरिति । अस्य पुरुषस्य प्रवृत्त्यादित्यापारे स्वयमसम-
र्थत्वेन किञ्चित्ज्योतिरपेक्षितं तत्किमित्यर्थः एवं पृष्टो याज्ञवल्क्यो
ह सम्प्राडयं पुरुषः । आदित्य एव ज्योतिर्यस्यासावादित्यज्योतिरि-
त्युवाच—आदित्यस्य ज्योतिष्मन्वोपपादयति । आदित्येनैवेति ।
यस्मादयं पुरुष आदित्येनैव ज्योतिषाऽऽस्ते तिष्ठति उपविशति वा
पल्यते प्रामादिकं प्रति गच्छति तत्र कर्म कुरुते विपल्येति पुनः
प्रत्यावर्त्तते तस्मादयमादित्यज्योतिरित्यर्थः । एवं याज्ञवल्क्योक्तं
राजाङ्गीकृतवानित्याह—एवमेवेति । हे याज्ञवल्क्यैतत्त्वयोक्तमेव ॥ २ ॥

अस्तमितआदित्ये याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं पुरुष
इति चन्द्रमा एवास्यज्योतिर्भवतीति चन्द्रमसैवायं ज्योति-
षाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञ-
वल्क्य ॥ ३ ॥

तथापि आदित्यास्तमयेऽपि पुंप्रवृत्तिदर्शनादादित्येऽस्तमिते
सत्ययं पुरुषः किं ज्योतिरेवादित्यस्यास्तमयान् पुंप्रवृत्तिहेतुभूतं
ज्योतिः किमेव स्यादित्यर्थः अस्य पुरुषस्यादित्यास्तमयकाले चन्द्रमा
एव ज्योतिर्भवति । तदेवोपपादयति । चन्द्रमसैवेति । रात्रौ बाह्य-
ज्योतिःपु चन्द्रस्य प्राधान्यापेक्षयावधारणम् ॥ ३ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते किं
ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यग्निरेवास्य ज्योतिर्भवतीत्यग्निनैवा-
यं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्यते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमे-
वैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

आदित्यचन्द्रमसोरुभयोरप्यस्तमयेऽपि कृष्णपक्षरात्रौ पुंप्रवृ-
त्तिदर्शनात्तद्वेतुभूतं ज्योतिः पृच्छति । अस्तमित इति ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति वागेवास्य ज्योतिर्भवति वाचैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्यते कर्म कुरुते विपल्येतीति तस्माद्वै समाडपि यत्र स्वः पाणिर्न विज्ञायतेऽथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

आदित्यचन्द्राग्नीनामभावेऽप्यन्धकारे पुंप्रवृत्तिदर्शनात्पृच्छति अस्तमित इति । वागेवेत्यनेन शब्दो गृह्यते नोन्द्रियं शब्दस्य ज्योतिष्मप्रसिद्धं कथमुच्यत इत्यतः तदनुभवारुढं करोति । तस्मादिति हे सम्राट् तस्माद्वै तस्मादेव वाचोऽपि ज्योतिष्ठादेव यत्र यदादित्ये चन्द्रान्यभावकाले स्वः स्वकीयोऽपि पाणिर्हस्तोऽपि न विज्ञायते विस्पष्टं न दृश्यते अथ तदा बाह्यज्योतिषोऽभावेन प्रवृत्तिनिरोधे यत्र यस्मिन् प्रदेशे वाक् शब्द उच्चरति तत्र तं प्रदेशं प्रति उपन्येत्येवोपगच्छत्येव । अन्यथा तन्न स्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तःवायं वाचि किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इत्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यात्मनैवायं ज्योतिषाऽऽस्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ६ ॥

आदित्यचन्द्राग्निवाचामभावेऽपि सुपुण्यादौ प्रवृत्तिदर्शनात्तत्र किं ज्योतिरिति पृच्छति । अस्तमित इति । आत्मैव स्थितिगमनादिहेतुभूतः प्रकाशको भवति ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः मनुभौ लोकावनु सञ्चरति ध्यायतीव लेलायतीव स हि स्वप्नोभूत्वेमं लोकमतिक्रामति मृत्योरूपाणि ॥ ७ ॥

देहोन्द्रयाः विवेकनाम्नः प्रगितिं दृश्यति—कथम
 इति । देहोन्द्रयादभ्यो विवेकनाम्नमाह—योऽयमिति यो-
 विज्ञानपूर्णाः प्राणेषु इन्द्रियेष्वनः हृद्यन्तश्च वर्तमानः ज्योति
 र्देह्यादिशोभनेन प्रवृत्तिहेतुः पुरुषः अयमेवान्मन्यर्थः ।
 अत्र विज्ञानमय इति प्राचुर्यार्थमयटाऽऽत्मनो ज्ञानव्यतिरेक उक्तः
 प्राणेष्विति सप्रमीनिर्देशादिन्द्रियव्यतिरेकोऽपि सिद्धः । अत्र ज्योति-
 रशब्दादात्मनो विज्ञानमयत्वोक्त्या धर्मभूतज्ञानद्वारा भामकव-
 मादित्यादीनामिव प्रभाद्वारा ज्योतिष्प्रमिति भावः ॥ परमात्मा
 यत्कर्तृकोऽपि जीवः । अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते ।
 गी० । ३ । २३ ॥ इत्युक्तीत्या समानः सन् स्वातन्त्र्याभिमानयुक्तः सन्
 गोपूरधारीव ध्यायतीव लेलायतीव स्वतन्त्रः कर्त्तृबोधो लोकौ मञ्च-
 रतीत्यर्थः लेलायति चरतीवेत्यनेन कर्त्तृत्वं परमात्मायत्तमौपाधि-
 कञ्चेत्यपि दर्शितम् । नत्वाध्यायतीव लेलायतीवेतीवशब्दप्रयोगा-
 दात्मनः कर्त्तृत्वमनुपपन्नमिति वाच्यम् कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वादित्यधि-
 करणे साहचर्याभिमतमकर्त्तृत्वमात्मनः पूर्वपक्षीकृत्य कर्त्तृत्वस्य परैः
 सिद्धान्तितत्वात् । स हि जीवः स्वप्रावस्थो भूत्वा स्वप्ने व्याघ्रादि-
 शरीरगोभृत्वेत्यर्थः । इमं लोकं परिदृश्यमानं जाग्रत्प्रपञ्चं मृत्योः
 संसारस्य रूपाणि दुःखरूपाणीतियावन् । तादृशानि मानुषदीनि
 शरीराणि अतिक्रामति न पश्यतीति यावन् ततश्च स्वप्ने जाग्रदशा-
 वर्त्तिदेहानुपलम्भादेहान्तरपरिग्रहदर्शनाच्च देह व्यतिरेकः प्रदर्शितो
 भवतीति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः
 पाप्मभिः संसृज्यते स उत्क्रामन् त्रियमाणः पाप्मानो
 विजहाति ॥ ८ ॥

प्रत्यगात्मनो नित्यत्वेन जायमानत्वमनुपपन्नमित्यत आह
 शरीरमभिसम्पद्यमान इति । शरीरसम्बन्ध एव जननमित्यर्थः शरीर-

मभिसम्पद्यमानः सन् पाप्माभिः संसृज्यते मन्त्रद्वो भवति स जीवो
त्रि-माणस्तस्यैव व्याख्यानमुत्क्रामन् मुक्तिं गच्छन् सन् पाप्मानो
जहातीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवत इदञ्च
परलोकस्थानञ्च सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानं तस्मिन्सन्ध्ये
स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदञ्च परलोकस्थानञ्च ।
अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममाक्रम्यो
भयान् पाप्मानानन्दान् पश्यति स यत्र प्रस्वपित्यस्य
लोकस्य सर्वावतोमात्राभपादाय स्वयं विहृत्य स्वयं निर्माय
स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपित्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योति-
र्भवति ॥ ९ ॥

तस्यैतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः के ते । इदञ्च यन्प्रति-
पन्नं वर्तमानं जन्म शरीरेन्द्रियविषयवेदनावशिष्टं स्थानं प्रत्यक्षतोऽ-
नुभूयमानम् । परलोकस्थानं तच्च शरीरादिवियोगोत्तरकालानुभाव्यम् ।
मन्थौ भवं सन्ध्यम् स्वप्नरूपस्थानन्तु स्थानद्वयानुभवयोग्यवान्
सन्ध्यं तृतीयं स्थानं भवति । जाग्रत्पुरुषस्त्वममेव लोकं पश्यति स्व-
प्रावस्थन्तु कदाचिदिदं लोकं पश्यति कदाचित्परलोकं मर्गनरका-
दिकं पश्यति । अतः स्थानद्वयदर्शनयोग्या विलक्षणं स्वप्रावस्था ।
अमुमेवार्थं प्रपञ्चयति । तस्मिन्नित्यादिना । कथं पुनः स्वप्ने स्थित
मननुभौ लोकौ पश्यति । किमाश्रयः केन विधिनेत्यत आह—अथ
यथाक्रम इति । आक्रमत्यनेनेत्याक्रम आश्रयः पुण्यपापरूपः । या-
दृक् पुण्यपापरूपपाक्रमविशिष्टः सन् परलोके सुखदुःखे अन्तु
भवति । एवमेव पुण्यपापफलक्षणमाक्रममाक्रम्य स्वप्ने प्रति
कृताननुकृतांशोभयविधान् पदार्थान् पश्यति ततश्च स्वप्ने परिदृश्य-
मानमेतद्देवानि रित्कदेवभोग्यं पुण्यपापार्जितं परलोकस्थानमेवेत्यर्थः ।

तन् स्वप्ने परतोऽवत्पुण्यपापादिवशेन पदार्थमृष्टायान्मनः
 स्थानं स्वयंज्योतिषं पुनोऽभ्युपगमन्तव्यामिन्द्रियाणां प्रकाशकानां सर्वदा
 सत्त्वादियाशङ्कस्याह स यत्रेति । स आत्मा यत्र गदा प्रस्वपति ।
 कथं प्रस्वपतीयत आह । अस्येति । अस्य लोकस्य जनस्य सर्वावनः
 सर्वाविपरज्ञानानि मात्रामेन्द्रियशक्तिद्वादाय स्वयं विहृत्य जीवं बाह्य-
 व्यापाररहितं कृत्वा स्वयमेव निर्माय स्वप्नपदार्थान् रथादीनुत्पाद्य
 स्वेन स्वकीयेन स्वरूपभूतेन वाभासा बाह्यप्रकाशेन स्वेन ज्योतिषा
 अन्तरप्रकाशेन प्रस्वपिति जीवं प्रस्वापयति । अत्रास्मिन् प्रस्वापकाले ।
 अयं पुरुष स्वयमेव विशेषतोऽज्योतिर्भवति ॥ ६ ॥

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवन्त्यथ रथान् रथ-
 योगान् पथः सृजते न तत्राऽऽनन्दा मुदः प्रमुदो भवन्त्यथा-
 ऽऽनन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते न तत्र वैशान्ताः पुष्करिण्यः
 स्रवन्त्यो भवन्त्यथ वैशान्ताः पुष्करिणीः स्रवन्तीः सृजते स
 हि कर्ता ॥ १० ॥

यदुक्तं स्वप्ने स्वयंज्योतिरात्माऽऽस्ते कर्म कुरुते इति तन्नोपपद्यते
 आसनगमनादिक्रियायाः सत्त्वायोगादित्याशङ्क्याह । न तत्रेति । तत्र
 स्वप्नावस्थायां रथाः प्रसिद्धाः न भवन्ति पूर्वं न स्थिताः रथयोगाः रथै-
 र्युज्यन्ते इतिरथयोगा अश्वादयो न भवन्ति पुरा न स्थिताः पन्थानो-
 मार्गाः पूर्वं न स्थिताः किन्तु अथ तदैव स आत्मा परमात्मा तत्तत्कर्मा-
 नुसारेण रथान्नथयोगान् पथः सृजते । अनुकूलदर्शनजन्या प्रीति-
 रानन्दः । स्वकीयबुद्धिजा प्रीतिर्मुत् विनियोगजा प्रीतिः प्रमुत् । वैशान्ताः
 पल्वलानि पुष्करिण्यो वाप्यः स्रवन्त्यो नद्यः न केवलमेतावत् स पर-
 मात्मा सर्वस्य कर्ता हि प्रमाणप्रसिद्धम् । सकलप्रपञ्चनाटकसूत्रधारः
 सर्वेश्वरः खलु तत्र कर्ता स किंवा कर्तुं न शक्नुयादितिहि शब्दाभि-
 प्रायः । नच सहीत्यनेन स यत्र प्रस्वपितीति प्राक्प्रस्तुतो जीव एव
 परामृश्यतामिति वाच्यम् । सन्ध्यधिकरणे तस्य निरस्तत्वात् । तथाहि
 सन्ध्ये सृष्टिराह हि । ब्र० सू० ३ । २ । १ ॥

किं जीवकर्तृकेयं सृष्टिः । उतेश्वकर्तृकेति । जीवकर्तृके
प्राप्तम् । कुतः मन्ध्ये स्वप्नस्थाने हि यतः सृजते स हि कर्तेति श्रुतिगद ।
स्वप्नदशो जीवस्यैव तत्र प्रतीयमानत्वान् निमित्तारं चैकं पुत्रादयश्च ।
ब्र० सू० ३ । २ । २ ॥

“य एष मुतेषु जागर्ति कामं कामं पुरुषो निर्मिमाणः” कठ०
५ । ८ । कामाजां सृष्टा जीवो ह्याम्नायते कामास्तत्र पुत्रादयोऽनः जीव-
एवात्रकर्तृत्वेनाभिधीयते द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षे प्राप्त उच्यते ।
मायामात्रन्तु कार्त्स्न्येनानाभव्यक्तस्वरूपत्वान् ब्र० सू० ३ । २ । ३ ॥

तुशब्दः पक्षव्यावृत्त्यर्थे सर्वेश्वर एव तत्र कर्ता न जीवः कुतो
यतो मयःमात्रम् । आश्चर्यरूपा हि स्वप्नसृष्टिः नित्याविर्भूतसत्यसङ्-
कल्पत्वादिगुणवत् एवोपपद्यते जीवस्य सत्यसङ्कल्पादिमत्त्वेऽपि तस्य-
सर्वेश्वरसङ्कल्पादनादिकर्मपरम्परारूपाविद्याया देहाचित्प्रकृतियोगा --
ध्याश्च तिरोहितत्वान् । तिरोधायकत्वे च स्वप्नदशायामप्यभिव्यक्तम-
भवान् परमेश्वरस्य स्वप्नसृष्टिकर्तृत्व एव च रथादिमृष्टयुत्पत्त्यनन्तरं
स हि कर्तेति हेतूपन्यासः सङ्गच्छते मूचकश्च श्रुतेराचक्षते तद्विदः ।
३ । २ । ४ । यदा कर्मेषु काम्येषु स्त्रियं स्वप्नेषु पश्यति । समृद्धिं तत्र जानी-
यानस्मिन् स्वप्निदर्शने । छा० ५ । २ । ६ । स्वप्ने पुरुषं कृष्णं कृष्ण-
दन्तं च पश्यति स एनं हन्ति । ऐ० आर० ३ । २ । ४ । १७ इति श्रुतेः ।
आचक्षते च स्वप्नाध्यायविदः तथाच यदीयं स्वप्नसृष्टिः जीवकर्तृका
नहि शुभमूचकानेव सृष्ट्वा पश्येन्नाशुभमूचकानतो न जीवकर्तृकेयं सृष्टि-
मित्युभयलिङ्गभादे स्थितम् ॥ १० ॥

तदेतं श्लोका भवन्ति । स्वप्नेन शरीरमभिप्रहृत्यामुषः
मुप्तानमिचाकशीति शुक्रमादाय पुनरेति स्थानं हिरण्यमयः
पुरुष एक हंसः ॥ ११ ॥

तत्र पूर्वोक्तार्थं एते वक्ष्यमाणाः श्लोकाः मन्त्रा भवन्ति प्रमा-
णत्वेनेति शेषः । तान् मन्त्रानुदाहरति । स्वप्नेनेति । स्वप्नेनेतीत्यभावे

तृतीया स्वप्नेनोपलक्षितः । शरीरं जीवमपि ह्यन्यं निश्चेष्टतामाशय
स्वयममृतः सुप्रिश्रित्यः । अन्तुप्रप्रकाश इति यावत् सुप्तान् प्राणानामन-
भाकशीति । काशगतिशामनयोरित्यस्मादङ्गुगन्तं पर्यवर्तनीत्यर्थः ।
शुक्लं ज्योतिष्मन् प्रकाशं मन आदीन्द्रियवर्गमादाय स्वप्नान्ते पुनः
स्वप्नान्ते मोत । हिरण्यमयः प्रकाशरूपः । एकहंसः । एक एव हन्ति गच्छन्ती-
त्येकहंसः ॥ ११ ॥

प्राणेन रक्षन्तरं कुलायं वहिष्कुलायादमृतश्चरित्वा ।
सर्धर्तेऽमृतो यत्र कामं हिरण्यमयः पुरुष एकहंसः ॥ १२ ॥

तथा प्राणेन पञ्चवृत्तिना रक्षन् परिपालयन् अन्यथा मरणं स्या
दक्षरं निकृष्टं कुलायं नीडं स्थूलशरीरं स्वयन्तु वहिस्तस्मान् कुलायान् =
जाग्रच्छरीरान् चरित्वा निगम्य । अमृतः स्वयममरणधर्मा । ईयते
गच्छति यत्र काम भोग्यम् । हिरण्यमयइत्यादिकं पूर्ववत् ॥ १२ ॥

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुरुते बहूनि ।
उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जज्ञदुतेवापि भयानि
पश्यन् ॥ १३ ॥

स्वप्नान्ते स्वप्नमध्ये उच्चावचं पुण्यपापलक्षणमुत्कृष्टापकृष्टम
संगच्छमानो देवो जीवः बहून्यमङ्करयेयानि रूपाणि कुरुते भजते । उतापि
स्त्रीभिः सह मोदमानं इव जज्ञदिव हसन्निव । उतेवापि भयानि
विभेयेभ्य इति भयानि सिद्ध्यन्त्याद्यादीनि पश्यन्निव ॥ १३ ॥

आगममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चनेति तं नायान्तं
बोधयेदित्याहुः । दुर्मिपज्यं हास्मै भवति यमेष न प्रतिप-
द्यते । अथोखन्त्याहुर्जागतिदेश एवास्मै इति यानि ह्यैव
जाग्रान्पश्यति तानि सुप्त इत्यत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति
नोऽहं भगवते महम् ददात्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायन्तु हीति ॥ १४ ॥

अस्यात्मनः । आरामणमुद्यानादिकं तन्निर्मितस्याप्रमदा
यादिकमेव पश्यति ननु तं देहेन्द्रियादिविलक्षणमन्तर्बहिः संचरन्तमपि

पश्यतीति लोकं प्रत्यनुक्रोशं दर्शयति श्रुतिः । इति मन्त्रसमाप्तौ लोकप्रसिद्धि-
रपि तथेत्याह । तं नायातमिति । यत एव स्वप्नेन्द्रियाण्युपादाय जीवो
वह्निर्निर्गच्छति । अत आयातं गाढसुप्तं तं न बोधयेदित्याहुश्चिकित्सकाः ।
तदा तत्र दोषं पश्यन्ति दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेव न प्रतिपद्यते
वह्निर्निर्गत आत्मा यमिन्द्रियदेशं न प्रतिपद्यते कदाचिद्व्यव्यासेन-
न्द्रियाणीन्द्रियप्रदेशे प्रवेशयेत् । तत्राऽऽन्ध्यादाधिर्यदोषप्राप्तौ दुर्भिषज्यं
दुःखेनभिषज्यकर्मास्मै दोषाय भवति । अयं दोषो दुर्विचिकित्स्य
एव स्यादित्यर्थः । अथोत्पत्तित्यन्य आहुः किमिति जागरितदेशे
जाग्रत्स्थानएवास्यैव स्वप्न इति । न स्थानान्तरमिति । तत्र च हेतुमाहुः ।
यान्येव हस्त्यादीनि । जाग्रत्पश्यति तानि सुप्तोऽपि पश्यतीति । अत्र
मतान्तरत्वेनोपन्यासस्यायं भावः । उपरनेष्विन्द्रियेषु हि स्वप्नान् पश्यति
न तत्र जागरितदेशस्यावकाशोऽस्ति । अतस्तृतीयस्थानमेव स्वप्नस्थानमिति ।
उक्तं स्वयं ज्योतिष्ट्वमुपसंहरति । अत्रायमिति । एवं श्रुत्वा राजा गुरु-
दक्षिणां प्रतिजज्ञ इत्याह । सोऽहमिति । हे याज्ञवल्क्य भगवते पूज्याय ते
स त्वदुपदिष्टोऽहं सहस्रं हस्तिवृषभसहस्रं ददामि । अत ऊर्ध्वमतः परं
विमोक्षायैव संसारविमोक्षायैव साधनं ब्रूहि नान्यन् किञ्चिदपेक्ष-
तमिति भावः ॥ १४ ॥

स वा एष एतस्मिन् सम्प्रमादे रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च
पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नायैव स यत्तत्र
किञ्चित्पश्यन्त्यन्यवागतस्तेन भवत्यसङ्गो क्षयं पुरुष इत्येवमेवैत-
द्याज्ञवल्क्य सोऽहं भवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव
ब्रूहीति ॥ १५ ॥

मध्यक् प्रसीदत्यग्निमिति सम्प्रमादः । जागरिते देहेन्द्रियव्या-
पारजनमग्निपानजं हित्वा कालुष्यं तेभ्यो विप्रमुक्तं ईषन्प्रसीदति । अतः
सम्प्रमादशब्देन स्वप्नस्थानमुच्यते । रत्वा रतिमनुभूय मित्रबन्धजन-
दर्शनादिना चरित्वा विद्वत्य । दृष्ट्वैव पुण्यं पापञ्च पुण्यपापकर्ममनुभूय

प्रतिन्यायं यथान्यायं यथागतम् । अयनमये निर्गमनमित्यर्थः । प्रति
 योनि, योनिशब्दः स्थानाची स्थानं प्रत्याद्रवति आगच्छति स्वप्नानु-
 भवायेत्यर्थः । स यत्रेति । तत्र जाग्रदशायां स यत्किञ्चिन्मनुष्यव्याघ्र-
 शरीरादिव मात्मीयत्वेन पश्यति । अनन्वागतः । तेनाननुमृतो भवति
 तत्संमर्गशून्यो भवतीत्यर्थः । तत्र हेतुमाह । असङ्ग इति । कर्मावशो-
 पाधिकेन शरीरेन्द्रियसङ्घातादिनाऽसङ्गस्वभावत्वादित्यर्थः । यदि केन
 चित्सङ्गः स्वभावसिद्धः स्यात् । तदेव हि तस्य सर्वदा तदनवृत्तिः स्यात्
 अतोऽसङ्गस्वभावत्वाज्जाग्रदशादृष्टपदार्थाननुवृत्तिर्युज्यते एव । उक्तमङ्गी-
 करोति । एवमिति । अस्य व्याख्यानं पूर्ववत् ॥ १५ ॥

स वा एष एतस्मिन् स्वप्ने रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च-
 पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति बुद्धान्तायैव स
 यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गोद्वेगं
 पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽयं भगवते सहस्रं ददाम्यत
 ऊर्ध्वं विमोक्षायै ब्रूहीति ॥ १६ ॥

स्वप्नान्ते स्वप्नस्थाने । अन्तः समाप्तौ स्थाने च 'निर्णयेऽभ्यन्त-
 रे'ऽपिचेति नैषादुक्ताः । बुद्धान्तः बुद्धं बोधः । भावे निष्ठा । अन्तशब्द-
 स्वानवचनः । स्थिरबोधनाय जाग्रत्स्थानायेति यावत् ॥ १६ ॥

स यत्तत्र किञ्चित्पश्यत्यनन्वागतस्तेन भवत्यसङ्गोद्वेगं
 पुरुष इत्येवमेवैतद्याज्ञवल्क्य सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत
 ऊर्ध्वं स वा एतस्मिन् बुद्धान्ते रत्वा चरित्वा दृष्ट्वैव पुण्यञ्च
 पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्या द्रवति स्वप्नान्तायैव ॥ १७

एवं त्रिभिः स्वप्नैर्जागरितास्वप्नान्तं स्वप्नान्ताद्बुद्धान्तं बुद्धा-
 न्तात्स्वप्नान्तं यातीत्यारोहावरोहसञ्चारप्रदर्शनेन संसारचक्रप्रवृत्ति-
 र्दृशिना ॥ १७ ॥

तद्यथा महामन्स्य उभे कूले अनुसञ्चरति पूर्वआपर-

एवमेवायं पुरुष एतावुभावन्तावनुसञ्चरति स्वप्नान्तञ्च
बुद्धातश्च ॥ १८ ॥

एतस्य पुरुषस्योभयत्र सञ्चारे निदर्शनं यथा महामत्स्यः नद्या
उभे कूले अभिमञ्चरति के ते पूर्वञ्चापरञ्च सञ्चरन्नपि कूलद्वयं तन्मध्य-
वर्तिनोदकस्रोतो वेगेन न परवशीक्रियते एवमेवायं पुरुषः । एतावन्तौ
स्थाने अनुसञ्चरति कौ तौ स्वप्नान्तं बुद्धान्तश्च ॥ १८ ॥

एवं स्थानद्वयसञ्चारं प्रदर्श्य सुषुप्तिदशां प्रकाशयति ।

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे श्येनो वा सुपर्णो वा विपरिपत्य
श्रान्तः संहृत्य पक्षौ संलयायैव ध्रियत एवमेवायं पुरुष
एतस्मा अन्ताय धावति यत्र सुप्तौ न कञ्चन कामं कामयते
न कञ्चन स्वप्नं पश्यति ॥ १९ ॥

तद्यथाऽस्मिन्नाकाशे भौतिके श्येनो वा सुपर्णः गरुडो वा विपरिपत्य
विशेषेण परितः पतनं कृत्वा श्रान्तः नानापरिपतनलक्षणेन कर्मणा-
परिविभ्रः । संहृत्य पक्षौ सङ्गमय्य सम्प्रसार्य पक्षौ सम्यग्लीयतेऽस्मि-
न्निति संलयोनीडो नीडायै ध्रियते । धृङ्अवस्थान इति धातुः । एवमे-
वायं पुरुषो बुद्धान्तस्वप्नान्त सञ्चरणश्रान्तो यत्र स्थाने सुषुप्तो न कामा-
शुपहतः स्वप्नांश्चान्यान् पदार्थाश्च न पश्यति तादृशस्थानाय धावती
त्यर्थः ॥ १९ ॥

ता वा अस्यैताहिता नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न-
स्तावताऽग्निम्ना तिष्ठन्ति शूबलस्य नीलस्य पिङ्गलस्य हरि-
तस्य लोहितस्य पूर्णा अथ यत्रैनं घनन्तीव जिनन्तीव हस्तीव
विच्छाद्ययति गर्तमिव पतति यदेव जाग्रद्भयं पश्यति तदत्रा-
विद्यया मन्यतेऽथ यत्र देव इव राजेवाहमेवेदं सर्वोऽस्मीति
मन्यते सोऽस्य परमो लोकः ॥ २० ॥

ननु कचित्स्वप्नादिदर्शनं कवित्तदगाव इत्यत्र किं विनिगमक

मित्वाशङ्कायां स्थानवैषम्यकृतमि-याह । तावेति, अस्य पुरुषस्य ताः
 प्रासङ्गाः । एता वक्ष्यमाणहिता नाम नाड्यो यथा केशः सहस्रधा भिन्न-
 स्तावताणिम्ना सूक्ष्मपरिमाणेन तिष्ठन्ति ताश्च श्वेतस्य रसस्य नीलस्य
 पिङ्गलस्य हरितस्य लोहितस्य पूर्णा एतैः श्वेतत्वादिभीरसविशेषैः
 पूर्णा इत्यर्थः । एते च रसानां वर्णविशेषा वातपित्तश्लेष्मणामितरे-
 तरसंयोगवैषम्यविशेषाद्विचित्रा बहवश्च भवन्ति । यत्र स्थितमेनं केचन
 शत्रवोऽन्ये वा तस्करा घ्नन्तीव केन जिनन्ती वशीकुर्वन्तीव गजोविद्रा-
 वयतीव गर्तमिव पतन्तमिव भवन्ति ताः केशसहस्रांशसूक्ष्मा नानारसपूर्णा
 हिता नामिका नाड्यो भवन्तीत्यर्थः । यज्जाग्रदशायां भय-
 साधनं पश्यति तत्सर्वमासु नाडीष्वविविधया कर्मवशान्मन्यते प्राप्नो-
 तीत्यर्थः हितनामकस्वप्रवहनाडीस्थितस्य कर्मसम्बन्धसत्त्वादभीषणस्वाप्त-
 पदार्थप्रतिभानं सम्भवनीतिभावः । स यथा कुमारो वा महाराजो वा
 महाब्राह्मणो वा अतिघ्नीमानन्दस्य गत्वा शयीतैवमेवैष एतच्छेते । वृ०
 २ । १ । १६ । वालाकिब्राह्मणोक्तरीत्या यत्र स्थाने स्थितस्य देववद्राज-
 वच्चानन्दानुभवः स्वव्यतिरिक्तानुकूलप्रतिकूलवस्त्वनुपलम्भः सोऽस्य जीवस्य
 परमो लोको मुख्याश्रयः परमात्मेति भावः ॥ ० ॥

तद्वा अस्यैतदतिच्छन्दा अपहृतपाप्मायतं रूपम् ।
 तद्यथा प्रियया स्त्रियया संपरिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद
 नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्तो न बाह्यं
 किञ्चन वेद नाऽऽन्तरं तद्वा अस्यैतदाप्तकाममात्मकामम-
 कामं रूपं शोकान्तरम् ॥ २१ ॥

अस्य प्रत्यगात्मनः तन् प्रसिद्धमेतत् रूपं छन्दः कामोऽतिगत-
 च्छन्दोयस्माद्रूपादतिच्छन्दमभिलाषातिगम् । अपहृतपाप्मा पापवर्जित-
 मभयं भयरहितं प्रियं प्राप्यं रूपं परमात्मैवेत्यर्थः ततः किमित्यत्राह ।
 तद्यथेति । तन् निदर्शनं यथा प्रियया मनोहरणसमर्थया स्त्रिया संपरि-
 ष्वक्तः कामुको बाह्यं घटादिकं किञ्चन किमपि न वेद आन्तरं दुःखा-

दिकञ्च न वेद स्त्रीपरिष्वङ्गोऽगैव पूर्यो भवति एवमेवायं पुरुषो जीवः
प्राज्ञेन सर्वज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तः न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम् ।
अत्र परिष्वङ्गो नाम तत्र लय एव । तद्वेति । अस्यात्मनः तत्प्रमिद्धं आप्र-
कामम् । आप्रा एव नत्वाप्रव्याः कामा येन तदाप्रकामम् । अकामं
विषयकाननारहितं शोकान्तरं शोकवाह्यम् अन्तरशब्दो बहिर्योग-
वचनः प्राप्यं रूप्यमित्यर्थः ॥ २१ ॥

अत्र पिताऽपिता भवति माताऽमाता लोकाऽलोका देवा
अदेवा वेदा अवेदोः । अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहाऽभ्रू-
णहा चाण्डालोऽचाण्डालः पौलकसोऽपौलकसः श्रमणोऽश्रमण-
स्तापसोऽनापसोऽनन्वागतं पुण्येनानन्वागतं पापेन तीर्णो हि
तदा सर्वाज्ज्ञोकान् हृदयस्य भवति ॥ २२ ॥

अत्र परमात्मनि सुषुप्तिस्थाने लीनस्य पित्रादयो न सन्ति तद्रूपस्य
शरीरसम्बन्धघटककर्मसम्बन्धशून्यतयाऽशरीरस्य जनकाभावेन पित्रा-
देरभावादिति भावः । लोका इति । तस्याश्रयशून्यत्वादिति भावः ।
देवा इति । अनुग्राहकशून्यत्वादिति भावः । वेदा इति । अननुशास-
नीयस्वरूपत्वादिति भावः । स्तेन इति । परिशुद्धात्मस्वरूपे सैन्यादि-
कर्तृत्वासम्भवादिति भावः । तत्र हेतुं दर्शयति—अनन्वागतमिति ।
शरीरसम्बन्धघटकपुण्यपापामस्पर्शादिति भावः । ननु न घटते सुषुप्तौ ।
कर्मसम्बन्धस्य सत्त्वं सर्वकर्मनाशस्य चरमदेहवियोगानन्तरभावित्वा-
दिन्याशङ्क्याह । तीर्णोऽतीति । मनस्तापरूपकलाभावान् । विद्यमाना-
नामपि कर्मणां फलप्रदानाभिमुख्याभावान् । कर्मणामसंबन्धप्रायत्वा-
च्छरीरसम्बन्धाभावेन तदनुबन्धिमातापित्र दयो न सन्तीत्यर्थः ॥२॥

ज्ञातृस्वरूपस्य सुषुप्तस्यात्मनो बाह्याभ्यन्तरज्ञानाभावः किंनि-
बन्धन इत्याशङ्क्याह ।

यद्वै तन्न पश्यति पश्यन्वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्वि-
परिज्ञापो विद्यतेऽविनाशित्वात् । नहि तद्द्वितीयमस्ति ततो-
ऽन्याद्विभक्तं यत्पश्येत् ॥ २३ ॥

वाङ्माध्यन्तरं न पश्येदामयायन । तत्पश्यन् एव वाङ्माध्यन्तरा-
 रक्षणं ज्ञानुपमंभूतस्य ज्ञानस्य नियत्याभ्यासान्तररूपाभाषानिबन्धना-
 वाङ्माध्यन्तरद्वितीयज्ञानाभाषा न भवति । अपितु ततोऽप्यभूतस्य प्रज्ञा-
 मनः पृथक्सिद्धस्यान्यस्य वस्तुनोऽभावायैवानुकूलप्रतिकूलपदार्थापेक्षेन ।
 सम्यग् न च पृथक्सिद्धपदार्थाभावस्य ज्ञानस्येत्योरापि समरधानत्रैव
 सप्राभाषं पृथक् सिद्धपदार्थं नुभवोऽस्तीति शङ्क्यम् । तत्र कर्मरूपशो-
 पवशान् पृथक्सिद्धपदार्थापसम्भवान्मुपप्रां कर्मसम्बन्धाभावात् नचा-
 पृथक्सिद्धमया ब्रह्मात्मकत्वेनैव विषयाणामुपलम्भोऽस्त्विति शङ्क्यम् ।
 एतं ब्रह्मलोकं न विदन्त्यनृतेन हि प्रमुखाः । छा. ८ । ३ । २ । इति-
 ब्रह्मयोग्यरीत्याऽनृतशब्दितकर्मविशेषनिरोहिततया ब्रह्मण उपलम्भास-
 म्भवेन ब्रह्मात्मकतयाऽप्युपलम्भासम्भवान् । ब्रह्मात्मकत्वात्तद्ब्रह्मात्मक-
 भयवद्भिर्भूतस्य पदार्थस्याभावादिति भावः ॥ २३ ॥

यद्वै तन्न जिघ्रति जिघ्रन्वै तन्न जिघ्रति नहि घ्रातुर्घ्रातिर्विपरि-
 लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 यजिघ्रेत् ॥ २४ ॥

यद्वै तन्न रसयते रसयन्वै तन्नरसयते नहि रसयितूरसयते-
 विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्य-
 द्विभक्तं यद्रसयेत् ॥ २५ ॥

यद्वै तन्न वदति वदन्वै तन्न वदति नहि वक्तुर्वक्तेर्विपरि-
 लोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद्विभक्तं
 यद्वदेत् ॥ २६ ॥

यद्वै तन्न शृणोति शृण्वन् वै तन्न शृणोति नहि श्रातुः-
 श्रुतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्नतु तद्द्वितीयमस्ति ततो-
 ऽन्यद्विभक्तं यच्छृणुयात् ॥ २७ ॥

यद्वै तन्न मनुते मन्वानो वै तन्न मनुते नहि मन्तुर्मते-

र्मतेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति ततोऽ-
न्यद्विभक्तं यन्मन्वीत ॥ २८ ॥

यद्वै तन्न स्पृशति स्पृशन्वै तन्न स्पृशति नहि स्पृष्टुः
स्पृष्टेर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तद्द्वितीयमस्ति
ततोऽन्यद्विभक्तं यत्स्पृशेत् ॥ २९ ॥

यद्वै तन्न विजानाति विजानन्वै तन्न विजानाति नहि
विज्ञातुर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वान्न तु तद्द्वितीयमस्ति-
ततोऽन्यद्विभक्तं यद्विजानीयात् ॥ ३० ॥

स्वप्नस्थानादौ नैवमित्याह—

यत्र वा अन्यदिव स्यात्तत्रान्योऽन्यत् पश्येदन्योन्यजिज्ञ-
घेदन्योन्यद्रसयेदन्योन्यद्वेदन्योऽन्यच्छृणुयादन्योन्यन्मन्वीता-
न्योन्यत् स्पृशेदन्योऽन्यद्विजानीयात् ॥ ३१ ॥

यत्र स्थाने स्थितस्याल्पमपि पृथक्सिद्धं स्यादिन्द्रियादिकञ्च
करणं स्यात् तदा किञ्चिद्दृश्यं केनचित्करणेन कश्चित्पश्येदपि ।
इह तु पृथक्सिद्धदृश्यपदार्थाभावात्कर्म सम्बन्धोपरमं सकरण-
भूतेन्द्रियसम्बन्धाभावाच्च नान्यद्वस्तु दर्शनमिति भावः ॥ २४-२५-२६
२७-२८-२९-३०-३१ ॥

सलिल एकोद्रष्टाऽद्वैतो भवत्येष ब्रह्मलोकः सम्राडिति-
हैनमनुशशाम याज्ञवल्क्य एषास्य परमागतिरेषास्य परमा
सम्पदेषोऽस्य परमोलोक एषोऽस्य परम आनन्द एतस्यैवानन्द-
स्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवन्ति ॥ ३२ ॥

यथा जले जलं नित्तिप्रमेकं भवति एवं सलिलवत्स्वच्छस्य भावे
परमात्मनि लीनोऽयं द्रष्टा जीवः प्राज्ञात्मपरिष्वङ्गेनैकीभूतः सन्न-
द्वैतो भवति । एष सुषुप्त्याधार इव परमात्मा हे सम्राडिति याज्ञ-
वल्क्योऽनुशिष्टवानित्यर्थः । ननु कथं सुषुप्त्याधारस्य ब्रह्मलोकस्य

ब्रह्मलोको हि परमगतिरिति श्रूयते तत्राह—एवेति । जीवस्यावि-
रादिमत्या प्राण्यागतिरेदैव । एषाम्य परमेति तत्त्वज्ञानादिना प्राण्याऽपि
एवैव । एषोऽस्य परमोलोक इति शाश्वतं भोगस्थानमप्येव एव ।
एषोऽस्य परमानन्द इति निरतिशयानुकूलोऽप्यस्यायमेवेत्यर्थः । ननु
स्वर्गादिषु भोग्यानुकूलेषु जायन्ते कथमेतस्य परमानन्दत्वमित्यत्राह—
एतस्येति । अन्यानि भूतानि वैषयिकसुखानुभवितारः एतस्य परब्रह्मण
आनन्दमात्रां प्रतिविम्बरूपविलुट्करमुपजीवन्ति । अश्रन्तीत्यर्थः ॥३०॥

स यो मनुष्याणां राट् स मृद्धो भवत्येषामधिपतिः
सर्वैर्मनुष्यकैर्भोगैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दो-
ऽथ ये शतं मानुष्याणामानन्दाः स एकः पितॄणां जितलोका-
नामानन्दाः स एको गन्धर्वलोक आनन्दोऽथ ये शतं
गन्धर्वलोक आनन्दाः स एको कर्मदेवानामानन्दो ये कर्मणा
देवत्वं सम्पद्यन्तेऽथ ये शतं कर्मदेवानामानन्दाः स एक
आजानदेवानामानन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ
ये शतमाजानदेवानामानन्दाः स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो
यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनोऽकामहतोऽथ ये शतं प्रजापतिलोक
आनन्दाः स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यश्च श्रोत्रियोऽवृजिनो-
ऽकामहतोऽथैष एव परम आनन्द एष ब्रह्मलोकः सम्राडिति
होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवते सहस्रं ददाम्यत ऊर्ध्वं
विमोक्षायैव ब्रूहीत्यत्र याज्ञवल्क्यो विभयाञ्चकार मेधावी राजा
सर्वेभ्योऽमात्येभ्य उदरौत्सीदिति ॥ ३३ ॥

तस्य परमानन्दत्वं प्रपञ्चयति । स य इति । स यः कश्चि-
न्मनुष्याणां मध्ये राट्कोऽविकलः समग्रावयव इत्यर्थः समृद्ध
उपभोगोपकरणसम्पन्नो भवति किञ्चान्येषां समानजातीयानामधिपतिः
स्वतन्त्रः पतिर्न माण्डलिकः सर्वैः समस्तैर्मनुष्यकैरिति दिव्योपभोग-

करणनिवृत्त्यर्थं मनुष्याणामेव यानि भोगोपकरणानि तैः सम्पन्नो ना-
 मातिशयेन सम्पन्नः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम आनन्दः शत-
 गुणिता मनुष्याणामानन्दाः श्रद्धाकर्मभिः पितृंस्तोषयित्वा जित-
 पितृलोका ये पितरस्तेषामेकानन्द इत्यर्थः । सोऽपि शतगुणीकृतो
 गन्धर्वलोक एक आनन्दो भवति स च शतगुणीकृतः कर्मदेवाना-
 मेक आनन्दः कर्मदेवानामित्यस्यार्थमाह । ये कर्मणेति । ये अग्नि-
 होत्रादिश्रौतकर्मणा देवत्वं प्राप्नुवन्ति ते कर्मदेवाः तथैवाऽऽजान-
 देवानामानन्द एकः । अजानत एवोत्पतित ये देवास्तथा-
 जानदेवाः । यश्च श्रोत्रियोऽधीतवेदोऽवृजिनो वृजिनं पापं तद्रहितोऽत-
 अवकामहतः वीतवृष्णः । मुक्त इति यावत् । यद्यपि मुक्तानन्दा-
 जानदेवानन्दयोर्मैरुसर्षपवत्तारतम्यमस्ति तथाप्यन्यूनत्वे तात्पर्यम् ।
 अत्र प्रजापतिशब्दश्चतुर्मुखपरः । तैत्तरीयके समानप्रकरणे प्रजा-
 पतेरानन्द इत्येकवचनान्तप्रजापतिशब्दश्रवणान् ततश्च चतुर्मुखानन्द-
 शतगुणितो ब्रह्मलोकलक्षणानन्दः । नच ते ये शतं स एक इति-
 निर्देशाद्ब्रह्मानन्दस्य परिच्छिन्नत्वं शङ्कनीयम् । आधिक्यमात्रे
 तात्पर्यात् यथा क्षिप्तेषुखि सपत्नीतिवाक्यं सूर्यगतिमाद्यनिवृत्ति-
 परम् । यश्च श्रोत्रियोऽवृजिन इत्यादिकं पूर्ववद्व्याख्येयम् । अयं
 राजाऽनीवमेधावी मां सर्वेभ्यः प्रश्नेभ्य उदरौत्सीदुपरोधं कृतवान् ।
 सर्वान् प्रभान् मामसौ प्रष्टुमुपक्रान्त इतः परं न त्यज्यतीति
 विभेतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥

जाम्भेशादुत्क्रमणं विवर्तुः स्वप्नान्तेऽवस्थापितस्य जीवस्य बुद्धा-
 न्तसञ्चरणं दर्शयति । स वा एष इति ।

स वा एष एतस्मिन् स्वप्नान्ते रत्वा चरित्वा
 दृष्ट्वैव पुण्यञ्च पापञ्च पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति
 बुद्धान्तार्येव ॥ ३४ ॥

अस्यार्थः पूर्ववत् ॥ ३४ ॥

तद्यथाऽनः सुममाहितमुत्तमर्जद्यायादेव मेवायं शा-
रीरमात्मा प्राज्ञेनाऽऽत्मनाऽन्वारुह उत्तमर्जद्याति यत्रैतदूर्ध्वच्छा-
सीभवति ॥ ३५ ॥

यथाऽनः शकटं सुतरां समाहितं यत्रोपकरणे सम्भारा-
क्रान्तं सन् पूर्वदेशमुत्सृज्य याति एवमेव शकटस्थानीयो जीवः
प्राज्ञेन परमात्मना सारथिस्थानीयेन सम्बन्धविशेषं प्राप्तः शरीर-
मुत्सृज्य याति कदेत्यत्राह— यत्रैतदिति । यदैतच्छरीरमूर्ध्वोच्छा-
सीत्यर्थः ॥ ३५ ॥

स यत्रायमणिमानं न्येति जरया वोपतपता वाऽणिमानं निग-
च्छति तद्यथाग्रं वोदुम्बरं वा पिप्पलं वा बन्धनात् प्रमुच्यते
एवमेवायं पुरुष एभ्योऽङ्गेभ्यः संप्रमुच्य पुनः प्रतिन्यायं प्रति-
योन्या द्रवति प्राणायैव ॥ ३६ ॥

तदस्योर्ध्वोच्छासित्वं कस्मिन् काले किं निमित्तं किमर्थं
वा स्यादित्येतदुच्यते । सोऽयं प्राकृतः । शिरः पाण्यादिमान् पिण्डो
यत्र यस्मिन् कालेऽणिमानमणो भावमणुत्वं कार्श्यं न्येति निर्गच्छति ।
तत्र हेतुमाह । जरया वोपतपता । स्वयमेव कालपक्वफलवज्जरया
कार्श्यं गच्छति । उपतपतीत्युपतपज्ज्वरादिरोगस्तेनोपतपता वा उप-
तप्यमानो हि रोगेण विषमाग्रितयाऽन्नं भुक्तं न जरयति ततोऽन्नर-
सेनानुपचांयमानः सन् पिण्डः कार्श्यमापद्यते तदुच्यते उपतपतावेति
ततः ऊर्ध्वोच्छासीभवति । शरीरवतोऽवश्यंभाविन एतेऽनर्था इति
वैराग्यायेदमुच्यते । आम्रफलं वोदुम्बरफलं पिप्पलफलं वा वृत्तबन्ध-
नान् कालवशजीर्णात्प्रमुच्यते । एवमेवायं पुरुषः स प्राणकरण-
रम एतेभ्यः पाण्यादिभ्योऽङ्गेभ्यो मोक्षं प्राप्य यथापूर्वं ब्राह्मणादियोगि-
प्रत्याद्रवति जीवनायैतर्थाः ॥ ३६ ॥

तद्यथा राजानमायान्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्योऽनैः

पानैरावसथैः प्रतिकल्पन्तेऽयमायात्ययमागच्छतीत्येवं ह वै
विदं सर्वाणि भूतानि प्रतिकल्प्यन्त इदं ब्रह्माऽऽयातीद-
मागच्छतीति ॥ ३७ ॥

तत्कथमिति लोकप्रसिद्धो दृष्टान्त उच्यते तद्यथेति । राजानं
राज्याभिषिक्तमायान्तं स्वराष्ट्रे उग्रा जातिविशेषाः क्रूरकर्माणो वा
प्रत्येनसः प्रत्येनसि पापकर्मणि नियुक्ताः प्रत्येनसस्तस्करदण्डनादौ
नियुक्ता सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामण्यः सूतावणसङ्करजाति-
विशेषा ग्रामण्यो ग्रामनेतारस्ते पूर्वमेव राज्ञागमनं बुद्ध्वाऽन्नैर्भोज्य-
भक्ष्यादिप्रकारैः पानैर्मदिरादिभिरावसथैश्च प्रासादादिभिः प्रति-
कल्पन्ते निष्पन्नैरेव प्रतीक्षन्तेऽयं राजाऽऽयात्ययमागच्छतीत्येवं
वदन्तः । यथायं दृष्टान्तः । एवं विदं कर्मफलस्य वेदितारं संसारि-
णमित्यर्थः । कर्मफलं हि प्रस्तुतं तदेवं शब्देन परामृश्यते । सर्वाणि
भूतानि एतद्भोगोपकरणभूतशरीरसाधनानि सर्वाणि भूतानि तत्तत्
क्रमप्रयुक्तानि सति कर्मफलभोगसाधनैः रुहेदं ब्रह्म जीव आया-
तीति प्रतीक्षन्ते इत्यर्थः एतच्छरीरत्यागसमनन्तरमेव शरीरान्तरसद्भो-
ग्यभोगस्थानभोगोपकरणानि परमात्मरुङ्कल्पवशेन प्रतिपुरुषं सम-
ग्राणि भवन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तमुग्राः प्रत्येनसः सूतग्रामण्यो-
ऽभिसमायन्त्येवमेवेममात्मानमन्तकाले सर्वे प्राणा अभिस-
मायान्ति यत्रैतद्दर्शोच्छ्वासी भवति ॥ ३८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

तद्यथा राजानं प्रयियासन्तं प्रकर्षेण यातुमिच्छन्तमुग्राः
प्रत्येनसः सूतग्रामण्यस्तं यथाऽभियान्त्याभिमुख्येन समायान्त्ये-

कीभावेन तमाभिमृत्वा आयान्त्यनाशमा एव राज्ञा केवलं तज्जगामि-
वाभिज्ञाः । एषमेवेममात्मानं भोक्तारमन्तकाले मरणकाले सर्वे प्राणा
वागादयोऽभिसमायान्ति यत्रैतद्वर्षोद्ध्वामी भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां चतुर्थाध्याये

ज्योतिर्ब्राह्मणं तृतीयम् ॥ ३ ॥

म यत्रायमात्माऽवल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यर्थनमेते प्राणा
अभिसमाययन्ति स एतास्तेजोमात्राः समभ्याददानां हृदय-
मेवान्ववत्क्रामति स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः पराङ्पर्यावर्ततेऽथा-
रूपज्ञो भवति ॥ १ ॥

अत्रायं पुरुष एभ्योङ्गेभ्यः संप्रमुच्यतेत्युक्तं संप्रमोक्षणं
विरूरेण वर्णयितुमारभते । स यत्रेति । सोऽयमात्मा प्रभुतो यत्र
यस्मिनकालेऽवल्यमवलभावं नेत्य प्राप्य संमोहमिव न्येति निगच्छति
उत्क्रान्तिकाले हि करणोपसंहारनिमित्तं मोहं प्रतिपद्यते इवशब्दोऽ-
न्वार्थं मरणायार्धमस्पर्शः । अथास्मिन् काले ऐते प्राणा वागादय
एनमात्मानमभिसमायान्ति तदास्य शरीरस्यात्मनोऽङ्गेभ्यः संप्रमोक्ष-
णम् । कथं पुनः संप्रमोक्षणं केन प्रकारेणात्मानमभिसमायान्तीति
उच्यते स एता इति । स आत्मा तेजोमात्रास्तेजोऽवयवारूपादि-
प्रकाशकत्वाच्चक्षुषादीनि करणानीत्यर्थः । ता एताः समभ्याददान-
मा मितिस्वानायेक्षया वैषम्यमुच्यते । अस्त्येव स्वप्नेऽभ्यादानं न तु
सम्यक् । सवामनमभ्यादायेत्यर्थः हृदयमेव पुण्डरीकाकारमन्ववत्क्रा-
मति अन्वगच्छति । चाक्षुषि सन्निहितश्चाक्षुष इति म्रियमाणो जीव
उच्यते स यदा रूपादिविषयपराङ्मुखः सन् हृदयदेशे पर्यावर्तत इत्यर्थः
अथ तदुत्तरकालेऽयं मुमूर्षुरूपं न जानाति ॥ १ ॥

एकीभवति न पश्यत्याहुरेकीभवति न जिघ्रतीत्याहुरे
कीभवति न रसयत इत्याहुरेकीभवति न वदतीत्याहुरेकी-
भवति न शृणोतीत्याहुरेकीभवति न मनुत इत्याहुरेकी-
भवति न स्पृशतीत्याहुरेकीभवति न विजानातीत्याहुस्तस्य
हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रा-
मति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीरदेशेभ्य-
स्तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति प्राणमनूत्क्रामन्तं सर्वे प्राणा
अनूत्क्रामन्ति स विज्ञानो भवति स विज्ञानमेवान्वक्रामति तं
विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥

स्वापकाल इवेन्द्रियैः सहैकीभवति तदैतं पार्श्वस्था आहुन-
पश्यतीति तथा घ्राणदेवतानिवृत्ते घ्राणमेकीभवति तदा न जिघ्रती-
त्याहुः समानमन्यत् । तस्य हैतस्य म्रियमाणस्य सम्बन्धि यद्दृश्यं
तस्याग्रं नाडीमुखं निर्गमनद्वारं प्रद्योतते संहतकरणतेजःप्रज्वलितं
सत प्रदीप्तं भवति तत्प्रकाशितद्वारः सन्नेष आत्मा निष्क्रामति
चक्षुरादिद्वारेभ्यः । उत्क्रामन्तमध्यक्षं जीवं मुख्यप्राणोऽनूत्क्रामति
तं मुख्यप्राणं तदधीना इतरे प्राणा अनूत्क्रामन्तीत्यर्थः । स विज्ञान
इति । तस्यां दशायामुत्क्रामञ्जीवो 'यं यं वापि स्मरन् भावमि' यु-
क्त्यायेन प्राप्तव्ययोनिविषयकस्मृतिमान् भवतीत्यर्थः । तच्च ज्ञानं
कर्माग्निं ननु पुरुषयन्माध्यम । 'ये योगिनः प्राणवियोगकाले यत्नेन
चिन्तेन निवेशयन्ती' तस्मैत्युक्तरीत्या योगिनामेव विज्ञानं यत्तत्प्राण-
मेवं स विज्ञानेनैव पुरुषं प्राणपणोऽनुमन्वतीत्याहुः । तदज्ञानं प्राणं
विद्याकर्मपूर्ववामना अनुवर्तन्ते । न हि पूर्ववामनां विना तद्विषय-
भोक्तुं वा प्रभवति नरुन्मयस्ते विषये कौशलमिन्द्रियाणां भवति
पर्यानुभववामनाप्रवृत्तानामिन्द्रियाणामिहजःसंयत्तवामनाप्रवृत्त-
निर्व्रियसु निर्व्रियमार्गित्तत्त्वामु कौशलं प्रयते तेषामिन्द्रियाणां सन्तर्ग-
यत्तवामनां विद्यामु अकौशलं दृश्यते तेषामेव पूर्ववामनाप्रवृत्त-
यत्तवामनां विद्यामु अकौशलं दृश्यते तेषामेव पूर्ववामनाप्रवृत्त-

वनिमित्तकं तस्माद्विद्याकर्मपूर्ववामनालक्षणमेतन्निनयं शाकटिकसम्भा-
रस्थानीयं परलोकपाथेयमित्यर्थः ॥ २ ॥

तद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वाऽन्यमाक्रममाक्र-
म्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्याविद्यां-
गमयित्वाऽन्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ॥ ३ ॥

यथा येन प्रकारेण तृणजलायुका तृणजलूका तृणस्यान्तमव-
सानं गत्वा प्राप्यान्यं तृणान्तरमाक्रममाक्रम्यत इत्याक्रमस्त-
माक्रममाक्रम्याश्रित्यात्मानमात्मनः पूर्वावयवमुपसंहरन्त्यावयवस्थाने
एवमेवायमात्मा यः प्राकृतः संसारीदं शरीरं पूर्वोपात्तं निहत्य
तस्यैव विवरणमविद्यां गमयित्वा निःसम्बोध्यतामापाद्यान्यं शरीरलक्षण-
माक्रममाक्रम्य स्वात्मानं पूर्वस्माच्छरीरादुपसंहरतिस्थूलदेहं त्यजति ॥ ३ ॥

तद्यथा पेशकारी पेशसो मात्रामुपादायान्यन्नवतरं क-
न्याणतरं रूपं कुरुत एवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्या-
विद्यां गमयित्वान्यन्नवतरं कन्याणतरं रूपं कुरुते पित्र्यं
वा गान्धर्वं वा दैवं वा प्राजापत्यं वा ब्राह्मं वाऽन्येषां
वा भूतानाम् ॥ ४ ॥

पेशकारी कोशकारी कृमिः सुवर्णकारो वा पेशसः सुवर्णस्य
मात्रामेकदेशमुपादाय यथाऽन्यत्कल्याणतरं रूपं कुरुते पेशसः
पट्टन्तोर्मात्रामंशमुपादाय नवतरं कल्याणजालं कुरुते एवमेवायमा-
त्मेदं शरीरं निहत्यान्यद्रूपं कुरुते पित्र्यं पितृभ्योदितं पितृलोकोप-
भोगयोग्यं गान्धर्वं दैवं प्राजापत्यं ब्राह्मं गन्धर्वादिलोकोपभोग्यमि-
त्यर्थः । अन्येषां भूतानां सम्बन्धिशरीरं करोतीत्यर्थः । कर्तृत्वञ्चास्य
कर्मद्वारकं द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

स वाऽयमात्मा ब्रह्म विज्ञानमयः मनोमयः प्राणमयश्चक्षुमयः
श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजो-
मयोऽन्तेजोमयः काममयोऽकाममयः क्रोधमयोऽक्रोधमयो धर्म-

मयोऽधर्ममयः सर्वमयस्तद्यदेतदिदंमयोऽदोमय इति यथाकारी
 यथाचारी तथा भवति साधुकारी साधुर्भवति पापकारी
 पापो भवति पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन
 अधोऽखन्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथाकामो
 भवति तत्क्रतुर्भवति यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्म
 कुरुते तदभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥

वैशब्दोऽवधारणे । सोऽयं विज्ञानमय आत्मा ब्रह्मैव सन्न-
 पहतपाप्मत्वादिव्रह्मरूपयुक्तोऽपि सन् मनोमयः । उपकरणो-
 पकरणिलक्षणसम्बन्धेन मनःप्रचुरो मन उपकरणक इति यावन् ।
 एषं प्राणमय इत्यादावपि द्रष्टव्यम् । अतेजोमयस्तेजोव्यतिरिक्तमहं-
 कारादिमयः चतुर्विंशतितत्त्वमयत्वाच्छरीरस्येति द्रष्टव्यम् । अकाम-
 मयः कामव्यतिरिक्तसंकल्पश्रद्धामय इत्यर्थः । अक्रोधमयः ।
 प्रीतिमयः । तद्यदेतदिति । ब्रह्मापेक्षया नपुंसकलिङ्गनिर्देशः । इदमयोऽ-
 दोमयः । एतल्लोकपरलोकमयः । यथाकारीति । यथाकर्तुं यथाचर्तुं
 शीलमस्य सोऽयं यथाकारी यथाचारी । अग्निहोत्रादिकन्तु कर्म-
 तद्योग्यतापादकं नित्यकर्मानुष्ठानन्त्वाचरणम् । एतन् चरणादितिचे-
 न्नोपलक्षणार्थेति काष्ण्णजिनिः । ब्र० सू० । ३ । १ । ६ ॥

इति सूत्रभाष्ये स्पष्टम् । तथा भवति तत्फलयुक्तो भवति ।
 तदेव प्रपञ्चयति । साधुकारीति । सत्कर्मकारी ब्राह्मणादिरमणीय-
 शरीरयुक्तो भवति । पापकारी च चाण्डालादिः कुम्भितशरीरयुक्तो
 भवति साधुकारित्वपापकारित्वे अग्निं प्राक्तनपुण्यपापप्रयुक्त इत्याह ।
 पुण्यइत्यादिना । अथोशब्दः पक्षान्तरपरिग्रहे यद्यपि पुण्यपापे
 शरीरग्रहणकारणे तथापि कामप्रयुक्तो हि पुरुषः पुण्यपापकर्मणी उप-
 चिनोति तथाच काम एवाम्य संसारस्य मूलम् ॥ ५ ॥

तदेव शरीरो भवति । तदेव सक्तः सह कर्मण्यति लिङ्गं
 मनो यत्र निपक्तमस्य । प्राधान्यं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह

करोत्यस्म । तस्माल्लोकात्पुनरत्यरमं लोकाय कर्मण इति नु
कामयमानः । अथाकामयमानो योऽकामो निष्काम आत्म-
काम आत्मकामो न तस्य प्राणा उक्तामन्ति ब्रह्मैव सन्
ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नर्थे एष श्लोको भवति । सह कर्मणा
यत्कर्मफलासक्तः सन्नकरोत् तेन कर्मणा सहैव तदेति तत्फलमेत-
न्निश्चयते ऽवगम्यते ऽवगच्छति येन तल्लिङ्गं तन्मनो यत्र यस्मिन्निपत्तं
तिश्रयेन सक्तमुद्भूताभिलापमस्य ससारिणः तदमिलापो हि तत्क-
र्मकृतवान् तस्मात्तन्मनोऽभिपङ्कवशादेवास्य तेन कर्मणा तत्फल-
प्राप्तिरूपेणैतसिद्धं भवति कामो मूलं संसारस्येति । प्रकृतमनुसरति ।
प्राप्त्यान्तमिति । इह लोके फलमुद्दिश्य यत्कर्म करोति तस्य कर्मणोऽन्त-
भोगायमानं प्राप्य कृत्स्नफलं भुक्त्विति यावत् । तस्माल्लोकादस्मै
लोकाय पुनरेति किमर्थमित्यत्राह । कर्मण इति । कर्मकत्तुमित्यर्थः ।
इति नु कामयमान संसरतीत्यर्थः । एवमविद्वद्विषयं संसारं सप्रपञ्च-
मववर्ण्य विदुषस्तद्वैलक्षण्यं दर्शयति । अथेति । अथशब्दोऽर्थान्त-
रपरिग्रहे अकामयमानो वीतरागः । योऽकामः कामशून्यः कथं
कामशून्येत्यत्राह । निष्काम इति । निर्गताः कामा यस्मात्स तथोक्तः ।
पूर्वास्थितानां कामानां निर्गतत्वादकामत्वमुपपद्यत इति भावः । आप्तो
कामो येन स तथोक्तः कथमाप्तकामत्वमित्यत्राह । आत्मकाम इति ।
आत्मैव कामो यस्य स तथोक्तः । आत्मव्यतिरिक्तस्य कामस्य वस्तुनो-
ऽभावादात्मरूपकामस्य नित्यसिद्धत्वादात्मकामत्वम् । अतएवाकामत्व-
ञ्चेत्यर्थः । एतादृशं वस्तु ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीति योजना । ब्रह्मैव
सन्नाविर्भूतब्रह्मरूपः सन् परब्रह्मणि लीनो भवति ॥ ६ ॥

तदेव श्लोको भवति । यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य
हृदि श्रिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति
तद्यथाऽहि निर्व्वयनी बल्मीके मृता प्रत्यस्ता शयीतमेवेदं

शरीरं शेतेऽथायमशरीरोऽमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव
सोऽहं भगवते सहसूँ ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥७॥

तत्तत्र ब्रह्मविद्विषय एष श्लोकः प्रवृत्तो भवतीत्यर्थः । कामा
दुर्विषयगोचरमनोरथा हृद्गता यदा भवन्ति तदनन्तरमेवोपासको
मर्त्योऽविनष्टाश्लिष्टपूर्वोत्तराद्यो भवति । अत्र ब्रह्म समश्नुते । अत्रैवोपासना-
वेलायां ब्रह्मानुवभतीत्यर्थः । तद्यथा अहेर्निर्व्वयनी सर्पत्वक् साऽहि
निर्व्वयनी बल्मीके सर्पाश्रये बल्मीकादावित्यर्थः मृता प्रत्यस्ता प्रक्षि
प्ता मृता सर्पेण परित्यक्ता शयीत वर्त्तेत । एवमेवेदंशरीरंजीवेन परित्यक्तं
शेते ब्रह्मविदः शरीरमहंबुद्धयगोचरतया परित्यक्तमपि पश्यतां
ब्रह्मविच्छरीरमिव भासमानं शेते । अथानवरतब्रह्मानुभवानन्तरम-
मृतोऽपि मरणरहितोऽपि मरणात्प्रागशरीरकल्प एवेत्यर्थः । शरीरस्य
शिपरवादादिजनितविपादाद्यभावादिति भावः । प्राणो ब्रह्मैव प्राण-
भृत्वेऽपि तदा तात्त्विकब्रह्मानुभवसत्त्वान् । आविर्भूतब्रह्मरूपइवेत्यर्थः
तेज एव अज्ञानजक्षणाब्धकारप्रतिभटएवेत्यर्थः । एवं प्राप्तब्रह्मविश्वो जनक
आह सोऽहमिति । सप्रार्थः ॥ ७ ॥

तदेते श्लोका भवन्ति ।

तत्रास्मिन्विषये श्लोका भवन्ति ।

अणुः पन्था विततः पुराणो मां स्पृष्टोऽनुवित्तो मयैव ।
तेन धारा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमितउर्ध्वं
विमुक्ताः ॥ ८ ॥

अणुदुर्विज्ञानो मानान्तरानधिगम्यः विनतो वेदान्तेषु विस्तरेण
प्रतिपादितः । पुराणोऽन्तादिः मां स्पृष्टः । मां प्राप्तः शताधिकनाडीद्वारा
मन्देऽभ्यर्त्तयति यथः । मयैवानुवित्तो भोगदशायां मयैवानुभूतश्च योयं पन्था
अविशति मार्गस्तेन मार्गेण धीराः प्रज्ञाशालिनो ब्रह्मविद् इतोऽस्मादे-
वादिमुक्ताः मयैवो लोकेभ्य ऊर्ध्वं भ्यर्त्तयति भगवतोऽहमत्रस्वर्गशब्दः
प्रकाशाद्भगवतोऽहमत्रः । अपियन्ति प्राणुवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

तस्मिञ्चक्रमुत्तनीलमाहः पिङ्गलं हरितं लोहितञ्च ।
एष पन्था ब्राह्मणा दानुषितस्तनन्ति ब्रह्मवितपुण्यकृतैर्जमश्च ॥९॥

तस्मिन्निर्वादिर्कर्मार्गे विप्रतिपत्तयो मृमुत्तणामिन्धं । तस्मिन्नु-
क्लं शुद्धं विमलमाहः केचिन्मुमुक्षवो नीलमन्ये पिङ्गलं वक्त्रिध्वाना-
तुल्यम् । लोहितं जपाकुमुमर्मात्रभम् । 'एष शुक्ल एष नील' इत्यादि-
भ्रूत्यन्तरान् । एष पन्था एषोऽर्चिरादिपन्था ब्रह्मणानुवित्तः सम्बद्धः
ब्रह्मपथ इति यावत् । तेन मार्गेण पुण्यकृद्ब्रह्मविन् पूर्वपुण्यं कृत्वा
तद्वशेन शृद्धान्तः करणो ब्रह्मविच्च तैजसश्च तैजसस्तेजःसम्बन्धी तेज
उपासकः पञ्चाग्निविशानिष्ठ इति यावत् ॥ ९ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येऽविद्यामुपासते ततो भूय इव ते
तमो य उ विद्यायां रताः ॥१०॥

ये केवलं स्वर्गादिफलोद्देशेन कर्मानुतिष्ठन्ति न तु ब्रह्मज्ञाना-
र्थितया तेऽन्धं तमः प्रविशन्ति दुस्तरं संसारलक्षणमन्धकारं प्रतिप-
द्यन्ते । य उ विद्यायां रता उशब्दोऽवधारणे नित्यनैमित्तिकं कर्म परित्यज्य
विद्यायामेव यतन्ते । 'मोहान्तस्य परित्यागस्तामसःपरिकीर्तित' इत्युक्तीत्या-
तामसत्यागवशात्संसारमेव प्रविशन्तीत्यर्थः । नानेन वाक्येन ज्ञान-
कर्मणोः समुच्चय इति मन्तव्यम् । ज्ञानव्यतिरिक्तोपायनिषेधकवचनैर्ज्ञा-
नस्य मोक्षोपायत्वप्रतिपादकवचनैः कर्मणां ज्ञानाङ्गत्वप्रतिपादकवचनश्च
भूयोभिर्विरोधप्रसङ्गान् ॥ १० ॥

अनन्दानाम ते लोका अन्धेन तमसाऽऽवृताः । तांस्ते-
प्रेत्याभिगच्छन्त्यद्विद्वांसोऽबुधो जनाः ॥ ११ ॥

बुधः । बोधयतीतिभूत् बुधः न बुधोऽबुधः ब्रह्मज्ञानहीना भगवत्स्वरू-
पमविद्वांसो जनाः ते प्रेत्य मृत्वा अन्धयतीत्यन्धेन तमसावृता अनन्दाः
स्वमुचिरुद्धा दुःस्वरूपास्तेप्रसिद्धा ये लोकास्तानभिगच्छन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

आत्मानञ्चे द्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः किमिच्छन्
कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥

टीका । यद्योयं पुमान् स्वात्मानमेतादृशोऽहमस्मि देहेन्द्रियमनः प्राणधीभ्यो भिन्नो ब्रह्मात्मकोऽहमस्मीति विजानीयात्तदा तर्हि किं मिच्छन् तस्यैव विवरणं कस्य कस्मै कामायेति कथमिति यावत् शरीरं शरीर द्वेदादिक मनुसंज्वरेन् दुःखी भवेदित्यर्थः । यदि जीवः स्वस्य ब्रह्मात्मकत्वानुसन्धानयोग्यः स्यात्तर्हि दुःखी न स्यात् परब्रह्मणि दुःखस्याभावादिति भावः ॥ १२ ॥

चिदचिद्भ्यां भिन्नाभिन्नो वासुदेव इति ज्ञानं मोक्षसाधनमित्यत्र मन्त्रान्तरं पठति ।

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्माऽस्मिन् सन्देहं महने प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्त्ता तस्य लोकः स उलोक एव ॥ १३ ॥

टीका । हि यस्मात् स आत्मा सर्वस्य कर्त्ता अस्मिन् देहे विद्यमानं यद्गहनं हृद्गुहास्थानं तस्मिन् प्रविष्टः स आत्मा यस्य येनोपासकेनानुवित्तो मननाभ्यासेन भिन्नाभिन्नत्वेना वगतः प्रति बुद्धो ध्यातश्च तस्योपासकस्य एक प्रधानः स एव लोको भवति स कः यो लोकः परमात्मन इति शेषः उशब्दः प्रसिद्धौ ॥ १३ ॥

मू०—इहैव सन्नोऽथविज्ञस्तद्वयं न चेदवेदिर्महती विनष्टिः ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखमेवापियन्ति ॥ १४ ॥

टीका । सद्गुरुपदेशेनैव ज्ञानं सम्पादनीयं यदुल्लङ्घने ज्ञानर्थ-प्राप्तिरितीममर्थं मन्त्रान्तरेण द्रष्टव्यं । इहैवेति । बुध इत्युक्तं ज्ञानो इहेति परामृश्यते इह ज्ञाननि बोधके विद्यमाने एव सन्तः तत्त्वातत्त्व दर्शिनः मंसाराद्विरक्तः वयं तत् परं ब्रह्म विद्मः जानिमः । वेदपुरुषवचनमेतत् । कालान्तरे सम्पादयिष्ये ब्रह्मज्ञानमिति वदन्तं प्रत्याह । नेति । तस्मिन् बोधके सत्यपि चेन्नदि नावेदीः परं ब्रह्म न जानीया तर्हि महतो विनष्टिः । सद्गुरुः । य एतादिति ।

एतन्परं ब्रह्म सद्गुरुपदेशनेतिशेषः । नचेद्वेदीर्महति यिनष्टि रित्युक्तमेव
विवृणोति । अथेतर इति । गुरुपदेशलङ्घिन इत्यर्थः दुःखमवान्धं तम
इत्यर्थः ॥ १४ ॥

मू०—यदैतमनुपश्यन्त्यात्मानं देवमञ्जसा ॥ ईशानं भूत-
भव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥

टीका । ज्ञानमहात्म्यप्रतिपादकं मन्त्रमाह । यदेति । ये भूत
भव्यस्येशानं देवं क्रीडादिगुणमेतमात्मानं यदाजसानुपश्यन्ति ततस्त-
दनन्तरं न विजुगुप्सते तदा सर्ववस्तुवैकात्मज्ञानान् सर्ववस्तुषु निन्दा
न प्रवर्तते ॥ १५ ॥

मू०—यस्मादर्वाक् सम्बत्सरोऽहोभिः परिवर्त्तते तद्देवा-
ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेऽमृतम् ॥ १६ ॥

टीका । यस्याद् भूतभव्येशात् परमात्मनोऽर्वाक् तदन्यविषयेति
यावत् कालात्मा सम्बत्सरः स्वावयवैरहोभिः परिवर्त्तते परिच्छेदकत्वेन
परिवर्त्तते य आत्मा सम्बत्सरमासादिलक्षणकालपरिच्छेदातीत
इत्यर्थः । ज्योतिषां ज्योतिः प्रकाशकानां प्रकाशकममृतं कालापरिच्छिन्नम्
आयुः सर्वप्राणिप्राणनहेतुभूतं तं ह देवा उपासते देवोपास्यत्वन्तु
तस्यैवेत्यर्थः ॥ उक्तञ्च श्रीवादरायणाचार्यैः ज्योतिषि भावाच्च ।
ब्र० सू० । १ । २ । ३२ । इतिसूत्रे ॥ १६ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।

तमेवमन्ये आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ॥ १७ ॥

टीका । पञ्चजनसंज्ञा पञ्चाकाशश्च यत्र प्रतिष्ठितः अत्राकाश-
शब्दो भूतान्तरस्याप्युपलक्षकः । श्रुतयश्चसङ्ख्याविशेषितत्वात् पञ्च-
सङ्ख्या ज्योतिरन्तरप्रसिद्धभावाच्च परिशेषेणेन्द्रियत्वावगम इति
श्रीवादरायणाचार्यैरुक्तम् तमेव मन्य आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोऽमृतम् ।
तादृशमात्मानममृतं ब्रह्मेत्येवं विद्वानन्योऽप्यमृतो भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

पञ्चशब्दनिर्दिष्टानि ज्योतींषि कानीत्यपेक्षायामाह—

प्राणस्य प्राणमुतचक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो
ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्मपुण्यमग्रयम् ॥ १८ ॥

प्राणशब्देन स्पर्शेन्द्रियं गृह्यते वाय्वाप्यायितत्त्वान् । स्पर्शेन्द्रि-
यस्य मुख्यप्राणस्य ज्योतिशब्देन प्रदर्शनायोगात् । चक्षुष इति ।
चक्षुरिन्द्रियं गृह्यते श्रोत्रस्येति श्रोत्रेन्द्रियं मनस इति मनो गृह्यते ।
एतादृशं ये जानन्ति ते पुराणमग्रयं परं ब्रह्म निश्चितवन्त
इत्यर्थः ॥ इदञ्च चिन्तितं समन्वयाध्याये चतुर्थपादे तत्र हि
यस्मिन् पञ्च पञ्चजनाकाशश्च प्रतिष्ठितः । इतिवाक्ये पञ्चविंशति-
सङ्ख्याप्रतीतेः साङ्ख्यतन्त्रसिद्धपञ्चविंशतितत्त्वप्रतिपादक परमेवेदं-
वाक्यमिति पूर्वपक्षं कृत्वा सिद्धान्तितम् ।

न सङ्ख्योपग्रहादपि नानाभावादतिरेकाच्च ॥ ब्र० सू० १।४।११॥

पञ्चविंशतिसङ्ख्योपग्रहादपि न साङ्ख्यतत्त्वप्रतीतिः कुतः
नानाभावान् पृथग्भावान् तद्वैतक्षण्यात् । यस्मिन् पञ्च पञ्चजना इति
यच्चब्दनिर्दिष्टब्रह्मात्मकताप्रतीतिः । आत्माकाशाभ्यां सङ्ख्याति-
रेकाच्च । अत्र पञ्चविंशतिसङ्ख्याप्रतीतिरेव नास्ति समाहारममासे स्त्री
प्रत्ययाभावपुल्लिङ्गयोः छान्दसत्वेन समर्थनीयत्वात् पञ्चजनशब्दस्य
संज्ञाशब्दत्वमभ्युपगम्य दिक्सङ्ख्ये संज्ञायामिनिमूत्रविहितसंज्ञास-
मामवर्णनोपपत्तेः तथाचावयवार्थमनपेक्ष्य पुरुषाधिधानपरोयं पञ्चजन-
शब्दः । ननु तर्हि पञ्चजनसंज्ञकाः के त इत्यपेक्षायां लक्षणया पुरुष
मन्वन्धिनः प्राणादयः पञ्चजनशब्दवाच्या इत्याह ।

प्राणादयो वाक्यशेषान् ॥ १।४।१२॥

ननु शतपथब्राह्मणे माथ्यन्दिनानामेवात्रपाठः न कण्वाना
मतस्तेषां प्राणादयः पञ्चजनाः न ग्युरित्याशङ्क्याह ।

ज्योतिर्पक्षेणाममन्यन्ते ॥ ब्र० सू० १।४।१३॥

एकेषां कारणानां पाठे । अत्रैवैवमिति तदेव त्रयोविधां त्रयोविधायु-
होपासनेऽमृतमिति पूर्वमन्त्रपाठितत्रयोविधा पञ्चयमहत्या पञ्चत-
माभ्यान्दनानां समानमन्त्रपाठितप्रणादिपञ्चकस्य लाभान् । नान्यमन्त्र-
पाठितत्रयोविधशब्दापेक्षानभावः कारणानान्तु पञ्चयमस्यानाभान् भवन्त्य-
भस्यापेक्षान् भावः यथा समाने गत्रे वचनभेदान् पौर्वादिशतो ग्रहणाग्रहणे
तद्वत् । प्रकृतमनुमरामः ॥ १८ ॥

तज्ज्ञानं साधनमाह । मनसैवेति ।

मनसैवानुद्रष्टव्यं नह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः स मृत्युमा-
प्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥

अनु पश्चाच्छ्रवणमननानन्तरामित्यर्थः मनसैव द्रष्टव्यम् ।
अनवरतभगवद्गुणभृतिमन्तरितरूपध्यानं विशुद्धेन मनसा सम्पाद्य-
मित्यर्थः । इह जगत्कारणे ब्रह्मणि नानात्वं नास्ति तस्य सर्वा-
स्यपि उपनिषत्स्वेकवावधारणान् । कारणनानात्वदर्शनस्य फल-
माह । मृत्योरिति । नित्यसंसारी भवति परमेश्वरे नानात्वदर्शि-
त्वान् । इवशब्दोऽल्पायः “इवोपमायामल्पे चे” ति कोपान् । स च
कैमृत्युन्यायपरः कारणे ब्रह्मणि यद्यल्पनानात्वदर्शनस्यापीदृक्फलं
किमुत्तुर्वहुत्वेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥

एकधैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् ॥ विरजः पर आकाशा-
दज आत्मा महान् ध्रुवः ॥ २० ॥

अप्रमेयमपरिच्छेद्यं ध्रुवम् नित्यम् । ब्रह्मैकत्वेनैव द्रष्टव्यम् ।
विरजो रागादिदोषरहितः । आकाशादपि परः कारणभूतः ध्रुवः
स्थिरोऽविनाशीत्यर्थः । अजः = उत्पत्तिरहितः । एवम्भूतो महानात्मा ॥ २० ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नानुध्यायाद्-
बहुञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥ २१ ॥

तादृशमात्मानं धीरः प्रज्ञाशाली विज्ञाय श्रवणमननाभ्यां
ज्ञात्वा प्रज्ञां निदिध्यामनं कुर्वीत । अत्र ब्राह्मणग्रहणं द्विजातेरपि

लक्षणम् । यद्वा ब्रह्माधीत इति । ब्राह्मणोऽधीतवेद इत्यर्थः । बहून्
शब्दान्ब्रानुध्यायात् न चिन्तयेदित्यर्थः तद्वागानुध्यानादिकं वाचो-
विग्लापनं विग्लानिसाधनं श्रमजनकमित्यर्थः । इति मन्त्रसमाप्तौ ॥२१॥

स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु
य एषोऽन्तर्हृदय आकाशस्तस्मिच्छेते सर्वस्य वशी सर्व-
स्पेशानः सर्वस्याधिपतिः स न साधुना कमेणा भूयान्नो
एवासाधुना कनीयानेष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेव
भूतपाल एषसेतुर्विधाः एषां लोकानामसम्भेदायनमेतं वेदा-
नुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसाऽनाश-
केनैतमेव विदित्वा मुनिर्भवति एतमेव प्रव्राजिनोलोकमि-
च्छन्तः प्रव्रजन्ति । एतद्वस्म वैतत्पूर्वे विद्वां सः प्रजां
न कामयन्ते किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्माऽयं-
लोक इति ते हस्मपुत्रैषणायाश्च विचैषणायाश्च लोकैषणायाश्च
व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति या होव पुत्रैषणा सा विचैषणा
याविचैषणा सा लोकैषणोभे होते एषण एव भवतः स एष
नेतिनेत्यात्मा गृह्यो न हि गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो
नहि सज्यतेऽसितो न व्यथते नरिष्यत्येतमुहैवेते न तरत इत्यतः
पापमकरविमित्यतः कल्याणमकरविमित्युभे उहैवेष एते तरति
नैनं कृताकृते न यतः ॥ २२ ॥

एष मन्त्रोक्तो महानज आत्मा स वै स एव स क
इत्यतोयोऽयं विज्ञानमयः पुरुषः प्राणेषु ह्यनन्तज्योतिरित्युक्त एवेति
भावेन तद्वाक्यमर्थतोऽनुवदति । योऽयमिति । योऽयं निर्दिष्ट आत्माऽयं
कतम आत्मा योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु ह्यनन्तज्योतिरिति निर्दिष्टे
जोवात्मनि शेने नदन्तर्यामितया वर्तते । तत्र ह्यनन्तरित्यस्य व्याख्यानं य
एषोऽन्तर्हृदय इति । ज्योतिरित्यस्य व्याख्यानमाकाश इति । ज्योतिराका-
शशब्दयोः प्रकाशकवार्थकत्वेनकार्थत्वान् । अतश्चात्राकाशशब्दो जोषपर एव ।

सर्वस्य ब्रह्मरूपादेवशी सर्वोद्यम्य वशे वर्तते । सर्वम्यंशानः नियन्ता
सर्वस्याधिपतिः सर्वस्यांशी स न माधुनेति । साध्वमाधुकर्मकृतोऽकथा
एकपशून्य इत्यर्थः । यश्चैषः प्रसिद्धः सर्वेश्वरः सर्वेश्वरत्वं न माद-
किन्तु यश्चैषभूताधिपतिर्नास्याधिपत्यमादिमादिति भूताधिपतिः । यश्चैष-
भूत एव पालकः यश्चैष एषां लोकानामसम्भेदायासाङ्कर्याय एषां लोकानां
विधारणः विधारणसमर्थः न वंघलं सामर्थ्यमात्रं किन्तु एषां लोकानां
सेतुराश्रयश्च तमेतमुत्तगुणवन्तं भगवन्तं ब्राह्मणा वेदानुवचनेन वे-
ध्ययनेन यज्ञेन दानेन तपसा कायक्लेशात्मकेन अनाशकेनानशनव्रतेन
विविदिषन्ति वेत्तुमिच्छन्तीति अनाशकेनशरीरनाशाकरणेन तपसेति
व्रतशेषणावशेष्यभावो वा अश्वेन जिगमिषतीत्यत्र यथाश्रम्य धात्वर्थ-
गमनसाधनत्वमेव नविच्छेदासाधनत्वम् । एवमत्रापि यज्ञादेर्धात्वर्थवेदन
साधनत्वमेवाच्यत इत्यवगन्तव्यम् वेदनेन किं स्यादित्यत आह ।
एतमेवेति एतं पूर्वोक्तमहिमानं परमात्मानमेव विदित्वा मुनिर्भवति
मननशीलो योगी भवति नान्य इत्यर्थः । किञ्चैतं परमात्मनमेव
लोकसाश्रयमिच्छन्तः प्रार्थयन्तः प्रब्राजिनः प्रव्रजनशीलाः प्रव्रजन्ति
नविद्वकाम्यकर्मत्यागलक्षणसंन्यासं स्वीकुर्वन्ति तदेतत् भगवाने-
वाश्रय इति प्रमेयं विद्वांसः पूर्वोऽपि । प्रजामुपलक्षणमेतत् निषिद्धं
वस्तु न कामयन्ते । हस्म वा इति निपातत्रयं सुप्रसिद्धियोक्तकम् । प्रजाध-
कामने कारणं निरूपयति किमिति । येषां नोऽस्माकमयं पूर्वोक्तमहिमा-
विशिष्टो भगवानात्मा स्वामी अयं लोक आश्रयश्च ते वयं प्रजया
किं कारिष्याम इति भावेन प्रजां न कामयन्त इति सम्बन्धः । तर्हि ते किं
कृतवन्त इत्यत आह । तेहेति । व्याख्यातमेतत् । महिमान्तरमाह । एत-
मिति । अहं पापमकरवं कृतवानिति । अहं कल्याणमकरवं कृत-
वानिति द्वेचिन्ते एतं ब्रह्मविदं न तरतो न प्राप्नुत इत्यर्थः । तत्रहेतुमाह । उद्भवै-
ष इति । यस्माद्धेतोरस्मिन्नेवलोके वमन पुण्यञ्चपापञ्च तीर्णवान् । तत्रहेतुः
नैनं कृताकृते तपतः । एतं हि ब्रह्मविदंकृताकृते सुकृतदुष्कृते फलसम्बन्धि-
नं कर्तुं न प्रभवतः । एवं विदि पापकर्म न श्लिष्यत इत्यश्लेषश्रवणादिति
भावः ॥ २१ ॥

तदेतद्वचाऽभ्युक्तम् । एष नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य
न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात् पदविशं
विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति । तस्मादेवं वि-
च्छान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुःसमाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मा-
नं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति नैनं पाप्मा तरति सर्वं
पाप्मानं तरति नैनं पाप्मा तपति सर्वं पाप्मानं तपति ।
विपापो विरजोऽविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति । एष ब्रह्म
लोकः सम्राडिति होवाच याज्ञवल्क्यः सोऽहं भगवने विदेहान्
ददामि माश्चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥

उक्तार्थे प्रमाणमप्याह । तदेतदिति । तदेतन् पुण्यपापसन्त-
रणमभिमुखं कृत्य ऋचोःकर्मित्यर्थः । तामेव ऋचं पठति । एष
इति । ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदो य एष महिमा स नित्यो ब्रह्मज्ञाना-
नन्तरं यावदात्मभावितयाऽनुवर्तते इत्यर्थः । कोऽसौ महिमेत्यत्राह
न वर्द्धते कर्मणा नो कनीयान् तस्यैव स्यात् । पदविन् । तस्य ब्रह्मणः
पदविन् पश्यत इतिपदं स्वरूपं ब्रह्मस्वरूपविदिति यावन् । स
पुण्यपापलक्षणकर्मकृतोत्कर्षापकर्षशून्यो भवतीत्यर्थः । एष महिमा
ब्रह्मविद इत्यर्थः । महिमज्ञानफलमाह तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा
पापकेन तं ब्रह्मविन्महिमानं विदित्वा पापकेन कर्मणा न लिप्यत
इत्यर्थः । तस्मादेवमिति । एवंविच्छास्त्रजन्यज्ञानवान् । शमः अन्त-
रिन्द्रियनियमनरूपः । दमः बहिरिन्द्रियनियमनरूपः उपरतिः निषि-
द्धकाम्यादिषु कर्मसूपरतिः तितित्ता क्षमा । सुसमाहितः समाहित-
चित्तः । एवं रूपः सज्जात्मनि जीवात्मनि आत्मानं परमात्मानं
नदन्त्यर्थाभिगं पश्यति पश्येदित्यर्थः । नैनमिति । एतं ब्रह्मविदं
पाप्मा पुण्यपापलक्षणं कर्म न तरति न प्राप्नोति । अयन्तु ब्रह्मविन्
सर्वं पाप्मानं तरति सर्वपापातिगो भवतीत्यर्थः । एतं ब्रह्मविदं
पाप्मा न वर्द्धते । अयमेव सर्वं पाप्मानं ज्ञानाग्निना दहतीत्यर्थः ।
विपापः पापशून्यः विरजो विरागः । अविचिकित्सः संशयशून्यः

ब्रह्मणो ब्रह्मविद्भवतीत्यर्थः एष ब्रह्मलोक इति हे सप्ताष्टेय आत्मानं-
पश्येदिति द्रष्टव्यतयोक्तो यः स ब्रह्मलोको ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः ।
एवमनुशिष्टब्रह्मविशः स्वरायं सर्वं ददाभि राज्येन सहान्मानमपि कैङ्कर्याय
ददामीति जनक उवाचेत्यर्थः ॥ २३ ॥

स वा एष महानज आत्माऽन्नादो वसुदानो निन्दते
विन्दते वसु य एवं वेद ॥ २४ ॥

स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयं ब्रह्माभयं
वैब्रह्माभयं हि वै ब्रह्म भवति य एवं वेद ॥ २५ ॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आत्मोपासकानामुपासनातारतम्येन फलप्रद इति । अन्नादोऽन्ना-
दः । वसुदानो वसुप्रदः । अनेन प्रकारेण ब्रह्मोपासीनोऽन्नं वसु च
लभते ॥ स वा एष इति । जरामरणशून्योऽसंसारी अतएव भयशून्यः ।
एवम्भूतोऽयमात्मा ब्रह्म निरतिशयं बृहन् तत्र हेतुमाह । अभयं वै
ब्रह्मेति । अमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति । निरुपाधिकाभयाश्रयत्वस्य परब्रह्मत्व-
प्रसिद्धेरिति भावः तज्ज्ञानस्य फलमाह । अभयं वै ब्रह्म भवति य एव
वेद ब्रह्म भवति । आविर्भूतब्रह्मस्वरूपो भवतीत्यर्थः ॥ २५ ॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां चतुर्थाध्यायस्य
चतुर्थं शारीरब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवतुर्मैत्रेयी च कात्यायनी
च तयोर्ह मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायन्यथ
ह याज्ञवल्क्योऽन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥

अथेति हेतुपदेशानन्तर्यप्रदर्शनार्थः । हेतुप्रधानानि हि वाक्यान्य-
तीतानि तदनन्तरमागमप्रधानेन प्रतिज्ञातोऽर्थो निगम्यते मैत्रेयी ऽह
णेन । हशब्दो वृत्तावयव्योक्तकः याज्ञवल्क्यस्यर्पेद्वे भार्ये पत्न्यौ बभूवतुः

रास्तां मैत्रेयीनामतः एका परा कात्यायनी नामतः । तयोर्भार्ययोर्मैत्रेयी ।
ह किल ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला बभूवासीत् स्त्रीप्रज्ञा स्त्रियां योचिता
प्रज्ञा सा स्त्रीप्रज्ञा सैव यस्याः । गृहप्रयोजनान्वेषणलक्षणा सा स्त्री-
प्रज्ञैव तर्हि तस्मिन् काल आसीत् कात्यायनी । अथैवं सति ह किल याज्ञ-
वल्क्योऽन्यत्तु पूर्वेस्माद्गार्हस्थलक्षणादवृत्तान् तुरीयाश्रममुपाश्रयिष्य-
न्नित्यर्थः ॥ १ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रब्रजिष्यन्वा अरेऽहस्मा-
त्स्थानादस्मि हन्त तेऽनया कात्यायन्याऽन्तं करवाणीति ॥ २ ॥

हे मैत्रेयीति ज्येष्ठां भार्यामामन्त्रयामास । आमन्त्र्य चोवाच
ह प्रब्रजिष्यन् पारिव्राज्यं करिष्यन् वा अरे मैत्रेय्यस्मात्स्थानाद्गार्ह-
स्थ्यादहमस्मि भवामि मैत्रेय्यनुजानीहि मोहन्तेच्छसि यदि तेऽनया
कात्यायन्याऽन्तं करवाणीत्यादिव्याख्यातम् ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी यन्तु म इयं भगोः सर्वा पृथिवी वित्तेन
पूर्णा स्यात्स्थां नन्वहं तेनामृताऽऽहो ३ नेति नेति होवाच
याज्ञवल्क्योयथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्याद-
मृतत्वस्य तु नाशाऽऽस्ति वित्तेनेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन कुर्यां
यदेव भगवान् वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

सैवमुक्तोवाच मैत्रेयी सर्वेयं पृथिवी वित्तेन पूर्णा स्थान्तु किं-
स्यां किमहं वित्तसाध्यं कर्मणाऽमृताऽऽहो न स्यामिति नेति होवाच याज्ञ-
वल्क्य इत्यादि समानमन्यत ॥ ३ । ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवति सती
प्रियमवृधदन्त तर्हि भवत्येतद् व्याख्यास्यामि ते व्याचक्षाणस्य
तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥

इं भवति नः प्रिया सती प्रियामेवावृधदधितधती अनुकूलभाष-

रात्रिति भावः । शृतादिवाचकं शृद्ध्योलुङ्गीनिपरस्मैपदम् । अतस्तुष्टोऽहं हे भवति अमृतत्वसाधनं जिज्ञासमानायै तुभ्यं व्याख्यामि व्याचक्षाणस्य श्रवाक्यं निदिध्यासस्य सावधानं शृण्वित्यर्थः ॥ ५ ॥

स होवाच न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय पशवः प्रिया भवन्ति न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । न वा अरे छात्रस्य कामाय छात्रं प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय छात्रं प्रियं भवति । न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्त्यात्मनस्तु कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्त्यात्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे सर्वस्य कामाय प्रियं भवत्यात्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यो मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद छात्रं तं परादाद्योऽन्यत्रात्मनः छात्रं वेद लोकास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो लोकान् वेद देवास्तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो वेदान् वेद । भूतानि तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनो भूतानि वेद सर्वं तं परादुर्योऽन्यत्रात्मनः सर्वं वेदेदं छात्रमिमे लोका इमे देवा इमे वेदा इमानि भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छ्वनुयाद्-
ग्रहणाय दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दा-
गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छ्वनु-
याद्ग्रहणाय शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खधमस्य वा
शब्दागृहीतः । ९ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छ्वनुयाद्
ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दा-
गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाद्रिधाग्नेराभ्याहितस्य पृथग्भूमा त्रितिश्वरन्त्येवं वा
अग्नेः अस्य महतो भूतस्य निश्चःमितमेतद्यद्वेदो यजुर्वेदः
सामवेदोऽथर्वाङ्गिरस इतिहामः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हृतमशितं पायितमय-
ञ्चलोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवंतानि सर्वाणि
निश्चमितानि ॥ ११ ॥

स यथा सर्वाभिमपां समुद्रैकायनमेवं सर्वेषां स्पर्शानां
त्वर्गैकायनमेवं सर्वेषां गन्धानां नासिके एकायनमेवं सर्वेषां-
रसानां जिह्वैकायनमेवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरैकायनमेवं
सर्वेषां शब्दानां श्रोत्रमेकायनमेवं सर्वेषां सङ्कल्पानां मन
एकायनमेवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनमेवं सर्वेषां क्रमेणां
हन्तावैकायनमेवं सर्वेषामानन्दानामुपरथ एकायनमेवं सर्वेषां
विमर्शानां पायुरैकायनमेवं सर्वेषामध्यानां पादावैकायनमेवं
सर्वेषां वेदानां वागैकायनम् ॥ १२ ॥

स यथार्थमन्धवधतोऽनन्तरोऽवापः कृन्न्तो रमधन एवैवं
वा अरोऽयमान्माऽनन्तरोऽवापः कृन्न्तः प्रज्ञानघन एवैवंभ्यो

भूतभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यपरं
ब्रवीमीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥ १७ ॥

यथा सैन्धवघनो लवणखण्डोऽनन्तरोऽन्तरावयवव्यतिरिक्तो-
ऽवाह्यो बाह्यावयवव्यतिरिक्तश्च सर्वोऽप्यवयवो यथारसघनो भवति
अत्रान्तरो बाह्यश्च रसघन इति वक्तव्येऽनन्तरत्वबाह्यत्वशून्यानां
मध्यवर्तिनामपि ग्रहणं यथा स्यादिति अनन्तरोऽबाह्य इति व्यतिरेक-
मुख्येण निर्देशः 'एवञ्च सति निरवयवात्मसाधारणमपि फलितं
भवतीति द्रष्टव्यम् ।' एवमेवायमात्मा सर्वत्र विज्ञानघनजीवशरीरक
इत्यर्थः जीवपरयोः स्वरूपैक्याभावाच्छरीरात्मभाव इदं सामानाधि-
करण्यं द्रष्टव्यम् ॥ १३ ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव मा भगवान्मोहान्तमापीपत् न
वा अहमिमं विजानामीति स होवाच नवा अरे हं माहं ब्रवीम्य-
विनाशीवाऽरेऽयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥ १४ ॥

अत्रैव न प्रेत्य संज्ञाऽस्तीत्यस्मिन्नर्थे भगवान्मां मोहमध्यमा-
पीपत् प्रापितवान् । पते णीचङ् । न विद्यते उच्छित्तिर्यस्य-
सोऽनुच्छित्तिः । अविनाशीतियावन् । अनुच्छित्तिधर्मो यस्य
सोऽनुच्छित्तिधर्मा । एवं बहुव्रीहिर्गर्भो बहुव्रीहिः । तस्य ज्ञानलक्षणो
धर्मोऽप्यविनाशीत्यर्थः । ननुच्छित्त्यभावोऽनुच्छित्तिसधर्मो यस्येति
बहुव्रीहिः । अविनाशीत्यनेन पौनरुक्त्यप्रसङ्गादिति द्रष्टव्यम् ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति तदितर
इतरं जिघ्रति तदितर इतरं रसयते तदितर इतरमभिवदति
तदितर इतरं शृणाति तदितर इतरं मनुते तदितर इतरं
स्पृशति तदितर इतरं विजानाति यत्रत्वस्य सर्वमात्मनैवाभूत्त-
त्केन कं पश्येत्केन कं जिघ्रेत्केन कमभिवदेत् केन कं
शृणुयात्तत्केन कं स्पृशेत्तत्केन कं विजानीयाद्येनेदं सर्वं
विजानानि तं केन विजानीयात्स नेति नेत्यात्माऽगृह्यो नहि

गृह्यतेऽशीर्यो न हि शीर्यतेऽसङ्गो नहि सज्यते ऽसितोन व्यथने
न रिष्यतिविज्ञातारमरे केन विजानीयादित्युक्तानुशासनऽसि
मैत्रेयेतावदरेखल्वमृतत्वमितिहोक्त्वा याज्ञवल्क्यो विज-
हार ॥ १५ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायस्य पञ्चमं

मैत्रेयी ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

एतावदेव खल्वमृतार्थिभिर्ज्ञेयम् । कारणे कार्यवाचिशब्दउप-
चारात्प्रयुक्तः ॥ एवमुक्त्वा याज्ञवल्क्यो यथाभिलपितं प्रतज्यां
कृतवानत्यर्थः ॥ १५ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकायां चतुर्थाध्याये

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

अथ वंशः पौतिमाष्यो गौषवनाद्गौषवनः पतिमाष्यात्पौ-
तिमाष्यो गौषवनाद्गौषवनः । कौशिकात्कौशिकः कौण्डिन्यात्
कौण्डिन्यः । शाण्डिन्याच्छाण्डिन्यः कौशिकाच्च गौतमाच्च
गौतमः ॥ १ ॥

आग्निवेशश्चादाग्निवेशो गार्ग्याद्गार्ग्यो गार्ग्याद्गार्ग्यो
गौतमाद्गौतमः सैतवात्सैतवः पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणो
गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायणो गार्ग्यायणाद्गार्ग्यायण उद्दालकायना-
दुद्दालकायनो जावालायनाज्जावालायनो माध्यन्दिनायनान्मा-
ध्यन्दिनायनः सौकरायणात् सौकरायणः काषायणात्काषायणः
मायकायनान्मायकायनः कौशिकायनः कौशिकायनिः ॥ २ ॥

घृतकौशिकाद्घृतकौशिकः पराशर्यायणात्पराशर्यायणः ।
पाराशर्यायणात्पाराशर्यायणः जातूकण्याज्जातूकण्य आगुरायणाच्च

यास्कावाऽसुरायणस्त्रैवणेश्वरौपचन्धनेरोपचन्धनिगामुरेरा-
 सुरिभारद्वाजोद्भारद्वाज आत्रेयादात्रेयो माण्डेर्माण्डिगौतमा-
 द्गौतमो वात्स्याद्वात्स्यः शाण्डिल्याच्छाण्डिल्यः
 कैशोर्यात्काप्यात् कैशोर्यः काप्यः कुमारहारितात्कुमारहारितो
 गालवाद्गालवो विदर्भिकौण्डिन्याद्विदर्भिकौण्डिन्यो वात्सन-
 पातोवाभ्रवाद्वत्सनपाद्वाभ्रवः पथःसौभरात् पन्थाः सौभरोऽया-
 त्यादाङ्गिरसादयास्य आङ्गिरस आहूतेस्त्वाष्ट्रादाहूतिस्त्वाष्ट्रो
 विश्वरूपात्वाष्ट्राद्विश्वरूपस्त्वाष्ट्रोऽश्विन्यामश्विनौ दधीच आथ
 र्वणाद्ध्यङ्ग्यार्थर्वणोऽथर्वणो दैवादथर्वादैवो मृत्योः प्राध्वँ सना-
 न्मृत्युः प्राध्वँ सनः प्राध्वँ सनात् प्राध्वँ सनः । एकर्वरेकपि-
 विप्रचित्तेर्विप्रचित्तिर्व्यष्टेर्व्यष्टिः सनारोः सनारुः सनातनात्स-
 नातनः । सनकात्सनकः परमेष्ठिनः परमेष्ठी ब्रह्मणो ब्रह्मस्व-
 यम्भुब्रह्मणे नमः ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्याये षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

पूर्ववदेव वंशं ब्राह्मणम् । आचार्यवंशकीर्त्तनस्य मङ्गलत्वान्न-
 पौनरुक्त्यं शङ्कनीयम् ॥ १ ॥ १ ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां चतुर्थाध्याये
 षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्यायः समाप्तः ॥ ४ ॥

त्रयाः प्राजापत्याः प्राजापती पितरि ब्रह्मचर्यमुपुः
 देवा मनुष्या अमुरा उपित्वा ब्रह्मचर्यं देवा ऊचुर्ब्रवीतु नो
 भवानिति तेभ्यो हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ३ ।

इति व्यज्ञासिष्मेतिहोचुः दाम्यतेति न आत्थेति ओमिति
 होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ १ ॥

त्रयाः प्राजापत्याः प्रजापतिपुत्राः पितरि प्रजापतौ ब्रह्मचर्यमु
 पितवन्तः तंके इत्यत्राह—देवा इति । तेथोपित्वा ब्रह्मचर्यं किमकुर्वन्नि-
 त्युच्यते तेषां देवा ऊचुः पितरं प्रजापतिं किमिति ब्रवीतु कथयतु
 नोऽस्मभ्यं यदनुशासनं भवानिति । तेभ्य एवमर्थिभ्योहैतदक्षरं धर्ण-
 मात्रमुवाच 'द' इति । उक्त्वा च तान् पप्रच्छ पिता किं व्यज्ञासिष्टा इति
 मयोपदेशार्थमभिहितस्याक्षरस्यार्थं विज्ञातवन्त आहोस्विन्नेति । देवा
 ऊचुर्व्यज्ञासिष्मेति विज्ञातवन्तो वयम् । यद्येवमुच्यतां किं मयोक्तमिति ।
 देवाऊचुर्दाम्यताऽदान्ता दूयं स्वभावतोऽतोदान्ता भवतेति नोऽस्मानात्थ
 कथयसि इतर आहोमिति सम्यग्व्यासिष्टेति ॥ १ ॥

अथ हैनं मनुष्या ऊचुर्ब्रवीतु नो भगवानिति तेभ्यो
 हैतदक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ३ इति । व्यज्ञासिष्मेति
 होचुर्दत्तेति न आत्थेत्योमिति होवाच व्याज्ञासिष्टेति ॥ २ ॥

दत्तेति न आत्थेति दत्तदानं कुरुतेत्यर्थः । शिष्टं पूर्ववत् ॥ २ ॥

अथ हैनममुरा ऊचुर्ब्रवीतु नो भगवानिति तेभ्योहैतदे-
 वाक्षरमुवाच द इति व्यज्ञासिष्टा ॥ ३ ॥

इति व्यज्ञासिष्मेति होचुर्दयध्वमिति न आत्थेत्योमिति
 होवाच व्यज्ञासिष्टेति ॥ ४ ॥

दयध्वमिति न आत्थेति दयध्वं प्राणिषु दयां कुरुतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

तदेतदेवैषा दैवी वागनुवदति स्तनयित्नुर्दद इति
दाम्यत दत्त दयध्वमिति तदेतत्त्रयं शिच्चेद्दमं दानं दयामिति ॥ ३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्विनयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

तदेतत् प्रजापतेरनुशासनमद्याप्यनुवर्त्तत एव । य.पूर्वं प्रजा-
पतिर्देवादीननुशशास सोऽद्याप्यनुशास्येव दैव्या स्तनयित्नुलक्षणावाचा ।
कथमेषाश्रूयते दैवी वाक्कासौ स्तनयित्नुर्दद इति दाम्यत दत्त दयध्वमित्येष
वाक्यानामुपलक्षणाय त्रिर्देकार उच्चार्यते किं तन् त्रयमित्युच्यते दमं
दानं दयामिति शिच्चेदुपादद्यात् प्रजापतेरनुशासनमस्माभिः कर्त्त य
मित्येव मतिं कुर्यात् तथाच स्मृतिः । त्रिविधं नरकस्येदं द्वारं नाशन
मात्मनः ॥ कामः क्रोधस्तथा लोभस्तस्मादेतन् त्रयं त्यजेत् । इति ॥ ३ ॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

एष प्रजापतिर्यदुद्धृदयमेतद्ब्रह्मैतत्सर्वं तदेतत् व्यचरं
हृदयमिति हृदयेकमक्षरमभिहरन्त्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद
दहत्येकमक्षरं ददत्यस्मै स्वाश्चान्ये च य एवं वेद यमित्येक-
मक्षरमेति स्वर्गं लोकं य एवं वेद ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

हृदमादिमाधनत्रयं सर्वोपासनाशेषभूतमुपदिश्य ब्रह्मोपासनाहभूतं
हृदयोपासनमुपदिशति । एष इति । पूर्वहृदयानुशासितत्वेन प्रस्तुतो
योऽयं योऽपि प्रजापतिः । सोऽपि हृदयमेष तदेतद्ब्रह्म ब्रह्मैतत् सर्वं पञ्चमा-
ध्यायोक्तरीत्या हृदयस्य सर्वत्वं द्रष्टव्यम् । एवं हृदयस्य प्रजापतित्वब्रह्मत्व-
रुपायामुपासनं विधायोपास्यं हृदयशब्दनिर्बचनेन स्मृतिः । तदेतत् ।

यस्माद्दद्यात् स्वाश्चोन्द्रियाणि चान्ये च विषयाः शब्दादयः स्वं पञ्च
 कथमाभरन्ति स्वंकायं सर्वं तदधीनं कुर्वन्ति तन्नज्ज्ञानं य मन्वे-
 स्थाप्यन्तःकरणाधीनत्वादिति भावः । अतो हृदयनाम्नो हृदयं नदत्तं
 यो वेदागमै विदुषे स्वाध्यानातयोऽन्ये च सम्बन्धिनो बलिमुपहरन्ति
 तत्कृत्यायादिति भावः । यस्माद्हृदयात् स्वाश्चन्द्रियाणि चान्ये च
 विषयाः स्वं स्वं वीर्यं ददाति अतो दकारोऽस्मिन्नाम्नि निबद्ध इति यो
 वेद तस्यापि स्वकीया अन्ये च स्वं स्वं वीर्यं प्रयच्छन्तीत्यर्थः ।
 यमिन्येकमक्षरमिति । इणो गत्यर्थस्य यमित्येतद्रूपमस्मिन्नाम्नि निबद्ध
 मिति यो वेद स स्वर्गलोकमेति ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्सत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
 तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ ३ ॥

हृदयस्य प्रजापतित्वेन रूपेणोपासनमभिधाय सत्यत्वेन
 तस्योपासनमाह ।

तद्वैतदेतदेव तदा स सत्यमेव स यो वै तन्महद्यच्च प्रथमजं
 वेद सत्यं ब्रह्मेति जयतीमाँल्लोकाज्जित इन्न्वसावसत् । य
 एव मेतन् महद्यच्च प्रथमजं वेद सत्यं ब्रह्मेति सत्यं ह्येव-
 सत्यं ह्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

वैशब्दाऽवधारणे तद्वै तदेव तत्तादृशं हृदयं मेतदेव तदा स ।
 एतद्वच्यमाणं तदा सत्यार्थः कितदा सत्यत्राह । सत्यमेवेति सत्त्वत्यञ्च मूर्तामू-
 र्त्तञ्च सत्यमव्याकृतं पञ्चभूतात्मकं भवतीत्यर्थः । एतदुपासकस्य फलं निर्दि-
 शति । स य इति । यः ' कश्चिदेतद्दृढयं ' महदतएव यच्च पूज्यं प्रथमजं
 प्रथमजानं सर्वस्मात्कार्यजातान् प्रथमजं सत्यमव्याकृतपञ्चभूतात्मकं
 बृहदिति यः कश्चिदेतद्दृढयं वेद स इमाँल्लोकाज्जयति । जितो वशीकृत

इत्नुद्वयमसौ शत्रुर्यथा ब्रह्मणा जितोऽसद्भवेदित्यर्थः । तस्यैतत्फलमिति पुनर्निगमयति । य एवमिति । 'य एवं महद्यज्ञं प्रथमजमुपास्ते तच्छत्रावसत्त्वं युक्तमेव । यतोऽयं सत्योपासकोऽतस्तदुपासकस्य सत्त्वं तद्विरोधितश्चासत्त्वं युक्तमेवेति भावः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

आप एवेदमग्र आसुस्ताआपः सत्यमसृजन्त सत्यं
ब्रह्म प्रजापतिं प्रजापतिर्वादेस्ते देवाः सत्यमेवोपासते तदेतत्
अक्षरं सत्यमिति स इत्येकमक्षरं तीत्येकमक्षरं यमित्येकमक्षरं
प्रथमोत्तमे अक्षरे सत्यं मध्यतोऽनृतं तदेतदनृतमुभयतः सत्येन
परिगृहीतं सत्यभूयमेव भवति नैवं विद्वांसमनृतं हिनस्ति ॥१॥

सत्यस्य ब्रह्मणः स्तुत्यर्थमिदमाह । महद्यज्ञं प्रथमजमित्युक्तं
नक्त्यं प्रथमजत्वमित्यत्र आह । आपएवेदमिति इदं व्याकृतं जगदग्ने-
ऽण्डमृष्टेः प्रागाप एवामुः अव्याकृतपञ्चभूतात्मना वर्तते । ता आपः
पञ्चीकृतपञ्चभूतात्मकं कार्यमसृजन्त । तच्च सत्यं ब्रह्म चतुर्मुखमसृजत ।
प्रजापतिं दक्षादिप्रजापतिमसृजत । प्रजापतिर्देवानसृजतेति शेषः
ब्रह्मणो नाम सत्यमिति तदेतत् अक्षरम् । कानि तान्यक्षराणीत्याह ।
स इत्येकमक्षरं तीतीकारानुबन्धो निर्देशार्थः यमित्येकमक्षरम् । तत्र
तेषां प्रथमोत्तमे अक्षरे सकार्यकारौ सत्यम् । मृत्युरूपाभावात् ।
मध्यतो मध्येऽनृतं हि मृत्युः मृत्युवनृतयोस्तकारमामान्यात् । तदेतदनृतं
नकारानुरं मृत्युरूपमुभयतः सत्येन सकारनकारत्वज्ञानं परिगृहीतं
व्यापमन्तर्भावितम् । सत्यव्याकृत्यमेव भवति । एवं सत्यव्याकृत्यं सत्यस्य
मृत्योरनृतस्य किञ्चिन्नकार्यञ्च योविद्वांस्येन विज्ञांसमनृतं पमासत्त्वं
दक्षादिद्वयं न हिनस्ति ॥ १ ॥

तद्यत्तत्सत्यमर्गो स आदित्यो य एष एतस्मिन् मण्डले
पुरुषो रश्चाथं दक्षिणेऽक्षेण पुरुषस्तावेता वन्योन्यस्मिन्
प्रतिष्ठितौ रश्मिभिरपेक्षाऽस्मिन् प्रतिष्ठितः प्राणैर्यममुस्मिन्
सयदोत्क्रमिष्यन् भवति शुद्धमेव तन्मण्डलं पश्यति नैऋते
रश्मयः प्रत्याप्यन्ति ॥ २ ॥

सत्यस्य परब्रह्मणः स्थानविशेषे उपासनां दर्शयति तत्रादित्य
तत् प्रसिद्धं यत्सत्यं तदसौ असौ कः एतस्मिन् परिदृश्यमानं मण्डले
य एष पुरुषो वर्तते स आदित्यः योऽयं दक्षिणेऽक्षेण पुरुषो
वर्तते स चात यो जना । अधिदैवतमध्यात्मञ्चावस्थितौ । आदित्यचा-
क्षुषपुरुषौ परस्परोपकारकौ भवतः रश्मिद्वाराऽऽदित्यपुरुषश्चाक्षुषस्य
पुरुषस्योपकारकः । आदित्यरश्मिसम्बन्धाभावे चाक्षुषस्य पुरुषस्य
परमात्मनः स्वकार्यासमर्थत्वात् । चाक्षुषश्च पुरुषः प्राणद्वाराऽऽदित्य
पुरुषस्योपकारकः । प्राणनाभाभाव आदित्यपुरुषस्य प्रकाशकत्वाभावात् ।
एवं विद्वानुत्क्रान्तिवेलायां द्वारभूतमादित्यमण्डलं द्रष्टुं शक्नोति न
सूर्यरश्मयश्चाक्षुषःप्रतिघाताय भवन्ति । चक्षुरादित्यमण्डलस्थयोः
परस्परोपकारोपकारकभावज्ञानवैभवादिति भावः ॥२॥

य एष एतस्मिन् मण्डले पुरुषस्तस्य भूरिति शिर एकं
शिर एकमेतदक्षरं भुव इति बाहू द्वौ बाहू द्वे एते अक्षरे
स्वरिति प्रतिष्ठाद्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे तस्योपनिषद्हरिति हन्ति-
पाप्मानं जहाति च य एवं वेद ॥ ३ ॥

आदित्यमण्डले वर्त्तमानस्य सत्यपुरुषस्य भूरिति व्याहृतिः शिर
इत्यर्थः तच्छिरस्कत्वेन ध्यानं कर्तव्यमिति भावः । प्राथम्यात् तत्र
सामान्यं स्वयमेवाह श्रुतिः । एकमेकसङ्ख्यायुक्तम् । शिरस्तथैतदक्षर-
मेकं भूरिति भुव इति बाहू द्वित्वसामान्यात् द्वौ बाहौ बाहू द्वे एते अक्षरे
तथा स्वरिति प्रतिष्ठा द्वे प्रतिष्ठे द्वे एते अक्षरे । तस्यादित्यमण्डलान्त-
र्वर्त्तितोऽहरित्युपनिषद्हरित्यनामेत्यर्थः । उक्तं च श्रीवादरायणाचार्यैः

सम्बन्धादेवमन्यत्रापि ब्र० सू० ३।३।२० इत्यत्रोपनिषदादौ रहस्यनामनी
 इत्यर्थः । अहरिति हन्तेर्जहातेश्च रूपसम्भवमभिप्रेत्य तदनुसारेण फलं
 दर्शयति हन्तीति योऽयं दक्षिण इतिपूर्ववद्व्याख्येयम् । इदं चिन्तितं
 गुणोपसंहारपादे सत्यं ब्रह्मेत्युपक्रम्य तद्यत्सत्यमसौ स आदित्यः य
 एष एतस्मिन्मण्डले इति व्याहृतिशरीरत्वेनादित्यमण्डलेऽक्षिणि चोपास्य-
 त्वमुक्त्वा द्वे उपनिषदौ रहस्यनामनी उपासनाशेषतया श्रूयते तत्र
 तस्योपनिषदहरित्यधिदैवतं तस्योपनिषदहमित्याध्यात्ममिति क्रमेणादि-
 त्याधारस्याद्याधारस्य च सत्यब्रह्मणोऽहर्नामत्वमहंतामत्वञ्चोक्तं तत्र
 संशयः किमुक्तनाम्नोर्यथा स्थानं ध्यानं कर्तव्यमुतोपसंहारपूर्वकमुभय
 त्रेति यथा शाण्डिल्यविद्यायां विद्यैक्यसम्बन्धाद्गुणोपसंहार एवमन्य-
 त्रापि आदित्यमण्डलेऽक्षिणि च विद्यैवचसम्बन्धात् उभे नामनी उभयत्रो-
 पसंह्रियेते । सम्बन्धादेवमन्यत्रापि । ब्र० सू० ३।३।२० इतिपूर्वपक्षं
 कृत्वा उच्यते 'नवा विशेषात् ब्र० सू० ३।३।२१ य एतस्मिन्मण्डले पुरुषः
 याश्चायं दक्षिणेक्षिन् पुरुषः तावेतावन्योन्यस्मिन् प्रतिष्ठिताविति
 द्वित्वसङ्ख्ययाप्रधानोपास्यभेदप्रतीतेरादित्याक्षिस्थानभेदेन रूपभेदाच्च
 विद्याभेदान्न नाम्नोरव्यवस्था दर्शयति च ब्र० सू० ३।३।२२। दर्शयति
 चाद्वादित्याधारयोर्गुणानुपसंहारम् । तस्य तदेव रूपं यदमुष्यरूपम् । छा०
 १।७।४ इत्यादिना रूपाद्यतिदेशेन यदि स्थानभेदेऽपि परस्पररूपप्राप्तिस्तर्ह्य
 तिदेशानर्थक्यमेव स्यात् अतश्चादित्यस्थानविशिष्टरस्यैवाहरितिनामाक्षि-
 स्थानस्यैवाहं नामेति स्थितम् ॥३४॥

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

मनोमयोऽयं पुरुषो भाः सत्यस्तस्मिन्नन्तर्हृदये यथा ब्रीहिर्वा
 यथा वा स एष सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः सवभिदं प्रशास्ति
 यदिदं किञ्च ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य षष्ठं ब्राह्मणम् ॥६॥

मनामयो विशुद्धमनोप्राप्यः । भाः भारूपः । समानप्रकरणे
हान्दोषे मनामयः 'प्राणशरीरो भारूप' इति श्रवणान् । मन्यं
नामकारं देहादिध्वंसेऽपि निर्विकार इति यावन् । तस्मिन्निनि हृद-
यान्तर्गतस्तद्वच्छेदविबन्धनस्वल्पपरिमाण इत्यर्थः सर्वस्येशानः
नियन्ता । सवस्याधिपतिः पालयिता सर्वमिदं प्रशास्ति । प्रशा-
सनेन धारक इत्यर्थः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
षष्ठं ब्राह्मणम् ॥ ६ ॥

विद्युद्ब्रह्मेत्याहुर्विदानाद्विद्युविद्यत्येनं पाप्मानो य एवं
वेद विद्युद्ब्रह्मेति विद्युद्ध्येव ब्रह्म ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

विद्युति ब्रह्मदृष्टिःकर्त्तव्येति केचिदाहुः । विद्युति ब्रह्मध्यानहेतु-
भूतं साम्यमाह । विदानादिति । विदानान्मेघान्तःस्थितान्धकार-
खण्डनाद्विद्युन् । ब्रह्म चाज्ञानलक्षणतमः खण्डनमिति विद्युत्त्वामस्तोति
भावः ॥ एतद्वेत्तुः फलमाह । विद्यत्येनमिति योविद्युद्ब्रह्मेत्येवं वेदैर्न
पाप्मानो विद्यति । विशेषेण यति खण्डयति दोशवखण्डन इति धातुः
तत्रोपपत्तिमाह । विद्युद्ध्येवब्रह्मेति ब्रह्मणो विद्युत्त्वान् खण्डकत्वादित्यर्थः ।

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्याये
सप्तमं ब्राह्मणम् ॥ ७ ॥

वाचं घेनुमुपासीत तस्याश्चत्वारस्तनाः स्वाहाकारो वषट्-
कारो हन्तकारः स्वधाकारस्तस्यैद्वौ स्तनौ देवा उपजीवन्ति
स्वाहाकारं च वषट्कारञ्च हन्तकारं मनुष्याः स्वधाकार
पितरस्तस्याः प्राण ऋषभो मनो वत्सः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्याष्टमं ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

उपसनान्तरमाह । वाचमिति । त्रयीलक्षणां वाचं धेनुरित्यु-
पासीत । यथाधेनुश्चतुर्भिः स्तनैः स्तन्यं पयः क्षरति वत्सायैवं
वाधेनुर्वक्ष्यमाणैः स्तनैः पयइवान्नं क्षरति देवादिभ्यः । के पुनस्ते
स्तनाः के वा ते येभ्यः क्षरति तस्या एतस्या वाचो धेन्वा द्वौ स्तनौ
देवा उपजीवन्ति वत्सस्थानीया कौ तौ । स्वाहाकारञ्च वषट्कारञ्च
आभ्यां हि हविर्दीयते देवेभ्यः । हन्तकारं मनुष्याः । हन्नेति
मनुष्योभ्योऽन्नं प्रयच्छन्ति । पितरः स्वधाकारेण पितृभ्यः
स्वधां प्रयच्छन्ति । तस्या धेन्वा वाचः प्राणः ऋषभः ।
प्राणेन हि वाक् प्रसृत्यते मनोवत्सः । मनसा हि प्रस्त्राव्यते
मनसा ह्यालोचिते विषये वाक् प्रवर्त्तते । तस्मान्मनो वत्स
स्थानीयमित्यर्थः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिका टीकायां पञ्चमाध्या-
यस्याष्टमं 'ब्राह्मणम् ॥ ८ ॥

ॐ नमः

अयमग्निर्वैश्वानरो योऽयमन्तः पुरुषे येनेदमन्नं पच्यते
यदिदमघते तस्यैव घोषो भवति यमेतत्कर्णविपिधाय शृणोति
स यदोत्कमिष्यन् भवति नैनं घोषं शृणोति ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥६॥

अयमग्निर्वैश्वानरः । कोसावग्निरित्याह । योऽन्तःपुरुषे । येना-
ग्निना वैश्वानराख्येनेदमन्नं पच्यते । किं तदन्नं । यदिदमघते
भुज्यतेऽन्नं । तस्य वैश्वानराग्नेर्जाठरभ्येष घोषो भवति यं घोषमेत-
दिदानीं कर्णविपिधाय कर्णौ शृणुमिभ्यां विपिधाय शृणोति ।
नादयवैश्वानराग्नौ ब्रह्मदृष्टिः कर्तव्येत्यर्थः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य नवमं ब्राह्मणम् ॥६॥

ॐ नमः

यदा वै पुरुषोऽस्माल्लोकान्प्रैति स वायुमागच्छति तस्मै
 स तत्र विजिहीते यथा रथचक्रस्य खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते
 स आदित्यमागच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते यथा लम्बरस्य
 खं तेन स ऊर्ध्वमाक्रमते स चन्द्रमपमागच्छति
 तस्मै स तत्र विजिहीते यथा दुन्दुभेः खं तेन स
 ऊर्ध्वमाक्रमते स लोकमागच्छत्यशोकमहिमं तस्मिन्वसति
 शाश्वतीः समाः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य दशमं ब्राह्मणम् ॥१०॥

उत्क्रान्तिप्रसङ्गान् ब्रह्मविदो गतिमाह । यदा वै इति । यदा
 वै पुरुषो विद्वानस्माल्लोकान् प्रैति शरीरं परित्यजति स तदा
 वायुमागच्छत्यन्नरित्ते तिर्यग्भूतो वायुः स्तिमितोऽभेद्यस्तिष्ठति । स
 वायुस्तत्र स्वात्मनि तस्मै संप्राप्त्यै विजिहीते । स्वात्मावयवान्नि-
 गमयति छिद्रो करोत्यात्मानमित्यर्थः किं परिमाणं छिद्रमिति उच्यते ।
 यथा रथचक्रस्य खं छिद्रं प्रसिद्धपरिमाणं तेन च्छिद्रेण स विद्वान-
 नूर्ध्वं माक्रमते ऊर्ध्वः सन् गच्छति आदित्यमागच्छति । आदित्यो
 ब्रह्मलोकं जिगिमिषो मार्गनिरोधं कृत्वा स्थितः सोऽप्येवंविद उपा-
 मकाय द्वारं प्रयच्छति तस्मै स तत्र विजिहीते । यथा लम्बरस्य
 खं वादित्रविशेषस्य च्छिद्रपरिमाणं तेन स ऊर्ध्वं माक्रमते स चन्द्रमस-
 मागच्छति । सोऽपि तस्मै तत्र विजिहीते । यथा दुन्दुभेः खं प्रसिद्धं
 तेन स ऊर्ध्वं माक्रमते विद्युद्वरुणेन्द्रधातुलोकमतिक्रम्य शोकशून्यं ।
 अहिमं हिमवर्जितं शारीरदुःखवर्जितं ब्रह्मलोकं प्राप्य तस्मिन्
 वसति शाश्वतीर्निर्त्याः समाः सम्बत्सरानित्यर्थः ॥१०॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
 दशमं ब्राह्मणम् ॥ १० ॥

एतद्वै परमं तपो यद्व्याधितस्तप्यते परमं हैव लोकं
जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपो यं प्रेतमरण्यं हरन्ति परमं
हैव लोकं जयति य एवं वेदैतद्वै परमं तपोयं प्रेतमग्नावभ्या-
दधति परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्यैकादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

एतद्वै परमं तपः किन्तन् । यद्व्याधितो व्याधितो जादि-
परिगृहीतः सन् यत्तप्यते तदेतन् परमं तप इत्येवं चिन्तयेत् ।
दुःखसाभ्यात् । तस्यैवं चिन्तयतो विदुषः कर्मक्षयहेतुस्तदेव तपो
भवत्यनिन्दतोऽविषीदतः स एव च तेन विज्ञानतपसा दग्धकि-
त्विषः परमं हैव लोकं जयति य एवं वेद । तथा मुमुर्षुरादावेव-
कल्पयति किमेतद्वै परमं तपो यं प्रेतं मां ग्रामादरण्यं हरन्ति ।
ऋत्विजोऽन्त्यकर्मणे तद्ग्रामादरण्यगमनसामान्यात्परमं मम तत्तपो
भविष्यति ग्रामादरण्यगमनं परमं तप इति हि प्रसिद्धम् । अग्नि-
प्रवेशसामान्याद्भविष्यत् प्रेतस्याग्नावभ्यादाने परमतपस्त्वबुद्धिं कुर्वतः
परलोकप्राप्तिरित्यर्थः ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्प्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्यै-

कादशं ब्राह्मणम् ॥ ११ ॥

अन्नं ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा पूयति वा अन्नमृते
प्राणान्प्राणो ब्रह्मेत्येक आहुस्तन्न तथा शुष्यति वै प्राण
ऋतेऽन्नादेते हन्वेव देवते एकधा भूयं भूत्वा परमतां गच्छन्त-
ग्नद्वस्माह प्रातृदः पितरं किंस्विदेवैवं विदुषे माधु कुर्या
किमेवास्मा अवाधु कुर्यामिति स हस्माऽऽह पाणिना मा प्रा-
तृद कस्त्वेनयोरैकधा भूयं भूत्वा परमतां गच्छतीति तस्मा-

उहंतदुवाच वीन्यन्नं वै व्यन्ने हीमानि भूतानि विष्टानि रमन्ति
प्राणो वै रं प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि रमन्ते सर्वाणि ह वा
अस्मिन् भूतानि विशन्ति सर्वाणि भूतानि रमन्ते य एवं वेद ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

केचिदन्नं ब्रह्मेत्याहुः । तन्न तथा युज्यते प्राणादने तदन्नं
पृथगेतु प्राणाभावात्तदने तस्मान्नान्नं ब्रह्मेने केचिन् प्राणो ब्रह्मेत्याहुः ।
तदपि न युक्तम् । अन्नाभावे प्राणस्य शोषणदर्शनात् । एते तस्मा-
दन्नप्राणरूपे देवते एकधा भूयम् । एकधाभावं गत्वा परमतां
परमत्वं गच्छतः । तद्वस्माऽऽह इति । तदेवमध्यवस्य हस्म प्रातृदो
नाम पुत्रः पितरमाह । किंस्विदेवैवं विदुषे साधु कुर्यामन्नं प्राणा
एकभूतौ ब्रह्मेतिवि दुषे महां किंवा साधु कर्म कुर्या किंवाऽसाधु कर्म
कुर्याम् । कृतकृत्यस्य मे साध्वसाधुकर्मभ्यां किं भविष्यतीति भावः ।
अस्मा इति । स्वात्मानमेव निर्दिशति । देहादिविवेकज्ञापनाय ।
तमेवं वादिनं पुत्रं हस्तेन निवारयन् हे प्रातृद मैवं वोवः । कस्त्वेन
योरन्नप्राणयोरेकधा भूयं भूत्वा परमतां गच्छति न कश्चिदपि
विद्वाननेन दर्शनेन परमतां गच्छति । तस्मान्नैवं वक्तुमर्हसि
कृतकृत्योऽसाविति । यद्येवं ब्रवीतु भगवान् कथं परमतां गच्छतीति ।
तस्माउहंतदुवाच एतद्वक्ष्यमाणम् । किंनू वोति । किं तद्वीति ।
उच्यते । अन्नं वै वी अन्ने हि यस्मादिमानि सर्वाणि भूतानि विष्टा-
न्याश्रितान्यतोऽन्नं वीत्युच्यते । किंच रमिति रमिति चोक्तवान् पिता ।
किंपुनस्तदम् । प्राणो वै रम । कुत इत्याह । प्राणे हीति यस्मादिमानि
भूतानि प्राणे रमन्तेऽतः प्राण एव रमित्यर्थः । विरमितिपुण-
विशिष्टात्रप्राणोपासनस्य फलमाह । सर्वाणीति स्पष्टोऽर्थः ॥१॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

द्वादशं ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

प्राणस्यैव ऋग्यजुः सामत्वेनोपासनमाह । उक्त्यमिति ।

उक्तं प्राणो वा उक्तं प्राणोहीदं सर्वमुत्थापयति उद्धा-
स्मादुक्तविद्वीरस्तिष्ठति । उक्तस्थस्य सायुज्यं सलोकतां
जयति य एवं वेद ॥ १ ॥

प्राणो वा उक्तं । प्राणश्च प्रधानहन्द्रियाणामुक्तश्च शस्त्राणा-
मतस्तदुपासीत । कथं प्राण उक्तमित्याह । प्राणो हि यस्मादिदं
सर्वमुत्थापयति उत्थापनादुक्तं प्राणः नह्यप्राणः कश्चिदुत्तिष्ठति ।
तदुपासनफलमाह । उद्धास्मादिति । अस्मादेवंविद् उक्त प्राणविद्वीरः
पुत्र उत्तिष्ठति । एवं दृष्टं फलमुक्त्वाऽदृष्टं फलमाह । उक्तस्येति ।
उक्तप्राणेन सायुज्यं सलोकतां प्राप्नोतीति भावः ॥ १ ॥

यजुः प्राणो वै यजुः प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
युज्यन्ते युज्यन्ते हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय यजुषः
सायुज्यं स लोकतां जयति य एवं वेद ॥ २ ॥

यजुरिति चोपासीत प्राणम् । प्राणो वै यजुः कथं यजुः प्राणः
प्राणे हि यस्मात्सर्वाणि भूतानि युज्यन्ते नह्यसति प्राणे केन चित्
कस्यचियोगसामर्थ्यम् । अतो युनक्ति प्राणो यजुः । एवं विद-
फलमाह । युज्यन्त इति युज्यन्ते संनह्यन्ते उद्युज्यन्ते । शिष्टं स्पष्टम् ॥ २ ॥

साम प्राणो वै साम प्राणे हीमानि सर्वाणि भूतानि
सम्यञ्चि सम्यञ्चि हास्मै सर्वाणि भूतानि श्रैष्ठ्याय कल्पन्ते
साम्नः सायुज्यं सलोकतां जयति य एवं वेद ॥ ३ ॥

सम्यञ्चि सङ्गतानि भवन्ति श्रैष्ठ्याय सम्यञ्चि कल्पन्ते नः
श्रेष्ठो भवत्विति प्राणविदः श्रेष्ठपानि सङ्गतानि भवन्ति कल्पन्ते शिष्टं
स्पष्टम् ॥ ३ ॥

क्षत्रं प्राणो नै क्षत्रं प्राणो हि वै क्षत्रं प्रायते हिनं

प्राणः क्षणितोः प्रक्षत्रमत्र प्राप्नोति क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां
जयति य एवं वद ॥ ४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्याये त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

क्षत्रमिति प्राणमुपासीत । तत्रोपपत्तिः । प्राणो वै क्षत्र-
मिति । तत्र विविदमनं प्रत्याह । प्राणो ह वै क्षत्रमिति । प्राणस्य-
क्षत्रवप्रसिद्धेरितिभावः । तदुपपादयति । त्रायते ह्येनं प्राणः क्षणितो
क्षणुहिमायां । हिंसातस्त्रायते प्राण इत्यर्थः । शस्त्रादिहिंसाया
मपि प्राणसद्भावे पुनर्मासेन पूर्णं भवतीत्यर्थः विद्यायाः फलमाह ।
क्षत्रमत्र प्राप्नोति । न त्रायतेऽन्येन केन चिदितिअत्र प्राणस्त्रमत्रं
क्षत्रवगुणविशिष्टं प्राप्नोतीत्यर्थः । क्षत्रस्य सायुज्यं सलोकतां
गच्छति क्षत्रप्राणस्य सायुज्यसालोक्ये गच्छतीत्यर्थः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
त्रयोदशं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

भूमिरन्तरिक्षं द्यौरित्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं हवा एकं गायत्र्यै
पदमेतद्गृह्णवास्या एतत्स यावदेषु त्रिषु लोकेषु तावद्ध जयति
योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ १ ॥

मनाहृदयाद्यनेकविशिष्टस्योपासनमभिधाय गायत्र्युपाधिविशि-
ष्टस्योपासनामाह । भूमिरिति । अत्र द्यौरिति यकारेण सहाष्टत्वं
द्रष्टव्यम् । गायत्र्या एकं पादमष्टाक्षरम् । एकैकशः पादोऽष्टाक्षर-
इत्यर्थः । एतद्गृह्णवास्या इति । एतल्लोकत्रयात्मकमस्या गायत्र्या
एतत्पदमेकं पदमित्यर्थः लोकत्रयेण गायत्र्येकपदत्वज्ञानस्य फलमाह ।
नयावदेष्विति । एवमेतत्पदं यो वेद स त्रिषु लोकेषु यावज्जेतव्यं तावज्ज-
यतीत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि ॥ १ ॥

ऋचो यजूंषि सामानीत्यष्टवक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं
गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या एतत् स यावतीयं त्रयी विद्या तावद्ध
जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेद ॥ २ ॥

तथर्चो यजूंषि सामानंति त्रयी विद्यानामक्षराण्येतान्यष्टावेव
तथैवाष्टाक्षरं ह वा एकं गायत्र्यै पदं द्वितीयमेतदुहैवास्या एत-
द्गयजुः सामलक्षणमष्टाक्षरत्वसाम्यादेव । स यावतीयं त्रयीविद्या त्रय्या
विद्यया यावत्फलजातमाप्यते तावद्ध जयति योऽस्या एतद्गायत्र्यास्त्रै-
विद्यलक्षणं पदं वेद ॥ २ ॥

प्राणोऽपानो व्यान इत्यष्टावक्षराण्यष्टाक्षरं ह वा एकं
गायत्र्यै पदमेतदुहैवास्या एतत्सयावदिदं प्राणि तावद्ध
जयति योऽस्या एतदेवं पदं वेदाथास्य एतदेव तुरीयं
दर्शतं पदं परोरजाय एष तपति यद्वै चतुर्थं तत्तुरीयं दर्शतं
पदमिति ददृश इव ह्येषपरो रजा इति सर्वमुद्येवेष रज
उपर्युपरितपत्येवं हैव श्रिया यशसा तपति योऽस्याएतदेव
पदं वेद ॥ ३ ॥

अत्र विद्यान इति यकारेण सहाष्टाक्षरत्वं द्रष्टव्यम् । प्राणि-
जातं सर्वं जयति । अथास्या इति । अस्या गायत्र्या एतदेव
तुरीयं पदम् अत्र तुरीयदर्शतशब्दौ स्वयमेव व्याचष्टे यद्वै चतुर्थमिति ।
एष मण्डलान्तर्गतपुरुषो दृश्यत इव हि भासतेऽतो दर्शतं पद-
भिःयर्थः । परो रजा इत्येतद्व्याचष्टे । परोरजा इति । सर्वं रजः
सर्वमपि रजसं लोकमुपरितपति । अत्यन्तमूर्ध्वं स्थित्वा तपतीत्यर्थः स
श्रिया यशसा च दीप्यत इत्यर्थः ॥ ३ ॥

संपा गायत्र्येतस्मिंस्तुरीये दर्शते पदे परो रजसि
प्रतिष्ठिता त द्वै तत्सत्यं प्रतिष्ठितं चक्षुर्वै सत्यं चक्षुर्हि वै
सत्यम् । तस्माद्यदिदानीं द्वौविषदमानावेयाताम् । अहमद-

शमहमशौषमिति य एवं ब्रूयादहमदर्शमिति तस्मा एव
 श्रद्धयाम तद्वत्तत्सत्यं बले प्रतिष्ठितं प्राणो वै बलं तत्प्राणो
 प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोजीय इत्येवमृहपागाय
 त्र्यध्यात्मं प्रतिष्ठिता सा हैषा गयांस्तत्रे प्राणा वै गयास्त-
 त्प्राणांस्तत्रे तद्यदगयां स्तत्रे तस्माद्गायत्रीनाम सयामेवामुं सा-
 वित्रीमन्वाहैषैव सासयस्माभन्वाह तस्य प्राणां स्त्रायते ॥४॥

तथा प्राणोऽपानो ध्यान एतान्यपि प्राणायामविधानाक्षराण्यष्टौ
 तच्च गायत्र्यास्तृतीयं पदं यावदिदं प्राणिजातं सैषा त्रिपदोक्ता
 गायत्रा तुरीये दर्शिते पदे परो रजसि मण्डजगुरुषे प्रतिष्ठिता
 तद्वै तुरीयं पदं सत्ये प्रतिष्ठितम् । किं पुनः तत् सत्यमित्यत आह
 चक्षुरिति । चक्षुर्वै सत्यं तत्रोपपत्तिमाह । तस्मादिति । इदानीमेव
 द्वौ विवदमानौ विरुद्धं वदमानावेयातामागच्छेयाताममहर्शं दृष्ट-
 वानस्मीत्यन्य आहाहमशौषं त्वया दृष्टं न तथा तद्वस्त्विति तयोर्य
 एवं ब्रूयादहमद्राक्षमिति तस्मै एव श्रद्धयाम न पुनर्यो ब्रूयादहमशौष-
 मिति श्रोतुर्ध्वणं शृषा सम्भवति नतु चक्षुषा शृषा दर्शनम् ।
 तत्प्राणे प्रतिष्ठितं तत्सत्यं प्राणे प्रतिष्ठितमित्यर्थः । यस्माद्बलं सत्ये
 प्रतिष्ठितं तस्मादाहुर्बलं सत्यादोजीय ओजीय ओजस्तरमित्यर्थः ।
 लब्धेऽपि यस्मिन् हि यदाश्रितं भवति तस्मादाश्रितादाश्रयस्य
 बलवत्तरत्वं प्रसिद्धं नहि दुर्बलं बलवतः क्वचिदाश्रयभूतं दृष्टम् ।
 एवमुक्तन्यायेन एषागायत्र्याध्यात्मं प्रतिष्ठिता अध्यात्मे प्राणे गायत्री
 प्रतिष्ठिता । गायत्रीनिर्वचनमाह सा हैषेति । साहैषा गयांस्तत्रे त्रा-
 तवती पालयतिस्मेति यावत् त्रेहपालने तस्माल्लिटिरूपम् । गयशब्दं
 व्याचष्टे । प्राणा वै गया इति । प्राणा वागादयो वै गयाः । तत्तान्
 प्राणान् स्तत्रे सैषागायत्री तत् तत्र यद्यस्माद्गयां स्तत्रे तस्माद्-
 द्गायत्रा नामगायत्राणाद्गायत्रीति प्रथिता । स आचार्य उपनीय
 माणवकमष्टवर्षं यामेवामुं गायत्रीं सावित्रीं सावित्रिदेवताकामन्वाह

पच्छोऽर्धचर्चः समस्तां च । एषैव सा साक्षाजगतः प्राणो
जगत आत्मा माणवकाय समर्पिते हेदानीं व्याख्याता नान्या स आचार्यो
यस्मै माणवकायान्वाहानुवक्ति तस्य माणवकस्य गयान्प्राणां स्त्रायते
नरकादिपातनात् ॥ ४ ॥

तां हैतामेके सावित्रीमनुष्टभमन्वाहुर्वागनुष्टवेतद्वाच-
मनुब्रूम इति न तथा कुर्याद्गायत्रीमेव सावित्री मनुब्रूयाद्य-
दिह वा अप्येवं विद्वाह्व प्रतिगृह्णाति नहैवतद्गायत्र्या एकश्च
न पदं प्रति ॥ ५ ॥

तामेतां सावित्रीं हैकेशाखिनोऽनुष्टभमनुष्टपच्छन्दस्कामन्वाहु-
रुपनीताय तत्र हेतुः । वागनुष्टवेतद्वाचमनुब्रूम इति । सावित्र्य-
नुवचने प्रवर्त्तमानाः प्रवर्त्तन्ते वाक्चानुष्टपच्छन्दःप्रधानेति ।
अनुष्टुप् च्छन्दसैव सावित्र्युपदेष्टव्या । अतस्तुरीयेणाष्टक्षरेण
पादेन युक्ता सावित्र्युपदेष्टव्या । अतश्च द्वित्रिंशदक्षरतयानुष्टपच्छन्द-
स्का सावित्र्युपपद्यते । तद्दूषयति । न तथेति । गायत्रीमष्टाक्षरै-
स्त्रिभिः पादैर्युक्तां गायत्रीछन्दस्कामेव सावित्री मनुब्रूयादित्यथः ।
यदि द्वा अप्येवमिति । एवं जानन् देहयात्रायै बहुप्रतिग्रहं
कराति तत्प्रतिग्रहजातं गायत्र्या एकैकपदस्य न पर्याप्तं तेन
न स्पर्धते । एवं पादविदः प्रतिग्रहे दोषाः शमं यान्तीत्यर्थः ॥५॥

स इमांस्त्रिलोकान् पूर्णान् प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्याएत-
त्प्रथमजं पदमाप्नुयादथ यावतीयं त्रयी विद्या यस्तावत्प्रति-
गृह्णीयात्सोऽस्या एतद्वितीयं पदमाप्नुयादथ यावदिदं प्राणि
यस्तावत् प्रतिगृह्णीयात्सोऽस्या एतत्तृतीयं पादमाप्नुया-
दथास्या एतदं तुरीयं दशतं पदं परारजसा य
एष तपति नैव केनचनाऽऽप्यं कुत उ एतावत्प्रति-
गृह्णीयात् ॥ ६ ॥

स यो गायत्री विदिमान भूरादीस्त्रीन् गोऽर्धादिधनपूर्णां-
 लोकान् प्रतिगृहीयान् स प्रतिग्रहोऽस्या गायत्र्या एतत्प्रथमं पदं
 यद्व्याख्यातमानुयात् प्रथमविज्ञानफलं तेन भुक्तं स्यान्नन्वधिकदो-
 पोत्पादकः स प्रतिग्रहः । अथ पुनर्यावतीयं त्रयो विद्या यस्तावन्प्रति-
 गृहीयान् सोऽस्याएतद्वितीयपदमानुयात् । द्वितीयपदविज्ञानफलं-
 तेन भुक्तं स्यात् । तथा यावदिदं प्राणि यस्तावन् प्रतिगृहीयास्मो-
 ऽस्या एतत्तृतीयं पदमानुयात् तेन तृतीयपदविज्ञानफलं भुक्तं स्यात् ।
 अथास्या गायत्र्या स्तुरीयस्य पादस्य यत्फलं तत्केनापि नाप्यं न प्राप्तुं
 योग्यम् । कुत इत्यत्राह । कुत उ एतावत्प्रतिगृहीयान् । एतदनुरूपं कुतः
 स्यादित्यर्थः तस्मात्तस्यानन्त्यमेव फलं नान्यत् ॥ ६ ॥

तस्या उपस्थानं गायत्र्येकपदी द्विपदी त्रिपदी चतुष्प-
 द्यपदसि न हि पद्यसे । नमस्तेतुरीयायदर्शताय पदायपरोरज-
 सेऽमावदोमाप्रापदिति यं द्विष्यादसावस्मै कामो मा समृ-
 द्धीति वान हैवास्मै सकामसमृद्ध्यते यस्मा एव मुपतिष्ठते-
 ऽहमदः प्रापमिति वा ॥ ७ ॥

तस्या गायत्र्याउपस्थानमुच्यते । हे गायत्रि त्रैलोक्यपादेनैक-
 पदी भवसि । त्रयीविद्यारूपेण द्वितीयेन पादेन द्विपदी । प्राणा-
 दना तृतीयेन त्रिपद्यसि चतुर्थेन पादेन परोरजसा चतुष्पद्यसि
 अपदसि । तदुपपादयति । न हि पद्यस इति पद्यसे ज्ञायस इत्यर्थः ।
 अपरिच्छिन्नमहिमत्त्वान् परिच्छिन्नतया ज्ञातुं न शक्यस इत्यर्थः ।
 तुरीयं पादं नमस्यति । नमस्त इति । यः द्विष्यादसौ शत्रुरदोऽस्मै-
 शत्रवे यं शत्रुमुद्दिश्य गायत्री मुपतिष्ठते तस्मै तस्य कामो न स
 मृद्धि माप्नोति । इदं वाञ्छितं मा प्रापन् मैव प्राप्नोति । असौ
 कामोऽस्मै शत्रवे मा समृद्धीमाभूत् । अहमदः श्रेयं प्रापं प्राप्तवानस्मीति
 य उपतिष्ठते तस्य तत्प्राप्नोति । एवञ्चैषां त्रयाणां मन्त्राणां विकल्पेन
 प्रयोग इति द्रष्टव्यम् ॥ ७ ॥

एतद्ध वै जनको वेदेहो बुडिलमाश्वतरश्चिमुवाच यन्नु-
 होतद्गायत्रीविद् ब्रूथा अथ कथं हस्तीभूतो वहसीति मुखं
 हस्याः सम्राएन विदांचकारेति होवाच तस्या अग्निरेवमुखं
 यदि हवा अपि वह्निवाग्नावभ्याददाति सर्वमेवं तत्संदहत्येवं
 ह्वैवं विद्युद्यपि वह्निव पापं कुस्ते सर्वमेव तत्संसाय शुद्धः
 पूतोऽजरोमृतः सम्भवति ॥ ८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥१४॥

एतद्गायत्रीविज्ञानं प्रस्तुत्य वैदेहो जनको नाम्ना बुडिलमाश्व-
 तरस्यापत्याश्वमाश्वतरश्चिमुवाच । यद्गायत्री विदस्मीत्यत्र ब्रूथास्तस्य-
 वचसाऽनुरूपमिदम् कुत इत्यत्राह । अथेति । हस्तीव प्रतिग्रहादिजन्य-
 पापं वहसि अथाप्यहं गायत्रीविदेति ब्रूषे वै नै तदनुरूपमित्यर्थः
 स आह । मुखमिति । हे सम्राड् गायत्रीं जानेऽपि तु तस्या मुखं
 न ज्ञानवानस्मि । अतः पापं वहामीत्युक्तवान् । इतर आह ।
 तस्या इति । गायत्र्या अग्निमुखं यदि वह्नीन्धनमग्नौ प्रतिलिपति
 तन्मव दहति । एवमेवं विद्वह्निपि कृतं पापं संसाय षोन्तकर्मणि
 दग्धेत्यर्थः । पूतो ब्रह्मविद्याप्रतिबन्धकपापरहितः सम्पन्नब्रह्मविशोजरा-
 मरणशून्यो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य

चतुर्दशं ब्राह्मणम् ॥ १४ ॥

द्विगणमेनपात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् । तत्त्वं पूषन्-
 पावृणु मन्यधर्माय दृष्टये । पूषन्नेकपे यमसूर्ये प्राजापत्य
 अहर्मात् । समूहनेजायसे रूपं कन्याशतमं तत्ते
 श्यामि । योऽमावर्मा पुरुषः सोऽहमस्मि । वायुरनिल-

ममृतमधेदं भस्मान्नं शरीरम् । ॐ ऋतास्मर कृतं-
स्मर ऋतास्मर कृतं स्मर अग्ने नय सुगथा राये अस्मान्नि-
श्वानि देव वयुनानि विद्वान् युयोध्यस्मज्जहुगणमेनो भूयिष्ठां
ते नम उक्तिं विधेम ॥ १ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमाध्यायस्य

पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

अर्चिराद्यातिवाहिकानुप्रविष्टादित्यप्रार्थनामन्त्रः । हिरण्मयेनेति ।
मन्यस्य ब्रह्मणो मुन्यं द्वारं ब्रह्मगमनमार्गमिति यावन् । हिरण्मयेन
पात्रेण तेजिष्ठेन तेजोमण्डलेन पिहितमावृतम् । तत्त्वमिति । नद्वारं
हे पृषन्निरावृतं कुरु किमर्थमित्यत्राह सत्यधर्मायिति सत्यं ब्रह्म धर्म
आश्रयः साधनं यस्य तस्मै ब्रह्मैकनिष्ठाय ब्रह्मदर्शिनार्थिने महादृष्टये
ब्रह्मदर्शनायेत्यर्थः । हेपूषन् ए० आसावृषिश्चैकर्षिः ऋषिर्द्रष्टा सविनु-
जंगदेरुचक्षुष्मादिति भावः । यमयित सूर्यमुष्ट्वीरयति रश्मीनात्सूर्यः
प्राजापत्यः प्रजापतेः पुत्र । तावकान् रश्मीन् व्यूहापगमय तेजः समूह-
मोज्ज्वलमित्यर्थं मित्यत्राह । यत्ते रूपमिति तेजसां संक्षेपभावे तव रूपं
दृग्दर्शयामि भावः । आत्मा यादृग् रूपस्तादृग्रूपोऽहमस्मि तादृग्रूप-
तया वेदमि आत्मतत्त्वविदस्मीत्यर्थः । वायुरनिलमिति । अर्चिरादिना
गतस्य मे प्राणवयुर्वायौ लीयतां मृतं च शरीरं भस्मान्तश्च भवतु ।
ततश्च देहेन्द्रियादिआत्माभिमाती नाहमस्मि तद्विलक्षणात्मज्ञानवानित्यर्थः ।
ओमिति प्राणवप्रतिपाद्यत्वादादित्यस्य सम्बोधनम् । अधीगर्धदेशां कर्म-
णीति कर्मणि षष्ठी ऋत्पामनं मदनुष्ठितं स्मरतद्ब्रह्मतया कृतमपि कर्मस्मर
देहान्मर्त्यनक्षत्रगणज्ञाती कर्माङ्गकब्रह्मविद्यानिष्ठश्चातस्वतस्वरूपं प्रदर्शय
मन्त्रिमार्गश्च प्रयच्छ अर्चिरादिप्रथमसर्वाग्निप्रार्थनामन्त्रः । अग्ने नय

इति । हेअग्ने सुपथा शोभनेनार्चिरादिमार्गेण राय ऐश्वर्याय स्वासज्याय मोक्षायेतियावत् अस्मान्नय प्रापय हेदेव योतमान विश्वानि वयुनानि ज्ञानानि विद्वान् भवसि अतो मदीयमध्यात्मज्ञानं त्वं जानासीत्यर्थः । युयोधि अपनय अस्मदस्मत्तः जुहुराणं कुटिलम् हुर्क्षाकौटिल्यङ्ग्यस्मान्त्कानचि रूपम् एनः पापम् भूयिष्ठां भूयसीं नम उक्तिं करवामेत्यर्थः ।

इतिबृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चमाध्यायस्य
पञ्चदशं ब्राह्मणम् ॥ १५ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

ओम्३यो ह वैज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च वेद ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां
भवति प्राणो वैज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च स्वानां
भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं वेद ॥ १ ॥

प्राणज्ञानमवश्यं सम्पादनीयमितिभावेन तज्ज्ञानिनः फलमाह
यो ह वेति । योऽधिकारी अखिलमिन्द्रियाणां मध्ये प्राणस्य ज्येष्ठं श्रेष्ठञ्च-
वेद स इहैव स्वानां मध्ये ज्येष्ठश्च श्रेष्ठश्च भवति ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च क-
इत्यत आह प्राण इति । ज्येष्ठश्च वक्ष्यमाणरीत्यैव द्रष्टव्यम् प्राणव्यापा-
रप्रवृत्त्यनन्तरभावित्वादिन्द्रियप्रवृत्तेरिति भावः य एवं प्राणं वेद सस्वानां
मध्ये ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भवति इतरेषां येषां श्रेष्ठो भवितुमिच्छति तेषामपि
ज्येष्ठः श्रेष्ठश्च भवतीत्यर्थः ॥ १ ॥

यो ह वै विसिष्ठां वेद वमिष्ठः स्वानां भवति वाग्मे
वमिष्ठा वमिष्ठः स्वानां भवत्यपि च येषां बुभूषति य एवं
वेद ॥ २ ॥

योहि वमिष्ठाम् अतिशयेन वसुमत्त्वं वेद स इहैव स्वकीयानां
वमिष्ठो भवति का वमिष्ठेत्यत आह वाग्मे इति वाग्मिन एव हि
वसुमता भवति । अतो वाचो वमिष्ठत्वम् । २ ॥

या ह वै प्रतिष्ठां वेद प्रतिनिष्ठति स मे प्रतिनिष्ठति दुर्गे
चतुर्वै प्रतिष्ठा चतुषा हि ममे च दुर्गे च प्रतिनिष्ठति प्रति-
तिष्ठति ममे प्रतिनिष्ठति दुर्गे य एवं वेद ॥ ३ ॥

प्रतिनिष्ठति प्रतिष्ठा तां प्रतिष्ठां गुणवतीं वेद तस्यै
तत्फलं प्रतिनिष्ठति ममे देशे काले च तथा दुर्गे विषये च दुर्गमने
देशे दुर्गमत्तादी वा काले विषये का सा प्रतिष्ठा इत्यत आह चतुर्वै
[तस्मात्] कथं चतुषः प्रतिष्ठान्वमित्याह चतुषा हि ममे दुर्गे च दृष्ट्वा
प्रतिनिष्ठति समाविषमदेशप्रदर्शनद्वारा पुरुषप्रतिष्ठाहेतुत्वं चतुषः
इति भावः ॥ ३ ॥

या ह वै सम्पदं वेद संहारम् पद्यते यं कामं कामयते
श्रोत्रं वै सम्पच्छ्रोत्रे हीमे सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः संहारम्
पद्यते यं कामं कामयते स एवं वेद ॥ ४ ॥

सम्पदं सम्पद्गुणयुक्तं वेद तस्यैतत्फलमस्मै विदुषे सम्पद्यते
किम् यं कामं कामयते स कामः किं पुनः सम्पद्गुणकम्
श्रोत्रं वै सम्पत् कथं पुनः श्रोत्रस्य सम्पद्गुणत्वमिति उच्यते
श्रोत्र मति हि यस्मात्सर्वे वेदा अभिसम्पन्नाः श्रोत्रेन्द्रियवतोऽध्येयत्वात्
वेदविहितकर्मायत्ताश्च कामास्तस्माच्छ्रोत्र सम्पत् अतो विज्ञानानुरूपं
फलम् संहारम् पद्यते यं कामं कामयते य एवं वेद ॥ ४ ॥

या ह वा आयतनं वेदाऽऽयतनं स्वानां भवत्या यतनं
जनानां मनो वा आयतनमायतनं स्वानां भवत्यायतनं
जनानां य एवं वेद ॥ ५ ॥

मनो वा आयतनं माश्रय इन्द्रियाणां विषयाणाञ्च मनः
सङ्कल्प वशानि चेन्द्रियाणि प्रवर्तन्ते निवर्तन्ते च अतो मन आय-
तनमिन्द्रियाणाम् ॥ ५ ॥

या ह वै प्रजापतिं वेद प्रजायते ह प्रजयापशुभीरितो वै
प्रजापतिः प्रजायते ह वै प्रजया पशुभिर्य एवं वेद ॥ ६ ॥

यो ह प्रजापतिं वेद स प्रजया पशुभिश्च प्रजायते प्रकृष्टो जायते कः प्रजापतिरित्यत आह । रेत इति रेतश्शब्देन प्रजननेन्द्रियं लक्ष्यते तेन हि पुत्रपौत्रादिमत्तया प्रकृष्टतया जायते पुरुष इत्यर्थः ॥ ६ ॥

ते हेमे प्राणा अहं श्रेयसे विविदमाना ब्रह्म जग्मुस्तद्वाचुः कोनोवसिष्ठ इति तद्वाच यस्मिन् व उत्क्रान्त इदं शरीरं पापीयो मन्यते स वो वसिष्ठ इति ॥ ७ ॥

प्राणस्य श्रेष्ठत्वं श्रेष्ठत्वञ्चोक्तं तत्कुत इत्यतोमीमांसया समर्थित्वादितिभावेनाख्यायिकामाह । ते हेम इति । त इमे पूर्वोक्ताः प्राणाः । अहं श्रेयसे अहं श्रेयानित्यर्थे विविदमानाश्चर्तुमुखं प्रति जग्मुर्ह । तत्र गत्वा देवास्तं प्रत्यूचुः । किमिति । नोऽस्माकं मध्ये को वसिष्ठः श्रेष्ठः इति एवमुक्तं तद्ब्रह्म देवान् प्रत्युवाच किमिति वो युष्माकं मध्ये यस्मिन्नुत्क्रान्ते अस्मान्छरीरान्निर्गते सति इदं शरीरं पापीयः पापिष्ठं मन्यते लोकः स वोयुष्माकं मध्ये वसिष्ठः श्रेष्ठ इति । यस्मिन्नुत्क्रान्ते सत्यन्ये स्थानुमशक्ताः सः श्रेयानित्यर्थः ॥ ७ ॥

वाग्धोचक्राम सा सम्बत्सरं प्रोष्याऽऽगत्योवाच कथमशक्त मृते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽकला अवदन्तो वाचा प्राणन्तः प्राणेन पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो मनसा प्रजायमाना रेतमैवमजीविष्मति प्रविवेशह वाक् ॥ ८ ॥

एवमुक्ते सति तत्परीक्षणाय तेषां मध्ये वाग्धोचक्राम इति दूषकमणोऽपि शरीरं न पपातेतिमाह्यं मोत्क्रान्ता वाक् सम्बत्सरं सम्बत्सरं पश्यन्तं प्रोष्यान्यत्र स्थित्वा पुनर्ब्रह्मदेहस्थानं देवान् प्रत्यागत्योवाच । किमिति ययं मृते मां विना जीवितुं स्यात् कथमशक्तोऽत । एवमुक्ता स्ते देवा ऊचुर्ह यथा अकलाम्काः वाचा वागिन्द्रियेणावदन्तोऽप्यप्राणेन प्राणन्तः चक्षुषा पश्यन्तः श्रोत्रेण शृण्वन्तो मनसा विद्वांसो

रेतसा प्रजायमानाः प्रजामुत्पादयन्तो जीवन्ति पश्यन्तो-
विष्मन्ति । पश्यन्ता वाक् नाहं विमिच्छेति निश्चिन्त्य तस्मिन्पश्यन्तो
प्रविवेश ह ॥ ८ ॥

चक्षुर्होच्चक्राम तत्सम्बन्धं प्रोष्यागत्योवाच कथमश-
क्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथाऽन्धा अपश्यन्तश्चक्षुषा
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा शृण्वन्तः श्रोत्रेण विद्वांसो
मनसा प्रजायमाना रेतमैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह चक्षुः ॥ ९ ॥

तथा चक्षुर्होच्चक्रामेत्यादि पूर्ववत् ॥ ९ ॥

श्रोत्रं होच्चक्राम तत्सम्बन्धं प्रोष्यागत्योवाच कथमश-
क्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथा वधिग अपश्यन्तः श्रोत्रेण
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा विद्वांसो रेतसा
प्रजायमाना रेतमैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह श्रोत्रम् ॥ १० ॥

मनो होच्चक्राम तत्सम्बन्धं प्रोष्यागत्योवाच कथमश-
क्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथा मुग्धा अविद्वांसो मनसा
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्व-
न्तः श्रोत्रेण प्रजायमाना रेतमैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह
मनः ॥ ११ ॥

रेतोहोच्चक्राम तत्सम्बन्धं प्रोष्यागत्योवाच कथमश-
क्त मद्गते जीवितुमिति ते होचुर्यथा क्लीबा अप्रजायमाना रेतसा
प्राणन्तः प्राणेन वदन्तो वाचा पश्यन्तश्चक्षुषा शृण्वन्तः
श्रोत्रेण विद्वांसो मनमैवमजीविष्मन्ति प्रविवेश ह रेतः ॥ १२ ॥

अथ ह प्राण उत्क्रमिष्यन् यथा महामुहयः सैन्धवः पट्वी-
शशङ्कुन् संवृहेदेवं हवेमान् प्राणान् संववर्ह ते होचुर्माभिगव
उत्क्रमीनवैशच्याम त्वद्गते जीवितुमिति स्थामेवात्कुरुतेति
तथेति ॥ १३ ॥

यथा लोके महासुहयः महाश्चासौ सुहयश्चेति महासुहयः
परिमाणतो महान् सुशोभनलक्षणोपेतो हयः । सैन्धवः मिन्धुदेशभवः ।
अश्वपरीक्षार्थं पुरुषेणारुढः कशा वेत्रादिना ताडितश्च पट्वीशशङ्कन
पटनशीलाः पटव स्तेषां संहतिः पट्वो तस्याः ईशा नियामकाः पट्वीशाः
पट्वीशाश्च तेशङ्कवश्चेति तथोक्तास्तान् यद्वा पटुभूतस्य हयस्येशा निया-
मका बन्धका इति यावन् पट्वीशाः ते च शङ्कवश्चेति तथोक्तास्तान् संवृ-
हेदुन्मूलयेदवमेव प्राणा मुख्यप्राण उत्क्रमिष्यन् इमान् वागादीन् संववहे
स्वस्वस्थानादुभ्रंशितवान् । एतावता किं सिद्धमिन्यत आह ते हेति । ते
इमे प्राणा ऊचुर्ह किमिति हे भगवो भगवन् अस्माच्छ्वर रान् मोन्कमीः
उत्क्रमणं माकुरु कुतः यस्मान् वयं त्वद्वते जीवितुं न वै शक्यामः
नैव शक्नुम इति यद्येवं मच्छे घृता भवद्विज्ञाता तर्हि तस्य मे मम यूयं
बलिं पूजां कुरुतेति प्राणेनोक्ता देवास्तथेति पूजां कुर्म इत्युचुः ॥१३॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥१॥

सा ह वागुवाच यद्वा अहं वमिष्टास्मि त्वं तद्विशिष्टो-
ऽमीति यद्वा अहं प्रतिष्ठाऽस्मि त्वं तत्प्रतिष्ठोऽमीति चक्षु-
र्देवा अहं सम्पदस्मि त्वं तत्सम्पदमीति श्रोत्रं यद्वा अहमा-
यतनमस्मि त्वं तदायतनममीति मनोयद्वा अहं प्रजापतिर्गस्मि
त्व तत्प्रजापतिरमीति रेतस्तस्ये मे किमन्नं किं वाम इति यदिदं
किञ्चाश्वभ्य आकृमिभ्य आकीटपतङ्गेभ्यस्तत्तेऽन्नमापोवाम
इति न ह वा अस्यानन्नं जग्धं भवति नानन्नं प्रतिगृहीतं य
एवमेतदनस्यान्नं वेद तद्विद्वां सः श्रोत्रिया अश्विश्चरन्त
आचामन्त्यशित्वाऽऽचामन्त्येतमेव तदनमनग्रं कुर्वन्तो
मन्यन्ते ॥ १४ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि षष्ठाध्यायस्य प्रथमं ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

सा पूर्वोक्ता वागुवाच हे प्राण अहं वमिष्टास्मीति यत् त्व
तद्विशिष्टास्मि वै त्वमपि स्थित्वा मदीयवामिष्ठान्ननियामकः । यन्नेन

गुणताः समिष्टास्मि तत्तेन त्वमेव वसिष्ठोऽस्मि मद्रमिष्टत्वं न्यदीन-
 मात वागुवाचेत भावः एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् एतादृशगुणविशिष्टस्य
 मेऽन्त किं वस्त्रं किमिति मूल्यः प्राण इतरान प्राणान पप्रच्छेत्यर्थः ।
 ते होन् याददमिति भ्रुकृम्यादिपर्यन्तप्राणिजानस्य यदन्नं तत्सर्वं प्राणस्य
 तेऽन्नमापोवामः सर्वप्राणिजाते प्राणान्तत्त्वचिन्तनं कर्तव्यमस्मै च
 वामस्त्वचिन्तनं कार्यमित्यर्थः नतु सर्वभक्षणं कर्तव्यमद्विर्वाच्यादनं वा
 कार्यमिति वा तस्यासम्भवादिति द्रष्टव्यम् । सर्वप्राणिजानान्तेऽन्त-
 त्वाचिन्तनं स्तौति न हवा इति सर्वप्राण्यन्ते प्राणान्तचिन्तनं कुर्वतो
 नाभक्ष्यं भक्षितं भवति अभक्ष्यभक्षणे न दोष इत्यर्थः । नानन्तं गजा-
 श्वादिकं प्रतिगृहीतं भवति गजाश्वप्रतिग्रहादिना न दोष इति भावः ।
 सर्वान्तानुमतिश्च प्राणान्त्यये तद्दर्शनात् ॥ ब्र० सू० ३।४।२८

इति सर्वान्तानुमतेः प्राणान्त्ययविषयत्वसमर्थनादभक्ष्य भक्षणादौ
 दोषाभावमपि आपद्विषयमेव द्रष्टव्यम् । यस्मादपां वासस्त्वमनुसन्धातव्यं
 तस्माद्धेतोः श्रोत्रिया विद्वांस आचमनीयाभिरद्विर्वासोभिरेतदनं प्राण-
 मन्तनं कुर्वतो मन्यमाना अन्तात्पूर्वं पश्चाच्चाचामन्तीत्यर्थः अत्रान्तनं
 कुर्वन्तो मन्यन्त इत्युक्त्या वासस्त्वचिन्तनमर्थसिद्धम् । वासःकार्यत्वादन्-
 तताया इति द्रष्टव्यम् ।

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पष्ठाध्याये

प्रथम ब्राह्मणम् ॥ १ ॥

प्रकृतिविविक्तजोवयाथात्म्यविषयां पञ्चाग्निविद्यां संसृति-
 वराग्याय प्रमोति । श्वेतुकेतुरिति ।

श्वेतकेतुर्हवा आरुणेयः पाञ्चालानां परिषदमाजगाम
 आजगाम जैवालं प्रवाहणं परिचारयमाणम् तमुदीच्याभ्युवाद
 कुभारा ३इति सभां ३इतिप्रतिशुश्रावानुशिष्टोऽन्वसि पित्रेत्योमिति
 होवाच ॥ १ ॥

श्वेतकेतुर्नामनः । अरुणस्यापत्यमारुणिस्तस्यापत्यमारुण्यो
ह पित्राऽनुशिष्टः स्वपाण्डित्यख्यापनाय पाञ्चालानां परिषदं सभा-
माजगाम । तत्रागत्य जिविलस्यापत्यं जैवालिस्तं प्रवाहणं नामन
परिचार्यमाशं स्वभृत्यैः परिचर्यमाणं प्रत्याजगाम स प्रवाहण-
स्तमागतं श्वेतकेतुमुदीक्ष्य गर्वेणागतोयमित्युत्प्रेक्ष्य तद्गर्वशान्त्यर्थं
हे कुमार इत्यभ्युवादाभ्युक्तवान् आमन्त्रणे प्लुतिः सभोऽइतिशुश्राव
एवंप्रतिश्रावितः प्रवाहण आहूत्वं पित्रानुशिष्टोऽसिनु किमिति एवमुक्तः
श्वेतकेतुरोमिति होवाच ॥ १ ॥

वेत्थ यथेमाः प्रजाः प्रयन्त्यो विप्रतिपद्यन्ता ३ । इति
नेति होवाच वेत्थो यथेमं लोकं पुनरापद्यन्ताऽइति नेति
हैवोवाच वेत्थ यथाऽसौ लोक एवं बहुभिः पुनः पुनः प्रय-
द्भिर्न संपूर्यताऽइति नेति होवाच वेत्थया वतिथ्यामाहुत्यां
हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय वदन्तीऽइति नेति
होवाच वेत्थो देवयानस्य वा पथः प्रतिपदं पितृयाणस्य वा
यत्कृत्वा देवयानं वा पन्थानं प्रतिपद्यन्ते पितृयाणं वाऽपि
हि न ऋपेर्वचः श्रुतं द्वे सृती अश्रुण्वं पितृणामहं देवानामुत
मर्त्यानां ताभ्यामिदं विश्वमेजत्समेति यदन्तरा पितरं मानर-
ञ्चेति नाहमत एकञ्च न वेदेति होवाच ॥ २ ॥

तत्र प्रवाहणं पृच्छति । वेत्थेत्यादिना । इमाः प्रजाः प्रयन्त्यः
लोकान्तरं गच्छन्त्यो यथाविप्रतिपद्यन्ता ३ इति येन मार्गेण विशिष्ट-
स्थानं ब्रह्मलोकं चन्द्रलोकं वा प्राप्नुवन्ति तं मार्गं त्वं वेत्थ
किमिति । विप्रतिपद्यन्ता ३ इति प्लुतिर्विचारणार्था ॥ एवं पृष्टः
श्वेतकेतुः नेति न वेदोति होवाच । द्वितीयं पृच्छति । वेत्थेति ।
पुनरावृत्तिमच्चन्द्रलोकरूपविशिष्टस्थानं गता इमाः प्रजा यथा येन
मार्गगेमं लोकं पुनरापद्यन्ताऽइति वेत्थ किमिति । किमतेन मार्ग-
गाममनम् । उन मार्गान्तरंगेति भावः । एवं पृष्टः श्वेतकेतुर्नामे

होवाच । तत्तीर्थं प्रच्छन्ति । वेत्थेति । एवं प्रमिद्वजरादिनिमित्तेन
एत एतः प्रयद्भिर्गच्छद्भिर्वहभिरग्न्यसौ लोकः परलोकं यथा येन हेतुना
न संपर्येत तं प्रहारं वेत्थ किमिति प्रष्टो नेति होवाच । चतुर्थं प्रच्छन्ति ।
वेत्थेति । यत्तिभ्यांयन्महत्याकायामाहृत्यां हृतायामापः जीवपरिवृक्षाः
जीवलब्धदेहाकारपरिणताः पुरुष इति वाक् यामां ता पुरुषयाचः
पुरुषशब्दवाच्या भूत्वा समुत्थाय वदन्ति वदनादिव्यापारं कुर्वन्ति
तामाहति वेत्थ किमिति प्रष्टो नेति होवाच । पञ्चमं प्रच्छन्ति वेत्थेति ।
देवयानस्य वा पथः पितृयाणस्य वा पथः प्रतिपदं वेत्थ
उवेत्थ किं तत्प्रतिपदमित्यत आह । यदिति । यत्कर्म कृत्वा देवयानं
वा पितृयाणं वा पन्थानं प्रतिपद्यते तत्प्रतिपदमाधनं वेत्थ किमित्यर्थः
ननु देवयानपितृयाणरूपमागद्वयमेव नास्ति तन्मद्भावे प्रमाणाभावान् ।
अतः कथमयं प्रश्न इत्यत आह । अपिर्हीति हि यस्मान् नः ।
अस्माभिर्मार्गद्वयप्रकाशकं ऋषेर्वचोऽपि श्रुतमतोमार्गद्वयमस्तीत्यर्थः
तद्वचनमुदाहरति । द्वे इति । मर्त्यानां मरणशीलानां द्वे एव मृती मार्गौ
अहमभ्रणवं के ते देवानाञ्च पितृणाञ्च सम्बन्धिन्यो देवयानपितृयाण-
लक्षणइति यावत् । यदि मर्त्यानां द्व एव मृती तर्हि तमः प्रभृत्यधोगतिः
केपाञ्चिन्न म्यादित्यत आह । ताभ्यामिति एजन् प्रत्यवायाद्विभ्यन् ।
वेदोक्तप्रवृत्तनिवृत्तकर्मादिसाधनसम्पत्तिमदिति यावत् । इदं विश्वं
जीवजातं ताभ्यां मृतिभ्यां ब्रह्मस्वर्गञ्च समेति । एजदितिवैदिकानुष्ठान-
वत् उक्तर्नाधोगतिविरोधः तन्मार्गद्वयं कास्तीत्यत उक्तम् । यदिति ।
वायाप्रथिव्योर्मध्ये वर्त्तमानं यदेजदिदं विश्वं जीवजातमिति वा
मन्त्रन्ध इतिशब्दो मञ्जसमाप्तिद्योतकः । एवमुक्तः श्वेतकेतुरहमेतेषु
प्रश्नेषु एकञ्चनैकमपि न वेदेति होवाच ॥ २ ॥

अथ हैनं वमत्योपमन्त्रयांचक्रे । अनादृत्य वसतिं कुमारः
प्रदृष्ट्वा स आजगाम पितरं तं होवाचेति वा किल नोभवान्पु-
रानुशिष्टानवाचदिति कथं सुमेध इति पञ्च मा प्रश्नान् राजन्य-

बन्धुप्राचीततो नैकञ्चनवेदेति कतमे त इति । इम इति ह प्रतीकान्युदाजहार ॥ ३ ॥

अथ स्वकृतप्रश्नोत्तरदानासामर्थ्यनिर्णयानन्तरं एनं श्वेतकेतुं वसत्या वसतिप्रयोजनेन स्वसमीपे वासायेति यावत् । उपमन्त्रयांचक्रे आज्ञां दत्तवान् । स कुमारः श्वेतुकेतुः वसतिमनादृत्य प्रदुद्राव गतवान् स कुमारः स्वपितरं प्रत्याजगाम आगत्य तं पितरं प्रत्युवाच हे पितस्त्वं इति वाक् किलैवंप्रकारेण वैपुरा पूर्वं नः अस्माननुशिष्टानवोच इति सम्यक् विद्यामनुक्तैवानुशिष्टानवोच इति भावः । इति साक्षेपं पुत्रवचः श्रुत्वा पिताऽऽह । कथमिति हे सुमेधः कथं नानुशिष्टोऽसीति । तत्कारणं पुत्र उवाच । पञ्ज्वेति । राजन्यबन्धुः क्षत्रियाभासः मा मां पञ्च प्रभान् प्रष्टव्यार्थानप्राचीन् ततस्तेषु प्रश्नेषु एकञ्चन अहं वेदेति । एवमुक्तः पिता ते प्रश्नाः कतमा इत्याह पुत्र इमे ते प्रश्ना इति प्रतीकानि प्रश्नवाक्यान्युदाजहारोदाहनवान् ॥ ३ ॥

स होवाच तथा नस्त्वं तात जानीथा यथा यदहं किञ्च वेद सर्वमहं तत्तुभ्यमवोचं प्रेहि तु तत्र प्रतीत्य ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इति भवानेव गच्छत्विति स आजगाम गौतमो यत्र प्रवाहणस्य-
जैवालंरास तस्मै । आसनमाहृत्योदकमाहारयांचकार अथ-
हास्माअर्घ्यं चकार तं होवाच वरं भगवते गौतमाय दद्वइति ॥४॥

एवं प्रश्नवाक्यानि श्रुत्वा स पिता पुत्रकोधमुपशमयन्न् वाच । हे तात वत्स गथा येन प्रकारेण यत्किञ्चन यत्किञ्च विशाजान महं वेद तन्ममं तथा तेन प्रकारेणाहं तुभ्यमवोचमित्येवं नोऽस्मान् जानीथा इति त्वत्तः कोन्या मम प्रियतरोऽस्ति यदर्थमहं रक्षयिष्ये राजप्रष्टां विशामहं न जानामीति भावः । तामपि विशा चेद्वानुमिच्छामि तर्हि प्रेहि आगच्छ तत्र राजमसीपं प्रतीत्य गत्वा तु आया विशार्थं ब्रह्मचर्यं वत्स्याव इतिप्रोक्ते एव आह भवानेव गच्छत्विति इत्युक्तः स गौतमो गौतमगोत्रोऽप्यत्र तत्राजगाम कुत्र यत्र

प्रवाराण्यस्य जैवालंरिति पृष्ठीद्वयं प्रथमार्थे जैवालिः प्रवाराण्य-
नामराजा आस । आगतं ब्राह्मणं दृष्ट्वा स राजा तस्मै गौतमाय
अर्थं तदुपलक्षितां पूजां चकार । पूजां कृत्वा गौतमं प्रति गौतमाय
भवते वरं ददुम इत्युवाच ह ॥ ३ ॥

सहोवाच प्रतिज्ञातो म एष वरो यान्तु कुमारस्यान्ते-
वाचमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

एवमुक्तः स गौतम उवाच । हे राजन् वरं ददुम इति त्वया
प्रतिज्ञातो वरो मे एष कः कुमारस्य मत्पुत्रस्य अन्ते समीपे यां वाचं
प्रश्नरूपमभाषथास्तां मे ब्रूहीति ॥ ५ ॥

स होवाच दैवेषु गौतम तद्वरेषु मानुषाणां ब्रूहीति ॥ ६ ॥

एवं प्रार्थितः स राजोवाच हे गौतम तत् त्वया प्रार्थितं दैवेषु
वरेषु वै अतस्तस्य रहस्यत्वात्तन्न प्रार्थनीयं किन्तु मानुषाणां हिरण्य-
दीनां मध्ये किमपेक्षितं ब्रूहीति ॥ ६ ॥

सहोवाच विज्ञायतेहास्ति हिरण्यस्यापातं गोअश्वानां
दासीनां प्रवाराणां परिधानस्य मा नो भवान्वहोरनन्त-
स्यापर्यन्तस्याभ्यवदान्योभूदिति स वै गौतमतीर्थेनेच्छासा
इत्युपैम्यहं भवन्तमितिधाचाह स्मैव पूर्वं उपयन्ति सहोपा-
यनकीर्त्योवास ॥ ७ ॥

एवमुक्तः स गौतम उवाच मम हिरण्यस्य बहुतरस्यापातं
प्राप्तिरस्तीति त्वया विज्ञायते न केवलं हिरण्यपात्रस्य किन्तु गो-
अश्वानां दासीनां गवामश्वानां दासीनां प्रवाराणां परिवाराणां दासा-
नामिति यावन् । परिधानस्य परिधानयोग्यस्य क्षौमादेर्यपातं
प्राप्तिरस्तीति त्वया विज्ञायते ह अतो न मानुषो वरो मया प्रार्थ्यते
किन्तु दैव एव स त्वया देय एवेति भावेनाह । मा नो भवानिति ।
नोऽस्माकं भवान् वहोः प्रभूतस्थानन्तस्थानन्तफलहेतुभूतस्यापर्यन्त-

स्यापरिसमाप्तिकस्य पुत्रपौत्रादिगामिकस्य दैववित्तस्याभ्यावदान्योऽदाता-
माभूदिति अवश्यं दैवं वित्तं त्वया देयमेवेति भावः । एवं प्रार्थितवरं
प्रति राजा हे गौतम तीर्थेनोपसदनशास्त्रेण तदुक्तप्रकारेण विद्यामिच्छसि
इच्छस्वेत्याह । अन्यथाऽदेयत्वात् । एवं राज्ञा स्मारितशास्त्रार्थो गौतम
आह । अहं भवन्तमुपैमि शिष्यत्वेनोपगच्छामीति । नन्वेवं क्षत्रिये
ब्राह्मणेन शिष्यवृत्तिकरणे शास्त्रविरोधस्यादित्यतः श्रुतिः स्वयमाह ।
वाचेति पूर्वे हि किल ब्राह्मणाः क्षत्रियान् विद्यामर्थयमानाः सन्तः
क्षत्रियान् शिष्यवृत्त्या वाचैवोपेयन्ति उपगच्छन्ति नोपायनशुश्रूषणा-
दिभिः । अतः स गौतम उपायनकीर्त्योपायनकथनमात्रणोवास ॥ १॥

सहोवाच तथा नरत्वं गौतम माऽपराधास्तव च पितामहा-
यथेयं विद्येतः पूर्वं न कस्मिंश्चन ब्राह्मण उवासतां त्वहं
तुभ्यं वक्ष्यामि कोहि त्वेवं ब्रुवन्तमहेति प्रत्याख्यातुमिति ॥ ८ ॥

स राजोवाच हेगौतम तव च पितामहा यथा नः पूजा स्था-
त्वमपि पूज्य एव । स वै गौतमतीर्थनेच्छासौ इति चिरवासाज्ञापन-
कृतमदीया अपराधा मा गणनीयाः । इयञ्च विद्येतः पूर्वं कस्मिञ्चिदपि
ब्राह्मणे नोवास स्थितवती तादृशीं ब्राह्मणैरितः पूर्वमलब्धां विद्यां तुभ्यं
वक्ष्यामि को वा निकृष्टं प्रति शिष्योऽहं भवामीति वदन्तं त्वां प्रत्या-
ख्यातुमर्हति । अतो दुर्लभामपि विद्यां तुभ्यं वक्ष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥

असौ वै लोकोऽग्निर्गौतम तस्यादित्य एव समिद्रश्मयो
धूमोऽहरर्चिर्दिशोऽङ्गारा अवान्तरदिशो विस्फुलिङ्गास्तस्मि-
न्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः श्रद्धां जुह्वति तस्या आहुत्यै सोमोराजा
सम्भवति ॥ ९ ॥

यावति ध्यामाहुत्या हुतायामापः पुरुषवाचो भूत्वा समुत्थाय
वदन्तीनि प्रश्नस्य प्रतिवचनमाह । असाविति । हे गौतमासौ धूलो
एवाग्निग्नस्यादित्य एव समित् । आदित्येन हि धूलोको दीप्यते ।

आदित्यस्य रश्मयो धूमः । आदित्यरूपमग्निं प्रभवन्वान् । अत्रर्चिः
प्रकाशवत्त्वात् । दिशः अङ्गाराः । अवान्तर दिशो विस्फुलिङ्गा
दिशामवान्तराङ्गां चाहो वाचिः प्रादुर्भावाधीनाभिद्यत्तिकत्वेनाङ्गारत्ववि
स्फुलिङ्गत्वे तस्मिन्नंतस्मिन्नप्रा आदित्यादित्यक्षणसमिधाश्रुपेते अग्नौ
देवा इन्द्रियाणि भद्रां जुहति । भद्रा वा आपः । इति अद्वारादेनाप
उच्यन्ते । आत्मधर्मभूतायाः भद्रायाः होतव्यत्वामम्भवान् । एतच्च
प्रथमेऽभवणादिति चेन्न ता एव ह्युपपत्तः । प्र० सू० ३।१।५ ।

इतिमूत्रभाष्ययोः स्पष्टम् ॥ ६ ॥

पर्जन्यो वा अग्निर्गौतम तस्य सम्बत्सर एव समिद-
भ्राणि धूमो विद्युदर्चिरशनिरङ्गाराह्लादनयो विस्फुलिङ्गास्त-
स्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः सोमः^{११} राजानं जुहति तस्या आहुत्यै
वृष्टिः सम्भवति ॥ १० ॥

वृष्टिप्रवर्तको देवः पर्जन्यः सम्बत्सर एव समिदिति शरदादि-
ग्रीष्मान्तैः सम्बत्सरावयवैः पर्जन्याग्नेर्दीप्यमानत्वात् । ह्लादुनयः
स्नयिन्नुशब्दाः । विस्फुलिङ्गाः । विप्रकीर्णत्वानेकत्वसामान्यात् ।
सोमं राजानं जुहति । कर्मफलभोगावमानेऽमृतमयदिव्यदेहो द्रवीभूतः
सन् देव शब्दवाच्यैरिन्द्रियैः सह पर्जन्ये पततीत्यर्थः शिष्टं स्पष्टम् ॥ १० ॥

अयं नै लोकोऽग्निर्गौतम तस्य पृथिव्यैव समिदग्नि-
धूमो रात्रिरर्चिः चन्द्रमा अङ्गारा नक्षत्राणि विस्फुलिङ्गा
तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवावृष्टिं जुहति तस्या आहुत्याअन्नः^{१२}
सम्भवति ॥ ११ ॥

अयं समुद्रपर्वतादियुक्तो लोकोऽग्निः पृथिव्यंशस्तु समिद-
अग्निर्धूमः समिदाश्रितत्वाद् धूमस्याग्नेरपि पृथिवीरूप समिदाश्रितत्वा-
दग्नेर्धूमत्वं युक्तम् रात्रिरर्चिः । अर्चिः प्रकाशस्य रात्र्यधीनत्वाद् रात्रि-
रेवाचिरित्यर्थः । शिष्टं स्पष्टम् ॥ ११ ॥

पुरुषो वा अग्निर्गोतिम तस्य व्यात्तमेव समित् प्राणो धूमो
वागर्चिः चक्षुरङ्गाराः श्रोत्रं विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मि-
न्नग्नौ देवा अन्नं जुहति तस्या आहुत्यै रेतः सम्भवति ॥ १२ ॥

पुरुषः शिरः पाण्यादिमान् पुरुषश्चतुर्थोऽग्निस्तस्य व्यात्तं विवृतं
मुखं समित् । विवृतेन हि मुखेन दीप्यते पुरुषोवचनं स्वाध्यायादौ ।
प्राणोधूमस्तदुत्थानसामान्यान् मुखाद्धि प्राण उत्तिष्ठति । वाक्शब्दोऽर्चि-
व्यञ्जकत्वमामान्यान् । अर्चिश्च व्यञ्जकम् । तथा वाक्शब्दोऽभिधेय-
व्यञ्जकः चक्षुरङ्गाराः प्रकाशाभयत्वात् श्रोत्रं विस्फुलिङ्गावित्तेरसामान्यान्
तस्मिन्नन्नं जुहति । तस्या आहुतेः रेतः सम्भवति । अन्नपरिणामो
हि रेतः ॥ १२ ॥

योषा वा अग्निर्गोतिम तस्या उपस्थ एव समित् ।
लोमानि धूमो योनिरर्चिर्यदन्तः कगेति तेऽङ्गारा अभिन-
न्दा विस्फुलिङ्गास्तस्मिन्नेतस्मिन्नग्नौ देवा रेतो जुहति तस्या
आहुत्यै पुरुषः सम्भवति स जीवति यावज्जीवन्यश्च यदा
म्रियते ॥ १३ ॥

योषास्त्री पञ्चमो होमाधिकरणोऽग्निः वर्णमाम्यागोनेरविष्टम् ।
अभिनन्दाः मुखलवा क्षुद्रत्वसाम्यान् । तस्मिन् रेतो जुहति तस्या
आहुतेः पुरुषः सम्भवति । एवं शृण्वर्जन्याप्लोकपुरुषयोपाग्निषु क्रमेण
इयमानाः भद्रासोमवृष्ट्यग्नरेतोभावेन स्थूलतारतम्यक्रममापशमानाः
मृदाशब्दवाच्या आपः पुरुषशब्दमारभन्ते । यः प्रश्नश्चतुर्थो वेत्य-
यानिध्यामाह यां हतायामापः पुरुषवचो भूत्वा समुत्थाय वदन्ती ३
इति स एव निर्गीतः । पञ्चम्याहती योषास्त्री हतायां रेतो भूत्वा आपः
पुरुषवचो भवन्तीति । स पुरुष एव क्रमेण जातो जावति कियन्त-
व्यस्मिन् उच्यते यावज्जीवति यावदग्निस्तदग्रे स्थितानामन्नं कम्
विभक्तं तावदित्यर्थः । अथ तत्तत्तरे यदा यस्मिन् काले म्रियते ॥ १३ ॥

अर्थनमग्नये हरन्ति तस्याग्निरवाग्निर्भवति समिन्ममिदृशं
धुमाऽचिरचिरङ्गारा अङ्गारा विस्फुलिङ्गा विस्फुलिङ्गास्ताम्प-
न्नेतस्मिन्नग्नौ देवाः पुरुषं जुह्वति तस्या आहुत्यं पुरुषा-
भास्वरवर्णः सम्भवति ॥ १४ ॥

अथ तदेनं मृतमग्नयेऽग्न्यर्थमेवान्त्याहुत्यै हरन्ति अन्वि-
जस्तस्याहुतिभूतस्य प्रसिद्धाऽग्निरेव होमाधिकरणं न परिकल्प्यो-
ग्निः प्रसिद्धाएव समिन्प्रभृतयः । तस्मिन्नग्नौ । अन्विग्निर्ममो
स्वर्गाय लोकाय स्वाहेति यजमाने हुते सति दीप्यमानशरीरां यज-
मानो निष्पद्यते ॥ १४ ॥

ते य एवमेतद्विदुर्येचामी अरण्ये श्रद्धां सत्यमुपा-
सते तेऽर्चिपमभिसम्भवत्यर्चिषोऽहर्ह्व आपूर्यमाणपक्षमापूर्य-
प्राणपक्षाद्यान् पाणमासानुदङ्ङित्य एति मासेभ्यो देव-
लोकं देवल्लोकादादित्यमादित्यार्द्धद्युतं वैद्युतात्पुरुषो मानसएत्य
ब्रह्मलोकान् गमयति ते तेषु ब्रह्मलोकेषु पराः परावतो वसन्ति
तेषां न पुनरावृत्तिः ॥ १५ ॥

इदानीं प्रथमप्रश्ननिर्णीयार्थमारभ्यते । येऽनेन प्रकारेण
पञ्चाग्नीन विदुः । वृषपर्जन्यप्रभृतिष्वग्निषु श्रद्धामोमवृष्ट्यन्तरेतानुपक्त-
सञ्चरन्तं प्रत्यगात्मानं ब्रह्मात्मकत्वेन य उपासत इति यावन्
ये चामीपुरुषा अरण्ये स्थित्वा श्रद्धां पुरस्कृत्य सत्यशब्दवाच्यं
परमात्मानं प्रत्यगात्मनि उपासते ते उभयेऽपि अर्चिरभिमानिर्नीं देवतां
मङ्गता भवन्ति अर्चिषोऽहः सर्वत्र सम्भवतीत्यनुपङ्गः । अह
आपूर्यमाणपक्षं शुक्लपक्षाभिमानिदेवतालोकं प्राप्नुवन्ति । आपूर्य-
माणपक्षान् यान् पाणमासान् आदित्य उदङ्ङित्तरतः एति । तान्
पाणमासान् उत्तरायणसंज्ञकान् तदभिमानिदेवतालोकं प्राप्नुवन्ति ।
मासेभ्यः सम्बत्सरद्वारा देवलोकं वायुलोकं प्राप्नुवन्ति । योऽयं
पवते एष देवानां गृहे इति प्रसिद्धेः । एवत्सर्वं वायुमन्दा

विशेषविशेषाभ्याम् । ब्र० सू० इतिसूत्रभाष्ये स्पष्टम् । देवलोक-
 ददित्यमिति । आदित्याच्चन्द्रमसं चन्द्रमसो विद्युतमितिमध्ये चन्द्र-
 मसः श्रवणाच्चन्द्रद्वारा विद्युद्भिमानां देवतां प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ।
 तान् वैद्युतादिति । वैद्युताद्वैद्युत इत्यर्थः । वैद्युतः पुरुषोऽमानवः
 परेण ब्रह्मणा मनसा सृष्टोऽमानवशब्दितः पुरुषः स एनान् ब्रह्म-
 लोकान् गमयति । ब्रह्मैव लोको ब्रह्मलोकः ते तंष्विति । अर्चिरादि-
 नागतास्ते सर्वे तेषु लोकेषु परा निरतिरायानन्दैश्वर्यशालिनः पारवतो
 नाथवन्त इति यावत् परमात्मना सनाथास्तेनानुगृहीता स्तद्वृत्तानि
 भोग्यभोगस्थानभोगोपकरणानि भुञ्जानाः सुखेन तत्रैवाऽऽसते तेषां न
 पुनः संसारबन्ध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

अथ ये यज्ञेन दानेन तपसा लोकाञ्जयन्ति ते धूम-
 मभिसम्भवन्ति धूमाद्रात्रिं रात्रेरपक्षीयमाणपक्ष्मपक्षीयमाण-
 पक्षाद्यान् षणमासान् दक्षिणादित्य एति मासेभ्यः पितृ-
 लोकं पितृलोकाच्चद्रं ते चन्द्रं प्राप्यान्नं भवन्ति तांस्तत्र
 देवा यथा सोमं राजानमाप्यायस्वापक्षीयस्वेत्येव मेनां
 म्त्र भक्षयन्ति तेषां यदा तत्पर्यवैत्यथेममेवाऽऽकाशमभि-
 निष्पद्यन्त आकाशाद्वायुं वायोर्बृष्टिं वृष्टेः पृथिवीं ते
 पृथिवीं प्राप्यान्नं भवन्ति ते पुनः पुरुषाग्नौ हूयन्ते ततो
 योपाग्नौ जायन्ते लोकान् प्रत्युत्थायिनस्त एवमेवानु-
 पगिवर्तन्तेऽथ य एतौ पन्थानौ न विदुस्ते कीटाःपतङ्गा
 यदिदं दन्दशूकम् ॥ १६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पष्ठाध्यायस्य द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥२॥

एवं देवयानमार्गं समाधनमुक्त्वा पितृयाणमार्गं समाधन-
 माह । अर्थेति । अथ ये यज्ञेन ज्योतिष्टोमादिना दानेन सत्पात्रे
 श्रयःप्रागेन । तपसा कुन्धनान्द्रायणादिना कामनया कृतेन लोकान्

जयन्ति प्राप्नुवन्ति । तत्कथमन्यत आह । ते भूममिति । ते
 प्रथमं भूमं भूमाभिमानिदेवतालोकमभिमम्भवन्ति प्राप्नुवन्ति भूमा-
 श्चि राश्याभिमानिदेवतालोकमभिमम्भवन्तीति प्रत्येकं सम्बन्धः ।
 राशेरपक्षीयमाणपक्षं कृष्णपक्षाभिमानिदेवतालोकं प्राप्नुवन्ति । अप-
 क्षीयमाणत्वान् यान् पाण्मामानादित्यादक्षिणादक्षिणत एति तान्
 पण्मासान् दक्षिणायनमंज्ञकान् तदभिमानिदेवतालोकं प्राप्नुवन्ति ।
 मासेभ्यः पितृलोकं पितृलोकाच्चन्द्रं प्राप्नुवन्ति ते चन्द्रं प्राप्यान्नं
 भवति देवानां भोग्या भवन्तीत्यर्थः । तद्विशदयति ताम्नात्रेति ।
 देवास्तांश्चन्द्रलोकं प्राप्तान् भोग्यान् कर्मिणः पुरुषान् तत्र चन्द्रलोके
 भक्षयन्ति तैः सेवां कारयन्तीत्यर्थः तत्र दृष्टान्तमाह ॥ यथेति
 यथा यज्ञे ऋत्विजः सोमं राजानं तदभिमन्यमानलताविशेष-
 माप्यायस्वापक्षीयम्वेति भक्षयन्ति एवमेनांस्तत्र देवाभक्षयन्तीत्यर्थः ।
 प्रथमप्रभस्योत्तरमुक्त्वा इदानीमेतल्लोकप्राप्तिप्रकारदर्शनेन द्वितीयप्रभो-
 त्तरमाह । तेषामिति तेषां चन्द्रलोकप्राप्तानां कर्मिणां तन् कर्मार्जित-
 महष्टं यदा पर्येति गच्छति । अथ तदा ते इममेवाकाशलोकमभि-
 निष्पद्यन्ते । आकाशाद्वायुं वायोर्वृष्टिं वृष्टेः पृथिवीमभिनिष्पद्यन्त इति
 प्रत्येकं सम्बन्धः । ते पृथिवीं प्राप्यान्नमन्नगता भवन्ति पुनः पुरु-
 षाभौ हूयन्ते ततो योषाग्रेः जायन्ते ते कर्म कृत्वा लोकान् पुनरा-
 वृत्तिलोकान् प्रत्युन्थायिनोगमनशीला भवन्ति । ते लोकं प्रति गताः ।
 एवमेव पूर्वोक्तप्रकारेणैवानुस्वकर्मार्जितादृष्टसमाप्यनन्तरं परिवर्तन्ते-
 पुनरागच्छन्ति । त एवमेवानुपरिवर्तन्ते परिभ्रमन्तीत्यर्थः । तृतीय-
 प्रभोत्तरमाह । अथेति । अथ ये एतौ पन्थानौ विद्याकर्ममार्गौ न
 विदुस्ते कीटाः पतङ्गा भवन्ति । यदिदं दन्दशूकं दशनशीलं सूर्यादिकं
 तच्च भवन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पष्ठाध्यायस्य

द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥ २ ॥

स यः कामयेत महत्प्राप्नुयामित्युदगयन् आपूर्यमाणप-
क्षस्य पुण्याहे द्वादशाहमुपसद्व्रती भूत्वौदुम्बरे कं से चमसे वा-
सर्वोपधं फलानीति सम्भृत्य परिसमुह्य परिलिप्याग्निमुपसमाधाय
परिस्तीर्याऽऽवृताऽऽज्यं संस्कृत्य पुंसा नक्षत्रेण मन्थं संनीय
जुहोति । यावन्तो देवास्तवयि जातवेदस्तिर्यश्चो धनन्ति पुरुषस्य
कामान् । तेभ्योऽहं भागधेयं जुहोमि ते मा तृप्ताः सर्वैः कामै-
स्तर्पयन्तु स्वाहा या तिरश्ची निषण्द्यतेऽहं विधरणी इति तां त्वा-
घृतस्य धारया यजे संराधनीमहं स्वाहा ॥ १ ॥

योऽधिकारी दृष्टादृष्टमहत्त्वमिच्छेत्तस्य कर्तव्यविशेषमाह । स
य इत्यादिना ब्राह्मणेन । योऽधिकारी अहं महत् महत्त्वं दृष्टादृष्टमहत्त्वं
प्राप्नुयामिति कामयेत स उदगयने उत्तरायणे आपूर्यमाणपक्षस्य
शुक्लपक्षस्य पुण्याहे पुण्यदिवसे पुंसा नक्षत्रेण हस्तस्वात्यादिपुंनक्षत्रेण
जुहोति जुहुयादित्यन्वयः । तत्रेति कर्तव्यताविशेषमाह । द्वादशाहमिति ।
होमदिवसात् प्राक् द्वादशाहं द्वादशदिवसपर्यन्तमुपसद्व्रती पयोमात्रादि-
भक्षणेनोपवासलक्षणव्रतवान् भूत्वौदुम्बरे उदुम्बरवृक्षमये चमसे च-
मसपात्र कंसे कांस्यपात्रे वा सर्वोपधं सर्वासामोपधोनां वक्ष्यमाण-
ब्रीह्यादिधान्यानां समुदायं फलानि अनिषिद्धानि क्रमुककदली-
प्रभृतीनि फलानीत्येवमादिसम्भरणीयं सम्भृत्य संगृह्य परिसमूह्य भूशुद्धि
कृत्वा परिलिप्य कुण्डमुपलिप्य तत्राग्निमुपसमाधाय स्थापयित्वा
परिस्तीर्य स्वशाखोक्तिप्रकारेण दर्भैरास्तीर्य आवृताज्यं होमाज्यं विलेप-
नादिना संस्कृत्य मन्थं सर्वोपधीनां पिष्टं संनीय समीपमानीय संस्कृता-
येन जुहोति । होममन्त्रान् पठन्नावदेवनाप्रार्थनारूपं मन्त्रद्वयं पठति ।
यावन्त इत्यादिना । जातं सर्वं वेत्तीति जातवेदस्तस्य सम्बुद्धिर्हे जातवेदः
तवयि स्थिता यावन्तो देवा स्तियश्चो वक्रगतयः सन्तः पुरुषस्य मम कामान्
धनन्ति । तेभ्यो देवेभ्यः भागधेयमाज्यभागमहं जुहोमि । ते गृहीताज्य-
भागा येष्वानृपाः सन्तो मा मां सर्वैः कामैस्तर्पयन्तु स्वाहेति प्रथमाहनि-
मन्त्रः । अहं विधरणी विष्णुकर्त्रीति या देवता तिरश्चीवक्रगतानिष्पन्नते

जायते ना संग्रहणी समस्त (रुच्यर्थमात्रं तां त्वा त्वां अहं धृत्य धार ।
यज्ञं स्वाहेति द्वितीयहोममन्त्रः । प्रथमाहुतिद्वयमाज्यमात्रेण धृतस्य
धारयेति अवगणान् । तथा चेय योजना । संग्रहणीमहंस्वाहेति मन्त्रेणा-
ग्नावाज्यं हुत्वा मन्थे सर्वोपधीनां पिष्टं संस्त्रव स्रुवसंस्पृष्टमाज्यमवनयति
मिञ्चेन । एवमाज्यसंस्कृतं पिष्टं ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहा तस्यैव
विवरणं प्राणाय स्वाहेति मन्त्रेणाग्नौ जुहुयान् । एवमग्नौ हुत्वा मन्थे
संस्त्रवमवनयति । तदाज्यसंस्कृतं पिष्टं वसिष्ठायै स्वाहा । तस्यैव विवरणं
वाचे स्वाहेति जुहुयादिन्यपि द्रष्टव्यम् । एतेनाग्नौ हुत्वा मन्थे संस्त्रव-
मवनयतीत्यन्ते उक्तस्याधिक्यं नेति न तस्योपसंहारपरत्वं कल्पनीयम् ।
यद्वा ज्येष्ठाय श्रेष्ठाय स्वाहेति मन्त्रेणाग्नावाज्यसंस्कृतमन्थं हुत्वा पुनर्होम्ये
मन्थे संस्त्रवमवनयतीत्यादि यथाश्रुतमेव नचान्ते उक्तस्याधिक्यं होमशेषस्य
मन्थस्योत्तरत्रोपयोगकथनेन तत्संस्कारार्थमन्तेऽपि मन्थे संस्त्रवणं
कर्तव्यमिति भावेन तथोक्तत्वात् । एवं हुते दृष्टादृष्टमहत्त्वं
लभ्यते ॥ १ । २ । ३ ॥

ज्येष्ठाय स्वाहा श्रेष्ठाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्त्रवमव-
नयति प्राणाय स्वाहा वसिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सं-
स्त्रवमवनयति वाचे स्वाहा प्रतिष्ठायै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सं-
स्त्रवमवनयति चक्षुषे स्वाहा सम्पदेस्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सं-
स्त्रवमवनयति श्रोत्राय स्वाहाऽऽयतनाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
सं स्त्रवमवनयति मनसे स्वाहा प्रजात्यै स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे
सं स्त्रवमवनयति रेतसे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सं स्त्रवमव-
नयति ॥ २ ॥

अग्नये स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सं स्त्रवमवनयति सोमाय
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सं स्त्रवमवनयति भूः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा
मन्थे सं स्त्रवमवनयति भुवः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सं स्त्रव-

मवनयति भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति
ब्रह्मणे स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति चत्राय स्वाहे-
त्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति भूताय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा-
मन्थे संस्रवमवनयति । भविष्यते स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे सं-
स्रवमवनयति विश्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति
सर्वाय स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति प्रजापतये
स्वाहेत्यग्नौ हुत्वा मन्थे संस्रवमवनयति ॥ ३ ॥

अथैनमभिमृशति भ्रमदसि ज्वलदसि पूर्णमसि प्रस्तब्ध-
मस्येकमभमसि हिंकृतमसि हिंक्रियमाणमस्युद्गीथमस्युद्गीय-
मानमसि श्रावितमसि प्रत्याश्रावितमस्यार्द्रे संदीप्तमसि त्रिभुरसि
प्रभूरस्यञ्जमसि ज्योतिरसि निधनमसि सम्बर्गोऽसीति ॥ ४ ॥

अथ होमानन्तरमेनं होमावशिष्टपिष्टं अभिमृशति । अभिमर्शनं
कुर्यात् । तन्मन्त्रमाह । भ्रमदसीत्यादिना अत्र मन्थस्थो विष्णुस्तृयते
हेमन्थस्थब्रह्मन् त्वं भ्रमदसि । जगत्सर्जनादिक्रियारूपमसि ज्वलदसि
प्रकाशरूपमसि । गुणैः पूर्णमसि प्रस्तब्धं निष्क्रियमसि अक्रिष्टकारित्वान्
एकमभमसि । एकामभा जगद्रूपा यस्य तत्त्वमेकमभमसि यज्ञारम्भे
प्रस्तोत्रा हिं कृतं तत् त्वमसि त्वमेव यज्ञारम्भे उच्चारितहिंकारपद
प्रतिपाद्यमिति भावः । तेनैव यज्ञमध्ये यत् हिंक्रियमाणं तत् त्वमसि ।
अध्ययुणा श्रावितमसि । आग्निध्रेण त्वं प्रत्याश्रावितमसि त्वमेव
तद्भयोक्तव्यमन्त्रप्रतिपाद्यमिति यावत् आर्द्रे मेघोदरे विश्वदागन्तर्गत
रूपेण दीप्तमसि । त्रिभूर्यापकोऽसि । प्रभुः समर्थोऽसि । अन्नमसि ।
अग्न्यादभ्युत्थानं ज्योतिर्ज्ञानरूपोऽसि । निधनं सर्वेषां लयस्थानमसि
सम्बर्गोऽसि ममाचीनां वर्गो ईश्वरारूपो यस्य मः सम्बर्गः
सोऽसीति ॥ ४ ॥

अर्थेनमुद्यच्छ्रित्यामं स्यामं हि ते महि सहि राजेशानोऽधि-
पतिः समां राजेशानोऽधिपतिं करोत्विति ॥ ५ ॥

अर्थेनमभिगमशान्तरमेनं मन्थं सपात्रमुद्यच्छ्रित्वा हस्ते गृह्णाति
हस्ते गृहीत्वा जप्यमन्त्रमाह । आमंसीति । हेमन्थस्थभगवन् । ते तव
महिमहन्तरं रूपं त्वमेवाऽऽमंसि । आममन्तान् साकल्येन जानामि
वयं च ते तव महिमहन्तरं रूपं ते तव प्रसादान् आमं हि ईषदेव
जानीम इत्यर्थः । स त्वं राजेशान ईशानां ब्रह्मादीनामनश्चेष्टकः ।
गुणाधिकः पालकश्चेत्यधिपतिरिति ह्यप्रसिद्धमित्यर्थः । स्वराजे-
शानो भगवान् ममाधिपतिं स्वावरस्वामिनं करोतु । इति शब्दो मन्त्र-
समाप्तिद्योतकः ॥ ५ ॥

अर्थेनमाचमति तत्सवितुर्वरेण्यम् । मधुवाता ऋतागन्ते
मधु क्षरन्ति मिन्धवः । माध्वीर्नः सन्त्वोषधीः । भूः स्वाहा
भर्गोदेवस्य धीमहि । मधुनक्तमुतोपसो मधुमत्पार्थिवं रजः
मधुर्धोरस्तु नः पिता भुवः स्वाहा । धियो यो नः प्रचोदयात् ।
मधुमान्नो वनस्पतिर्मधुमानस्तु सूर्यः । माध्वीर्गावो भवन्तु नः
स्वः स्वाहेति । सर्वा च सावित्रीमन्वाह सर्वाश्च मधुमतीरहमेवेदं
सर्वं भूयासां भूर्भुवः स्वः स्वाहेत्यन्तत आचम्य पाणी प्र-
क्षाल्य जघनेनाग्निं प्रायिक्शराः सम्बिजन्ति प्रातरादित्यमुप-
तिष्ठत दिशामेकपुण्डरीकमस्यहं मनुष्याणामेकपुण्डरीकं
भूयाममिति यथेतमेत्य जघनेनाग्निमासीनो वंशं जपति ॥ ६ ॥

अथैवं जपमन्त्रानन्तरम् एवं हस्ते गृहीत्वा मन्थं प्रासचतुष्टयं
कृत्वा पृथक् संस्थाप्य प्रथमप्रासमाचमति भक्षयति भक्षयेदित्यर्थः ।
तन्मन्त्रमाह । तत्सवितुरिति । द्वितीयप्रासमन्त्रमाह । भर्गोदेवस्येति ।
तृतीयप्रासमन्त्रमाह धियोयोन इति । चतुर्थप्रासमन्त्रमाह । सर्वाञ्च-
मेति । सर्वाञ्चसावित्री गायत्रीं सर्वा च मधुमतीरुक्त्वा अनुपश्चा-
दहमेवेदं सर्वं स्वयोग्यतानुसारेण पूर्णं भूयासमिति वदेत् । ततो

भूर्भुवः स्वाहेति चतुर्थधासं भक्षयेत् । अन्ततो भक्षणान्तत आचम्या
ऽऽचमनं कृत्वा पाणीदस्तौ प्रक्षाल्य शुद्धाचमनञ्च विधाय जघने-
नाग्निम् अग्नेर्जघनप्रदेशे प्राक् शिरा रात्रौ संविशति शयीतेत्यर्थः ।
अयं गायत्र्यर्थः । यः नोऽस्माकमशेषप्रत्यगात्मनां धियोः
बुद्धीः प्रचोदयान् प्रेरयेत् तस्य सवितुर्देवस्य श्रीवासुदेवस्य तत्तुणै-
स्ततं तस्मादेव वरेण्यं वरणीयं भर्गो धीमहि चिन्तयाम इति ।
अयं मधुमत्यर्थः । वाता वायवो मधुनः सुखं यथा भवति तथा
ऋतायते वान्ति वान्तु प्रार्थनप्रकरणान् । मिन्धवो नयः मधुनः
सुखं यथा स्यात्तथा क्षरन्ति स्रवन्ति स्रवन्तु । ओपधी ओपधयो
नोऽस्माकं माध्वीरानन्दकराः सन्तु । नक्तं रात्रिरुपसृतं दिवमश्च
मधु सुखमुद्दिश्य सन्तु पार्थिवं रजो मधुमन् आनन्दकरमस्तु । पिता
गौर्तो मधु सुखमुद्दिश्यास्तु । वनस्पतिर्नोमधुमान् सुखकरोऽस्तु ।
सूर्यो मधुमानस्तु । गावो नोऽस्माकं माध्वीः सुखकराः भवन्त्विति ।
पूर्णो भूतिकरोऽनन्तसुख इति व्याहृत्यर्थः । रात्रौ शयित्वा प्रातः
सन्ध्यावन्दनं कृत्वा सूर्योदयकाले आदित्यमुपतिष्ठते । तन्मन्त्रमाह ।
दिशामिति । हेऽआदित्यान्तर्गतभगवंस्त्वं दिशां सर्वदिग्बत्तिप्राणिना-
मेकं पुण्डरीकमसि मुख्यः श्रेष्ठोऽसि । अतस्तदुपासकोऽहं मनुष्या-
णामेकं पुण्डरीकं भूयासमित्यर्थः ॥ पूर्वं शयनाद्यर्थे तं सन्ध्या-
वन्दनाद्यर्थं गतं तथा एतय गत्वा जघनेनाग्निमग्नेः पश्चिमप्रदेशे
आसीन उपविष्टः मन वंशमेतद्विशोपदेशकाचायपरम्परालक्षणं जपति
जपेत् ॥ ६ ॥

तमेव वंशमाह । तद्वैतमिति ।

तद्वैतमुद्दालक आरुणिर्वाजमनेयाय याज्ञवल्क्यान्तेवासिन
उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थानी निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः
प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ७ ॥

तमेतं निर्माणक्रममहितं मन्त्रं । आरुणस्यापत्यमारुणिमुद्दाल-
कनामा आत्मनेयाय याज्ञवल्क्यायान्तेवासिने शिष्यायोनवाचाय ।
किं हेयाज्ञवल्क्य योऽधिकारी । एनं होमावधिप्रमन्त्रं यत्तु शुष्क

स्वामीनामन्तेन नहिं यस्मिन् स्वामी शान्ता जायेत पलाशानि
पलाशानि च प्ररोहेयुः । एतमुत्तरादि व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

एतमुहैव वाजमनेया याजवल्क्यो मन्त्राय पैङ्ग्यायान्ते-
वामिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ८ ॥

मन्त्रोनामतः । षिञ्चस्यापत्यं पैङ्ग्यः ॥ ८ ॥

एतमुहैव मन्त्रकः पैङ्ग्यश्चूलाय भागवित्तयेऽन्तेवामिन-
उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ९ ॥

चूलोनामतः भागवित्तेरपत्यं भागवित्तिः ॥ ९ ॥

एतमुहैव चूलो भागवित्तिर्जानक्य आयस्थूणायान्तेवामिन
उक्त्वोवाचापि एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ १० ॥

जानकस्यापत्यं जानकिः । आयस्थूणो नामतः ॥ १० ॥

एतमुहैव जानकिरायस्थूणः सत्यकामाय जावालायान्तेवा-
मिन उक्त्वोवाचापि य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेर-
ञ्छाखाः प्ररोहेयुः पलाशानीति ॥ ११ ॥

सत्यकामो नामतः जावालाया अपत्यं जावालः ॥ ११ ॥

एतमुहैव सत्यकामो जावालोऽन्तेवासिभ्य उक्त्वोवाचापि
य एनं शुष्के स्थाणौ निषिञ्चेज्जायेरञ्छाखाः प्ररोहेयुः पला-
शानीति तमेवं नापुत्राय वाऽनन्तेवासिने वा ब्रूयात् ॥ १२ ॥

वद्वन्तच्छिष्याणामन्तेवासिभ्य इत्येवोक्तम् । एतद्विद्यास-
म्प्रदानयोग्यानाह । तमेतमिति । तमेतं पूर्वोक्तमाहाम्यविशिष्टं मन्थ
मपुत्राय पुत्रशून्याय न ब्रूयात् । अनन्तेवासिने शिष्यशून्याय च
न ब्रूयात् ॥ १२ ॥

चतुरौदुम्बरो भवत्यौदुम्बरः स्रुव औदुम्बरश्चम-
स औदुम्बर इष्म औदुम्बर्या उपमन्थन्या दश ग्राम्याणि-
धान्यानि भवन्ति ब्रीहि यवास्तिलमाषा अणुप्रियङ्ग-
वो गोधूमाश्च मसूराश्च खल्वाश्च खलकुलाश्च
तान् पिष्टान् दधनि मधुनि घृत उपसिञ्चन्त्याज्यस्य
जुहोति ॥ १३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पष्ठाध्यायस्य तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

औदुम्बरः उदुम्बरविकारश्चतुश्चतुःसङ्ख्याको भवति । तदे-
वाह । औदुम्बरः स्रुव इति । उपमन्थान्यावरणो । सर्वोपधं
भृत्युक्तं विवृणोति । दशेति । ग्राम्याणि प्रधानानि धान्यानि दश
भवन्ति भवेयुः कानोत्यत आह । ब्रीहियवा इति । ब्रीहियवास्तिल-
माषाः प्रसिद्धाः । अणवः श्यामाकाः । प्रियङ्गवो गोधूमाश्च
प्रसिद्धाः मसूराः देशान्तरप्रसिद्धाः खल्वा निष्पावाः खलु-
कुलाः कुलिस्थाः तान् ब्रीह्यादीन् पिष्टान् पिष्टीकृतान् दधनि मधुनि
घृते उपसिञ्चति तेनोक्तं कुर्यादित्यर्थः । एवमुक्तं कृत्वानन्तरमाज्यभागं
पूर्वोक्तप्रकारेण जुहोतीति ॥ १३ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्प्रकाशिकाटीकायां पष्ठाध्यायस्य

तृतीयं ब्राह्मणम् ॥ १३ ॥

एषां वै भूतानां पृथिवी रसः पृथिव्या आपोऽपामोष
धम आपधीनां पुष्पाणि पुष्पाणां फलानि फलानां पुरुषः
पुरुषस्य रेतः ॥ १ ॥

अनेनोपनिषद्वक्तविधानेन जातः पुत्रः प्रायः मृगापवर्ग-
याभ्यो भवतीति तन्वम्मादनायेदं ब्राह्मणं प्रवर्त्तते एषां प्रसिद्धानां

भूतानां चराचराणां प्रथिवी रसः सारभूतः सर्वभूतानां मांशान्
मृक्षम् । प्रथिव्या आपो रसः । अणु प्रथिव्योता च प्रोता च ।
अपामोषभयो रसः कार्यत्वादसन्धमोषध्यादीनाम् ओषधीनां पुष्पाणि
पुष्पाणां फलानि । फलानां पुरुषः । पुरुषस्य रेतः सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः
सम्भूतम् । इति श्रुत्यन्तरान् ॥ १ ॥

स ह प्रजापतिरीक्षां चक्रे हन्तास्मै प्रतिष्ठां कल्पयानीति
स स्त्रियं समृजे तां सृष्ट्वाऽथ उपास्त तस्मान्स्त्रियमथ
उपासीत स एतं प्राञ्चं प्राणायमात्मन एव समुदपारय-
त्तेनैनामभ्यसृजत ॥ २ ॥

यत एवं सर्वभूतानां सारतममेतद्रेतोऽतः का नु खल्वस्य
योग्या प्रविष्टेति स ह सृष्ट्वा प्रजापतिरीक्षां चक्रे । ईक्षां कृत्वा
स स्त्रियं समृजे । ताञ्च सृष्ट्वाऽथ उपास्ते मैथुनाख्यमथ उपासनं कृत-
वान् । अत्र वाजपेयसामान्यात्कल्पप्रामाद । एतं प्राञ्चं प्रकृष्टगतियुक्त-
मात्मनोऽप्राणां सोमाभिषवो फलस्थानीयं काठिन्यसामान्यान् प्रज-
ननेन्द्रियमुदपारयदुत्पूरितवान् स्त्रीव्यञ्जनं प्रति तेनैनां स्त्रियमभ्यसृज-
दभिसंसर्गं कृतवान् ॥ २ ॥

तस्या वेदिरुपस्थो लोमानि वर्हिश्चर्माधिषवणे समीद्धो
मध्यतस्तौ मुष्कौ स यावान्हवैवाजपेयेन यजमानस्य लोको
भवन्त तावानस्य लोको भवति य एवं विद्वानधोपहासं चर-
त्यामां स्त्रीणां मुकृतं वृङ्क्तेऽथ य इदमविद्वानधोपहासं चर-
त्याऽस्य स्त्रियः मुकृतं वृञ्जते ॥ ३ ॥

तस्या इति । तस्या स्त्रियः । उपस्थो वेदिः तत्साम्यात् ।
लोमानि तद्वृत्तीनिवर्हिः । तद्वृत्तवर्मेव चर्मदृष्ट्याजिनस्थानीयं यौ
मध्यतो मध्यदेशे विद्यमानौ मुष्कौ वृषणौ तावधिषवणे सोमाभिष-
वफलक इत्यन्वयः ॥ मध्यतो योनिमध्यप्रदेशः समीद्धो दीप्तोभिः

तस्मिन्नग्नौ रेतो जुहुयादिति भावः । उक्तप्रकारेण मिथुनीभावस्य यज्ञभाव-
नाकर्तुः फलमाह । स इति । वाजपेयेन यजमानस्य स प्रमिदो यावोल्लोको
भवति तावोल्लोकः अस्य भवति । फलान्तरमाह । य एवमिति । य एवं
विद्वानधोपहासं चरत्यासां स्त्रीणां मुकृतं वृद्धकृते आवर्जयति ।
अथ पुनर्योवाजपेयसम्पत्तिं न जानात्यविद्वान् रेतसो रसतमत्वं चाधो-
पहासं चरति । अस्य स्त्रियः मुकृतमावृञ्जन्ऽविदुषः ॥ ३ ॥

एतद्वस्म वै तद्विद्वानुदालक आरुणिरार्हतद्वस्म वै
तद्विद्वान्नाको मौद्गल्य आर्हतद्वस्म वै तद्विद्वान् कुमार-
हारित आह । बहवो मर्षा ब्राह्मणायनानिगिन्द्रियाधि-
मुकृतोऽस्मान्लोकात्प्रयन्ति यद्दमविद्वां सोऽधोपहामं
चरन्तीति बहु वा इदं सुप्तस्य वा जाग्रतो वा रेतः
स्कन्दति ॥ ४ ॥

एतदभिज्ञा उदालकादयस्त्रयो वक्ष्यमाणप्रकारेणाहुस्त्रिव्यर्थः ।
येऽविद्वान् एतत्प्रकारानभिज्ञा मैथुनं कर्माचरन्ति ते मर्यामरण-
धर्माणो ब्राह्मणायना ब्राह्मणा अयनं येषान्ते ब्रह्मबन्धवो जाति-
मात्रोपजाविन इति यावत् । निरिन्द्रियाः निर्वाप्याः ज्ञानकर्मबल-
हीनाः । विमुकृतः मुकृतशून्याः बहवो बहुविधाः । एवम्भूताः सन्तो-
ऽस्मान्लोकान्प्रयान्तीत्यर्थः । बहु वा इदमिति । एतद्विद्यानिप्रम्याल्पं
बहु वा जाग्रन्स्वप्नयोरेतः स्कन्देत् ॥ ४ ॥

तदभिमुखेदनुवामन्त्रयेत्यत यन्मेऽद्य रेतः पृथिवीमस्का-
न्मीयदापधीग्यस्रद्यदपः इदमहं तद्रेत आददे पुनर्ममि-
न्विन्द्रियं पुनस्तेजः पुनर्भगः पुनरग्निर्धातुः यथास्थानं
कल्पन्तामिन्त्यनामिकाङ्गुष्ठाभ्यामादायान्तरेण स्तनी वा
धूर्वा वाभिभृज्यात् ॥ ५ ॥

तस्य रेतसोऽभिभर्शनं वाऽनुमन्त्रणं वा वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण
हृष्यादययः । मे ममाद्य प्रातः काले यद्रेत पृथिवी प्रत्याश्वा-

तीन गगानिरेतेषु एकत्रमासीन औपधीः प्रत्यय्यसरद्गमवापः
 स्वयंति प्रति गतमभूत् । इदं रेतः सम्प्रत्याददेऽहमिव्यादानमन्त्रार्थः ।
 वनगमपारेण तदादानं तदाह पुनरिति । त पुनारेतो रूपेण वह्निर्नि-
 र्गतानान्द्रयं मां प्रत्यागच्छत । तेजस्यगता कान्तिः भगः सौभाग्यं
 ज्ञानं वा तदपि सर्वं रेतोनिर्गमनात्तदात्मना वह्निर्निर्गतं मन्मां
 प्रत्यागच्छतु । अग्निर्दिष्टं स्थानं येषां ते देवास्तद्रेतो यथा-
 स्थानं कल्पयन्त्वितिमार्जनमन्त्रार्थः ॥ यदाऽभिमृशति तदाऽनिका-
 कृष्णाभ्यां यद्रेत आदत्त आदद इत्येवमन्तेन मन्त्रेण पुनर्माभिमन्यन्तेन
 निमृज्यादन्तरेण मध्ये भ्रुवौ भ्रुवांवा स्तनौ स्तनयो वा ॥५॥

अथ यद्युदकआत्मानं पश्येत्तदभिमन्त्रयत मयि
 तेज इन्द्रियं यशो द्रविणं सुकृतमिति श्रीर्हवा एषा
 स्त्रीणां यन्मलोद्वासास्तस्मान्मलोद्वाससं यशस्विनीमभिक्र-
 म्योपमन्त्रयेत ॥ ६ ॥

अथ यदि कदाचिदुदक आत्मानमात्मप्रतिविम्बं पश्येत्तदा
 मयि तेज इतिमन्त्रेणाभिमन्त्रयेतेत्यर्थः । स्त्रीणां मध्ये या रज-
 स्वला सा श्रीः उक्कृष्टेत्यर्थः । स्त्रीणामृतुप्राप्तिरेव यशः तादृश-
 यशो युक्तां मलोद्वाससमभिगम्यावाभ्यां पुत्र उत्पादयितव्य इत्यु-
 पमन्त्रयेतेत्यर्थः ॥ ६ ॥

सा चेदस्मै न दद्यात्काममेनामवक्रीणीयात्सा चेदस्मै नैव
 दद्यात् काममेनां यष्ट्या वा पाणिना वोपहृत्यातिक्रामेदिन्द्रि-
 येण ते यशसा यशश्चादद इत्ययशा एव भवति ॥ ७ ॥

स चेदस्मै न दद्यात् । मैथुनं कर्तुं काममेनामवक्रीणी-
 यादाभरणादिना ज्ञापयेत् । दण्डेन हस्तेन वा पीडयित्वा ।
 इन्द्रियेण इतिमन्त्रेणातिक्रम्य गच्छेत् । सा च तदा प्रभृति-
 अरजस्का भवाति ॥ ७ ॥

सा चेदस्मै दद्यादिन्द्रियेण ते यशसा यशश्चादधामीति य-
शस्विनावेश भवतः ॥ ८ ॥

सा चेदस्मै दद्यादनुगुणैव स्याद्वर्तुमन्दाऽनेन मन्त्रेणोपागच्छे-
दिन्द्रियेण ते यशसा यशश्चादधामीति तदयशस्विनावेशोभावपि
भवतः ॥ ८ ॥

स यामिच्छेत् कामयेत मेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
मुखं सन्धायोपस्थमस्या अभिमृश्य जपेदङ्गादङ्गात्ममभवमि-
हृद्यादधिजायसे । स त्वमङ्गकषायाऽसि दिग्धविद्रुमिव माद-
येमाममूं मयीति ॥ ९ ॥

वाजपेयसम्पत्तिप्रत्कारविद्यां स्वीयां स्त्रियं मां कामयेनेति-
च्छेत् तस्यामर्थं निष्ठाय तस्यां प्रजन्तनेन्द्रियं निक्षिपेन्न्यथः मुखेन
मुखं सन्धाय ॥ ९ ॥

अथ यामिच्छेन्नगर्भं दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन
मुखं सन्धाय अभिप्राण्यापान्यादिन्द्रियेण तरेतसा रेत आदद-
इत्यरेता एव भवति ॥ १० ॥

अथ यामिच्छेन्न गर्भं दधीत न धारयेद् गभिणी माभू-
दिति तस्यामर्थमिति पूर्ववत् । अभिप्राण्यापान्यान् रवासं गृहीत्वा
विमृजेदित्यर्थः ॥ १० ॥

अथ यामिच्छेद्दधीतेति तस्यामर्थं निष्ठाय मुखेन मुखं
सन्धायान्याभिप्राण्यादिन्द्रियेण तरेतसा रेत आदधामीति
गर्भेणैव भवति ॥ ११ ॥

अत्रापाननान्तेऽभिप्रायणमिति शेषः ॥ ११ ॥

अथ यस्य जायायै जारः स्यात्तच्छेद्विष्यादामपा-
त्रऽग्निमुपमाधाय प्रतिलोमं शरवर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नेताः
शम्भुष्टीः प्रतिलोमः सर्पिषाऽक्ता जुहुयान्मम ममिदंऽहोपीः

प्राणापानौ त आददेऽसाविति मम समिद्धेऽशीपीः पृथ-
पशुस्तथाददेऽसाविति मम समिद्धेऽशीपीरिष्टामुकुते त आद-
देऽसाविति स वा एष निरिन्द्रिया विमुकृतोऽस्माल्लोकात्प्रति
यमेवं विद्वद्वाङ्मनः शपति तस्मादेवंविच्छ्रोत्रियस्य दारेण नोप-
हाममिच्छेदुतश्च ववित्परो भवति ॥ १२ ॥

अथ पुनर्यस्य जायायै जारः उपपतिः स्यात् चेद्विध्या-
दमुं हरिष्यामीति यदि मन्येत तदाऽऽमपात्रेऽग्निमुपसमाधाय सर्वं
कर्म प्रतिलोमं कृत्वा शरमयं बर्हिस्तीर्त्वा तस्मिन्नस्नावाभ्यन्तान्नाः
शरभृष्टीः वाणैपिका प्रतिलोमाः विपरीताग्राः जुहुयान् । तन्म-
न्त्रमाह—ममेति । मम मदीये समिद्धं यौवनादिना समिद्धयोपागौ
अशीपाः रेतो हुतवानसि अतस्ते तव प्राणापानावाददति मन्त्रमुच्चार्य
प्रथमाहुतिं जुहुयान् । अनन्तरमसाविति शत्रोर्नाम गृह्णायान् ।
एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् । एवविद्वद्वाङ्मनो यं शपति स निरिन्द्रियो
विमुकृतः गतमुकृतः । अस्माल्लोकात्प्रैति मृता भवतीत्यर्थः ।
तस्मादेवंविन् परदारगमने उक्तानिष्टविन् भोत्रियस्य दारेण दारैः
सह नोपहाममिच्छेन् न कुर्यादिति किमु वक्तव्यम् । किन्तत इत्यत
आह । उतेति हियस्मात्परदारहर्तुरेवंविन् अभिचारकर्मवेत्ता परः शत्रु-
र्भवति उत्तस्मान्नेच्छेदित्यर्थः ॥ १२ ॥

अथ जायामर्त्तवं विन्देत् ज्यहं कंसे न पिवेदहतवासा
नैनां वृषलो न वृषल्युपहन्यात् त्रिरात्रान्त आप्लुर्य
ब्रीहीनवघातयेत् ॥ १३ ॥

स्त्रीणां ऋतुकालेऽनुष्ठेयं व्रतमाह । अथेति । यस्य पुंसः
जायां भार्यायामर्त्तवं ऋतुभावो विन्देत् प्राप्नुयात् तदा तस्य भार्या
नदारभ्य ज्यहं दिवमत्रयं कंसे कांस्यपात्रे न पिवेत् नाश्रीयान् ।
अहतवासा अधौतवामा भवेत् । एनां ऋतुमती वृषलः शूद्रो
नोपहन्यात् । न स्पृशेत् । वृषली शूद्री च न स्पृशेत् ।

त्रिरात्रान्ते चतुर्थेऽहनि प्रातः काले आप्नुव्य भ्नात्वा ब्राह्मण-
वघातयेत् ॥ १३ ॥

स इच्छेत्पुत्रो मे शुक्रो गौरोजायेत वेदमनुब्रवीत
सर्वमायुरियादिति क्षीरोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयाना-
मीश्वरौ जनयित वै ॥ १४ ॥

इदानीं पुत्रविशेषेच्छायां कर्त्तव्यविशेषमाह । स इति । स
यः पुरुषो मे मम पुत्रः शुक्रः शुद्धो गौरो गौरवर्णो जायेत
वेदमेकं वेदमनुब्रवीत सर्वमायुः शतवर्षपरिमितमायुरियान प्राप्नुया-
दितिच्छेत् । तदा क्षीरोदनं पाचयित्वा तेन होमं कृत्वा सर्पिष्मन्तं
तच्छेषं तौ दम्पती अशनीयाताम् । एवं सति जनयित वै तादृशं पुत्रं
जनयितु मीश्वरौ समर्थौ भवतः ॥ १४ ॥

अथ य इच्छेत् पुत्रो मे कपिलः पिङ्गलो जायेत द्वौ वेदावनु-
ब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-
श्रीयतामीश्वरौ जनयित वै ॥ १५ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे श्यामो लोहिताक्षो जायेत त्रीन्वेदः-
ननुब्रवीत सर्वमायुरियादिति दध्योदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तम-
श्रीयतामीश्वरौ जनयित वै ॥ १६ ॥

कपिलो लोहितः पिङ्गलः पिङ्गलाक्षः दध्योदनं पाचयित्वा दन्ता
फलं भक्षयित्वा ॥ १५ ॥

उदोदनमुद्वोतोदनं पाचयिष्येति क्षीरादिव्यावृत्त्यर्थम् ॥ १६ ॥

अथ य इच्छेद्दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरिया-
दिति तिलोदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयतामीश्वरौ
जनयित वै ॥ १७ ॥

दुहितुः पण्डित्यं लोहितकान्तपते वेदे त्रयिक शास्त्रे
व्यवस्य ॥ १७ ॥

अथ य इच्छेत्पुत्रो मे पण्डितो विजिगीथः समितिं
गमः शुश्रूषितां वाचं भाषिता जायंत सर्वान् वेदाननुव्रवीत
सर्वमायुरियादिति मां सौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयाता-
मीश्वरौ जनयित वा औक्षेण वार्षभेण वा ॥ १८ ॥

विजिगीथो जदशीलः समितिं गमो विद्वत्सभां प्रवेष्टा
शुश्रूषितां रमणीयां माननीयार्थाम् । उक्ताणोवृषः तत्सम्बन्धौक्तं ।
वृषभोवलीवर्दस्तत्सम्बन्धिवार्षभं तेन मांसेन युक्तमोदनमित्यन्वयः ॥ १८ ॥

अथाभिप्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं चेष्टित्वा स्थाली-
पाकस्योपघातं जुहोत्यग्नये स्वाहाऽनुमतये स्वाहा देवाय
सावित्रे सत्यप्रसवाय स्वाहेति हुत्वोद्धृत्य प्राश्नाति प्राश्य-
तरस्याः प्रयच्छति प्रक्षाल्य पाणी उदपात्रं पूरयित्वा तेनानां
त्रिरभ्युक्षत्युत्तिष्ठतो विश्वावसोऽन्यामिच्छ प्रपूर्यां सञ्जायां
पत्या सहेति ॥ १९ ॥

क्षीरौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमश्रीयातामित्युक्तं तत्कदे-
त्यतो वक्ष्यमाणहोमानन्तरमेवेति भावेन सत्पुत्रोत्पत्त्युपयुक्तं होममाह ।
अथेति । त्रिरात्रान्ते आप्लुतया स्त्रिया ब्रह्मवहननकरणानन्तरं चतु-
र्थेहि प्रातरेव स्थालीपाकावृताज्यं स्थालीपाकञ्चावृताज्यञ्चेति स्थाली-
पाकावृताज्यं तत् । अभिवेष्टयित्वा सम्यक्कृत्वा स्थालीपाकस्याज्य-
संस्कृतस्योपघातं भागं जुहोति जुहुयात् । तन्मन्त्रमाह । अग्नये
स्वाहा । अत्राग्न्यनुमितिसवितृशब्दास्तदन्तर्गतविष्णुपराः तस्यैव
सकलयज्ञभोक्तृत्वात् देवाय क्रीडादिगुणसम्पन्नाय । सवितृशब्दार्थ-
माह । सत्यप्रसवायेति । सत्यभूतजगत्कारणाय । सत्पुत्रप्रसवकार-
णायेति वा । इत्यनेन मन्त्रेण हुत्वा स्थालीपाकस्थं चरुशेषमुद्धृत्य
प्राश्नाति भक्षयेत् । स्वयं प्राश्य इतरस्याः भार्यायाः तदेव प्रयच्छति
दद्यात् । ततः पाणी प्रक्षाल्योदपात्रं पूरयित्वा तेनोदकेनैनां भार्या
त्रिरभ्युक्षति त्रिवारमभ्युक्षणं कुर्यात् । तन्मन्त्रमाह । उत्तिष्ठेति ।

हेविश्वावसो गन्धर्व अतो मद्भार्यातः । उत्तिष्ठ त्वमन्यां प्रभार्या-
पीबरीं तरुणीमिति गवन् । इच्छ इमां जायान्तु पत्या मया सह संसृज
संशोजयेत्यर्थः ॥ १६ ॥

अथैवं गन्धर्वोच्चाटनानन्तरं यथाकामं क्षीरोदनादिभोजनान-
न्तरम् । एतां स्वभार्यामभिपश्यन् प्राप्नुयात् । तदा वक्तव्यमाह अथेति ।

अथैनामभिपद्यतेऽमोऽहमस्मि सा त्वमस्यमोहं सा
माहमस्मि अक् त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेहि संरमावहै स
रेतां दधावहै पुंसे पुत्राय वित्तय इति ॥ २० ॥

अमोऽहमस्मीति मन्त्रेणैनां सङ्गच्छेत ॥ २० ॥

अथास्या ऊरू विहापयति विजिहीथां द्यावापृथिवी इति
तस्यामर्थनिष्ठाय मुखेन मुखं सन्धाय त्रिरेनामनुलोमामनु-
मार्ष्टि विष्णुर्येनि कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिशतु आसि-
अतु प्रजापतिर्धाता गर्भं दधातु ते गर्भं देहि सिनीवालि
गर्भं देहि पृथुष्ट्रुके । गभन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां
पुष्करसूजौ ॥ २१ ॥

हिरण्यमी अरणी याभ्यां निर्मन्थतामश्विनौ तत्ते
गर्भं हवामहे दशमे मासि सूतवे । यथाग्निगर्भा पृथिवी
यथा द्यौ रिन्द्रेण गर्भिणी । वायुर्दिशां यथागर्भ एवं
गर्भं दधामितेऽसाविति ॥ २२ ॥

सोष्यन्तीमद्भिरभ्युक्षति यथा वायुः पुष्करिणीं समि-
क्षयति सर्वतः । एवाते गर्भं एजतु सहावैतु जरायुणा ।
इन्द्रस्यायं व्रजः कृतःसार्गलः सपरिश्रयः तमिन्द्रः निर्जहिगर्भेण
सावरां सहेति ॥ २३ ॥

प्रसवायमरे कर्तव्यमाह । सोष्यन्तीमिति । सोष्यन्ती पस-
यिष्यन्ती आयांमद्भिरभ्युक्षति तन्मन्त्रमाह । यथेति । यथा वायुः

पुष्परिणी सर्वतः सगिञ्जयति । स्वरूपोपघातमाकृष्या चालयति ।
 एवा एवमेव ते गर्भः सचिकाधायना प्रेरित एतत्तु स्थानावन्तु ।
 तदनन्तरं जरायुगोच्येन सहावैतु निर्गच्छन्तु । उत्तरत्रेन्द्रं प्राधायनु-
 गानी हेतुमाह । इन्द्रभ्येति । इन्द्रभ्येन्द्रेण परमैश्वर्यमस्यन्तेन
 भगवता । मार्गलः । अर्गलया वायुनिरोधेन सहितः सपरिश्रयः
 परिश्रयेण परिवेष्टनेन जरायुणा सहितः अयं गर्भः प्रजःप्राश्रयः
 कृतः गर्भमाहित्य तद्रक्षकतया भगवान् वर्तते इति यावत् । किन्तु
 इत्यत आह । तमिति हेइन्द्र परमैश्वर्यमस्यन्न सावरमावरणमहितं
 तं गर्भं निर्जहि निर्गमय ॥ २३ ॥

जातेऽग्निमुपसमाधायान्कृत्वाधाय कं संपृषदाज्यं सं-
 नीय पृषदाज्यस्योपघातं जुहोति । अस्मिन्सहस्रं पुष्याम-
 मेधमानः स्वंगृहे । अस्योपमन्यां मार्च्छेत्मीन् प्रजया च
 पशुभिश्च स्वाहा । मयि प्राणांस्त्वयि मनसा जुहोमि स्वाहा ।
 यत्कर्मणाऽत्यरीरिचं यद्वा न्यूनमिहाकरम् । अग्निष्टत्स्विष्टकृद्विद्वा-
 न्मर्थं स्विष्टं मुहुतं करोतु नः स्याहेति ॥ २४ ॥

प्रसवानन्तरं कर्त्तव्यमाह । जात इति । पुत्रे जाते सति
 तमङ्गे आधायान्निमुपसमाधाय कंसे कांस्यपात्रे पृषदाज्यं संस्कृ-
 ताज्यं संनीय सम्पाद्य पृषदाज्यस्योपघातं भागं जुहोति । होम-
 मन्त्रमाह । अग्निन्निनि । हि अग्न्यन्तर्गतभगवन्नहमस्मिन् भवे
 गेहे सहस्रं पुष्यासमेधमानो वर्द्धमानश्च भूयाममित्यर्थः अस्य
 पुत्रस्योपमन्यां सन्ततिं प्रजया पशुभिश्च सहमार्च्छेत्मीः विच्छिन्नं
 माकुरुः । मयि स्थितान प्राणान मनसा सह त्वयि जुहोमि
 त्वद्विषयान्करोमि । इह कर्त्तव्यकर्मविषये कर्मणा यदत्यरीरिचम-
 धिकभवमधिककर्मकृतवानस्मीति यावत् । तन्मर्थं स्विष्टकृतं स्वभक्ति-
 ज्ञानादिपूर्वकमिष्टं न्यूनाधिकमपि सम्यक् करोतीतिस्विष्टकृतज्ञाना विद्वान्
 सर्वज्ञोऽग्निस्तदन्तर्गतो भगवान् स्विष्टं मुहुतं करोवित्यर्थः ॥ २४ ॥

अथास्य दक्षिणकर्णमभिनिधाय वाग्वागितित्रिः । अथ दधिमधुधृतं संनीयानन्तर्हितेन जातरूपेण प्राशयति । भूस्ते दधामि भुवस्ते दधामि स्वस्ते दधामि भूर्भुवः स्वः सर्वं त्वयि दधामीति ॥ २५ ॥

अथास्य नाम करोति वेदाऽमीतितदस्य तद्गुह्यमेव नाम भवति ॥ २६ ॥

एतद्धोमानन्तरं कर्त्तव्यमाह । अथेति । अथस्विष्टकृद्धोमानन्तरमस्य शिशोदक्षिणकर्णमभिनिधाय पिता स्वाभिमुखं निधाय त्रयो-
लक्षणा वाक् त्वयि प्रविशत्वित्याभिप्रायवान् वाग्वागितित्रिर्जयेदिति शेषः । अथ त्रिर्जपानन्तरं दधिमधुधृतं संनीयानन्तर्हितेन वस्त्राद्यना-
वृतेन जातरूपेण सुवर्णेन प्राशयति । अत्र प्राशनमन्त्रं पठति भूरिति ।
हेभूः ते त्वयि दधामीत्यर्थः ॥ २५ ॥

अथ पूर्वोदाहृतचतुर्मन्त्रैः प्रत्येकमन्नप्राशनानन्तरमस्यशिशो-
नाम करोति । किमिति । वेदोसि । वेदनामकोऽमीति नामास्यशिशो-
गुह्यं गोप्यमेव भवति ननु प्रकटनीयं व्यवहारार्थं प्रसिद्धनाम तु
स्वाभिप्रेतदेववाचकं कर्त्तव्यमिति भावः ॥ २६ ॥

अथैनं मात्रे प्रदाय स्तनं प्रयच्छति यस्ते स्तनः शशयो-
यो मयोभूर्योरन्नधा वसुविद्यः सुदत्रः येन विशा पृथ्यसि वायाणि
मरस्वति तमिह धातवे करिति ॥ २७ ॥

अथास्य मातरमभिमन्त्रयते । इलामि मैत्रावरुणी वीरे
वीरमजीजनत् । सा त्वं वीरवती भव याऽस्मान्वीरवतोऽकर-
दिनि तं वा एतमाहुर्गतिपिता वताभूतिपितामहा वताभूः
परमां वत काष्ठां प्रापच्छ्रिया यशसा ब्रह्मचमेन य एवं विदो
ब्राह्मणस्य पुत्रो जायत इति ॥ २८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् पञ्चाध्यायस्य चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥२४॥

अथ नामकरणानन्तरमेतं शिशुं तन्मात्रे प्राप्ताय स्ननं प्रय-
न्दति दापयेत् । तन्मन्त्रमाह । यस्त इति । हे सरस्वति ते तव यम-
नः शशयः शं सुम् तस्य शयः आशयः । शं मुखे शंस दानं वा
शशयः । यो मयोभू. अवग्रहदर्शनाद्विभ्रं पदं मयः सर्वप्रधानो
भूः पूर्णः योरन्तान्याभरणरूपाणि धत्त इति रत्नया वसुभ्राभरण-
रूपमेव विन्दति प्राप्तेर्नातिवसुवित । यः सुदत्रः सम्यक्दाना रत्नकश्च
येन त्वदीयेन स्ननेन त्वं विश्वा विश्वानि वार्याणि वर्गणीयान
देवादीनि पुष्पासितं स्तनमिह लोके धातवं शिशोः पानार्थम् ।
अकः अकापिरित्यर्थः ॥ २७ ॥

अथस्ननप्रदानानन्तरमस्य शिशोर्मातरमभिमन्त्रयते तन्मन्त्रमाह ।
इतामीति हे भार्ये त्वामलासि मृत्यासि मैत्रावरुणी मित्रावरुण-
नामकभगवद्रूपाधिष्ठानभूतासि हेवारं भवती वीरं पुत्रमजीजनत सा
त्वं पुनर्वीरवती पुत्रवती भव । एवमाशीर्वादकरणनिमित्तमाह ।
यस्यामिति । याऽस्मान्वीरवतः पुत्रवतो करन् । अकरोदिति ।
एवमुक्तप्रकारेण शिशोः संस्कारकरणे किं स्यादित्यत आह । तं वा
एनमिति । एवंविदः पूर्वोक्तप्रकारेण भगवज्ज्ञानवतो ब्राह्मणस्य
पुत्रो जायते तं वा एनं जनाः हेपुत्र त्वमतिपिता पितरमतिक्रान्तो
भूः वनेत्याश्चर्ये न केवलमेतावन् । अनिपितामहः पितामहमति-
क्रान्तोऽभूः कुतः । अयं श्रिया यशसा ब्रह्मवर्चसेन परमां काष्ठामवधि
प्रापह्वैश्चर्यादिसम्पन्न इत्याहुरितिसम्बन्धः ॥ २८ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पञ्चाध्यायस्य

चतुर्थं ब्राह्मणम् ॥ ४ ॥

अथेदानीमध्यायद्वयोक्तविद्याप्रवर्तकऋषिपरम्परा स्त्रीप्राधान्य-
मुख्येन कीर्यते गुणवान् पुत्रो भवतीति तस्याः प्रस्तुत्वान् ॥

अथवंशः पौतिमापी पुत्रः कात्ययनीपुत्रात् कात्ययनी-

पुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भारद्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः
 पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्र औपस्वस्थीपुत्रादौपस्वस्थीपुत्रः
 पाराशरीपुत्रात् पाराशरीपुत्रः कात्यायनीपुत्रात्कात्यायनीपुत्रः
 कौशिकीपुत्रात् कौशिकीपुत्र आलम्बीपुत्राच्च वैयाघ्रपदीपुत्राच्च
 वैयाघ्रपदीपुत्रः काण्वीपुत्राच्चकापीपुत्राच्च कापीपुत्रः ॥१॥

आत्रेयीपुत्रादात्रेयीपुत्रो गौतमीपुत्राद्गौतमीपुत्रो भार-
 द्वाजीपुत्राद्भारद्वाजीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वात्सी-
 पुत्राद्वात्सीपुत्रः पाराशरीपुत्रात्पाराशरीपुत्रो वार्कारुणीपुत्रा-
 द्वार्कारुणीपुत्रो वार्कारुणीपुत्राद्वार्कारुणीपुत्रः । आर्तभागी-
 पुत्रादार्तभागीपुत्रः शौङ्गीपुत्राच्छौङ्गीपुत्रः सांकृतिपुत्रात्सां-
 कृतीपुत्रः । आलम्बायनीपुत्रादालम्बायनीपुत्र आलम्बीपुत्रा-
 दालम्बीपुत्रो जायन्तीपुत्राज्जायन्तीपुत्रो माण्डुकायनीपुत्रा-
 न्माण्डुकायनीपुत्रः शाण्डलीपुत्राच्छाण्डलीपुत्रो राथीतरी-
 पुत्राद्रथीतरीपुत्रो भालुकीपुत्राद्भालुकीपुत्रः क्रौञ्चिकीपुत्रा-
 त्क्रौञ्चिकीपुत्रो वेदभृतीपुत्रापुत्राद्वेदभृतीपुत्रः कार्शकेयीपुत्रात्
 कार्शकेयीपुत्रः प्राचीनयोगीपुत्रात् प्राचीनयोगीपुत्रः साञ्जी-
 वीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रः प्राशनीपुत्रात् प्राशनीपुत्र आसुरायणा-
 दासुरायण आसुरेरासुरिः ॥२॥

याज्ञवल्क्याद्याज्ञवल्क्य उडालकादुडालकोऽरुणादरुण
 उपविशेरुपवेशिः कुश्रेः कुश्रिर्वाजश्रवसो वाजश्रवा जिह्वा-
 वतो वाध्योगाजिह्वावान्वाध्योगोऽसिताद्वार्पगणादमितोवार्प-
 गणा हरितान् कश्यपाद्धरितः कश्यपः शिल्पात्करा-
 पाच्छिल्प्यः कश्यपः कश्यपान्नध्रुवः कश्यपो नैध्रुविर्वाचा वाग-
 म्मिषयादन्मिषय आदित्यादादित्यानीमानि शुक्लानि यजु-
 पिवाजसनेयेन याज्ञवल्क्येनऽऽख्यायन्ते ॥३॥

सामानमाञ्जीवीपुत्रात्साञ्जीवीपुत्रो माण्डुकायनर्माण्डु-
 कायनिर्माण्डव्यान्माण्डव्यः कौत्मान्कौत्मो माहन्थानान्मा-
 हाथिर्वामकचायणाढामकचायणः शाण्डिन्यान्क्षाण्डिन्यो
 वात्स्याढात्स्यः कुश्रेः कुश्रिः यज्ञवचमो राजस्तम्बायना-
 यज्ञवचाराजस्तम्बायन स्तुरात् कावपेयात् तुरः कावपेयः
 प्रजापतेः प्रजापतिर्ब्रह्मणो ब्रह्मस्वयम्भूः ब्रह्मणे नमः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि पष्ठाध्यायस्य पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

स्वयंभुरिति । स्वतः सर्वज्ञ इत्यर्थः ॥४॥

इति बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां पष्ठाध्यायस्य
 पञ्चमं ब्राह्मणम् ॥ ५ ॥

पूर्णगण्यगुणोदारधाम्ने नित्याय वेधसे । अमन्दानन्द-
 सान्द्रोय निम्वाकाय नमो नमः ॥ १ ॥

बृहदारण्यटीकेयं पूर्वाचार्योक्तितः मया ॥ तत्त्वप्रकाशि-
 कानाम्ना सङ्गृहीता स्वतुष्टिदा ॥ २ ॥

इति श्रीनिवृत्तिपथप्रवर्तक भगवदवतार श्री १०८ सनन्दनादि-

प्रवर्तितस सम्प्रदायानुगताशेपरमिकचक्रचूडामणि श्री-

स्वामिहरिदासपदाश्रिताश्रिता परमविरक्तश्रीस्वामिनी

शरणपदाश्रितामोलकरामेण विदुषा संगृहीतायां

बृहदारण्यकोपनिषत्तत्त्वप्रकाशिकाटीकायां

षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

समाप्ते यं तत्त्वप्रकाशिकाटीकोपेताबृहदारण्यकोपनिषत् ॥

॥ श्रीराधासर्वेश्वरो विजयतेतराम् ॥

॥ पूज्यपाद श्री १०८ महामुनीन्द्र भगवन्निम्बाकार्चर्याय नमः ॥

श्वेताश्वेतरोपनिषत्

अनादिनिवृत्तिपथप्रवर्तकलोकाचार्य श्री सनन्दनादि-

प्रवर्तित श्री १०८ महामुनीन्द्र भगवन्निम्बाकार्चर्य-

चरणोपबृंहितवैदिकसत्सम्प्रदायानुगतपूज्यपाद

परमार्थिदासपदाश्रितविद्वद्गोष्टिवरिष्ठ श्री-

मुकुन्ददेवशरणशिष्यविद्वद्गुर्यरणछोडदास

सम्पादिता तत्त्वप्रकाशिकाटीका

सम्बलिता

सा च

श्रीवृन्दावनस्थाखिलभारतवर्षीय श्री १०८ निम्बार्कमहासभा-

सभामदमहानुभावैः वैष्णवैः मुद्राप्य

प्राकाश्यं नीता

श्वेताश्वतरोपनिषद्भिषयसूचीपत्रकम्

अथ प्रथमोऽध्यायः

मन्त्र सं० पृष्ठ सं०

ब्रह्मवादिनां मुनीनां कारणत्वादिविषये मीमांसा	१	१
कालादीनां जगतः कारणत्वनिरसनम्	२	२
मुनयो भगवतः शक्तिं दृष्टवन्त इति कथनम्	३	३
भगवनश्चक्ररूपत्वेन प्रदर्शनम्	४	४
तच्छक्तेर्नेदीत्वेन रूपणम्	५	५
निरुक्तप्रश्नानामुत्तरम्	६	६
परमात्मनः सर्वाधारत्वादिधर्मकथनम्	७	६
प्रत्यगात्मनः प्रकृतिसंसर्गः न परस्येतिप्रदर्शनम्	८	७
जीवेशयोः परस्परवैलक्षण्यनिरूपणम्	९	८
तस्यनिदिध्यासनेन प्रकृतिसम्बन्धनिवृत्तिः	१०	९
ज्ञानसाध्यमुक्तिक्रमनिरूपणम्	११	९
तत्त्वत्रयप्रदर्शनम्	१२	१०
सर्वान्तर्यामिणो परमात्मनो दृष्टान्ते नो पलब्धिः		
प्रकारः प्रदर्शितः	१३-१५	११
प्रकारणार्थस्योपसंहारः	१६	११

अथ द्वितीयोऽध्यायः

भगवत्प्रार्थना	१	१२
भगवतोऽनुज्ञादानं द्वारनिरूपणम्	२	१२
योगप्रवृत्तः प्राक्परमान्मस्तुतिः	३	१३

योगानुक्रमदेशनिरूपणम्	४	१४
ध्येयवस्तुप्रदर्शनम्	५	१४
शरीरस्य स्थापन प्रकारः	६	१४
प्राणायामप्रकारः	७	१४
योगानुप्रानोपयोगिदेशनिरूपणम्	८	१५
योगमध्यम्यमानस्य तत्सिद्धिलक्षणकथनम्	९	१५
योगाभ्यासवतः पुंमः कार्यसिद्धिकथनम्	१०	१६
योगिनः शरीरेलघ्वादिकथनम्	११	१६
योगाभ्यासवतो मद्भोपनयनप्रकार तत्फलयोः कथनम्	१२	१६
त्वं पदार्थ ज्ञानोत्तर भावितव्यपदार्थ ज्ञानेन सर्व- बन्धनि वृत्तिः	१३	१७
परमात्मनः सर्वान्तर्यामितया सर्वात्मत्वादि कथनम्	१४-१५	१७

अथ तृतीयोऽध्यायः

परमात्मनोमुख्यत्वादिकथनम्		
प्रागुक्तज्ञानस्य फलकथनम्	१	१८
भगवतश्चतुस्र्यादिभ्यः परतमत्वकथनम्	२	१८
अनन्तलोचनादियुक्तद्विषयविग्रहविशिष्टभगवतः कथनम्	३	१८
भगवतः ज्ञानप्रार्थना	४	२०
अनन्तकल्याणगुणादिद्विषयविग्रहवतः साक्षात्कारप्रार्थना	५-६	२०
तस्य याथान्यस्य रूपज्ञानान्मुक्तिः	७	२१
उक्तार्थ महर्षिणामनुभवप्रमाणमिति कथनम्	८	२१

सविशेषपरमात्मज्ञानान्मुक्तिः	६	२२
प्राङ्निर्दिष्टार्थस्योपसंहारः	१०	२३
तस्य हेयसम्बन्धराहित्यकथनम्	११	२३
तज्ज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वमुक्तम्	१२	२४
भगवतो हृदयगुहानिहितत्वनिबन्धानादङ्गुष्ठपरिमाण कथनम्	१३	२४
अङ्गुष्ठमात्रोक्तौ तस्य परिच्छिन्नत्वमिति प्रश्नस्योत्तरम्	१४	२४
विश्वस्य भगवदात्मकत्वनिर्धारण पूर्वक भिन्नाभिन्नत्व- कथनम्	१५	२५
सर्वतः पाणिपादादिरूपं पुरुषतत्त्वमिति निर्धारितम्	१६	२७
पुरुषस्य प्रभुत्वादिधर्मकथनम्	१७	२८
तस्य सर्वप्रभुत्वादिशङ्कायाः समाधानम्	१८	२८
तस्य प्राकृतपाणिपादराहित्यकथनम्	१९	२८
भगवतोऽणुतरत्वादिधर्मकथनम्	२०	२९
उक्तार्थमुनीनामनुभवः प्रमाणत्वेनोपन्यासः	२१	३०

अथ चतुर्थोऽध्यायः

सद्बुद्धिप्रार्थना	१	३०
परब्रह्मणः सर्वात्मना प्रतिपादनम्	२-३-४	३१
परोक्तभोक्तृभोग्यप्रेरितत्वादिभेदविवेचनम्	५	३२
प्रत्यगात्मन एव प्रकृतिस्मर्गजन्यफल भोक्तृत्वं न तु परस्येतिकथनम्	६	३४
परमात्मदर्शनं मुक्तिसाधनमिति प्रतिपादनम्	७-८	३४
प्रत्यगात्मन मन्त्रगायामोहितत्वकथनम्	९	३६
मायशब्दार्थं निर्वचनम्	१०	३६
निर्विकारस्य ब्रह्मणः कथमुपादानमिति प्रश्नस्योत्तरम्	११	३६

	मन्त्रार्थः	पृष्ठार्थः
तज्ज्ञानस्य तदनुपपन्नैकत्वव्याप्तस्य प्रार्थना	१०	३०
भगवतः भवस्वामित्वादिधर्मकथनम्	१३	३३
परमात्मनः सृष्टमात्मिभूतमन्वादिधर्मकथनम्	१४	३८
सकलभुवनरक्षकत्वप्रतिपादनम्	१५	३८
परमात्मनः सर्वेषामन्तर्प्रवेशयोग्यत्वप्रतिपादनम्	१६	३८
तस्यविभेदेतुत्वादिधर्मकथनम्	१७	३९
तस्यैव वेदमात्रगायत्र्याख्यमन्त्रप्रतिपाद्यत्वमिति- कथनम्	१८	३९
भगवतो विभुत्वादिधर्मकथनम्	१९	३९
तस्य दिव्यलोचनप्राप्तत्वादनन्यभक्तिप्राप्तत्वादिप्रति- पादनम्	२०	४०
तस्यैव मुक्तिप्रदत्वात्तत्प्रार्थना	२१	४०
तस्य संसारदुःखनिवर्तकत्वसर्वाराध्यत्वम्	२२	४१

अथ पञ्चमोऽध्यायः

तस्यैव विद्याविद्यनियन्तृत्वम्	१	४१
तस्यैव विश्वयोनित्वचतुर्मुखबुद्धिप्रदत्वमितिकथनम्	२	४०
तस्य विश्वसृष्टिस्थितलयहेतुत्वसर्वाधिपतित्वप्रतिपादनम्	३	४१
भगवत एकत्वेऽपि युगपत्सर्वनियन्तृत्वमितिप्रति- पादनम्	४	४१
तस्य सर्वाधिप्रातृत्वादिकथनम्	५	४२
परमात्मनः ब्रह्मयोनित्ववेदप्रतिपाद्यत्वम्	६	४४
त्वं पदार्थप्रत्यगात्मस्वरूपनिरूपणम्	७	४४
प्रत्यगात्मनोऽणुपरिमाणत्वकथनम्	८	४५
दृष्टान्तेनोक्तार्थस्य समर्थनम्	९	४५

प्रत्यगात्मनः पुंस्त्र्यादिकं शरीरसम्बन्धनिमित्तं ननु		
पारमार्थिकमितिकथनम्	१०	४६
प्रत्यगात्मनः शरीराप्तौ निमित्तकथनम्	११	४६
उक्तार्थस्य प्रानिम्बिकरूपेणनिर्वचनम्	१२	४७
भगवज्ज्ञानस्यैव मुक्तिहेतुत्वमितिकथनम्	१२	४७
भगवतोभक्तिप्राप्त्यत्वादिधर्मकथनम्	१४	४७

अथ षष्ठोऽध्यायः

भगवनोऽनन्तगुणान् वक्तुमध्यायान्तरारम्भः वादिनां		
भगवतः कारणत्वे विप्रनिपत्तयस्तस्य संसारचक्र-		
भ्रामकत्वमितिकथनम्	१	४८
भगवतः कालादिनियन्तृत्वगुणराशित्वकथनम्	२	४८
प्रत्यगात्मनो भगवता सह भेदसहिष्णुवभेदलक्षण-		
तादात्म्यसंसर्ग इति कथनम्	३	४९
पूर्वोक्तार्थनिर्वचनम्	४	४९
परमात्मोपासनमपि स्योपासनपूर्वकं कर्तव्यमिति-		
निरूपणम्	५	५०
परमात्मप्रकारकथनम्	६	५०
ईश्वरेश्वरत्वेदेवनियन्तृत्वस्यतन्त्रत्वादिधर्मकथनम्	७	५१
भगवतः समाधिकराहित्यमनन्तम्याभाविकशक्ति-		
मत्तत्वनिरूपितम्	८	५१
अनन्याधिपतित्वादिकथनम्	९	५२
तृताद्यकीर्तविशेषदृष्टान्तेन परब्रह्माणश्रिद्धर्गाविरक्तव-		
कथनम्	१०	५२
परमात्मनः सर्वान्तर्गामिन्त्वमात्तित्वादधर्मकथनम्	११	५३

वहविषयगतत्वं तज्ज्ञानस्य मुक्तिहेतुत्वञ्च निरूपितम्	१२	४३
अपेक्षितार्थप्रदत्वं सादृश्ययोगाधिगम्यत्वञ्च निरूपितम्	१३	४४
दिश्यमङ्गलविग्रहरूपस्य भगवतः सर्वातिशयादीनि- मत्त्वमिति कथनम्	१४	४४
भगवान् राजहंस इव देदीप्यमानः संसारताप- मोचकः स्वस्योपासनालक्षणमार्गादन्यमार्गाप्राप्य इति कथनम्	१५	४५
भगवतः विश्वहेतुत्वकालादिनियन्तृत्वादिधर्म- कथनम्	१६	४५
भगवान् सर्वपालकः सर्वनियन्ता सर्वज्ञः सर्वगत इति कथनम्	१७	४६
भगवांश्चतुर्मुखस्य जनकस्तस्य ज्ञानप्रदः मुमुक्षुशरण- श्चेति कथनम्	१८	४७
निदिष्टभगवत्तत्त्वज्ञानाभावे मुक्त्यसम्भव इति मन्त्रद्वयेन कथनम्	१९-२०	४७
सम्प्रदायपरम्पराप्राप्तस्यैव तत्त्वज्ञानस्य मुक्ति- प्रदत्वमिति कथनम्	२१	४८
उपादिष्टार्थाधिकारिणो नैतत्पण्यम्	२२	४८
भगवद्विषये गुरुविषये चोत्कृष्टभक्तिरहितानामुपदिष्टा अर्थाः दुर्ज्ञेया इति कथनम्	२३	४९

इति श्वेताश्वतरोपनिषद्विषयसूचिः

महामुनीन्द्रायभगवते श्री १०८ निम्बार्काचार्याय नमः

श्री १०८ भगवन्निम्बार्काचार्यसम्प्रदायानुगत

श्रीविद्वद्गोष्ठिवरिष्ठरणछोडदासविरचिता—

श्रीश्वेताश्वतरोपनिषत् ।

उपनिषत्प्रकाशिकाव्याख्यासम्बलिता ।

ॐ सह नावतु सह नौ भुनक्तु सह वीर्यं करवावहै ।

तेजस्विनावधीतमस्तु मा विद्विषावहै ॥ ॐ शान्तिः ३॥

ॐ ब्रह्मवादिनो वदन्ति ।

किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता जीवाम केन क्व
सम्प्रतिष्ठाः । अधिष्ठिताः केन सुखेतरेषु वर्त्तामहे ब्रह्मविदो
व्यवस्थाम् ॥ १ ॥

श्रीगुरुचरणकमलेभ्यो नमः । जयन्ति श्रीमदाचार्या नियमा-
नन्दसंज्ञकाः । नियमेन यदानन्दो विश्वं भासयतेऽनिशम् ॥ १ ॥

वन्दे श्रीश्रीनिवासाचार्यं वेदान्ताम्बुजभास्करम् ।

भक्ताज्ञानतमोर्ध्वसिसूत्रवाक्यार्थभासकम् ॥२॥

श्रीमुकुन्दं गुरुं वन्दे यत्कृपालब्धबुद्धिना ।

श्वेताश्वतरमन्त्राणां विवृतिः क्रियते मया ॥३॥

भाष्यं तेषां कृतं श्रीश्रीनिवासाचार्यदेशिकैः ।

तस्य शब्दार्थतो गौड्यान सुवृत्ती रच्यते मया ॥४॥

अथ खलु ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिकिरीटैडितपादपीठवेदान्तैकवेशपरब्रह्म

पुरुषोत्तमादिशब्दाभिधेय सकलाविश्वजन्माद्याभिर्भानमिच्छाशदानकारण
मोक्षपदादृमुक्तोपमृत्युकल्याणगुणगणरत्नाकरभ्रीकृष्णाक्षयार्थानितलाव -
तीर्णस्य तदाचन्यशक्त्युपबृंहितानन्तशक्तजगदुद्दिष्टाः श्रीमदशना
वतारभ्यागाचार्यशिरोमणेर्भगवतः श्रानियमानन्दाभिधस्य शिष्यप्रवो
भगवान् पाञ्चजन्यावतारो निरतिशयवात्सल्यकारुण्यादिगुणरत्न-
महोदधिनिर्जाश्रितसरत्नगणलब्धदीप्तः श्रीश्रीनिवामाचार्यः श्वेताश्वत-
रमन्त्रागामर्थं भाष्यमुत्प्रेत निगदं वभाषे । तस्य च शब्दतोऽर्थतश्च
विमृतत्वादिनिगृढार्थत्वाच्च तदुक्ताथलाभाय मुगमा वृत्तिः श्रुत्यथ-
प्रकाशिकाभिधा स्वबोधाय मया विरच्यते ।

‘ब्रह्मवादिना’ इति । स्वरूपतोऽगुणतश्च बृहत्तमवस्तु वदन-
शीला मुक्तयो वक्ष्यमाणप्रकारेण वदन्त स्मेत्यर्थः । प्रकारमेवाह
‘किं कारणमिति’ । हेब्रह्मविदः जगत्कारणं ब्रह्म किं किं प्रकारकं
निमित्तं बोधादानं बोधयान्मकं वा ? अथवा जगत्कारणं किं ब्रह्म
वाऽन्यद्वा ? ‘कुतः स्म जाताः’ कस्माद्वयं जाताःस्म तत्राप्याकाशादि-
जडवर्गवन्मविकृतितया वा स्थूलशरीरभजनकर्मफलभोगार्हज्ञान-
प्रकाशमात्रेण वेति । ‘जीवाम केन लडर्थे लोट् । केनादृष्टादिना
वा ईश्वरेण वा जीवामः प्राणान्धारयामः । ‘क च सम्प्रतिष्ठाः’
मोक्षावस्थाभाजिताः सन्तः कस्मिन्नधिष्ठाने स्थास्याम इति । अधिष्ठिताः
केनेति केनेन्द्रियप्रवर्त्तकदेवगणे त्वेश्वरेण वाऽधिष्ठिताः नियमिताः सन्तः
सुखेतरेषु सुखदुःखेषु पुण्यापुण्यकर्मफलभूतेषु वर्त्तामहे इति व्यवस्थां
ब्रूत इति शेषः ॥ १ ॥

कालः स्वभावो नियतियदृच्छा भूतानि योनिः पुरुष
इति चिन्त्यम् । मंयोग एषां नत्वात्मभावादात्माऽप्यनीशः
सुखदुःखहेतोः ॥ २ ॥

न तावन्कालादीनां कारणादिभावः संभवति पारतन्त्र्यादिन्याह ।
काल इत्यादि तत्र “कालः सृजति भूतानि कालः संहरति प्रजाः ।

सर्वे कालस्य वशात् न कालः कस्यचिद्वशः ॥ कालो भवाय भूता-
नामभवाय च पाण्डव । कालमूलमिदं ज्ञात्वा भव स्यैर्यधरोऽर्जुने”
त्यादिस्मृतेः । काल एव कारणमिति कालविदः स्वभाव इति लोका-
यतिकाः, दैवज्ञा नियत्याख्यं कर्मेव हेतुरितिमीमांसकाः, कारण-
भावरूपयदृच्छयैव जगज्जायत इति निरीश्वरवादिनः, भूतानि कारण-
मिति केचित् योनिः प्रकृतिः कारणमिति साङ्ख्याः, पुरुषो हिरण्य-
गर्भो हेतुरिति योगविदः, इति अनेन प्रकारेण चिन्त्यमेव न निश्चेतुं
शक्यं जडानां चेतनस्य वा प्रत्येकं हेतुत्वासम्भवादित्यर्थः । ननु
तेषां संयोग एव कारणं भवेत्तन्मध्य आत्मनश्चेतनस्य संयोजकस्य
सद्भावेन संयोगसम्भवादित्यत आह-संयोग एषां न त्वात्मभावादिति ।
तु शब्द एवार्थः आत्मसद्भावादेषां संयोगः सम्भवतीत्येतन्नैवे-
त्यर्थः तस्य स्वातन्त्र्याभावात् अन्यथा सुखभोक्तृत्वमेव स्यात् ननु
दुःखभोक्तृत्वम् अतएव तस्य कारणत्वमपि न सम्भवतीत्याह ।
आत्माऽप्यनीशः सुखदुःखहेतोरिति पुण्यापुण्यकर्मपरवशत्वेन सुख-
दुःखभोगकर्तृ तया वर्तमानोजीवोऽपि विश्वनिर्माणेऽनीशोऽसमर्थ
इत्यर्थः ॥ ३ ॥

ते ध्यानयोगानुगता अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढाम् ।
यः कारणानि निखिलानि तानि कालात्मयुक्तान्यधितिष्ठत्येकः ॥ ३ ॥

एवं पूर्वपक्षनिरसनपूर्वकं मुनयो यद् दृष्टवन्तस्तदाह । ते इति
ते मुनयो ध्यानलक्षणयोगमनुगताः सन्तो ध्याननिष्ठिता भूत्वा देवस्य
'कृष्ण एव परोदेवस्तं ध्यायदि'त्यादि श्रुतिप्रतिपाद्यस्यात्माख्यं जीवभूतां
परां शक्तिं स्वगुणैः सत्त्वादिभिर्निगूढां युक्तामपरां जडात्मिकाञ्च
शक्तिमपश्यन् यश्चैको निखिलानि सर्वाणि कारणानि तानि पूर्वं
विकल्पितगति कालात्मयुक्तानि कालप्रभृत्यात्मपर्यन्तानि अभितिष्ठति
सर्वकारणकारणतया सर्वाधिष्ठातृतया सर्वनियन्तृतया सर्वाधार-
तया सर्वव्यापकतया च सर्वं विद्वच्चिद्वर्गमधिष्ठाय तिष्ठति वर्तते
नञ्चापश्यन्निति योजना ।

यथा देवं देवपदार्थं आत्मानञ्चेतनवर्गं अचेतनवर्गञ्चापश्यन्
समाभावात् शेषः । अचेतनं विशिनष्टि स्वगुणैर्निगूढमिति । देवं
विशिनष्टि य इति शेषं पूर्ववत् । तथा च तत्त्वत्रयमत्र वाक्ये
प्रतिपादितम्भवति "ज्ञातौ द्वा जायीशान'शावजा श्लोका भोक्तृभोगार्थ-
युक्ताक्षरं प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरान्मानावीशते देव एकः । भोक्ता
भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्त्वा सर्वं प्रोक्तं त्रिविधं ब्रह्ममेतत् । अजामेकां
लोलितशुक्लकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां मरूपाः । अजो श्लोको
जुषमाणोऽनशेते जहात्येनाम्भुक्तभोगामजोऽन्यः । द्वा सृपर्णा सयुजा
सखाया समानं वृद्धं परिपस्वजाते ।" इत्यादिभिरग्रेऽपि स्पष्टोक्तेः तेष्वपि
ब्रह्मणश्चेतनाचेतनयोश्च स्वाभाविकभेदाभेद एव सम्बन्ध इति 'पुरुष
एवेदं सर्वमि'त्यस्य व्याख्यानं स्फुटीकरिष्यामः ॥

तमेकनेमिं त्रिवृतं षोडशान्तं शताद्वारं त्रिंशति प्रत्यराभिः ।

अष्टकैपडिभिर्निश्चरूपैकपाशं त्रिमागभेदं द्विनिमित्तैकमाहम् ॥

चित्तावनारमौकर्याय तं च चक्ररूपेण निरूपयति-तमेकनेमि-
मिति । एका प्रकृत्याख्या संभाररथभ्रमणनिर्वाहिका नेमिर्यस्य तं
परमात्मानं सत्त्वादिगुणैर्ब्रह्मविष्णवदित्रिप्रकारतया त्रिवृतं प्राणा-
दिनामान् षोडशकलानामन्तोऽवसानं समाप्रियस्मिन् वाचकभूता अका-
रादिपञ्चशद्वर्णलक्षणा अग्रा यस्य तं शताद्वारं द्वादशमासपडञ्च-
यन् द्वयं सवत्सगन्मकं विशतिप्रत्यरैर्युक्तं लिङ्गव्यत्ययशब्दान्दसः तत्राग्रा
नाभिनेम्योरन्तरालवर्तिकाश्रानि । प्रत्यराश्च तद्वाड्याय निहिताल-
म्भ्यवर्त्तिनः काष्ठकाना. अष्टकैरिति द्यात्तान्त्यनमूयाशौचानाया-
समं लकार्पण्यग्रहेत्यात्मगुणाष्टकमेकम् अणिमाद्यैश्वर्याष्टकम् द्विती-
यम् प्राच्यादिदिगष्टकम् दिक्पालाष्टकं वा तृतीयं । 'भूमिरापोऽनलो
वायुरित्यादिर्गानोक्तं प्रकृत्यष्टकं, अष्टौ प्रकृतय इत्युक्तं प्रकृत्यष्टकं
वा चतुर्थम् । धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्याधर्माज्ञानावैराग्यान्तैश्वर्याणीति
गौतमोक्तम्भावाष्टकं अपहृतपाप्मत्वादिब्रह्मगुणाष्टकं वा पञ्चमम् ।

ब्रह्मा प्रजापतिर्देवा गन्धर्वा यक्षराक्षसाः पितरः पिशाचाश्चेति
 देवाष्टकं अष्टौ वसव इति वस्वष्टकं वा पष्ठम् एभिः पट्भिर्षष्टकैः
 हंपतं विश्वरूपो विराट्पुरुषः स एव मुख्यः पाशो यस्य तं स्वाश्रित-
 जगन्नैश्वर्यहेतुतया बन्धकपाशवद्विराट्पुरुषो ब्रह्मचक्रस्य पाशरूप
 इत्यर्थः । त्रयो देवयानपितृयाणक्षुद्रजन्तुभवनलक्षणमार्गभेदा यस्मिन्
 त्रिमार्गभेदं पितृयाणक्षुद्रजन्तुभवनलक्षणमार्गद्वयस्य हेतुभूतवृद्धात्म-
 कयाभिमानलक्षणो मोहो यस्मात्तं द्विनिमित्तैरुभोहमपश्यन्निति पूर्वैर्गैव
 सम्बन्धः ॥ ४ ॥

पञ्च स्रोतोऽम्बुः प्रयुज्यते पञ्च प्राणोर्मिः पञ्च बुद्ध्या-
 दिमूलम् । पञ्चावर्त्ताः पञ्च दुःखौघवेगाः पञ्चाशद्भेदाः पञ्च-
 पर्वाणिधौमः ॥ ५ ॥

एवं चक्रतया निरूपयित्वा तच्छक्तियोक्तां प्रकृतिं नदीवेन
 वैराग्यार्थं निरूपयति—पञ्चस्रोतः'ऽम्बुमिति । पञ्चाविच्छिन्नस्रोतो-
 रूपेण प्रवर्त्तमानानि तमोऽक्षराव्यक्तमहदहङ्काररूपाणि जलस्थानी-
 यानि यस्यास्तां पञ्च योनयो महाभूतपादानि पञ्चतन्मात्राण्येयो-
 याणि प्रवाहमुखरूपाणि यस्यास्तां पञ्चयोन्युप्रवक्त्रां पञ्च प्राणादय-
 उर्मिस्थानीया यस्यास्तां पञ्च प्राणोर्मिं बुद्धेर्ज्ञानस्यादभूतानि कारण-
 रूपाणि पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि मूलं यस्यास्तां पञ्च बुद्ध्यादिमूलम् ।
 कर्मेन्द्रियाण्यवर्त्तस्थानीयानि यस्यास्तां पञ्चावर्त्ताम् । गर्भजन्मव्याध-
 जगमरणाव्यदुःखानि पञ्चमहाभूतानि वात्यन्तपनिकृततया प्रवर्त्त-
 मानानि ओघस्य पूरस्य वेगस्थानीयानि यस्यास्तां पञ्च दुःखौघवेगाम् ।
 आकाशादिपञ्चाशद्वर्गलक्षणभेदायस्यास्तां पञ्चाशद्भेदम् । तमोमोह
 महाभोहनामिस्रान्धतामिस्राः पञ्चपर्वाणि यस्यास्तां पञ्चपर्वाणि
 भिक्तां प्रकृतिं तदधिप्रातारं परमान्मानं चाधीमः स्याम इति ॥ ५ ॥
 मन्त्रसमाख्यार्थः ॥ ५ ॥

मर्वाजीवे मर्वामंथे बृहन्ते तस्मिन्हंसा आनयेते

ब्रह्मचक्रे । पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्टमनस्तेना
मृतत्वमेति ॥ ६ ॥

एव किं कारणं ब्रह्म कुतः स्म जाता' इति प्रश्ने कारण-
नीत्यनेन देवशब्दितः श्रीकृष्ण एव सर्वजगदभिन्ननिमित्तापादान-
कारणं ततः सकाशाद्व कर्मफलभोगादज्ञानप्रकाशतच्छक्ति-
परिणतस्थूलशरीरभाक्त्या जाता इत्युत्तरमुक्तम् । जीवाम केन-
त्यादि प्रश्नत्रयोत्तरं क्रमेण दर्शयति । सर्वजीव इति । सर्वाना-
जीवयति यस्तस्मिन् सर्वेषां संस्था समाप्तिः प्रलयो यत्र तत्तस्मिन्
वृद्धते वृद्धान ततश्च निरातशयवृहत्त्वादेव सर्वमंस्थत्वादिकं तस्मि-
न्युच्यते एवेति भावः तादृशे ब्रह्मरूपे चक्रे हन्तुं गन्तुमनेकजनिषु
सञ्चरितुं शीतमस्येति हंसो जीवः 'भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि
मायया' इत्युत्तरात्त्या ब्रह्मचक्रैरेव भ्राम्यमाणत्वान् परवशतया
भ्राम्यन्ते परिभ्रमतीत्यर्थः । एवं ज्ञातुः फलं कथयति—पृथगिति ।
पूर्वमन्त्रोक्तरीत्या भ्रामयितृत्वेन प्रेरितारं नियन्तारं परमात्मानं पृथग्
मत्वा तन्नियम्यभूतं स्वात्मानं च पृथग् मत्वा ततो मननप्रीतेन
तेन परमात्मना जुष्टः प्रीतिविषयकृतः सन्नमृतत्वं मोक्षमेति प्राप्नो-
तीत्यर्थः । एतेनापरमार्थज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वासम्भवान् मोक्ष-
प्राप्तिहेतुभूतज्ञानविषयस्य नियम्यनियन्तृत्वरूपजीवेश्वरभेदस्य पर-
मार्थत्वमुक्तम्भवति ॥ ६ ॥

उद्गीतमेतन्परमं तु ब्रह्म तस्मिन्स्वयं स्वप्रतिष्ठा-
नञ्च । अत्रान्तरं वेदविदो विदित्वा लीना ब्रह्मणि तत्परा
योनिमुक्ताः ॥ ७ ॥

पूर्वं चक्ररूपतया निर्दिष्टस्यैव परमत्वं सर्वाधारत्वं स्वम-
हिमप्रतिष्ठितत्वं व्यापकत्वञ्चाह—उद्गीतमिति । एतत्प्रकृतं परमं
उत्कृष्टं तु एवार्थः ब्रह्मैव 'परं ब्रह्म परं धाम पवित्रं परमं भवान् ।
नागायण परं ब्रह्म स्वे महिम्नि प्रतिष्ठितः ॥' एतद्वै तदन्तरं

गार्गी ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्यादिवाक्यैरुक्तं ऊर्ध्वगतिं, उद्गीथमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ।

स्वस्मिन्नात्मीये महिम्नि प्रतिष्ठा यस्य तन् श्रीलिङ्गं ह्यान्द-
सम् । अक्षरमश्नुते व्याप्नोतीत्यक्षरं तस्मिन्प्रतिष्ठाऽक्षरे परब्रह्मणि
प्रकृतिपुरुषकालरूपत्रयमभिनमिति शेषः । अत्रान्तरमिति वेद-
विदः परमं साम्यमुपैतीत्यादिवेदतात्पर्यविदस्मत्परा ब्रह्मपराः ब्रह्म
प्राप्तिकामाः । अत्र ब्रह्मणि प्रकृत्यादीनामपृथक्निवृत्तयान्तर-
शब्दोदितमाधाराधेयभावलक्षणं भेदं विदित्वा योनिमुक्ताः प्रकृतिसम्बन्ध-
विनिर्मुक्ताः स तः लीनास्तत्माधर्म्यलक्षणं श्लेषं गता इत्यर्थः ॥ ३ ॥

तन् प्रकृतिसम्बन्धस्य आवेशयोरविंशत्यवात्कुतो जीवस्यैव
तथा बन्धो न श्वरमेत्याशङ्क्याह—

संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरञ्च व्यक्ताव्यक्त भरते विश्वमीशः ।
अनीशश्चात्मा बध्यते भोक्तृभावात् ज्ञात्वा दवं मुच्यते
सर्वपाशैः ॥ ८ ॥

संयुक्तमिति । व्यक्तव्यक्तलक्षणं क्षरमचिद्वर्गमक्षरं
जीववर्गं भोक्तृभोग्यरूपेण परस्परसंयुक्तं दिश्वं सर्व्वईशः
परमात्मा भरते विभर्ति नच तथा बध्यते । 'न मे कर्मफलं
भूहे' त्युक्तीत्या कर्मफलरूढाभावतया अपहृतपाप्मत्वादिवत्तया
च कर्मलेपासम्भवान् । तस्याश्च स्वतियम्यायाः स्वशक्तिरूपतया
बधकत्वासम्भवाच्च । अनीशो जीवस्तु कर्मफलभोक्तृत्वाभिमानेन तथा
बध्यते यदा तु "जायमानं हि पुरुषं यं पश्यन्मधुसूदन । सात्त्विकः
यत्तु विज्ञेयः स वै मोक्षार्थचिन्तक" इत्यादि भारतस्मृतेर्जन्मसमये
भगवत्कृपाकटाक्षावलोकितत्वेन जन्मत एव सात्त्विक भूतिवद्व्यादि
युक्तमात्त्विको भूत्वा मुमुक्षुः स्थानं स यश्च मुमुक्षायां सम्स्पृदाय
निष्ठं सद्गुरुं शरणं प्रपद्य तत्साधने निष्कामसमक्षानादौ यतनं
नेन कर्मज्ञानादि साधनेनाराधितः श्रीपुरुषोत्तमः प्रसीदति तदा
एवं दीव्यानि क्रीडाणि विश्वसर्गादिभारित विश्वजन्मादहन् अग

गान् । यजिगोपते इति तं स्वभक्तवानारं सर्व्वभूतेष्वन्तर्यामिनया
 व्यवहरतीति सर्व्वान्तर्यामिणं गीतते इति स्वयम्प्रकाशं न्युते
 इति तं सर्व्वः स्तुत्यं सर्व्वत्र गच्छतीति सर्व्वगतं सर्व्वज्ञं सर्व्वव्या-
 पश्च । मोदयते इति स्वभक्तमोदकं देवशब्दवाच्यं तमेव श्रीगुरु-
 पोत्तमं ज्ञान्वा मात्तादनुभूय सर्व्वपाशैः कर्मक्लेशविपाकाग्रैमु-
 च्यते सर्व्वकर्मध्वंसाभावपूर्व्वकसमस्तनिःशेषाविद्यानिवृत्त्या परि-
 पूर्णयावदात्मभावि ब्रह्मस्वरूपगुणादिविषयकानुभूतिमन्तति मुक्तिश्चा-
 ल्पोतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

जीवेशयोः परस्परं वैलक्षण्यमेव विशदयति—

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशर्न शावजा ह्येका भोक्तृभोगार्थयुक्ता ।

अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्त्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्ममेतत् ॥ ९ ॥

ज्ञाज्ञाविति । द्वयोर्मध्ये परमात्मा ज्ञः सर्व्वज्ञ अतएवेशश्च ।
 जीवस्त्वज्ञोऽनीशश्च । अजत्वमुत्पत्तिराहित्यं तु द्वयोरविशिष्टं ईशनीशाविति
 छान्दसो ह्रस्वः । भोक्तृर्जीवस्य भोगप्रयोजनयुक्ता अज्ञा उत्पत्तिरहिता
 एका चिदन्या प्रकृतिरित्यर्थः । परमात्मनो जीवाद्यन्तर्यामित्वेन सर्व्वत्र
 वर्त्तमानत्वेऽपि प्रकृतिजीवभोगोपकरणवत् परमात्मभोगोपकरणं न
 भवतीत्याह । अनन्तश्चेति । अनन्तोऽनन्तगुणाश्रयः आत्माऽन्त-
 र्यामी विश्वं रूपयतीति विश्वरूपो विश्वनिर्माता तथात्वेऽप्य-
 सङ्गनिरपेक्षकर्त्तृत्वेनाकर्त्ता एवञ्च विश्वान्तर्यामिणोऽपि तस्यापहत-
 पाप्मत्वाद्यनन्तकल्याणगुणाश्रयतयाऽगुणाश्रयतयाऽसङ्गनया निरपेक्ष-
 तया च जीववत्कर्मफलभागाभिलाषपूर्व्वककर्त्तृत्वाभावात् तद्भोग-
 प्रयोजनत्वं प्रकृतेरित्यभिप्रायः । एतादृशवैलक्षण्यज्ञानस्य फलमाह—
 त्रयमिति । एतन्त्रयं जीवेशप्रकृतिरूपं परस्परविलक्षणतया यदा
 विन्दते तन्मते ध्यानेन विषयीकरोति तदा ब्रह्म भवति स्वस्वरूपानुभव-
 पूर्व्वकं ब्रह्मस्वरूपमनुभवतीत्यर्थः ब्रह्ममितिमान्तत्वं छान्दसम् ॥ ९ ॥

क्षरम्प्रधानममृताक्षरं हरः क्षरात्मानावीशते एव

एकः । तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावाद्भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः ॥ १० ॥

संयुक्तमिति मन्त्रोक्तक्षराक्षरशब्दार्थं कथयन् तत्त्वत्रयपरस्पर-
वैलक्षण्यज्ञानेन मुक्त्यङ्गीकारे मनननिदिध्यासनयोर्वैयर्थ्यं स्यादित्या-
शङ्काञ्च शमयन्नाह—क्षरमिति । प्रधानं प्रकृतिः क्षरं नश्वरमित्यु-
च्यते भोग्यपदार्थमात्मनो भोगार्थं हरतीति हरो जीवः । अमृतं
मरणशून्यञ्च तत् न क्षरतीत्यक्षरं चेत्यमृताक्षरमित्युच्यते क्षरात्मानौ
प्रकृतिपुरुषौ एको मुख्यः देवशब्दाक्तः परमात्मा ईशते ईष्टे 'तस्येति'
अभिध्यानं तल्लीलासंशीलनं योजनं योगो भक्तियोगः तत्त्वभावस्त-
त्त्वत्रयमनननिदिध्यासनरूपोज्ञानयोग एतेभ्यो हेतुभ्यः अन्ते चरम-
शरीरावसाने भूयः विश्वमायानिवृत्तिः सम्पूर्णप्रकृतिमम्बन्धनिवृत्ति-
र्भवतीत्यर्थः । एवञ्च त्रयं यो विन्दते ब्रह्ममेतदिति मन्त्रेणोपासनाकाली-
नब्रह्मानुभवरूपा मुक्तिरभिधीयते इत्युक्तम् ॥ १० ॥

ज्ञात्वा देवं सर्वपाशापहानिः क्षीणैः क्लेशैर्जन्ममृत्यु-
प्रहाणिः । तस्याभिध्यानात्तृतीयदेहभेदे विश्वैश्वर्यं केवल
आप्तकामः ॥ ११ ॥

ज्ञानसाध्यमुक्तिक्रममाह—

ज्ञात्वेति । देवमुक्तार्थं देवशब्दवाच्यं परमात्मानं ज्ञात्वा ज्ञानेन-
विषयीकृत्य पाश्यते बध्यतेऽनेनेति कर्मात्मिकाविद्या तत्कार्यराग-
द्वेषादिलक्षणसंसारहेतुस्तस्य सर्वस्यापि पूर्वोत्तरस्यापहानिरश्लेष-
विनाशौ भवतः । 'तदधिगम उत्तरपूर्वार्धयोरश्लेषविनाशौ' इति
ब्रह्मसूत्रे ४।१।१३ तथैवोक्तं । क्षीणैः क्लेशैः क्लेशसाधनदेहेन्द्रियादिभिः
सहजन्ममृत्युप्रापकारब्धकर्मणां प्रकृष्टाहानिर्भवति । 'साम्प्रदाये तत्तं
व्याभावान्' ब्र० सू० ३।३।२५ इति सूत्रे तथाऽभ्युपगमान् । 'यस्येति'
तस्य परमात्मनः आभिमुख्येन ध्यानादनेकजन्मानुप्रिततन्म्वरूपगङ्गालीला-
ऽनुचिन्तनान् स्वर्गाग्नैश्वर्यापेक्षया तृतीयमपहतपाप्मत्वादिलक्षणं विधा-

प्रमाणं तदर्थं तु प्राकृतदेहमिमांसाप्राकृतशुद्धभागवतदेहभेदे एव
भवति केवलः प्रकृतसम्बन्धावनिर्गमः सन् देशविशेषाग्र
परम्बन्धं प्राप्य आप्रकाशः प्राप्तिमन्ताकामो भवति न प्रकृति-
मण्डल इत्यर्थः ॥ ११ ॥

एतज्ज्ञेयं नित्यमेवात्मसंस्थं नातः परं वेदितव्यं हि
हिञ्चिन् । भोक्ता भोग्यं प्रेरितारञ्च मत्वा सर्वम्प्राक्तं
त्रिविधं ब्रह्ममेतन् ॥ १२ ॥

एतर्गिति । आत्मन्यन्तर्यामितया संस्थितं नित्यमेतत्परं
ज्ञातं ज्ञेयं ज्ञातव्यं अतः परब्रह्मणः परं किञ्चिदपि ज्ञातव्यं नास्ति ।
भोक्ता जीवः भोग्यम्प्रकृतिः प्रेरिता परमात्मा एतत्त्रिविधं प्रोक्तं सर्वं
मत्वा ज्ञात्वा ब्रह्म भवति । ध्वस्तघटावरणामकुचितप्रकाशदीपवत् निवृ-
त्तमायावरणामकुचितवृद्धद्वानविशिष्टो मुक्तो भवतीत्यर्थः प्रेरितारमिति
द्वितीयान्नं ब्रह्ममिति मान्तत्वं च छान्दसम् ॥ १२ ॥

वह्नेर्यथा योनिगतस्य मूर्तिर्न दृश्यते नैव च लिङ्गनाशः ।
स भूय एवेन्धनयोनिगृह्यस्तद्वोभयं वै प्रणवेन देहे ॥ १३ ॥

आत्मसंस्थमित्युक्तस्य सर्वान्तर्यामिणो गूढतया सर्वत्र विद्य-
मानत्वेर्जाः प्रत्यक्षदिनाऽगृह्यमाणत्वादविद्यमानत्वशङ्कां वह्निदृष्टान्तेन
परिहरति—वह्नेरिति । यथा वह्नेर्योनौ गतस्यारण्यादीन्धने विद्यमान-
स्यापि मूर्तिः स्वरूपं प्रत्यक्षतया न दृश्यते तर्हाविद्यमानत्वमेव
किमिति नाहं क्रियते तत्राह—नैव च लिङ्गनाश इति । चाष्टादौ
वह्निमद्भावं लिङ्गस्य हेतुत्वात् तस्य च विद्यमानत्वात् किं तत्र लिङ्ग-
मिति चेत् मथने धूमोपलम्भनमित्येवेहि द्वयोः सत्त्वेऽपि मथन-
कर्मत्वं कर्म्यात् चेद्वह्निजननशक्तिमत्त्वात्काष्ठम्यैवेति जानीहि तथा
प्रलयादौ सूक्ष्मशक्तिक्षेपेण कारणे स्थितस्य कार्यस्य कारणात्मना
मदिति श्रुति-शतैः प्रतिपादितं तथा शक्तिसन्धनेन वह्निसद्भावस्य
तत्रेष्टत्वात् स भूय इति स एव काष्ठे सूक्ष्मरूपेण विद्यमान एव

बहिर्भूयो मथनादिभ्यनमेव योनिस्तत्र गृह्यते उपनश्यते एतेनामन्काय-
वादिनो निरस्ताः तद्वेति वा शब्द उपमार्थः तद्वत्प्रणवरूपस्याधनेन
देहे यस्यात्मा शरीरमित्यादिश्रुत्युदितपरमान्मशरीरभूते जीवे शोध्यमाने
मति उभयं ब्रह्म तल्लिङ्गञ्च लभते प्रागप्रतीतस्याप्यन्तर्यामिणः सूक्ष्म-
निचोलान्तर्गतमणिवत् प्रेरकत्वकर्मफलपातृत्वादिलिङ्गेन तदन्तर्गत-
स्योपलब्धिर्भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

उपलब्धिप्रकारमेवाह—

आत्मानमरणिं कृत्वा प्रणवं चोत्तरारणिम् । ध्यान-
निर्मथनाभ्यामादेवं पश्येन्नगूढवत् ॥ १४ ॥

आत्मानमिति । स्वात्मानमधारणिं प्रणवञ्चोत्तरारणिं कृत्वा
प्रणवेन स्वात्मानं ध्यात्वेत्यर्थः, तत्र स्वात्मनि ध्यानं तस्य स्वप्रयोजक-
त्वकर्मफलदातृत्वान्तर्यामित्वादिविन्तनमेव निर्मथनं तस्याभ्यासान्
देवं शोतनस्वभावं गूढवत् पित्रादिनिहितनिधिवत् स्थितं पश्येज्ज्ञानीया-
दुपलभते इत्यर्थः ॥ १४ ॥

तिलेषु तैलं दधिनीव सर्पिरापः स्रोतस्वरणिषु चाग्निः ।
एवमात्माऽऽत्मनि गृह्यतेऽसौ मय्येनैनं तपसा योऽनुपश्यति ॥ १५ ॥

तदेव विस्तारयति—तिलेष्विति । तिलादिषु स्थितं तैलादिकं
यथा यन्त्रनिष्पीडनाद्युपायेन गृह्यते एवमभौ आत्मा स्वात्मनि यः सत्य-
तपोलक्षणोपायेनैनमनुपश्यति तेन गृह्यते ॥ १५ ॥

सर्व्वव्यापिनमात्मानं क्षीरे सर्पिर्विवापितम् । आत्मविद्या-
तपोमूलं तद्ब्रह्मोपनिषत्परं तद्ब्रह्मोपनिषत्परम् ॥ १६ ॥

प्रकरणार्थमुपसंहरति—

सर्व्वव्यापिनमिति । क्षीरेऽपितं व्याप्तं सर्पिर्वि “यस्य विद्धि
जगन्व्यस्मिन्दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अन्तर्यामि त-सर्व्वं व्याप्य नाग-
यणः स्थितः” इत्यादिश्रुत्यन्तर्गतमर्थं व्याप्य शान्तमस्तेति तं व्याप्तान

परमात्मानं आत्मविद्या त्वत्पदज्ञानं तपः मनसश्चेन्द्रियाणाञ्च म्य-
काप्रयं परमं तप इत्युक्तम् तं मूलं अभिव्यञ्जकं यस्य तं तन्
तत्पदार्थभूतं ब्रह्म स्वरूपेण गुणैश्च बृहत्तमं उपनिषदा परं परमप्रतिपाद्यं
विद्यादित्यर्थः । द्विरुक्तिरादरार्थाऽभ्यासममाप्रिज्ञाननार्था च ॥१६॥

इति स्वताश्चतस्रोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः ॥१॥

युञ्जानः प्रथमं मनस्तत्त्वाय सविता धियः अग्निर्ज्योति-
निचाय्य । पृथिव्याअध्या भवत् युक्तेन मनसा वयं देवस्य
सवितुः सवे सुवर्गोपायशक्त्या ॥ १ ॥

आत्मगतपरमात्मप्रतीत्युपयोगीन्द्रियनिग्रहरूपतपः मिद्धे फलक-
परमात्मप्रार्थनामन्त्रमाह—युञ्जान इति । धियः धीशब्दोपलक्षितसर्व-
न्द्रियाणां सविता प्रेरकः परमात्मा पृथिव्या अधि ऊर्ध्वश्रमिरूपं
ज्योतिर्निचाय्य पूजयित्वा अग्निसाध्ययागादिकं कारयित्वा तत्त्वाय
स्वसाक्षात्काराय प्रथमं स्वस्मिन्नस्मदीयं मनो युञ्जानः नियोजयिता
भवन् । भवतु भरदितिपाठे भरतु धारयिता स्वप्रवणं करोत्वित्यर्थः
ततो देवस्य स्वभक्तहर्षकस्य सवितुः प्रेरकस्य सवे अनुज्ञायां
सन्त्यां अनुज्ञयेतियावन् युक्तेन परमात्मप्रवणेन मनसा चेतसा
युक्ता वयं सुवर्गोपाय 'सुवर्' शब्दवाच्यनिरतिशयानन्दयुक्तभग-
वन्नोकमाधनाय श्रवणादिकर्मणे शक्त्या परमात्मप्रसादलब्धवलेन युक्ता
भवेमेति शेषः ॥ १ ॥

युक्तयाय मनसा देवान् सुवर्यतो धिया दिवं बृहज्ज्योतिः
करिष्यन्तः सविता प्रमुचति तान् युञ्जते मन उत युञ्जते धियो
विप्रा विप्रस्य बृहतो विपश्चितः विहोत्रा दधे वयुना विदेक-
उन्मही देवस्य सवितुः परिष्टुतिः ॥२॥

भगवतोऽनुज्ञादाने द्वारमाह—

यत्कायेति । सुवर्शब्दवाच्यं निरतिशयानन्दयुक्तं भगवन्नोकं

यतो गच्छतः देवान् द्योतनस्वभावान् आचार्यान्मनसा युक्ताय युक्ता
छन्दसि त्को यन् प्रणम्यत्यर्थः दिवं द्योतनस्वभावं निरनिशवबृहत्त्वा-
वच्छिन्न परमात्मरूपं ज्योतिः धियोपासनात्मकज्ञानेन विषयाकरिष्यतः
ध्य तुं प्रवृत्तान् तान्मुमुक्षुन् सविता परमात्मा प्रमुवानि अनुजानानि
अनुगृह्णातीत्यर्थः अतो विवेकिनस्तत्प्रवणमेव मनः कुर्वन्तीत्याह—
युञ्जत इति । विप्रा विवेकिनः परमात्मन्येव मनो युञ्जते योजयन्ति
उत अपि धियो ज्ञानेन्द्रियाण्यपि युञ्जते विषयान्नरेभ्य आकृष्य
तत्प्रवणं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

विप्रस्य परिपूर्णस्य 'प्रा पूर्णे' धातुः बृहद्गुणाश्रयस्य विप-
श्चितः सर्वज्ञस्य महि भूमिरुपलक्षकं श्रीमन्मूलयोरपि श्रीमूललासहि-
तस्य देवस्य सवितुः परमात्मनः वयुना त्रिन् वयुनं ज्ञानं सर्वज्ञ-
त्वादिमहिमा तद्धिन दीधश्छान्दसः उत एव एकः परिपृतिः ह्रस्व-
श्छान्दसः परिपृतीः परिचरणाहाः क्रियाः होता ऋत्विग्भिर्मन्त्रेण
च विदधे चकारेति योजना । एवञ्च भगवतः स्वरूपगुण-
लीलादि महिमसंज्ञानस्यैव सम्यक्कृतिहेतुत्वात्तज्ज्ञाने मुमुक्षुभिरिति-
तव्यमिति भावः ॥ २ ॥

युञ्जे वां ब्रह्म पूर्वं नमोभिर्विश्लोक एतु पथ्येव
मूरैः । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्रा आये धामानि
दिव्यानि तस्थुः ॥ ३ ॥

कश्चन मुमुक्षुः पूर्वेषां मुक्तानां मार्गमनुसरन् तत्प्रार्थना-
पूर्वकं योगप्रवृत्तेः पूर्वकमन्येपामप्युपदिशन्नाह—युञ्जे इति । हेअमृ-
तस्य ब्रह्मणः परमात्मनः पुत्राः पुत्रवन्परिपाल्याः मुक्ता इति यावत्
ये दिव्यानि धामानि स्थानानि आतस्थुन्ते विश्वे सर्वे शृण्वन्तु
मत्प्रार्थनामिति शेषः । वामिति वचनव्यत्ययश्छान्दसः । वो युष्माभि-
र्पुं ब्रह्म यथा प्राप्तं तथाऽहमपि युञ्जे ब्रह्मप्राप्तये मनः समाधे-
मूरैः पथ्येव पथादनपेता पथ्या मुक्तिर्त्तुका मूर्तिविश्लोक
विशेषः श्लोकः स्तोत्रादिरूपः नमोभिर्मन्त्रकारैः सह ब्रह्म एतु

प्राप्नोतु मुक्तस्तुति परमात्मा यथा गृह्णाति तथा मन्स्तुतिमप्यङ्गो-
करोत्वित्यर्थः ॥ ३ ॥

अग्निर्यत्राभिमध्यते वायुर्यत्राभिरुध्यते । सामा यत्राति-
रिच्यते तत्र सञ्जायते मनः ॥ ४ ॥

एवं योगप्रवर्त्तनात्पूर्वं परमात्मस्तुतिः कर्तव्येत्युपदिश्य योग-
मारम्भाण्येन शीताष्णदेशोऽपि त्याज्य इत्याह—अग्निरिति । यत्रा-
ग्निरभितो मध्यते निवार्यते, वायुर्यत्र अधि अधिकं रुद्धयते आत्रेयते
न वाति, यत्र सोमो हिमं अतिरिच्यते अतिशयेन निरस्यते तत्र मनो-
ध्ययप्रवणं सम्यक् जायते इत्यर्थः ॥ ४ ॥

सवित्रा प्रसवेन जुषेत्तद्ब्रह्म पूर्यं तत्र योनिं कृण्वसे न
हि ते पूर्त्तिमक्षिपत् ॥ ५ ॥

एवमाचार्य्यप्रणतिभगवत्स्तुतिपूर्वकं प्रवृत्तस्य ध्येयं वस्तु आह—
सवित्रेति । गुरुप्रणत्यादिप्रसन्नेन सवित्रा परमात्मना कृतेन प्रस-
वेनानुज्ञया योगे प्रवृत्तः पूर्यं पूर्वकालेऽनुज्ञाकृती ब्रह्म जुषेत् सेवेत
ध्यायेदित्यर्थः । तत्र ब्रह्मणि योनिं मनतः स्थानं कृण्वसे कुरुष्व,
हि यस्मान् तद्ब्रह्म ते मुमुक्षोः पूर्त्तिं मनोरथपूरणं न अक्षिपत् क्षिपति न
निरम्यतीत्यर्थः । लङ् लङर्थे ॥ ५ ॥

त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरं हृदीन्द्रियाणि मनसा
मन्निवेश्य । ब्रह्मोडुपेन प्रतरेत विद्वान् सोतांसि सर्वाणि
भयावहानि ॥ ६ ॥

पद्मासनादीनामन्यतमासनं परिगृह्य शरीरस्थापनप्रकारकथन-
पूर्वकं प्रत्याहारं कथयन् प्रणवाश्रयणेन संसाराब्धितरणमाह—

त्रिरिति । उरोग्रीवाशिरोङ्गेषून्नतमन्यत्र समं शरीरं स्थाप्य
हृदि हृदये इन्द्रियकुहरे इन्द्रियाणि सर्वाणि मनसा सन्निवेश्य सम्यक्
निवेशयित्वा नियम्य ब्रह्मोडुपेन प्रणवरूपसवेन प्रणवस्वरूपतत्प्रतिपाद्य

परमात्मस्वरूपञ्च विद्वान् यद्वा ब्रह्मरूपेण मवेन परमात्मसहायेनेति यावत् स्रोतांसि सुगन्धरादिनानाद्योनिषु जन्मप्रवाहरूपाणि सर्वाणि भयावहानि दुःखप्रदातृणि प्रतरेदित्यर्थः ॥ ६ ॥

प्राणान्प्रपीडयेद्वा स युक्तचेष्टः क्षीणे प्राणे नासिकया च्छ्वसीत । दुष्टाश्वयुक्तमिव वाहमेनं विद्वान् मनो धारयेताममचः ॥ ७ ॥

प्राणायामप्रकारमाह—प्राणानिति । इह योगकाले युक्तचेष्टः युक्ता योगाविरोधिनी योगप्रवणा चेष्टा यस्य स प्राणान्प्रपीडय निरुद्धं कुम्भकं कृत्वा क्षीणे निरुद्धे प्राणे पीडापरिहाराय नासिकया नासापुटेनाच्छ्वसीत रंजनं कुर्यात् । ततश्चाप्रमत्तः सन् एनं मनोनिरोध-प्रकारं विद्वान् दुष्टैरदान्तेरश्वैर्युक्तं वाह रथं कुशलः सारथिरिव मनो धारयेत् स्ववशं कुर्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

समे शुचौ शर्करावह्निवालुकाविवर्जिते शब्दजलाश्रयादिभिः । मनोऽनुकूले न तु चक्षुपीडने गुहानिवाताश्रयेण प्रयोजयेत् ॥ ८ ॥

योगानुष्ठानोपयोगिदेशमाह—सम इति । निम्नोन्नतभावरहितं शुचौ शुद्धे शर्कराभिः क्षुद्रपाषाणैः वह्निना सिकताभिश्च विवर्जितं शब्दैः प्राणिकर्तृकवाद्यादिनिमित्तदोषैः जलाश्रयैरत्यन्तसमीपस्थैः आदिना मण्डपादिभिश्च विवर्जिते मनोऽनुकूले मनःप्रसक्तिजनके चक्षुःपीडाहेतुभूतोष्णत्वादिरहिते, चक्षु इत्यत्र विमर्गलोपशब्दान्दसः । एवम्भूते देशे गुहानिवाताश्रयेण गुहादिलक्षणनिवातस्थानमात्रित्य-प्रयोजयेत् योगमनुतिष्ठेदिति यावत् । अत्र समं शुचादित्यादिविशेषणैः कामानुकूलदेशविशेषाङ्गकीर्त्तनेन निश्चलत्वासीनत्वादिकमप्यपेक्षितं नमस्तीत्यवसीयते, सूत्रितश्च भगवता वादरायणेन “यत्रैकामता तत्रा-विशेषात् आसीनसम्भवान् अचलत्वञ्चापेक्ष्यमिति ॥ ८ ॥

नीहारभूमार्कानिलानलानां गद्योतविद्युत्स्फटिकशशी-

नाम । एतानि रूपाणि पुरःमराणि ब्रह्मण्यभिव्यक्ति-
कराणि योगे ॥ १८ ॥

योगमभ्यस्यमानस्य तस्मिद्धिलक्षणमाह --

नकारेति । नीहारस्तुषारमलद्वय प्रथमतः स्फुरति तत उत्तमे-
तरं भूमार्त्तवाकारतया स्फुरति । एतानि रूपाणि स्फुरणानि पुरः-
मराणि पृथक्प्रवृत्तानि प्राप्त्यमानब्रह्माभिव्यक्तिकराणि योगे प्रवृत्तस्य
योगिनाश्चित्ते आवर्भवन्तान्यर्थः ॥ १८ ॥

पृथिव्याप्यतेजोऽनिलखे समुत्थिते पञ्चात्मके योग-
गुणे प्रवृत्ते । न तस्मै रोगो न जरा मृत्युः प्राप्तस्य योगाग्नि-
मयं शरीरम् ॥ १९ ॥

योगाभ्यासवतः कार्यसमिद्धिमाह—पृथ्वीति । पृथिवीं आप्यं
आपः तेजः अनिल एतानि कारणतया विद्यन्ते यस्मिन्मांस्मन् अतएव
पञ्चात्मके पाञ्चभौतिके समुत्थिते सम्यक् नीरोगवत्तया उत्कर्षण
स्थिते शरीरे योगगुणे गुणोगुणनं अभ्यासः योगाभ्यासे प्रवृत्ते
सति अतएव योगरूपाग्निप्रचुरं शरीरं प्राप्तस्य तस्य योगिनो रोगा-
दितापं भवतीत्यर्थः ॥ १९ ॥

लघुत्वमारोग्यमलोलुपत्वं वर्णप्रसादः स्वरमौष्ठवञ्च ।
गन्धः शुभो मृत्रपुगीपमल्पं योगप्रवृत्तिं प्रथमां वदन्ति ॥ २० ॥

लघुत्वमिति । यदा योगे प्रवृत्तस्य योगिनः शरीरे लघुत्वादि
दृश्यन्ते तदा योगसिद्धिसूचिकां प्रथमां योगप्रवृत्तिं वदन्ति योगशास्त्र-
विद इति शेषः ॥ २० ॥

यथैर विम्बं मृदयापलिप्तं तेजोमयं भ्राजते तत्सुवातं
तद्वाऽऽन्ततत्त्वं प्रममीक्ष्य देही एकः कृतार्थो भवते वीतशोकः ॥ २१ ॥
योगाभ्यासवतो ब्रह्मोप विधिप्रकारं तत्फलञ्चाह --

यथैवेति । तेजोमयं विम्बं प्रतिमाविशेषः मृदया मृजया जस्य

दशानन्दसः । शुद्धिमाधनद्रव्येणोपलिप्तं मुधातं मुधातञ्च सन्
तत् भ्राजते दीप्यते तद्वा तद्वत् योगाभ्यासरूपशुद्धिहेतुना शुद्धान्तः
करणः सन् भ्राजमानः एकः कश्चित् देही पुरुषधौरेयः आत्मन
स्त्वम्पदार्थस्य तत्त्वं यथार्थस्वल्पम्प्रसमीदय ध्यानेनोपलभ्य वीत-
शोको निवृत्तसंसारगन्धः कृतार्थः सिद्धार्था भवन्ते भवन्तीत्यथः ।
तद्वत्सतत्त्वमिति पाठेऽप्ययमेवार्थः ॥ १२ ॥

त्वम्पदार्थज्ञानोत्तरभावितत्पदार्थज्ञानेन सर्वबन्धनिवृत्तिं दर्शयति—

यदाऽऽत्मतत्त्वेन तु ब्रह्मतत्त्वं दीपोपमेनेह युक्तः प्रपश्येत् ।

अजं ध्रुवं सर्वतत्त्वैर्विशुद्धं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

यदेति । यदा युक्तो योगी इह शरीरे दीपोपमेन दीपवत्प्रकाश-
मानेन परमात्मनः प्रतीत्युपायभूतेन आत्मतत्त्वेन प्रत्यगात्मना
हेतुना अन्तर्यामितया तत्स्थं ब्रह्मतत्त्वं सूक्ष्मवस्त्रान्तरितमाणिक्यवत्
प्रपश्येत् ध्यानेनानुभवेत् तदेव तु शब्द एवार्थः । अजमजन्मानं
ध्रुवं नित्यं सर्वतत्त्वैः सर्वतत्त्वात्मकवस्त्रभूषणरूपेण विशुद्धं शुद्ध-
नपेक्षं सदा शुद्धमिति यावत् देवशब्दवाच्यपरमात्मानं ज्ञात्वा मात्ता-
दनुभूय सर्वैः पाशशब्दिताविद्यात्मककर्मगैर्वन्धैर्मूच्यते इत्यर्थः ॥ १३ ॥
परमात्मनः सर्वान्तर्यामितया सर्वात्मत्वमाह—

एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वाः पूर्वा ह जातः स उ
गर्भे अन्तः । स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्ति-
ष्ठति सर्वतोमुखः ॥ १४ ॥

एषो इति । हे जना मुनय नु निश्चितं सर्वाः प्रदिशः
पूर्वाद्या दिशस्तद्वर्तिपदार्थाश्च एष ह एवार्थः देवशब्दोक्तः परमात्मव-
त्स्य सर्वान्मन्वेन सर्वशब्दवाच्यन्वान् पूर्वा ह जातः ह अव्यर्थं
कल्पादौ सर्वेभ्यः पूर्वः प्रथमः । हिरण्यगर्भरूपेणोत्पन्नोऽपि एष एव
गर्भे अन्तः स उ स एव जातो जनिष्यमाणश्च स एव अतएव
सर्वतोमुखश्चेतनाचेतनवाचा सर्वशब्दवाच्यः सन् तिष्ठति सर्वत्र प्रथ-

नन्ते कथमेकस्य सर्वात्मत्वं तत्राह—प्रत्यगिति । अहमर्थतया भाम-
मानत्वं प्रत्यक्त्वं, वामदवादीनामात्माऽहमिति प्रतीतौ परमात्मनोऽपि
भाममानत्वेन तस्य सर्वान्प्रत्यक्त्वान् आत्मत्वमायुपपन्नमिति भावः ।
अस्मादाशङ्क्यद्वौ च दोषवशादभाममानत्वेऽपि योग्यत्वसङ्काश
कृषणमिति ॥ १४ ॥

यो देवोऽग्नौ यां अमु यो विश्वम्भुवनमाविवेश । य
आपधीषु यो वनस्पतिषु तस्मै देवाय नमो नमः ॥ १५ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

तदेव प्रदर्शयति—

योदेव इति । यः देवः परमात्माऽग्नौ अग्निशब्दवाच्ये अन्न
र्यामितया आविवेश न स्वरूपेण एवमग्रंऽपि योजनीयं तस्मै सर्वा-
न्तर्यामितया सर्वात्मने देवाय सर्वस्तुत्याय नमो नमः नमस्काराऽस्तु-
द्विरुक्तिरध्यायसमाप्त्यर्थाऽऽदरार्था च ॥ १५ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः ॥२॥

य एको जालवानीगत ईशनीभिः सर्वल्लोकानीशत
ईशनीभिः । य एवैक उद्भवे सम्भवे च य एतद्विदुरमृतास्ते
भवन्ति ॥ १ ॥

परमात्मान एव मुख्यत्वं सर्वजगदुत्पत्तिस्थितिलयमोक्षकारणत्वं
सर्वनियन्तृत्वं तज्ज्ञानस्य फलञ्चाह—

य एक इति । य एको मुख्यः परमात्मा जालवान् जालशब्दितज-
डान्मकप्रकृतिवागुरायुक्तः ईशनीभिर्गणनममर्थाभिर्ज्ञानशक्तिक्रियाशक्ति-
भिर्मृगस्थानीयान्मायाजालगोचरान्प्राकृतांल्लोकान्सर्वानीशते ईष्टे ।
यश्च उद्भवे जगत उद्भवनमुत्पत्तिस्तत्र उपलक्षणञ्चैतत्स्थितिप्रलय-
योरपि सम्भव सम्यक् भवनं प्राप्तिस्तत्र निःशेषाऽविद्यानिवृत्तिपूर्वक

परमात्मसाक्षात्काररूपमोक्षाऽवस्थायामिति यावत् इष्टे ये एतन्परमात्मनः
सर्वावस्थायां सर्वेशितृत्वं जगदुत्पत्त्यादिकर्तृत्वं विदुस्ते अमृता मर-
णशून्या मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

एको हि रुद्रो न द्वितीयाय तस्थुर्यद्दमांल्लोकानीशत-
ईशानीभिः । प्रत्यङ्जनास्तिष्ठति सञ्चुकोचान्तकाले संसृज्य
विश्वाभुवनानि गोपाः ॥ २ ॥

यद्यपि ब्रह्मादीनामपि लोकेशत्वकारणत्वेन प्रसिद्धिरस्ति तथाऽपि
तेषां तज्जन्यत्वात्तत्पारतन्त्र्यात्तद्वैश्वर्यवत्त्वाच्च तस्यैव स्वातन्त्र्येणेशि-
तृत्वादिति दर्शयन्पूर्वमन्त्रार्थमेव प्रपञ्चयति—

एको हीति । स्वभक्तसंसाररुजं द्रावयति अभक्तात्रोदयति नर-
कादिपातेनेति रुद्रः संसारमोचकः परमात्मा एकः हि एव विश्वा
विश्वानि सर्वाणि भुवनानि संसृज्य सृष्ट्वा गोपाः रक्षिता सन् अन्त-
काले सञ्चुकोचसंहृतवान्, तस्य द्वितीयाय द्वितीयत्वाय साहाय्याय
केऽपि न तस्थुः न तिष्ठन्ति स्म असहाय एव सर्वं कार्यं करोतीत्यर्थः ।
यद्दमानित्यादिव्याख्यातार्थम् ॥ २ ॥

विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतोमुखा विश्वतोबाहुरुत विश्वत
स्पात् । स बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जन-
यन्देव एकः ॥ ३ ॥

अनन्तचक्षुरनन्तमुखादियुक्तनित्यदिव्यविग्रहवानपि स एवेत्याह—

विश्वत इति । विश्वतः सर्वतः चक्षुर्यस्य सः अनन्तचक्षुरित्यर्थः
अपि एवमुक्तत्रापि सर्वप्राणिनां कर्मादिमंयोजकोऽपि स एवेत्याह ।
यद्बाहुभ्यामिति । बाहुभ्यां पतत्रशब्दोक्तपद्भिश्च उपलक्ष्यगच्छेन्न
सर्वेन्द्रियैः सर्वाङ्गीवान्मधमति संयोजयतीत्यर्थः । क्रियावाचक-
माख्यानुमकोऽर्थः प्रदर्शितः प्रयोगतोऽनुसर्तव्या 'अनेकार्था हि धातवः'
अयुक्तः । यावन्ति देवः क्रीडकः परमात्मा द्यावाभूम्युपलक्षित-

सर्वलोकदन्तर्वर्तिसमर्च्यपदार्थान् जनयन् उत्पादयन् संधमनीति पूर्वं-
गौव सम्बन्धः ॥ ३ ॥

भगवतः सर्वप्राणीन्द्रियाधिष्ठातृदेवान्पत्तिस्थानत्वं देवपतित्वा-
दिपदवीप्रापकत्वञ्च कथयन् भगवतः स काशादेव सम्यक् ज्ञानप्रार्थन-
ञ्चाह—य इति ।

यो देवानाम्प्रभवश्चोद्भवश्च विश्वाधिपो रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं जनयामास पूर्वं स नो बुद्ध्या शुभया
संयुनक्तु ॥ ४ ॥

यः परमात्मा देवानामिन्द्रादीनां प्रभवश्चोद्भवश्च प्रभवति
उत्पत्तिस्थानं उन्कर्षणं भवते लभते देवपतित्वादिपदवीं यस्मात्स
उद्भवः 'भू' प्राप्तावात्मनेपदी विश्वस्मादधिकः बृहत्तमः 'विष्टभ्याह-
मित्रं कृन्त मेकांशेने' ति भगवदुक्तः, रुद्रः संसाररुद्रावकः महर्षिः
निरतिशयमार्वाज्यादियुक्तः यश्च पूर्वं देवमृष्टेः प्राक् हिरण्यगर्भं
ब्रह्माणं जनयामास । यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वमि' ति वक्ष्यमाण-
त्वात् 'नागयणाद्ब्रह्मा जायते तत्र ब्रह्मा चतुर्मुखो जायते' इत्यादि
श्रुत्यन्तराच्च स भगवान्नोऽस्मान्मुमुक्षुः शुभया परमात्मविषया बुद्ध्या
ज्ञानेन संयुनक्तु संयोजयन्वित्यर्थः ॥ ४ ॥

दिव्यानन्तकल्याणगुणविशिष्टविग्रहतया परमात्मप्रकाशप्रार्थना-
मन्त्रमाह—या ते इति ।

या ते रुद्र शिवा तनूरधारा पापकाशिनी । तथा नस्त-
नुवा शन्तमया गिरिशन्ताभिचाकशीहि ॥ ५ ॥

हे रुद्र संसाररुद्रावक 'द्विभुजं ज्ञानमुद्राह्वयं वनमालिनमि'
त्यादिश्रुतिप्रमिद्धा मुकुमारनाथतन्तुगुणविशिष्टा मेघश्यामा या ते
सर्ववर्तित्यन्तुल्लङ्घनः मृतिः शिवा श्रेयस्करा अघोराअभयह्वरा संसार-
तापोपशमिका पापं कशितुं दग्धुं शीलमस्या इति पापकाशिनी स्वा-
मित्युक्त्या स्वभक्तानां सर्वपापदग्ध्री अपापं पुण्यं कशितुं प्रकाशयितुं

शीलमस्याङ्गन्यपापकाशनीति वा पदछेदः । गिरौ कैलाशे शंते इति गिरिशस्त्रिनेत्रस्तं तनोतीति हे गिरिशं तरुद्रमष्ट्र, तथा शंतमया मुखकरया तनुवा तन्वा नोऽस्मान्मुक्षन् प्रति अभिचाकशीहि प्रकाशस्वेति ॥५॥

यामिषुं गिरिशन्त हस्ते विभर्ष्यस्तवे शिवां । गिरित्र तां कुरुमाहिंसीः पुरुषं जगत् ॥ ६ ॥

यामिषुमिति । हे गिरिशन्त यामिषुं इषु शब्दः सर्वायुधोपलक्षणार्थः यद्य-
दायुधमित्यर्थः हस्ते विभर्षि शिवां श्रेयःकरां हे गिरित्र गिरिर्वेदशिरोभा-
गस्तत्रायते पाल्यते प्रतिपाद्यते इति हे वेदान्तप्रतिपाद्य तामिषुं अस्मवे
अमु चोपणे धातुः भगवत्प्राप्तिप्रतिबन्धकपापानि क्षेप्तुं कुरु जगत्
संसारमार्गवन्ध्रम्यमाणं पुरुषं मुमुक्षुं मा हिंसीः संसारवन्धकूपपतितं
मा कार्षि रिनियावन ॥ ६ ॥

एवम्भगवन्तम्प्रार्थ्य ततस्तत्प्रासादादेव तस्य यथावत्स्वरूपज्ञानेन
मोक्षमाह—तत् इति ।

ततः परं ब्रह्म परं बृहन्तं यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकं परिवेष्टितारं ईशं तं ज्ञात्वा अमृता भवन्ति ॥ ७ ॥

तत् उक्तप्रकारप्रार्थनाप्रसन्नपरमात्मप्रसादानन्तरं परं नित्यानन्त
ज्ञानशक्त्यादिना परिपूर्णं बृहन्तं निरतिशयबृहन्त्वाश्रयं अत एव परंब्रह्म
यथा निकायं सर्वभूतेषु गूढं ब्रह्मादिपिपीलिकान्तदेहानुरूपेण सर्वप्राणि-
ष्वन्नर्यामितयाऽनुप्रविश्य वर्तमानं विश्वस्यैकं मुख्यं परिवेष्टितारं व्या-
पकं तमीशं सर्वव्रनियन्तारं भगवन्तं ज्ञात्वा साक्षादनुभूय अमृता जन्म-
मरणशून्या मुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥७॥

पूर्वमन्त्रोक्तपरमात्मस्वरूपगुणादियथास्त्यज्ञानस्यैव मोक्षोक्तत्वं
परम्परं दृढयतामृषीणामनुभवमाह ।

वेदाहमेतं पुरुषममहान्तमादित्यवर्णं तममः परस्तात् ।
तेमेव विदित्वाऽमिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय ॥८॥

वेदेति । एतं पूर्वमन्त्रोक्तसमस्तजगज्जन्मादिकारणं परमात्मान-
महं वेद जानामि । कोटशम्भुरूपं पूरयति भक्तमनोर्धामिति पुरुष-
यदपु प्राणपु सोदाति आत्मता गच्छतीति वा पुरुषस्तं 'पूराणात्मदना-
र्द्धं तनाऽसौ पुरुषोमत' इति स्मृतः । अतएव महान्तं लोकोत्तरं
आदित्यवर्णं निरातशयोज्ज्वल्यादगुणाश्रयदिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तं तमसः
प्रकृतिमण्डलस्य परस्तादुपरिस्थितं तमेव महान्तम्पुरुषं विदित्वा ज्ञान्वा
उपास्य मृत्युं समासम अति अतिक्रम्य एति परपदं गच्छतीत्यर्थः । अन्यः
परमपुरुषज्ञानादन्यः पन्था मार्गोऽयनाय तत्प्राप्तय न विद्यत इति ॥५॥

'ननु तरति शाकमात्मविदि'ति श्रुतेरात्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्व-
व्यवधानात्कथमादिव्यवर्णपुरुषविग्रहज्ञानस्य मोक्षहेतुत्वमित्याशङ्क्य तस्य
व्यापकत्वादात्मत्वमपि तस्यैवेत्याह ।

यस्मात्परं नापरमरित किञ्चिद्यस्मान्नाणीयो न ज्यायो-
ऽस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठत्येकस्तेनेदं पूर्णं
पुरुषेण सर्वम् ॥ ६ ॥

यस्मादिति । अत्र परशब्द उत्कृष्टवचनः, अपरशब्दोऽन्यवचनः
यस्मादपरमन्यत् परमुत्कृष्टं नास्तीत्यर्थः । न तत्समश्चाभ्यधिकश्च
दृश्यते । 'तन्वत्समोऽस्यभ्यधिकः कुतोऽन्य' इति श्रुतिस्मृतिभ्यां नात्र
परापरयोर्द्वयोरपि निषेधस्तथा सति नञ् आवृत्तिप्रसङ्गान् यस्मात् अति
मृच्छमन्तः प्रवेशयोग्यं वस्तु नास्ति ज्यायः अधिकमिति विवृद्धञ्च
किमपि नास्ति अस्त्यैव सर्वव्यापिन्वात्सर्वेश्वरत्वादित्यर्थः । कश्चिदिति
लिङ्गव्यत्ययसङ्खान्दसः । वृक्ष इव स्तब्ध इति यश्चनन्तव्यवस्त्वभावाद्-
वृक्ष इवापगतत्वभावः । एको मुख्यः सन् दिवि परपदे तिष्ठति आस्ते-
नेन नियमतार्थमन्तः प्रविष्टेनेदं सर्वं पूर्णं व्याप्तमित्यर्थः ॥६॥

एवं ततः परब्रह्मेत्यादिना परस्य ब्रह्मणो भगवतो वन्दनमेव
मोक्षसाधनमित्युक्त्वा यस्मान्पारमिन्यनेन च दृढीकृत्वा तदेव ततो-
निगमयन्नुपसंहरति ।

ततो यदुत्तरतरं तद्रूपमनामयम् । य एतद्विदुःमृतास्ते
भवन्त्यथेतरे दुःस्वमेवापि यन्ति ॥१०॥

तत इति । यस्मात्पुरुषापेक्षयात्कृष्टं समं वा नास्ति ततो हंतोर्य-
दुत्तरतरं प्रकृष्टतरं यद्वा तत इति तेनेदम्पूर्णं पुरुषेण सर्वमिन्यत्रोक्ता-
त्सर्वशब्दवाच्याजगतो यदुत्तरतरमित्वन्वयः अस्मिन्पक्षे तत इति
दिक्शब्दयोगे पञ्चमी, पुरुषतत्त्वं तदेवारूपं कमेकनरूपरहितं अनामयं
कर्म कृत्वाऽमयशब्दात्तदुःस्वरहितं च, ये एतत्पुरुषत्वं विदुस्ते अमृता
जन्ममरणरहिता भवन्ति । अथेति पक्षान्तरे, ये एतत्परमात्मतत्त्वं
नाभयन्ति ते इतरे दुस्वमेव अपि निश्चयेन यन्ति प्राप्नुवन्ति, न सुखले-
शमपीत्यर्थः ॥१०॥

पुरुषस्य सर्वव्यापित्वात्सर्वशरीरसम्बन्धत्वेऽपि हेयसम्बन्धरा-
हित्यमाह—

सर्वाननशिरोग्रीवः सर्वभूतगुहाशयः । सर्वव्यापी स
भगवांस्तस्मात्सर्वगतः शिवः ॥११॥

सर्वाननेति । सर्वव्यापमाननानि शिरांसि ग्रीवाश्च यस्यैव सः
मृदादिकाटपथ्यन्तेऽवन्तर्यामितया स्थितिमत्त्वेन ततच्छरीराणां तदृगता-
ननादीनाञ्च तदीयत्वात् यद्वा सर्वव्याप्यनन्तान्याननानि शिरांसि ग्रीवाश्च
यस्य सः सर्वाननशिरोग्रीवः, सर्वशब्द आनन्त्यवचनः । सर्वभूतानां
गुहायां हृदयबिले शंते इति सर्वभूतगुहाशयः सर्वं व्याप्तुं शील-
मस्येति सर्वव्यापी, 'तेश्वर्यस्य समग्रस्य धर्मस्य यशसः श्रियः ।
ज्ञानवैराग्ययोश्चैव पराणां भग इतीहनेत्युक्तेश्वर्यादिशब्दः, "ज्ञान-
शक्त्यलैश्वर्यतेजोवीर्याण्यशेषतः । भगवच्छब्दवाच्यानि विना
हेयगुणादिभिरिति" न्युक्तज्ञानादिपटको वा 'भगो' । अगते यस्य स भग-
वान् यतो भगवान् तस्मात्सर्वगतोऽपि शिवः शुद्धः ततच्छरीरगत-
सम्बन्धरहित इति भावः ॥११॥

पूर्वाक्तज्ञानमयं मोक्षहेतुत्वं दृढीकरोति—

महान्प्रभुर्वै पुरुषः सत्त्वस्यैव प्रवर्त्तकः । मुनिर्मलामिमां
शान्तिमीशानो ज्योतिरज्ययः ॥१२॥

महानिति । 'वै' नियोगे, महान्पुरुष एव फलदाने प्रभुः समर्थः
यतः सत्त्वस्यैव प्रवर्त्तक इति सत्त्वस्य मोक्षार्थज्ञानहेतुमत्त्वगुणस्य
जन्मममये स्वकटाक्षेण प्रवर्त्तकः, एष पुरुष उच्यतेः सूर्यादिप्रकाशको-
ऽज्ययो भगवान् मुनिर्मलामज्ञानादिमलरहितामिमां मोक्षरूपां शान्तिं
जन्ममरणाद्युपशमरूपामीशान इष्टे मोक्षप्रद इत्यर्थः ॥१२॥

ज्ञानसाधनं कथयन्नुपासनार्थं भगवतो हृदयगुहानिहितत्वनि-
बन्धनाङ्गुष्ठपरिमाणत्वमाह —

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोऽन्तरात्मा सदा जनानां हृदये सन्नि-
विष्टः । हृदा मनीषा मनमाऽभिक्रमो य एतद्विदुर्मृतास्ते
भवन्ति ॥१३॥

अङ्गुष्ठमात्र इति । अङ्गुष्ठेन तत्परिमितहृदयेन मीयत इति
अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषः पूर्णः जनानां हृदये सदान्तरात्मा सन्सन्निविष्टः
सम्यक् स्थितः हृदा भक्त्या मनीषा धृत्या एकाग्रं मनसा चाभिक्रमो
प्राप्य । य एतदिति व्याख्यातार्थम् ॥१३॥

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् । स भूमिं विश्वतो
वृत्त्वाऽन्यतिष्ठदशाङ्गुलम् ॥१४॥

अङ्गुष्ठमात्रशब्देन प्राप्तपरिच्छेदभ्रमं निरस्यति—सहस्रशीर्षेति ।
सहस्रशब्द आनन्त्यपरः, "शतं सहस्रमयुतं सर्वमानन्त्यवाचकम्"
इत्युक्तेः सहस्राण्यन्तानि शिरांसि यस्य सः, शीर्षेण छन्दभीति शिरसः
शीर्षगादेशः शिरास्थितश्रोत्रत्वकचक्षुर्जिह्वाघ्राणेन्द्रियाणामपि सहस्र-
शब्देनानन्त्यं लक्ष्यते । एवञ्च ज्ञानशक्तयोरानन्त्यं फलितमित्याह ।
सहस्राक्षः सहस्रपादिति, अक्षशब्देन ज्ञानेन्द्रियाणि पादशब्देन कर्म्म-
न्द्रियाण्युपलक्ष्यन्ते । एवञ्च सहस्राक्ष इत्यनेन ज्ञानस्य सहस्रपादित्यनेन

शक्तेश्चानन्तमुक्तम्भवति । पुरुष इति, पूर्वमेवाहमिहास मिति तत्पुरुषस्य
पुरुषत्वमिति श्रुत्या सर्वजगत्कारणतया पूर्वं विद्यमानः स भगवान्
विराटरूपी सन् भूमिं भूमिशब्दोपलक्षितं सकलपदार्थजातं विश्वतः
सर्वतो वृत्वा व्याप्य दशाङ्गुलं अङ्गुलशब्दोऽवयववाची पञ्चभूतपञ्च
तन्मात्ररूप दशावयवयुक्तं सकलं ब्रह्माण्डं आति अतिक्रम्य अतिप्रुत
परमपदे स्थित इत्यर्थः ॥१४॥

न केवलमाकाशादिवत्तस्य व्याप्तिः किन्तु तद्व्याप्यमिदं सर्व-
म्प्रपञ्चजं तं तदात्मकमपीत्याह—

पुरुष एवेदं यद्भूतं यच्च भाव्यम् । उतामृतत्वस्येशानो
यदन्नेनातिरोहति ॥१५॥

पुरुष एवेति । इदञ्चेतनाचेतनरूपं सर्वं विश्वं पुरुष एव “अन्तः
प्रविष्टः शास्ता जनानाम्” सर्वात्मेति नियन्तृतया सर्वं व्याप्य सर्वात्मत्वे-
नावगतात्तस्य सर्वशब्दाभिधेयत्वम् अयम्भावः । सामान्यतो द्विविधान्य-
स्यामुपनिषदि वाक्यानि तथाहि—“संयुक्तमेतत्क्षरमक्षरम् । ज्ञाज्ञौ
द्वावजावीशानीशौ भोक्ता भोग्यम्प्रेरितारश्च मत्वा” इति पूर्वोक्तानि,
“अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् द्वा सुपर्णा मयुजा सखाये” त्यादीनि
च वक्ष्यमाणानि च भेदपराणि । ‘एषो ह देवः प्रदिशो नु सर्वा’
इत्यादीनि पूर्वोक्तानि, ‘तदेवाग्निस्तदादित्यस्तदु चन्द्रमा’ इति वक्ष्यमा-
णानि । पुरुष एवेदमिति चेत्यादीन्यभेदपराणि तेषाञ्च तुल्यबलवत्त्वान्न
परम्परं बाध्यबाधकभावः शङ्क्यः । तत्र भेदपराणि ब्रह्मणश्चेतनाचेतन-
योश्च स्वरूपस्वभावभेदप्रतिपादितेन स्वार्थे प्रामाण्यवन्ति ।

अभेदवाक्यानि तु जगद्ब्रह्मणोः सामानाधिकरण्यप्रतिपादनस्वार्थे
प्रामाण्यवन्ति । सामानाधिकरण्यं तावद्द्विविधं—यथार्थमयथाथञ्च ।
तत्रायथार्थं द्विविधमध्यासो बाधश्च । तत्राध्यासो नाम प्रमाणबला-
दन्यत्रान्यस्यापासनाद्यर्थं तत्ता विधानं यथा नामब्रह्मैत्युपासीतेति ।
बाधित्वञ्चोत्तरत्रिभिर्ज्ञानविषयत्वं यथा—स्वागुरेव चोर इति

स्वाभाविकत्वयोः सामानाधिकरण्यलक्षणहीनत्वेन गौणवादयथार्थं बहू-
 त्वम् । आमाऽऽत्मीयानियम्यनियन्तृकार्यकारणव्याप्यव्यापकाधारा-
 भेदभावेन सत्त्वपरतन्त्रसत्त्वविशेषणविशेष्यभेदान् तत्र न तावदध्यामः
 विरुद्धवान् प्रयोजनाभावेन प्रतीकादिवदत्र प्रमाणाभावाच्च, नापि
 बाधः ज्ञानाबाध्यत्वान् । अन्यथा शक्तिरूप्यवदाकाशादेरपि बाधापत्ति-
 रस्याद्यादृष्टत्वात् अनुपपन्नत्वाच्च, नापि विशेषणविशेष्यता व्याव-
 त्याभावे चिदचित्तोर्व्यावृत्तकत्वासम्भवेन तस्या असम्भवान् परिशेषा-
 दात्मात्मीयादेव सामानाधिकरण्यमत्र बोध्यम् तथा च ब्राह्मणश्चिद-
 चित्तोश्च स्वरूपेणैतरात्यन्तविलक्षणत्वाद्धेदः स्वाभाविक एवमेव तस्य
 तयोश्च सर्वस्वत्वस्य तत्रसत्त्वादियोगेन तदात्मीयत्वतदधीतसत्त्वादियो-
 गेन चाभेदः स्वाभाविक इति पुरुषशब्दाभिधेयोऽनन्ताचिन्त्यविचित्रया-
 वदात्मवृत्तिस्वाभाविककल्याणशक्तिवैभवाश्रयोमुक्तप्राप्यः परब्रह्म भगवां-
 शिचदचित्त्वदार्थस्वाभाविकभेदाभेदाश्रयः श्रीकृष्ण एवास्या उपनिषदो
 विषयभूत इति सिद्धं तस्य सर्वशब्दाभिधेयत्वम् ।

किञ्च, येन ताचेतत्तरूपं जगद्ब्रह्मापृथक्सिद्धियोग्यं ब्रह्मात्मक-
 त्वान् सृष्ट्यष्टादिवन् तन्त्रियम्यत्वात् जीवशरीरवन् तद्व्याप्यत्वादाकाश-
 घटादिवन् तदधीनत्वात् प्राणायत्तेन्द्रियवर्गवन् तदाधेयत्वाद्भूतभौतिक-
 वादित्याद्यनुमानान्यपि श्रुतिमूलान्यत्रानुसन्धेयानि । “अंशो नाना व्यप-
 देशादन्यथा चापि दार्शकितवादित्वमधीयत एके । ब्र० सू० । ।
 उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवन् । ब्र० सू० । प्रकाशाश्रयवद्वातेजस्वान्
 ब्र० सू० ।” इत्यादिसूत्राणि । “एकः सन् बहुधा विचचार, त्वमेकोऽसि
 बहुधा बहून्प्रविष्टः” इत्यादिश्रुत्यन्तराणि । “एकत्वे सति नानात्वं
 नानान्ये सति चैकता । अचिन्त्यं ब्रह्मणो रूपं कस्तद्वेदितुमर्हतीति” मनुः ।
 केचिद्ब्रह्मत्वेन वदन्ति देवमेवात्मना केचिदमुं पुरातनम् । वेदान्तसंस्था-
 पितमन्वयुक्तं द्रष्टुं तमीशं वयमुद्यताः स्म । अनेकमेकं बहुधा वदन्ति
 श्रुतिस्मृतिन्यायानिविप्रचिन्ताः । आहुयेमात्मानमजं पुराणं द्रष्टुं तमीशं
 वयमुद्यताः स्म” इति हरिवंशोक्तानि चानुसन्धेयानि । एतैश्च भेदाभेद-

शब्दस्य व्युत्पत्तिरपि दर्शिता, तथा च भेदे सत्यभेदः भेदसहिष्णुरभेदः
इति वा भेदाभेदः ।

ननु तमः प्रकाशवत् शीतोष्णवच्च भेदाभेदयोगितरेतरविरुद्धत्वा-
त्कथं सामानाधिकरण्यमिति चेन्न । सुगम्यत्वान् न तर्केण पराम्तुं शक्यः
‘नैषा मतिस्तर्केणापनेयेति श्रुतेः तर्काप्रतिष्ठानादिति न्यायाच्च । अन्य-
थाऽणोरणीयान्महतो महीयानित्यादिपरस्परविरुद्धत्वाद्धेयमेव भव-
द्विवैदिकैः । न च तेषां श्रुतिप्राप्तत्वाद्वाच्यवस्थयेव भाव्यमन्यथा श्रुति-
बाध इति वाच्यम् प्रकृतेऽपि तुल्यत्वान् । नच भेदप्रयुक्तोऽभेदस्तः युक्तश्च
भेद इत्यन्योऽन्याश्रयापत्तिरिति वाच्यम्, भेदाभेदनिरूपणे भेदाभेदयोः
प्रयोजकत्वाभावान् अपितु स्वतन्त्रपरतन्त्रसत्त्वनिर्णयोपयिकयोर्नियन्तृ-
त्वनियम्यत्वयोरेव प्रयोज्यप्रयोजकत्वाङ्गीकारान्नोक्तदोषः, नाव्यवच्छेद-
काभावः शङ्क्यः । अखण्डोपाधिरूपावच्छेदकस्य सत्त्वान् तस्मात्स्वाभा-
विकभेदाभेदाश्रयत्वमेव ब्रह्मणः सम्भवति नत्वौपाधिकभेदाश्रयत्वं विशि-
ष्टाद्वैतं वेति संक्षेपः । परपक्षदूषणानामाचार्यैर्विस्तृतत्वादत्रोपरम्यते ।
कार्यकारणसामानाधिकरण्यमाह—यद्भूतमिति । यद्भूतमतीतं यच्च
भाव्यमनागतं तत्सर्वं कार्यं पुरुष एव सर्वस्य पुरुषकार्यत्वान् कार्य-
कारणयोश्चाभेदान् एतेन लीलाविभूतियोग उक्तः । अथ नित्यविभूति-
योगमाह—उतामृतत्वस्येति । अमृतत्वस्य न विद्यते मृतत्वं यस्मिन्
तस्य परमपदम्येशानः नियन्ता स्वामी, तद्विशिनष्टि—यदन्तेनानिरोहति ।
यत्परमं पदं अन्ते अदनीये प्रकृतिप्राकृतमन्वेन अतीवरोहति नोत्पद्यत
इत्यर्थः एतेनैकविंशतिदुःखात्यन्ताभावमात्रं मोक्ष इतिपक्षो
निरस्तः ॥ १५ ॥

सर्वतः पाणिपादं तत्सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् । सर्वतः

श्रुतिमैल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

सर्वत इति । तत्पुरुषतत्त्वं सर्वत पाणिपाद्विशिष्टं तथा
पर्यतः चक्षुः शिरोमुखकार्यकृत सर्वतः श्रुतिमन् अवशान्द्रियशक्तमन्
लोके यद्वस्तु ज्ञातं तत्सर्वमावृत्य अन्तर्यामि न्याय्य तिष्ठति ॥ १६ ॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासं सर्वेन्द्रियविवर्जितम् । सर्वस्य
प्रभुमीशानं सर्वस्य शरणं मुहुन् ॥१७॥

सर्वेन्द्रियगुणाभासमिति । सर्वाणामिन्द्रियाणाम् ज्ञानकर्मात्मकानि
वाङ्मनस्करणानि अन्तर्ज्ञानकरण मनोबुद्धी तेषां गुणान्तरात्मन्यस्यैराभासः
प्राप्तो यस्य तत्तथोक्तम् इन्द्रियान्या सर्वं विजानुं समर्थमित्यर्थः ।
सर्वेन्द्रियगुणाभासत्वमपि न स्वाभाविकं किन्त्वैन्द्रियकमित्याह-सर्वेन्द्रिय-
विवर्जितमात्रं । यद्वा सर्वेषामिन्द्रियगुणानामाभासः प्रकारो यस्मान्-
शेष स्वयं सर्वेन्द्रियविवर्जितं इन्द्रियवृत्ति विनाऽपि सर्वं ज्ञानं समर्थ-
मित्यर्थः । सर्वस्य प्रभुं स्वाभिनं सेवाफलप्रदातारं, ईशानं नियन्तारं
सर्वस्य शरणं रक्षकं निरवधिकवात्सल्यशालिं प्राप्यश्च मुहुन् सर्वा-
वस्थायां हितकरम् ॥ १७ ॥

नवद्वारे पुरे देही हंसो लेलायते बहिः । वशी सर्वस्य
लोकस्य स्थावरस्य चरस्य च ॥१८॥

भगवन्मास्यापन्नपरिशुद्धात्मस्वरूपस्यापि सर्वतः पाणिपादादि
क्रियाकर्तृत्वेन शीतादिषु प्रसिद्धत्वात्तत्र सर्वप्रभुत्वादिशङ्का मा भू-
दित्यत आह नवद्वार इति । शिरसि सप्त द्वे अशङ्खी चैतानि नव-
द्वाराणि मलप्रस्रवणवर्तमानि यस्मिन्पुरे पुरवत्स्वात्यन्तभिन्न
उपभोगसाधने च देही लिङ्गदेहवान् हन्ति गच्छन्ति नाना देशमिति हंस-
शब्दादितो जीवो नाना देहेषु लेलायते पुण्यापुण्यकर्म कुर्वन् तत्पर-
व्रशतया परिभ्रमतीति न तस्य सर्वप्रभुत्वे शक्तिः अनस्ततो देहादुबहि-
र्बाह्यः परमा मैव स्थावरस्य चरस्य च सर्वस्य लोकस्य वशी वरानशीलः
प्रभुरिति यावत् ॥१८॥

अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः
न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥१९॥

भगवतोऽचिन्त्यानन्तशक्तिमत्त्वात्तत्तत्कार्यकरणे इन्द्रियानपेक्षत्वं
सर्वज्ञत्वतश्च मन्यावेद्यत्वं सर्वश्रोत्रत्वं परिपूर्णत्वं सर्वपूज्यत्वञ्चाह—

अपाणिपाद इति । न विद्यन्ते पाणिपादा यस्य सोऽपाणि-
पादः तथाऽपि जवनो वेगवान् गन्तेत्यर्थः । ग्रहीता ग्रहणकर्ता
अन्यकर्मेन्द्रियोपलक्षणमेतत् पाण्याद्यभावेऽपि तत्तत्कार्यं कर्त्तुं भावः ।
न विद्येते चक्षुषी यस्य तादृशोऽपि सर्वं पश्यति, न विद्यते कर्णो-
यस्य सोऽपि भृत्यकर्तृकस्तुत्यादिकं शृणोति, त्वक् जिह्वाघ्राणोपल-
क्षणमेतत् । स परमात्मभगवद्ब्रह्मदेवकृष्णनारायणादिशब्दाभिधेय-
सर्वेश्वरः वेद्यं वेदितुं योग्यं विज्जडवर्गं सर्वं वेत्ति स्वशक्तिस्वरूपेण
जानाति, नच तस्यास्ति वेत्ता इन्द्रियाण्यनपेक्ष्यैव तत्तत्कार्यं करोती-
त्येवं तमपरो न जानाति तं दिव्यानन्तमङ्गलगुणाढ्यं अग्र्यं अप्र-
गण्यं सर्वश्रेष्ठं पुरुषोत्तममिति यावत्, पुरुषं शक्त्यादिपरिपूर्णं महान्तं
सर्वपूज्यं आहुर्वेदा वेदविदो वेति शेषः ॥ १६ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मा गुहायां निहितोऽस्य
जन्तोः । तमक्रतुम्पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महि-
मानमीशम् ॥ २० ॥

अणोरणीयानिति । अणोः अणुपरिमाणाज्जीवादपि अणी-
यान् अणुतरः तस्याध्यन्तः प्रवृष्टित्वात् महत् आकाशादेरपि मही-
यान् महत्तरः तस्यापि तदाधारत्वेन तद्व्याप्यत्वात् अस्य जन्तो-
र्जीववर्गस्य एकवचनं जात्यभिप्रायेण । आत्मान्तर्यामितया अस्यैव
हृदयकुहरे निहितः प्रेरकत्वरूपेण स्थित इत्यर्थः, जन्तोरित्यस्यात्म-
शब्दान्वितस्यैव काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र समान्धः मूलतः शाखां
पश्चादशोपवेशं करोतीति परिवाश्यान्वितस्यापि मूलत इत्यस्योपवेश-
करोतीत्यनेनाप्यन्वयस्याङ्गीकृतत्वात् एवञ्च जीवहृद्गुहावर्तित्वाक्त्या
जीवाङ्गेनः सिद्धः । ननु जन्तोरित्यस्य जायमानपदार्थवाचित्वाज्जीवस्य
च 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्' न जायते म्रियते वा कदाचित्'
इत्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यामजायमानत्वेन प्रतिपादिततयाऽस्य जन्तोर्जननधर्म-
युक्तस्य शृङ्गशरीरस्य गुहायां सूक्ष्मशरीराख्यगुहायामात्मा निहितो
निविष्टः, प्रत्ययत्वेन स्थित इत्येवागोऽस्त्विति चेन्न । 'पाणी न

चेतना जन्मी जन्तुर्जन्युशरीरिणः इति चेतनपर्यायतया जन्तुशब्दस्य
जन्मपरत्वमस्मभ्यात् । न अकृतं अकर्मणं कर्मकर्तृत्वेऽपि तद-
नामक्त्या कर्मलेपरहितमित्यर्थः । धातुः स्वभक्तपोषकस्य भगवतः
प्रमादानस्य मर्हिमानञ्च ईश निर्गुणजगदीशानुरूपं यदा पश्यति तदा
वीतशोको भवतीत्यर्थः ॥ २० ॥

पूर्वाक्तमर्थं दृढीकारयितुं ब्रह्मवादिनामनुभवमाह—

वेदादमेतमजरम्पुराणं सर्व्वत्मानं सर्व्वगतं विभुत्वात् ।
जन्मनिरोधं प्रवदन्ति यस्य ब्रह्मवादिनो हि वदन्ति
नित्यम् ॥ २१ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

वेदादमिति । अजरं जराग्रहितं पुराणं पुरातनं सर्वात्मानं
सर्वगतं सर्वगतत्वात्सर्वान्तर्यामिणं विभुत्वाज्जन्मनिरोधं जन्माभावं
यस्य प्रवदन्ति वेदा इति शेषः तमेतमहं वेद जानाम त्वेवं ब्रह्मवादिनः
स्वरूपगुणशक्त्यादिना वृद्धन्तं यद्ब्रह्मशब्दवाच्यं वस्तु तद्वदनशीला
मुनयो हि प्रसिद्धं नित्यं वदन्तात्यर्थः ॥ २१ ॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥

एवमेतावता देवशब्दोदितस्य भगवतो वासुदेवस्य श्री-
कृष्णस्य परब्रह्मणः सर्वकारणत्वसर्वाधारवसर्वानित्यन्तत्वादिकमुक्तं
तदेव पुनरभ्यासदाह्याय । वस्तरेण कथयन्भगवतः सकाशात्तद्विषय-
वन्मद्वृद्धिप्रार्थनमाह—

य एकोऽवर्णो बहुधा शक्तियोगाद्वर्णानिनेकान्निहितार्थो
दधाति । विचैति चान्ते विश्वमादौ स देवः स नो बुद्ध्या
शुभया संयुतक्तु ॥ १ ॥

य एक इति । य एका मुख्यः अवर्ण अवति आनोति वा

अततीति वा अः रक्तकः व्यापकोऽन्तर्यामी च अशब्दवाच्यः वर्ण्यते प्रतिपाद्यते सर्ववेदैरिति वर्णः, 'सर्वे वेदा यत्पदमामनन्तीति श्रुत्यन्तरात् । यद्वा वर्ण्यते एभिरिति वर्णा नामानि वर्ण्यन्ते इति वर्णा रूपाणि तानि विद्यन्ते यस्य स वर्ण अस्म्यर्थे अप्रत्ययः । अनन्तनामरूपयुक्तः अश्वासौ वर्णश्चेत्यवर्णो भगवाञ्छ्रीकृष्णः निहितः स्थिताः अर्ध्यन्ते इति अर्थाः पदार्थाः सूक्ष्मरूपेण यस्मिन् स तथोक्तः । बहुधा शक्तियोगान् उत्पादनादिस्वाभाविकानन्तशक्तयो आदौ सर्गप्रमुखे अनेकान् वर्ण्यन्ते वर्णान्पदार्थान् स्वस्मिन्सूक्ष्मतया स्थितान्दधाति प्रकटीकृत्य पोषयति अन्ते च संहारकाले व्येति च अन्तर्भावित्यर्थः विगमयति स्वस्मिन्नदर्शनं गमयतीत्यर्थः स देवः विश्वसृष्ट्यादिना क्रीडकः नोऽस्मान्मुमुक्षून् शुभया भगवद्विषयया व्यवसायात्मिकया बुद्ध्या संयुतक्तु संयोजयतु इत्यन्वयः । यद्वा अवर्णो अकारः अकारो वै सर्वा वाक् सैषा स्पर्शोष्मभिव्यञ्ज्यमाना हि नानारूपा भवतीति तैत्तरीयश्रुतेः निहितार्थं अर्ध्यते इत्यर्थः श्रीकृष्णः स वाच्यत्वेन निहितो यस्मिन् स तथोक्तः, अक्षराणामकारो ऽस्मीत्युपवृंहणस्मृतेः । अकारेणोच्यते विष्णुरिति श्रुत्यन्तराच्च । वर्णान् शब्दान्दधाति स देव इत्युक्तिवाच्यवाचकयोरभेदोपचारेण शेषं पूर्ववत् ॥ १ ॥

तस्यैव सर्वात्मतां प्रपञ्चयति —

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदापस्तत्प्रजापतिः ॥ २ ॥

तदेवाग्निरिति । तदेव परम्ब्रह्म अग्निः अग्नेयादिष्वन्तराः समन्वेन स्थितत्वान्तच्छब्दवाच्यम्, उत अपि अस्य सर्वत्र सम्बन्धः शुक्रं प्रकाशवत् नक्षत्रमण्डलं ब्रह्म चतुर्मुखः शिष्टमानरोहिताद्यकम् ॥ २ ॥

त्वं स्त्री त्वम्पुमानसि त्वं कुमार उत वा कुमारी । त्वं जीर्णो दण्डेन वञ्चयि त्वं जातो भवामि विश्वतोमुखः ॥ ३ ॥

त्वं स्यासि । हे देव स्यापि नर्पुमकात्मा मन स्थितोऽसि त्वमेव कुमार इव अपि वाचार्थं त्वमेव कुमारी चापि जोग्यः पृथग्या मन त्वमेव दण्डेन कर्तव्यतल्लगुडेन तल्लस्थानमवगन्त्य वञ्छामि मञ्ज-
लाम् । किम्यदना त्वमेव विश्वताम्रवः सर्वरूपो जातोऽसि भगवन्मय सर्वात्मनया सर्वगतत्वात्मवशब्दवाच्यस्त्वमेवेत्यर्थः । “योऽयं तवागतां देव समीपं देवतागण । स त्वमेव जगत्सृष्टा यतः सर्वगतो भवानि” त्यागुपवृंहणस्मृतः ॥ २ ॥

नीलः पतङ्गो हरितो लोहिताक्षस्तडिद्गर्भं क्रतवः समुद्राः । अनादिमत्वं विभुत्वेन वर्त्तमे यतो जानानि भुव-
नानि विश्वा ॥ ४ ॥

नील इति । नीलः श्यामः कोकिलादिः हरितः शुक्रादिः लोहिताक्षः पक्षिविशेषः एतद्भेदविशिष्टः पक्षीत्वमेव, तडिद्गर्भो-
वर्षकाब्दः ऋतवो वसन्तादयः पट समुद्राश्च त्वमेव आदिर्विशते यस्य तदादिमत्त न आदिमत्त अनादिमत्त अनादित्वमेव त्वमेव विभु-
त्वेन व्यापकत्वेन वर्त्तमे आत्मतया सर्वं व्याप्य वर्त्तमे सर्वात्मा त्वमिति यावन् यतो यस्मात्सर्वाणि भुवनानि भूगदीनि उत्पन्नानि तदपि त्वमेव सर्वलोककारणं त्वमेवेत्यर्थः ॥ ४ ॥

पूर्वाक्तभोक्तृभोग्यप्रेरितृत्वादिभेदं विवेचयति—

अजामेकां लोहितशुक्रकृष्णां बह्वीः प्रजाः सृजमानां सरूपाः । अजो ह्यको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येतां भुक्त-
भोगामजांऽन्यः ॥ ५ ॥

अजामिति । एकां काश्चिदजां लोहितशुक्रकृष्णां त्रिवर्णां सरूपा समानरूपाः बह्वीः अनेकाः प्रजा अपत्यानि सृजमानां उत्पादय-
न्तीमेकः कश्चिदजः जुषमाणः प्रीयमाणः हि तिश्चयेन अनुशेते अनु-
वर्त्तते अन्योऽजः भुक्तभोगामेतां जहाति त्यजतीत्यन्वयः तत्र न

जायते इत्यजा तां उत्पत्तिरहितां मृतप्रकृतिं तेजोवन्नलक्षणविकार
गतलोहितादिरूपयुक्तां त्रिगुणरूपां वा प्रजाः भूतभौतिकरूपाः, न
जायत इत्यज उत्पत्तिरहितः, अजो जीवस्तत्रादृशमन्या सेवमानस्मा-
मनुसृत्य शेते वर्त्तते । अन्योऽज उत्पत्तिरहितः परमात्मा भुक्ता
भोगो लीलाधिभूत्यात्मना यस्यास्तां यद्वा जंवेन भुक्ता भोगो
यस्यास्तां जहातीत्यर्थः ।

अत्र केचित् अजामित्यनेन प्रकृतेरकार्यत्वश्रवणं न सृजमाना-
मिति कर्त्तारि शानच् स्वातन्त्र्येण प्रजामृष्टृत्वप्रवणञ्च कापितन्त्र-
सिद्धा स्वतन्त्रा प्रकृतिरिति वदन्ति तन्न रम्यम् ॥ अजात्वमात्र-
प्रतिपादनेन तन्त्रसिद्धायाः प्रतिपादयितुमशक्यत्वात् ब्रह्मात्मकत्वं
ऽप्युत्पत्तिराहित्योपपत्तौ, नाप्यस्याः स्वातन्त्र्येण सृष्टृत्वं सृजमानाभिनि
मृष्टृत्वमात्रप्रतीतेः यौगिकशब्दानां विशेषार्थनिश्चयेऽर्थप्रकरणादेरेव
हेतुत्वात् इह च किं कारणम्ब्रह्मेत्युपक्रम्य ते 'ध्यानयोगानुगता
अपश्यन्देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढामि' ति ब्रह्मात्मिकाया अजाया
एव प्रकरणान् । अग्रे च 'मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु
महेश्वरम्, अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतम् तस्मिन्नन्यो मायया
मलिरुद्ध इत्यादौ परमात्मशक्तिरूपाया एव तस्याः प्रतीतेर्नात्र मन्त्रे
तन्त्रसिद्धस्वतन्त्रप्रकृतिरिति गन्धनेशोऽपि ।

अन्ये त्वजाशब्देनास्याः प्रकृतेरहर्मीत्वं कल्पयन्ति, तदप्य-
न्याय्यम् अनिष्टप्रयोजनत्वात् अध्यात्मशास्त्रे लौकिकार्थस्य नौचित्यात्
आस्थाः कृत्स्नजगत्सृष्ट्वानुपपत्तेश्च अचेतना भगवन्शक्तिरेवावाता-
शब्देन प्राप्या । अपरे तु तेजोवन्नलक्षणां प्रकृतिमय मन्त्रे वदन्ति
तदप्यमत्तं विकल्पामहत्वात् । तथाहि किं तेजो वन्नलक्षणे कैकाऽजा उ-
त्पत्तिरिति चेन्न किं तेजो वन्नलक्षणमृता वावदिते । अथ
तेजोवन्नरूपं ब्रह्मैव किंवा तेजोवन्नकारणमृता वावदिते । अथ
तेजोवन्नानामनेनैवेनैकमिति विरुद्धमिति चेन्न तेजोवन्नानामनेनैक-
मिति विरुद्धमिति चेन्न तेजोवन्नानामनेनैकमिति विरुद्धमिति चेन्न
विद्वद्भिरनेनैकमिति चेन्न तेजोवन्नानामनेनैकमिति विरुद्धमिति चेन्न
। द्वितीयं किं तेजोवन्नरूपं प्रकृतं ब्रह्मलौकिकं उक्तं भवेत् ।

वास्तवमाधिकृतमिति ? न प्रथमः कल्पः बहुवचन द्वितीये
स्वरूपेणावास्तवमाधिकृत ब्रह्म तेजोवन्नलक्षणांमिति वक्तुमशक्यम् ।
तृतीये कल्पेऽप्यजाशब्देन तेजोवन्नानि निर्दिश्य तैस्मिद्धेनुभूता-
वस्थोपस्थापनाया ऽतोऽजाशब्देन तेजोवन्नहेनुभूतावस्थैव श्रुतिमिद्वानि
सहस्रेषः ॥ ५ ॥

जीवपरयोः प्रकृतिसम्बन्धवत्त्वाविशेषेऽपि जीवस्यैव प्रकृति-
सम्बन्धजन्यफलभोक्तृत्वं ननु परस्येत्येतद्दृष्टान्त्यन्नाह—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते ।
तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो भिचाकशीति ॥ ६ ॥

द्वेति । द्वे त्यादिषु सुपां सुलुगित्यनेन औङ् अकारादेशः ।
द्वा जीवात्मपरमात्मानौ सुपर्णौ गमनसाधनतया पर्णशब्दोक्तपक्ष-
तुल्यज्ञानादिगुणवन्तौ सयुजौ नित्यसम्बन्धिनौ यद्वा युज्यते इति
युक् शब्दो गुणपरः समानगुणकौ सखायौ चैतन्यादिना समान-
व्यनौ उपकार्योपकारकभावेन वर्त्तमानौ वा परस्पराविनाभूतौ वा
समानमेकं वृश्नते छिद्यते इति वृक्षं वृक्षवच्छेदनयोग्यं शरीरं परि-
पस्वजाते पारस्वज्य वर्त्तते, तयोर्द्वयोर्मध्ये ऽन्यः शरीराद्विज्जो जीवः
तत्रासक्तः सन् पिप्पलं शरीरसम्बन्धकृतकर्मफलं स्वादु यथा तथा
आत्ति भुनक्तिः । अन्नभक्षण्यः द्वाभ्यां भिन्नः द्वयोर्निगन्तृतया वर्त्त-
मानः परमात्मा तत्रानासक्तः तत्फलान्यन्नभक्षेव अभितो ऽतिशयेन
प्रकाशते । अत्र वृक्षादिशब्देषु योगवशाच्छरीरादिप्रतीतिर्ननु
रूपकान्तिशयोक्तिः ॥ ६ ॥

जीवस्याशक्ति दर्शनेपरमात्मदर्शनात्तस्य मोक्षमाह—

ममाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोऽनीशया शोचति मुह-
मानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति
वीतशोकः ॥ ७ ॥

समाने इति । समाने एकस्मिन्वृत्ते वृत्तलक्षणयुक्ते देहे अनी-
शया ईश्वराधीनया कर्मत्मिकाऽविद्यया भोग्यभूतया स्यादिमग्न्या
प्रकृत्या वा अनीशत्वेनासमर्थत्वेन वा मुह्यमानः मोहं प्राप्नुवन् पुरुषेषु
देहेषु सीदति कर्मवशतया गच्छतीति पुरुषो जीवः नितरां मग्नः
कृशोऽहंस्थूलोऽहं काणोऽहं खञ्जोऽहमिति तादात्म्यबुद्ध्या तदेकना-
मापन्नः सन् शोचति तत्सम्बन्धजन्यसुखदुःखान्यनुभवति । यदा तु
जुष्टं ब्रह्मादिसेवितं स्वस्मिन्वानेकजन्मकृतपुण्यपुञ्जैः प्रीतः स्वस्मादन्यं
स्वामितया नियन्तृतया मोक्षदातृतया च भिन्नमीशं परमात्मानं
पश्यति साक्षात्करोति तदा वीतशोकः सन् अस्य महिमानं सार्वज्ञ्यादि-
लक्षणं तत्साम्यापत्तिं इति एति प्राप्नोतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

भगवतः सर्ववेदतात्पर्यविषयत्वं देवाद्याभयत्वं च कथयन् तज्ज्ञा-
नस्यैव मोक्षान्तरङ्गहेतुत्वमाह—

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्यस्मिन्देवा अधि विश्वे
निषेदुः । यस्तं न वेद किमृचा करिष्यति य इत तद्विदुस्त
इमे शमासते ॥ ८ ॥

ऋच इति । ऋचः ऋगादिसर्ववेदस्य परमे व्योमन् व्योम्नि
उत्कृष्टे आकाशे परमतात्पर्यविषये यस्मिन्नक्षरे न क्षरति सर्वं
मश्नुते वेति तादृशे परमात्मनि विश्वे सर्वे देवा अधि निषेदुः
निषण्णाः समाभितास्तिष्ठन्ति यस्तदक्षरं न वेद न जानाति स
ऋचा किं करिष्यति अभीतैः ऋगादिभिः किं फलं निष्पादयिष्यति
न किमपीत्यर्थः । य इत इत्थं पूर्वोक्तीत्या तदक्षरं विदुर्जानन्ति
त इमे शं सुखमासते निवृत्तसांसारिकदुःखाः प्राप्नुयन् भगवत्स्वरूपगुणा-
दिविषयकानुभवातन्दमन्तुष्टा भवन्तीत्यर्थः ॥ ८ ॥

अपरिणामिनोऽपि भगवतः शक्तिद्वारकं सर्वोपादनत्वं कथ-
यन् अनीशया शोचति मुह्यमान इति पूर्वाक्तं जीवस्य भगवन्मायामोहि-
तत्वं दर्शयति—

लुन्दांमि यज्ञाः कृतवां व्रतानि भूतम्भक्ष्यं यच्च वेदा
वदन्ति । अस्मान्मायी सृजते विश्वमेतत्तस्मिंश्चान्या
मायया सन्निरुद्धः ॥ ९ ॥

लुन्दांमीति । लुन्दांसि वेदा यज्ञा भगवन्पूजादयः कृतवा
व्रतानि प्रोभादयः व्रतानि कृच्छ्रचान्द्रायणादीनि भूतं गतकालीनं भक्ष्यं
भावयत्कालीनं यच्च वर्तमानकालीनञ्च यत् वेदा वदन्ति तदेतत्
विश्वं सर्व मायी मायानियन्ता भगवान्वाग्देवः अस्मात्स्वतादात्म्या-
पन्नान् स्वशक्तिमाया साधनान्सृजते, तस्मिंश्च भगवत्कार्येऽन्यो जीवः
मायया सन्निरुद्धो मोहितोऽस्तातिशेषः एकवचनं जात्यभिप्रायेण अन-
न्यस्य स्रष्टृत्वशक्ताऽपि निरस्ता ॥ ९ ॥

मायापदार्थमाह—

मायां तु प्रकृतिं विद्यान्मायिनन्तु महेश्वरम् । तस्यावयव-
भूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदञ्जगत् ॥ १० ॥

मायां विविति । 'तु' शब्दोऽवधारणे गुणत्रयमसाम्यरूपां
प्रकृतिं विचित्राद्भुतस्रष्टृसाधनतया मायाशब्दवाच्यां विद्यान्, मायिनं
मायानियन्तारं तुभ्यार्थं महेश्वरं महाश्वासावीश्वरश्चेति महेश्वरशब्द-
वाच्यः श्रीकृष्णस्तं विद्यान्, 'तर्माश्वराणाम्परं' महेश्वरमिति
वक्ष्यमाणत्वात् । 'वाग्देवोऽर्चनायो वः सर्वज्ञोऽहमहेश्वर इति भीष्म-
पर्वणि ब्रह्मवाक्याच्च तस्यावयवभूतैस्त्विति । 'तु' शब्दोऽवधारणे
तस्यैव परब्रह्मणः श्रीकृष्णस्यावयवभूतैः सर्वावस्थासु तदधीनस्वरूप-
स्थितिप्रतिपत्तिकतया तदंशभूतैर्जीवैरिदं सर्वं शरीरादिरूपं क्षेत्रसंगजातं
जगत् व्याप्तमित्यर्थः ॥ १० ॥

योऽयानिं यानिमधितिष्टत्येको यस्मिन्निदं सञ्चविचैति
सर्वम् । तर्माशानं वरुदं देवमीह्यं निचाटयेमां शान्ति-
मत्यन्तमेति ॥ ११ ॥

य इति । य एको मुख्यः परमात्मा अयोनिं न योनिः कारणं यस्यास्ता-
मजां योनिं प्रकृतिम् अधि अभिप्राय स्वशक्तितया नियम्यतिप्रति, यस्मिन्निदं
सर्वं चेतनाचेतनात्मकं विश्वं सृष्टेः पूर्वं समेति संगच्छते सूक्ष्मशक्ति-
रूपेण वर्तते इत्यर्थः । सृष्टिकाले यस्मात् व्यति च विविधं स्थूलं रूपमेति
प्राप्नोतीत्यर्थः । तमीषानं सर्वनियन्तारं वरदं महोदारं देवशब्दवाच्यम्
परमात्मानम्, ईड्यं सर्वस्तुत्यं निचाय्य उपास्य ज्ञात्वा वा इमां
शान्तिं संसारोपशमरूपां । अत्यन्तमपुनरावृत्तिलक्षणां, एति प्राप्नो-
तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

तज्ज्ञानस्य तदनुग्रहैकहेतुत्वात्तमेव प्रार्थयति—

यो देवानां प्रभवश्चाद्भवश्च विश्वाधिको रुद्रो महर्षिः ।
हिरण्यगर्भं पश्यत जायमानं स नो बुद्ध्या शुभया
संयुनक्तु ॥ १२ ॥

यो देवानामिति । यो हिरण्यगर्भं जायमानं पश्यत अपश्यत
आत्मनेपदमडभावश्च ह्यानन्दसः असावप्रतिहृतज्ञानशक्त्यादियुक्तः
स्यादिति सानुग्रहमैक्षतेत्यर्थः शेषपदान्युक्तार्थानि ॥ १२ ॥

भगवतः सर्वस्वामित्वं सर्वलोकाश्रयत्वं सर्वनिवन्तृत्वं सर्वा-
राध्यत्वं चाह—

यो देवानामधिपो यस्मिंल्लोका अधिश्रिताः । य ईशो
अस्य द्विपदश्चतुष्पदः कर्मै देवाय हविषा विधेम ॥ १३ ॥

यो देवानामिति । यः परमात्मा देवानां करणाधिप्रावृणाम-
धिपः स्वामी । यस्मिन् लोकाः सर्वे अधिश्रिताः यः सर्वाधारभूत
इत्यर्थः य अस्य द्विपदश्चतुष्पद ईशो ईष्टे तकारलोपश्छान्दसः । य एषा
नियन्तेत्यर्थः कर्मै मुख्यैकमूर्त्ये देवाय द्योतनम्यभावाय तस्मै
इति पाठे तस्मै करुणानिधये परमात्मने हविषा चरुपुरोडाशादि-
द्रव्येण विधेम परिचरेम पूजां कुर्वामह इत्यर्थः तद्गाराधनवृद्धिकृत
यज्ञादयस्तदुपासनद्वारा न-प्राप्तिहेतयो भवन्तीत्यर्थः ॥ १३ ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्म कलिलस्य मध्ये विश्वस्य स्रष्टारमनेक-
रूपम् । विश्वस्यैकम्परिवेष्टितारं ज्ञात्वा शिवं शान्तिमन्यन्त
मेति ॥ १४ ॥

सूक्ष्मातिसूक्ष्माभात । सूक्ष्मादगुपरिमाणकाजीवादानिसूक्ष्मं
धन्तयोक्तया तस्याप्यन्तः प्रवशयोग्य कलिलस्य गहनस्य स्वकाय
ब्रह्माणस्य मध्य स्थित्वा ब्रह्मादिरूपेण अनेकरूपं विश्वस्य स्रष्टारं
विश्वस्यैकं मुख्यं परिताऽन्तर्बाह्यश्च वेष्टितारं शिवं सवान्तर्यामिन्वं
एतवशतया मङ्गलभूत एतादृशम्भगवन्तं ज्ञात्वा ज्ञानविषयाकृत्य
अन्यन्तं शान्तिं संमारोपशमरूपां एति प्राप्नोतीत्यर्थः एतदर्थंज्ञानं
पूर्वममकृदुक्तमापि ग्रन्थलाघवाद्बुद्धिलाघवप्रयोजनमाश्रयणीर्यामिति
न्यायेन पुनः पुनरुच्यते इति ज्ञेयम् ॥ १४ ॥

स एव काले भुवनस्य गोप्ता विश्वाधिपः सर्वभूतेषु
गूढः । यस्मिन्पुक्ता ब्रह्म ऋषयो देवताश्च तमेव ज्ञात्वा मृत्यु-
पाशाँश्छिनत्ति ॥ १५ ॥

स एवेति । स एव भगवान्वासुदेवः काले जीवैरनेकजन्मसु-
सञ्चितानां कर्मणास्पृषाककालविशेषे भुवनस्य गोप्ता रक्षितो मोच-
यित्वेत्यर्थः, यतो विश्वस्याधिपः । स्वामी सर्वभूतेषु गूढः सन्वान्तर्या-
मितया स्थितः । सः कः यस्मिन् ब्रह्मऋषयः वेदविदो मुनयो देवताश्च
पुक्ता मनोयोजितवन्त इत्यर्थः तमेव परमात्मानं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण
ज्ञान्वा ज्ञानविषयाकृत्य मृत्युपाशान् 'मृत्युर्वै तम' इति श्रुतेस्तमः शब्दि-
नप्रकृतिनस्परिण्णताऽविद्याकामकर्मवासनादीन्पाशान्परपदप्राप्तिप्रतिबन्ध-
ज्ञानं छिनत्ति नाशयति मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥

धृतात्परमण्डमिवातिसूक्ष्मं ज्ञात्वा शिवं सर्वभूतेषु गूढम् ।
विश्वस्यैकम्परिवेष्टितारं ज्ञान्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १६ ॥

धृतात्परमिति । यथा धृतात्परमुपरिस्थितं मण्डं धृतस्य मारांश-
रूपं सूक्ष्मं सर्वजनप्राप्तिविषयञ्च एवमातिसूक्ष्मं सूक्ष्मपरिमाणका-

जीवादपि सूक्ष्ममन्तर्यामितया तस्याप्यन्तः प्रवेशयोग्यमित्यर्थः ।
ज्ञात्वा ज्ञात्वेति तज्ज्ञानस्यैव मोक्षान्तरङ्गसाधनत्वशान्तेनायं द्विरुक्तिः,
अन्यदुक्तार्थम् ॥ १५ ॥

एष देवो विश्वकर्मा महात्मा सदा जनानां हृदये
सन्निविष्टः । हृदा मनीषा मनसाऽभिकल्पो य एतद्विदुर्मृतास्ते
भवन्ति ॥ १७ ॥

एष देव इति । एष देवः कमनीयक्रीडया स्वभक्तमोदकः
श्रीकृष्णः विश्वकर्मा विश्वं कर्म यस्य सः, महानपूज्यश्चात्मावात्मा चेति
महात्मा यद्वा महात्मा स्वरूपं यस्य स महात्मा विश्वात्मत्वान् । अनेन
सर्वजीवनिकार्योद्भूतवेत्तृत्वमुक्तं यद्वा महान्श्चात्मावात्मा च तथा स,
महत्त्वञ्च औदार्यवात्सल्यक्षमामौशील्यादिमहद्गुणाश्रयत्वं सदा
जनानां हृदये हृत्कमले सम्यङ् निविष्टः स्थितः, हृदा भक्त्या मनीषा
धृत्या विशुद्धमनसा चाभिकल्पो ग्राह्यः । ये भक्त्यादिना ते शरणं प्राप्ता
एतत्परमात्मत्वं विदुस्ते अमृता भवन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥

तस्यैव वेदमातृगायत्र्याख्यमन्त्रप्रतिपाद्यत्वमप्यह—

यदा तमस्तत्र दिवा न रात्रिर्नमन्नचासंखिव एव
केवलः । तदचरं तत्सवितुर्वरेण्यं प्रज्ञा च तस्मात्प्रसृता पुराणी ॥

यदेति । यदा यस्मिन्काले 'नामदामीन्नो मदामीनम आसीदिति'
श्रुत्यन्तरात् 'आर्म्सदिदं तमोभूतमिति' स्मृतेश्च, सद्मन्त्वरुद्रोदतमूर्ता
मूर्त्तप्रपञ्चं दिवारात्रिविभागञ्च विना तम एवावस्थितं तत्तस्मिन्काले शिव
एव केवलः शिवः शुद्धः केवलः समाभ्यासकशून्यः परमात्मा अवस्थित
तदेव परमान्मयरूपं न क्षरतीत्यक्षरं क्षरणाशून्यं तदेव सविता सचम्य
जगतः प्रसावित्रुः परमान्मन स्वरूपं मृमञ्जुर्भवेत्तमोयम भजतीत्यर्थः । ययो
यो नः प्रचोदयादित्यस्यार्थमाह-प्रज्ञा च तस्मादिति । तस्मात्पुराणानि च
प्रज्ञा प्रसृता स एवास्मदादिर्बुद्धिपरक इत्यर्थः ॥ १-॥

भगवतो व्यापकत्वमनुपमेयत्वं महद्यशो नामवत्त्वञ्चाह—

नैनमूर्ध्वं न तिर्य्यश्च न मध्यं परिजग्रभत् । न तस्य
प्रतिमाऽस्ति यस्य नाम महद्यशः ॥ १६ ॥

नैनमिति । एनम्परमात्मानं ऊर्ध्वं ऊर्ध्वदेशे तिर्य्यश्च तिर्य्यदेशे
मध्ये मध्यदेशे वा कश्चिदपि न परिजग्रभत् न पर्यग्रहीत न ज्ञातवान्
तस्य व्यापकत्वात् यस्य महद्यश इति नाम, तस्य प्रतिमा उपमा नास्ति
समाभ्यधिकशून्यत्वात् ॥ १६ ॥

न संदशो तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्च-
नैनम् । हृदा हृदिस्थं मनमा ये एनमेव विदुरमृतास्ते
भवन्ति ॥ १७ ॥

न संदशो इति । अस्य रूपं स्वरूपं विग्रहो वा व्यापकत्वादेव
संदशो प्राकृतचक्षुः सन्दर्शनविषये देशोऽभिमुखतया न तिष्ठतीत्यर्थः ।
यद्वा संदशो संदर्शनाय प्राकृतचक्षुषा सम्यग्दर्शनयोग्यं न भवति,
'दिव्यं ददामि ते चक्षुः' इत्युक्तत्वात् । अथवा ऽस्य रूपसादृश्यं नील-
रूपादिकं नास्ति अतएव न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनमिति चक्षुषा
प्राकृतचक्षुषेत्यर्थः किन्तर्हि ज्ञानविषयो नेत्याह—हृदा भक्त्या विशुद्ध-
मनसा च य एनं परमात्मानं एवं पूर्वोक्तप्रकारेण सर्वस्य हृदिस्थं
विदुः ध्यानविषयो कुर्युस्ते अमृता मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । 'भक्त्या च
धृत्या च समाहितात्मा ज्ञानस्वरूपं परिपश्यतीह' इति महाभारतोक्ते
'भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः भक्त्याह मे कया ग्राह्य
इति गीतोक्तेश्च ॥ २० ॥

भगवतो जननादिलक्षणं संसारहीनत्वात्तस्यैव मोक्षदातृत्वञ्च
मोक्षार्थं तं प्रार्थयते—

अजात इत्येवं कश्चिद्भूरीरुः प्रपद्ये रुद्र यन्तं दक्षिणमुखम् ।
तेन मां पाहि नित्यम् ॥ २१ ॥

अजात इति हे रुद्र स्वभक्तसंसाररुद्रावक अभक्तरोदक इति
वा यत् यतस्त्वमजातः जननमरणशोकमोहक्षुधापिसालक्षणं संसारहीन

इति हेतोः, एवं मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति ते मां हि पार्थ
व्यपाश्रित्य येऽपि स्युः पापयोनयः । स्त्रियां वैश्यास्तथा शूद्रास्तंऽपि
यान्ति परां गतिम्' इत्युक्तप्रकारेण त्वामेव मोचकं मत्वा कश्चिन्मुमुक्षुर्द
संसाराद्भीरुः सन् ते दक्षिणम्मुखं चारु मुखाम्बुजम्प्रपद्ये चिन्तयामि
तेन चिन्तनेन मां नित्यं सर्वदा पाहि रक्षस्व संसारान्मोचयेति भावः ।
प्रपद्यते इति पाठे यथा कश्चिन्मुमुक्षुर्मोक्षार्थम्प्रपद्यते तथाऽहमपि प्रपद्ये
इति योजनीयम् ॥२१॥

मानस्तोके तनये मान आर्यो मानो गोपु मानो
अश्वेषु रीरिपः । वीरात्मा नो रुद्र भामितो बधीहविष्मन्तः
सदमिश्वा हवामहे ॥२२॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ३ ॥

मानस्तोक इति । हे रुद्र स्वभक्तसंसाररुग्द्रावकं तोके पुत्रे तनये
शिष्ये अनादिस्वभावतः प्रवणान्नो ऽस्मान्मा रीरिपः मा हिंसीः 'रिषु
हिंसायां' धातुः तथा आर्यो आयुषि गोपु धनेषु इन्द्रियेषु वा अश्वेषु
च प्रवणान्नोऽस्मान्मार्हिसोरिति सर्वत्र सम्बन्धः तत्र तत्रामक्त्युत्पादनेन
पुनः संसारान्धकूप एवास्मान्मा पातयेत्यभिप्रायः, तथा नो ऽस्माकं
वीरान् संसाराच्छेदकत्ववीर्यवतस्त्वद्विषयकज्ञानभक्त्यादीन् भामितः
अस्मत्प्रचारेण कोपितस्त्वं मा बधं मां लोपय किन्तु तांत्वयि वर्द्धयेति
भावः । एतदर्थं वयं हविष्मन्तस्त्वदाराधनोपकरणपरोडाशादियुक्ताः
सन्तः त्वा त्वां सदमिन् मदैव हवामहे आराधयाम इत्यर्थः ॥२२॥

इति श्वेताश्वतरोपनिषदि चतुर्थोऽध्यायः ॥ ३ ॥

हे अक्षरे ब्रह्म परे स्वयन्तं विद्याऽविद्ये निहिते यत्र गते ।
परस्परविद्या यमृतं तु विद्या विद्याविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः ॥ १ ॥

एवमक्षरेणो वासुदेवस्य परब्रह्मणो श्रीकृष्णस्य सर्वज्ञादपेक्ष

वसवामात्रमायानिय पुनर्मर्त्यभ्रवदेवाशाश्रयत्वमर्वापाम्यन्वभक्त्यैक-
ल० । यमोक्षदानृत्यादिभ्यामाधिकानन्तकल्याणगुणगणैकराशित्वं चेन-
नाचेनत्रिवेकञ्च प्रतपाश पूर्वोक्तार्थमेव प्रपञ्चयितुं पञ्चमाध्याय
प्रारभ्यते —

तत्र प्रथमं ज्ञानकर्मणोलक्षण कथयन् भगवन्मन्त्रियन्तृत्वमाह—

द्वे इति । यत्र यस्मिन्गुणं गुणत्रयमाया निरोद्धिते अक्षरे न क्षरति अश्रुते
वेत्यक्षरं तस्मिन्परमान्मनि द्वे विद्याऽविद्ये स्वर्गमोक्षफलहेतुभूते निहिते
नियम्यन्वेन तत्र नितरां स्थिते किम्भूते ब्रह्मारे अनन्ते तु श्चार्थं
ब्रह्माराधनरूपे असंख्ये च तयोर्लक्षणमाह—क्षरं त्विति । तुरुभयत्र-
नियोगार्थः यत्क्षरं क्षरशब्दोक्तनश्वरस्वर्गादिफलहेतुकम् अविद्यैव सा
हि यतो यदमृतं अमृतशब्दोदितमोक्षरूपनित्यफलहेतुः विद्यैव सा,
विद्याऽविद्ये ईशते यस्तु सोऽन्यः तु शब्दश्चार्थं यत्र विद्याऽविद्ये निहिते
यश्च विद्याऽविद्ये ईशते ईष्टे नियमयति ताभ्यां समाराध्यमानः तयो-
फलप्रदश्च स ताभ्यामन्यः यद्वा क्षरमप्रधानममृताक्षरं हर इति पूर्वमन्त्रः
द्वात्रापि विद्याविद्याशब्दौ जीवप्रकृतिपरौ जीवस्य ज्ञानस्वरूपत्वान्
विद्याशब्दश्चाच्यन्वं शेषं पूर्ववत् ॥१॥

यो योनिं योनिं मधि तिष्ठत्येको विश्वानि रूपाणि योनीश्च
सर्वाः ऋषिं प्रमृतं कपिलं यस्तदग्रे ज्ञानैर्विभर्ति जायमानं च
पश्येत् ॥२॥

यो योनिमिति । यो भगवान् अयोनियोनिं अजां प्रकृतिमधिति-
ष्ठति तामधिष्ठाय नियम्य वर्तते । एको मुख्यः विश्वानि सर्वाणि रूपाणि
समष्टिव्यापृशरीराणि तद्योनाश्च कारणानि आकाशाद्या अधितिष्ठति
यश्चाग्रं सृष्टेः पूर्वकाले ऋषिमप्रतिहतज्ञानं स्वस्मात्प्रमृतं कपिलं कपिल-
वरणं तं प्रसज्जं ब्रह्माणं ज्ञानैः सृष्टिविषयकज्ञानैः स्वदत्तवेदतदर्थपरि-
ज्ञानैर्वा युक्तं विभर्ति बभार पुपोप जायमानञ्च पश्येत् अपश्यन् अयम-
नुप्रज्ञानः स्यादिति जायमानदशायां सानुग्रहमैक्षतेत्यर्थः सोऽन्य इति
पूर्वणैव सम्बन्धः ॥२॥

एकैकं जालं बहुधा विकुर्वन्त्यस्मिन्क्षेत्रे संहर्त्येप देवः ।
भूयः सृष्ट्वा पतयस्तथेशः सर्वाधिपत्यं कुरुते महात्मा ॥३॥

एकैकमिति । एष देवः परमात्मा यस्मिन्क्षेत्रे प्रकृतिलक्षणं क्षेत्रे
एकैकं जालं पुरुषमृगाणां वागूरावद्वन्धकं महदादिकार्यवर्गं बहुधा
बहुप्रकारेण विविधं कुर्वन्सन् संहारकाले च तस्मिन्संहरति भूयः
पुनरपि तस्मिन्नेव प्रकृतिरूपक्षेत्रे महदादिकं सृष्ट्वा पतयन्तु 'तु' शब्द-
श्चार्थे तेषां पतयः पतीश्च सृष्ट्वा अथ अनन्तरं सर्वेषामाधिपत्यम् अधि-
पतित्वं कुरुते सर्वेषां नियन्त्रित्वेन वर्तते इत्यर्थः । यतोऽसौ महान्मा
महिमयुक्त आत्मेति ॥३॥

भगवत एकत्वेऽपि युगपत्सर्वनियन्त्रित्वं सङ्गच्छत एवेत्याह—

सर्वा दिश उर्ध्वमधश्च तिर्यक् प्रकाशयन्भ्राजते यदनड्-
वान् । एवं स देवो भगवान्वरेण्यो योनिस्वभावानधितिष्ठित्येकः ४
सर्वा दिश इति । यत् यथा अनड्वान् कालचक्रपरिवर्तनहेतुः सूर्यः
ऊर्ध्वमधश्च तिर्यक् च सर्वा दिशः दशदिशः सर्वदिग्वर्त्तिनः सर्वपदा-
र्थैश्च युगपत्प्रकाशयन्भ्राजते भासते एवं स प्रकृतो देवः विश्वसृष्ट्या-
दिना क्रीडमान भगवान्पदैश्वर्ययुक्तः हेयप्रतिभटज्ञानशक्त्यादिभि-
र्वायुक्तः वरेण्यो मोक्षार्थिभिर्भजनीयः । एक एव योनिस्वभावान् प्रकृति-
प्राकृतसर्वपदार्थान् अधिनिष्ठिति सर्वनियन्त्रयनियन्त्रतया स्वयं वर्तते
इत्यर्थः ॥ ४ ॥

भगवतः सर्वाधिप्रातृत्वात्सर्ववस्तुनां स्वभावपात्रकत्वं सर्वपरि-
णामयितृत्वं सत्त्वादिगुणप्रवर्त्तकत्वाच्चाह—

यद्य स्थभावं पचति विश्वयोनिः पाच्यांश्च सर्वान्परिणाम-
येयः । सर्वमेतद्विश्वमधिपतिष्ठत्येको गुणांश्च सर्वान्विनियोज-
येयः ॥ ५ ॥

यच्चेति । यद्विद्वान्दमो लिङ्गव्यत्ययः यः कश्चिन्नान्यथा
भाविकभेदाभेदमवस्थन्ती परमात्मा सर्वेषां ब्रह्मजलादिवस्तुनामुपपत्तिना-

तत्त्वभावः पञ्चभिः स्वगुणैरुपपादितः निवर्तयति स्वभावान्तरं यदेतत् ।
 यो विश्वस्य योनिः कारणं यः पात्र्यान्परिणामयोग्यान्कालादी
 न्परिणाममयेन परमात्मा गुणांश्च सर्वात्मस्त्वादो
 निवर्तयति नित्यो जयति सर्वपदार्थेषु प्रवर्तयति स एको
 मृत्यो भगवान्सर्वमनश्चतनाचेतनात्मकं विश्वमधिपतिप्रति अन्त्यां
 मितया मनियम्य वर्तते इत्यर्थः ॥५॥

परमात्मनः सर्ववेदप्रतिपाद्यत्वं वेदादिकारणत्वं ब्रह्मादिज्ञेयत्वं
 तत् ज्ञानवतां मोक्षप्राप्त्यै—

तद्वेद गुह्योपनिषत्सु गूढं तद्ब्रह्मा वेदो ब्रह्मयोनिं ये
 पूर्वं देवा ऋषयश्च तद्विदुस्ते तन्मया अमृता वै बभूवुः ॥६॥

तद्वेदेति । तत्परमात्मतत्त्वं वेदेषु गुह्योपनिषत्सु च
 तेषु प्रीसद्वेषु वेदेषु गुह्या या उपनिषदस्तासु वा गूढं तात्पर्यं
 त्वेन प्रतिपादितं तत् वेदाचार्यो ब्रह्मा वेदो जानाति अतादृशोऽन
 जानतीत्यर्थः । ब्रह्मणो वेदस्य चतुर्मुखस्य वा प्रकृतेर्वा योनिः कारणं ये
 च पूर्वकाले देवा ऋषयश्च । तद्विदुस्ते तन्मयास्तत्साम्यापन्नाः मन्तः
 अमृता जन्ममृत्युर्गहिता मुक्ता । बभूवुर्वे निश्चितमेतदित्यर्थः ॥६॥

गुणान्वयो यः फलकर्मकर्त्ता कृतस्य तस्यैव तत्रोप
 भोक्ता । स विश्वरूपस्त्रिगुणस्त्रिवर्त्मा प्राणाधिपः संचरति
 स्वकर्मभिः

एवं तत्पदार्थभूतस्य परब्रह्मपरमात्मभगवद्वामुदेवादिशब्दाभिधे
 यस्य श्रीकृष्णस्य स्वरूपं मोक्षस्य तत्कृपालभ्यतत्स्वरूपगुणशक्त्या
 दिज्ञानैकहेतुत्वं चोक्तवा इदानीं तच्छक्तिभूतं त्वम्पदार्थं जीवस्वरूपं
 शोधयन्नाह—

गुणान्वय इति । मत्त्वादिगुणैर्गुणानां वाऽन्वयः सम्बन्धो
 यस्य स गुणान्वयः गुणसम्बन्धीसन् यः फलकर्मकर्त्ता यस्य फलस्य
 साधनभूतं यत्कर्म करोति कृतस्य तस्यैव कर्मणः स एवोपभोक्ता
 भवति फलम्बुद्धे इत्यर्थः । एवञ्च जीवस्य कर्तृत्वभोक्तृत्ववत्त्वं नियतं

मेवेति सूचितम् । सूत्रितञ्च भगवता वादरायणेन 'कर्त्ता शास्त्रार्थवत्त्वान्'
इति, स विश्वरूपः यः फलार्थं कर्माणि करोति स एव देवमनुष्यपश्वा
दिरूपयुक्तः त्रिगुणः कामक्रोधलोभाख्यगुणत्रययुक्तः त्रिवर्त्मा
देवयानपितृयानक्षुद्रजन्तुभवनमार्गत्रयवान् प्राणाधिपः प्राणमहितः
सन्स्वकर्मभिः संवरति संवरते नानायोनिषु परिभ्रमतीत्यर्थः, परस्मै
पदं छान्दसम् ॥७॥

अङ्गुष्ठमात्रो रवितुल्यरूपः सङ्गल्पाहङ्कारसमन्वितो यः ।
बुद्धेर्गुणेनात्मगुणेन चैव ह्याराग्रमात्रो ह्यसरो ऽपि दृष्टः ॥८॥

अङ्गुष्ठमात्र इति । अङ्गुष्ठपरिमाणद्वयवर्त्तित्वादङ्गुष्ठमात्रः
स्वतस्त्वरूपपरिमाणकः रवितुल्यरूपः रविर्यथा प्रकाशस्वरूपः प्रकाशाश्र-
यश्च एवं ज्ञानश्चरूपः ज्ञानाश्रयश्च उपलक्षणमेतदहमर्थस्यापि ज्ञानस्वरूप
ज्ञात्रभिन्नाहमर्थरूप इत्यर्थः तत्तत्फलसङ्कल्पेन धनित्वाद्यभिमा-
नरूपाहङ्कारेण च समन्वितो यः स बुद्धेरुपाधेः परिमाणलक्षणेन गुणेन
आत्मगुणेन स्वरूपवृत्तिपरिमाणभूतेन गुणेन च परमेश्वराद्वरो ऽपि
भिन्न एव जीवात्मा हि यस्मात्सूक्ष्मबुद्धिभिर्दृष्टोऽनुभूत इत्यर्थः । एव
कारोऽयोगव्यवच्छेदकार्थः । आराग्रमात्रोपलक्षिताणुपरिमाणक एव-
त्यर्थः । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थको वा न मध्यमपरिमाणको विभुपरि-
माणको वाऽयं जीवात्मा किन्त्वरूपपरिमाणक एवेत्यर्थः ॥ ८ ॥

तदेव स्पष्टमाह—

बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः
स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥ ९ ॥

बालाग्रंति । बालाग्रस्य यः शततमो भागस्तस्यापि पुनः शतधा
कल्पितस्य विभाजितस्य यो भागो ऽतिमृक्षमस्तद्वत्सजीवोऽतिमृक्षो
विज्ञेयः स च आनन्त्याय संख्यानिरूपितावमानशून्यत्वाय कल्पने
प्रभवति अनन्तव्यक्तिक इत्यर्थः । यद्वा ननु मृक्षं जीवस्यातिमृक्षपरिमा-
णकत्वे सति सर्वावयवगतमुख्यद्वाराग्रभूतवयोगपश्यवस्था न स्यात्
तस्य वैकल्यदेशविशेषे स्थैर्यनियमादित्याशङ्क्यामाह — स चानन्त्यायते ।

स्वरूपेणाणुपरिमाणका ऽपि स जीवो धर्मभूतज्ञानेन आनन्त्याय
विभुत्वाय कल्पते "यथाऽग्नौतद्वाज्रपः प्रकाशो व्याप्त एवमेवाम्य प्रकाशो
व्याप्तो वै परुष" इत्यादि श्रुत्यन्तरतः "तद्गुणसारत्वात्तद्रूपपदं
प्राज्ञवत् गुणाद्बालोक्तवदिति च न्यायान् अणुमात्रो ऽप्ययद्वाव
स्वदहं व्याप्य तिष्ठति यथा व्याप्य शरीराणि हरिचन्दनविष्णुप-
दानं ब्रह्माण्डे, "यथा प्रकाशयत्येकः कृत्स्नं लोकं मिमं रविः । क्षेत्रं
क्षेत्रा तथा कृत्स्नं प्रकाशयति भारत ।" इत्यादिस्मृतेश्च, एतेन
काचोद्भूतविषयकश्रुतिस्मृतिपाठस्यापि नैराकाङ्क्ष्यं व्याख्यातं, विभु-
धर्माश्रयाणां तथात्वस्य शक्त्यैवावगमान् मुख्यत्वमेवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

एवं तस्य स्वाभाविकधर्मानुक्तत्वात् तत्तच्छरीरसम्बन्धकृतानस्त्री-
पुंसकत्वादिस्वाभाविकधर्मानाह—

नैव स्त्री न पुमानेव नैव चायं नपुसकः । यद्यच्छरीरमादत्ते
तेन तेन स युज्यते ॥ १० ॥

नैवेति । एष ज्ञानस्वरूपो ज्ञाता । सर्वावस्थास्वहर्म्यरूपोऽणुपारि-
माणकः कर्ता भोक्ता जीवः स्त्रीत्वादिधर्मयुक्तो नैव किन्तु यद्यच्छरीरं
कर्मवशतयाऽऽदत्ते गृह्णाति तेन तेन शरीरधर्मेण स्त्रीत्वादिना
कुशत्वादिनाच तत्राभिमानितया सयुज्यते स सम्बन्ध्यते, स्वतन्त्र-
पूर्वोक्तरूप एवेत्यर्थः ॥ १० ॥

तत्तच्छरीरप्राप्तौ निमित्तमाह—

सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिहोर्मर्मासाम्बुवृष्ट्या चात्मविवृद्धिजन्म ।
कर्मानुगान्यनुक्रमेण देही स्थानेषु रूपाण्यभिसम्प्रपद्यते ॥ ११ ॥

सङ्कल्पनेति सङ्कल्पनस्पर्शनदृष्टिहोमाः मनस्वक्चक्षुर्हस्तेन्द्रिय-
व्यापारास्तैः आसाम्बुवृष्ट्या सन्नजलदानेन आत्मविवृद्धिजन्मशुभ-
विषयकानामेषां पुण्यहेतुत्वात् आत्मनो विवृद्धियुक्तमुत्कृष्टं जन्म भव-
तीति शेषः अन्यथा नीचं जन्मेति भावः तदेवाह—कर्मानुगानीनि ।
तत्तत्पुण्यपापकर्मानुसारीणि रूपाणि शरीराणि अनुक्रमेण कर्म-

फलमनतिक्रम्य देही जीवात्मा स्थानेषु ब्राह्मणादियोनिषु अभिस-
म्पद्यते संलभते इत्यर्थः ॥ ११ ॥

स्थूलानि सूक्ष्माणि बहूनि चैव रूपाणि देही स्वगुणै-
र्वृणोति । क्रियागुणैरात्मगुणैश्च तेषां संयोगहेतुरपरोऽपि
दृष्टः ॥ १२ ॥

स्थूलानीति । स्थूलानि रूपाणि गजादिशरीराणि सूक्ष्माणि
पिपीलिकादीनि शरीराणि बहुविधानि देही जीवात्मा स्वस्यान्मनो-
गुणैस्तत्तत्फलाभिलाषलक्षणरागादिरूपैर्वृणोति सम्भजते सेवते
क्रियागुणैरात्मगुणैश्च आत्मगुणप्रयुक्तयजनादिरूपक्रियाजन्यापूर्वैश्च
हेतुभिर्वृणोतीति पूर्वेणान्वयः तेषामात्मगुणानां संयोगहेतुश्च अपरोऽन्य
एव पूर्वकर्माख्यो दृष्टः शास्त्रे सूक्ष्मबुद्धिभिरित्यर्थः ॥ १२ ॥

तस्य परमात्मज्ञानान्मोक्षमाह—

अनाद्यनन्तं कलिलम्य मध्ये विम्वस्य स्रष्टारमनेकरूपम् ।
विश्वस्यैकम्परिवेष्टितारं ज्ञात्वा देवं मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

अनाद्यनन्तमिति कलिलस्य कार्यस्य मध्ये स्थित्वा हिरण्यगर्भप्रजाप-
त्याद्यनेकरूपतया विश्वस्यस्रष्टारमित्यर्थः ॥ १३ ॥

भगवतो भक्तिग्राह्यत्वमनाधारत्वं विश्रोतृत्तिसंहारहेतुत्वं
कल्याणरूपत्वं विश्वासृष्टिहेतुत्वं द्योतनस्वभावत्वं तज्ज्ञानवताम्मो-
क्षमाह—

भावग्राह्यमनीडारुखं भावाभावकरं शिवम् । कलामर्ग-
करं देवं ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ये विदुस्ते जहुस्तनुम् ॥ १४ ॥

इति श्वेताश्वतरे पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥

भावग्राह्यमिति उक्तार्थः द्विरुक्तिरध्यायममाप्तिशोभिका ॥ १५ ॥

इति श्री श्वेताश्वतरप्रकाशिकायां

पञ्चमोऽध्यायः विश्वराम ॥ १५ ॥

एतदपि परब्रह्मणः श्रीकृष्णस्य सर्वव्यापकत्वस्यैव ज्ञान-
नियन्त्रितत्वाभावि कान्तकल्याणगुणैः कर्माशित्वेश्वरेश्वरत्वदेवदेवत्वसमा-
न्यतकृत्यन्तवान्तर्गतमन्त्रादिकल्याणगुणान्वक्तुं पक्षोऽध्यायः
प्रवर्तते—

स्वभावमोकेऽकवयो वदन्ति कालं तथाऽन्ये परिमु-
ह्यमानाः । देवस्यैव महिमा तु लोके येनेदमभ्राम्यते ब्रह्म-
चक्रम् ॥ १ ॥

स्वभावमेक इति । एके अकवयः भगवन्महिमानभिज्ञाः अतएव
परिमुह्यमानास्तन्मायामोहिता । लोकायतिकाः स्वभावम्पदार्थानां स्वं
स्वं भावमेव जगतः कारणं वदन्ति, वेदवाह्यकारणवादिनामुत्तक्षण-
मेतत् तथाऽन्ये कालं जगतः कारणं वदन्ति एतद्वैदिकाभासानामुप-
क्षगम 'तु' शब्दः पूर्वपक्षव्यावर्तकः लोके शास्त्रे येन वादिपरिगृहीतेन
मालादिनेदं ब्रह्म प्रकृतिः चक्रं प्राकृताख्यं चक्रमभ्राम्यते परिवर्तते एष
देवस्य कालादिनियन्तुर्भगवतो महिमा भगवन्महिम्नैव ब्रह्मचक्रं
परिभ्रमतीत्यर्थः । "कालचक्रं जगच्चक्रं युगचक्रञ्च केशवः । आत्म-
योगेन भगवान्परिवर्त्तयन्तेऽनिशम्" इति भट्टाभारतोक्तेः ॥१॥

येनावृतं नित्यमिदं हि सर्वं ज्ञः कालकालो गुणी
सर्वविद्यः । तेनेशितं कम्म विवर्तते ह पृथिव्यष्टंजोऽनिलखानि
चिन्त्यम् ॥ २ ॥

येनावृतमिति । येन भगवता हि निश्चयेनेदं सर्वञ्चेतजाचेतन-
रूपं विश्वं नियमेन आवृतं व्याप्तं यश्च ज्ञः सर्वज्ञः कान्तस्यापि कालो
नियन्ता कालकालः गुणी शान्तिकान्त्यादिगुणमन्दिरः यः सर्वविन्
त्रियेषेण सर्वं वेत्तीति सर्वविन् सर्वा विद्या अस्म्येति सर्वविद्य इति
वा तेन भगवता ईशितं सङ्कल्पमात्रविषयीकृतं तन् क्रियते इति कर्म
पृथिव्यष्टंजोऽनिलग्यात्मकं कार्यजातं ह प्रसिद्धं विवर्तते विशेषेण

वर्त्तते सिद्ध्यतीत्यर्थः । परमात्मसङ्कल्पेनैव जगदुत्पद्यते तान्यहेतुकत्वं जगत् इति चिन्त्यं विचारणीयं हृदाति शेषः ॥ २ ॥

तत्कर्म कृत्वा विनिवृत्य भूयस्तत्त्वस्य तत्त्वेन समेत्य योगम् । एकेन द्वाभ्यां त्रिभिरेष्टभिर्वा कालेन चात्म-
गुणैश्च सूक्ष्मैः ॥ ३ ॥

तत्कर्मैति । यदा हतरेभ्यः काम्यकर्मभ्यो विनिवृत्य तदर्थं कर्म तत्कर्म भगवदाराधनयुद्ध्या नित्यनैमित्तिकं कर्म भूयः अनेकजन्मसु कृत्वा शुद्धान्तःकरणो भवति तदा एकेन गुरुपमदनेन जन्मसमये भगवत्कृपाकटाक्षेण वा द्वाभ्यां गुरुभक्तीश्वरभक्तिभ्यां त्रिभिः श्रवण मनननिदिध्यासनैः बाल्यपाण्डित्यमौनैर्वा ऽष्टभिर्यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारध्यानधारणामसाधिभिः वा शब्दश्चार्थे कालेन स्वमोक्षोप-
योगकालेन आत्मगुणैश्च छान्दोग्ये प्रजापतिवाक्योदितापहतपाप्म-
त्वादिभिः सूक्ष्मैरनेकजन्मानुष्ठितगर्भाधानादिपुण्यसंस्कारैश्च हेतुभि-
तत्त्वस्य त्वम्पदार्थस्व भगवन्नियम्यस्य तद्व्याप्यस्य तदधीनस्वरूप स्थितिप्रवृत्तिकस्यात्मनः तत्त्वेन तत्पदार्थेन सर्वनियन्त्रा सर्वव्यापकेन स्वतन्त्रेण भगवता सह योगं तत्साम्यापत्त्या भेदमहिम्नावभेदतत्त्वा-
नादात्म्यमस्वन्धं समेत्य सम्यक् प्राप्य जज्ञन्क्रीडन्नममाणः सह ब्रह्मणा विपश्चिनेति श्रुत्यन्तरान् परमात्मना सह रममाणो भवतीति वाक्यशेषः ॥ ३ ॥

पूर्वाक्तार्थमेव स्पष्टयति—

आरभ्य कर्माणि गुणान्वितानि भावांश्च मज्जान्वि-
नियोजयेद्यः । तेषामभावं कृतकर्मनाशः कर्मक्षये याति
य तत्त्वतोऽन्यः ॥ ४ ॥

आरभ्येति । कर्माणि नित्यनैमित्तिकानि गुणान्वितानि
भगवन्प्राप्यन्पादकवर्गगुणयुक्तानि सारस्विकानि आरभ्य कृत्वा ते
शुद्धान्तःकरणे मन भावान्मर्षाभ्याससंस्काराणां भावाभोगात्वाः स्वस्ती

यत्नो जयेत विनियोजयति भुर्नाक स कृमकर्मनाशः उत्तरपक्षाव-
श्लेषावनाशवान् प्रारब्धकर्मक्षये तेषां भोगानामभावे सति तत्त्वतः
परमात्मनः समाशादन्य एव सन्न याति निरञ्जनः परमं साध्यमुपाति
भम साध्यं मागताः पूता मद्भावमागता इत्यादि श्रुतिस्मृत्युक्तगत्या
भगवत्साध्यम्प्राप्नोतात्यर्थः ॥ ४ ॥

तत्त्वदर्शज्ञानस्य त्वम्पदार्थज्ञानोत्तरभावितात्तदुपासनमपि त्व-
म्पदार्थोपासनपूर्वकं कर्तव्यमित्याह—

आदिः स संयोगनिमित्तहेतुः परस्त्रिकालादकलो ऽपि
दृष्टः । तं विश्वरूपं भवभूतमीड्यं देवं स्वचित्तस्थमुपास्य
पूर्वम् ॥ ५ ॥

आदिर्गिति । स पूर्वमन्त्रोक्तो जीवः संयोगः सम्यक् योगः
परमात्मसाध्यापत्तिस्तस्य निमित्तोपु पूर्वोक्तोपु हेतुरादिः प्रधानकारणम्,
अतीतादिलक्षणान् त्रिकालात्परो भिन्नः न कला अवयवाः सन्ति
यस्येत्यकलो निरवयवः शास्त्रेषु दृष्टः तं स्वात्मानं विश्वरूपं कर्माधीन-
तया बहुशरीर भवं संसारं भूतः प्राप्नो यस्तं भवभूतं ईड्यं स्तुत्यं
देवं द्योतनम्बभावं ज्ञानस्वरूपमिति यावन् स्वचित्तस्थं स्वहृदि-
स्थितं पूर्वम्प्रथममुपास्य ज्ञात्वा ततः परमात्मानं ज्ञात्वा मुच्यते
इति वाक्यशेषः ॥ ५ ॥

परमात्मज्ञानप्रकारमाह—

स वृत्तकालाकृतिभिः परोऽन्यो तस्मात्प्रपञ्चः परिवर्तते-
ऽयम् । धर्माविहं पापनुदम्भगेशं ज्ञात्वाऽऽत्मस्थममृतं
विश्वधाम ॥ ६ ॥

स इति । स परमात्मा वृत्तकालाकृतिभिः पञ्चम्यर्थे तृतीया
वृत्त्यते क्षियते इति वृत्तशब्देन व्येदनयोग्या प्रकृतिः कालः प्रसिद्धः
आसमन्तान् कृतिः कृतिमान् जीवात्मा तेभ्यः पर उत्कृष्टः अन्यो
भिन्नश्च यस्मादयं चेतनाचेतनप्रपञ्चः परितः स्वस्वकर्मसु वर्तते

ते धर्मावहं ज्ञानभक्त्युत्पत्त्यनुकूलपुण्यकर्मप्रापकं पापनुद् पुण्य
कर्मकारयवृत्तेन पापक्षयितारं भगवच्छब्दवाच्यैश्वर्यादिपदेश्वरं
आत्मस्थं स्वात्मर्याभिणं मरणधर्मरहितं विश्रम्याभामभूतं ज्ञान्वा ज्ञान-
विषयीकृत्य मुक्तः स्यादिनि शेषः ॥ ६ ॥

तमीश्वराणाम्परमं महेश्वरं तं देवतानाम्परमञ्च दैवतम् ।
पतिम्पतीनाम्परमं परस्मद्विदाम देवं भुवनेशमीड्यम् । ७ ॥

तमीश्वराणामिति । तम्प्रकृतम्भवन्तं श्रीकृष्णमश्वराणां
जगदुत्पत्त्यादिहेतुभूतानां चतुर्मुखविष्णुशिवानां परम महेश्वरं उक्क-
ष्टम्महान्तं गरीयांसमीश्वरं नियन्तारं च तेषां तदन्तैश्वर्यवत्त्वान्
देवतानामिन्द्रादीनां परममुक्कष्टं देवतानामीश्वरो देवतस्तं दैवतं
नियन्तारं सम्भजनीयञ्च तेषामपि तदन्तदेवत्ववत्त्वान् पतीनां तेषा-
मेव सर्वस्य जगतः पालने नियुक्तानां परममुक्कष्टं पति पालकं
स्वामितं, परमात्मन एव स्वतन्त्रतया सर्वपालकत्वात् परस्मात्प्रकृतेभ्य-
श्चतुर्मुखादिभ्यः परमं भिन्नं देवं द्योतमानं स्वप्रकाशज्ञानानन्दस्वरूपं
भुवनानामीशं नियन्तारम्, ईड्यं सर्वैः स्तुत्यं विदाम एतादृशम्भगवन्तं
वयं जानीम इति प्रार्थनायां लोट् ॥ ७ ॥

न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते न तत्समश्चाभ्यधिकश्च
दृश्यते । पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान-
बलक्रिया च ॥ ८ ॥

नेति । तस्य कार्यं प्राकृतं शरीरं करणञ्चेन्द्रियं न विद्यते
तेन समस्तुल्यः तस्मादधिकश्च कोऽपि श्रूतिस्मृतिषु न दृश्यते । अस्य
भगवतः परा स्वरूपविलक्षणा स्वाभाविकी स्वतन्त्रतया शक्ति-
अघटनघटनापटीयस्वरूपमामर्थ्यं विविधानन्ताभिन्यप्रकारा भूयते
चेति अन्यप्रमाणनिर्गपेक्षेत्यर्थः । अनेनानिर्वचनीयत्वमिध्याचौषधक-
र्त्तादवादिमुखं पिधायते । न केवलं शक्तेरेव तथा स किन्त्वन्यपामाप
ज्ञानबलादीनामन्याह--

ज्ञानेति । ज्ञानं सर्वदेशकालवर्तुष्यपयकय यज्ञानुभवरूप बल

तस्य सत्त्वादिभिः ताभ्यां मादता क्रिया विभक्त्यादिरूपा चकार
सर्वप्रभयतो गुणकर्मादीनामाकर्षणार्थः ॥ ८ ॥

न तस्य कश्चिन्पतिरस्ति लोके न चेतिता नैव च
तस्य लिङ्गम् । स कारभं कारणाधिपानिषो न चास्य कश्चि-
ज्जनिता न चाधिपः ॥ ९ ॥

न तमेति । तस्य प्रकृतस्य भगवतः कश्चित्कोऽपि लोके
जति पतिः स्वामी तस्मिन् ईशिता नियन्ता च नास्ति तस्यैव
भवरतिन्वान् सर्वनियन्तृत्वाच्च । न वेदितेति पाठे इयन्तावच्छेदेन-
वेदता नास्तीति तस्य लिङ्गश्च ज्ञापकहेतुर्नास्ति स सर्वस्य कारणं
अन्येषां कारणानां तेज आदीनां आधिपानां कालादीनाञ्चाधिपः
स्वामी । करणाधिपेति पाठे करणाधिपास्तत्तदिन्द्रियाधिष्ठानारो देवा-
स्तेषामधिपः स्वामी । आकाशादीनां कारणकारणत्वे ऽप्यन्यकार्यत्वं
तस्मिन्निद्रम् तथात्रापि स्यादत आह—न चेति । परमते परमाणुप्रधा-
नादीनां जन्यत्वाभावेऽपि नियम्यत्वस्वीकारात्तन्निवृत्तये न चाधिप
इति । अस्य परमात्मनः कश्चिदपि जनिता जनयिता च नास्ति
अधिपः स्वामी च नास्ति एवम्भूतो भगवान् संसारदुःखसमुद्भूतरङ्ग-
ताडितैर्मुमुक्षुभिः सदा स्मरणीय इति द्वयोर्मन्त्रयोरभिप्रायः ॥ ९ ॥

यस्मन्तुनाभ इव तंतुभिः प्रधानजैः स्वभावतो देव एकः ।
समावृणोति स नो दधातु ब्रह्माव्ययम् ॥ १० ॥

यस्मन्तुनाभ इवेति । य एको मुख्यो देवः स्वभक्तमोदकः
परमात्मा तन्तुनाभ इव यथार्णनाभिस्तन्तुभिः स्वदेहजन्यैः स्वसमी-
पस्थान जन्तूनावृणोति आच्छादयति एवं प्रधानजैः प्रकृतिजैः
प्राकृतेस्त्वैस्तन्तुस्थानार्थैः स्वभावतः स्वेच्छातश्चेतनवर्गमावृणोति
निरोद्धितज्ञानं करति स देवो मोक्षदः नोऽस्मभ्यं मुमुक्षुभ्यः, अव्ययं
नित्यं ब्रह्म शुद्धज्ञानगुणविशिष्टं संसारामभिन्नं स्वरूपं दधातु ददातु

प्रापयत्वित्यर्थः । अप्ययमिति पाठे ब्रह्मण्यप्ययमात्यन्तिकलय दधानु
करोतु, लयो नाम समुद्रनदीजलवद्भेदकाकारस्फुरणम् ॥ १० ॥

एक इति । एको देवो द्योतनस्वभावः सर्वभूतेषु गूढोऽन्याविदि-
तत्वेन स्थितः परिच्छिन्नत्वशङ्कां निराकरोति--

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्त-
रात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो
निर्गुणश्च ॥ ११ ॥

सर्वव्यापीति । सर्वमन्तर्बहिश्च व्याप्तुं शीलमस्येति सः
सर्वव्यापित्वादेव सर्वभूतानामन्तरात्मान्तर्यामी, सर्वकर्मणामध्यक्षः
फलप्रदः कर्मसु प्रेरको वा सर्वभूतेषु नियन्तृतयाधिवसति इति
सर्वभूताधिवासः साक्षी सर्वस्य साक्षाद्द्रष्टा चेता निखिलविश्व-
निर्माता 'चिच् चयने' तथात्वेऽपि आप्तसमस्तकामतया
फलेच्छापूर्वककर्तृत्वाभावात्केवल उदासीनः निर्गुणश्च गुणत्रयानधीनः
हेयगुणरहितो वा एतादृशो देव एक एवास्तीति शेषः ॥ ११ ॥

एको वशी निष्क्रियाणां बहूनामेकं बीजं बहुधा यः
करोति । तमात्मस्थं येऽनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं
नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

एक इति । यो निष्क्रियाणां स्वाधीनप्रवृत्तिलक्षणक्रियाशून्यानां
चेतनानामचेतनानाञ्च बहूनामेको मुख्यो वशी सर्वमस्य वशे वर्तते
इति वशी स्वाधीनसर्वविदचिद्वर्ग इति यावन् एकं प्रकृत्यात्म्यं
जगत्तो बीजं बहुधा महदादिरूपेणानेकप्रकारं करोति तमात्मस्थं
स्वान्तर्यामिणं ये धीराः विवेकिनः नु निश्चितं पश्यन्ति तानान्त-
रेषामेव शाश्वतं मोक्षरूपं मुख्यमवतीति शेषः नेतरेषां तद्वि-
जानाम् ॥ १२ ॥

नित्यां नित्यानां चेतनश्चेतनानामेकां बहूनां यो विद-
धाति कामान् । तत्कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं ज्ञान्वा देव-
मुच्यते सर्वपाशैः ॥ १३ ॥

नित्य इति । नित्यानाञ्चेतनानां बहूनां नित्यश्चेतन एक एक
सम यः कामानपेक्षितार्थान् विदधाति प्रयच्छति तद्ब्रह्म जगत्-
कारणं साङ्ख्ययोगाधिगम्यं साङ्ख्यशास्त्रयोगशास्त्रयोस्तात्पर्यविषय-
भूतं, 'साङ्ख्यं योगं पञ्चरात्रं वेदाः पाशुपतं तथा आत्माप्राणा-
न्येतानि' इति स्मृतेः । यद्वा साङ्ख्यं ज्ञानयोगः योगो निःसङ्ग-
तया भगवदाराधनात्मकः कर्मयोगस्ताभ्यां गम्यम्प्राप्यं देवं ज्ञाना-
नन्दैकसदिव्यमङ्गलविग्रहयुक्तं ज्ञात्वा साक्षादनुभूय सर्वपाशैः पाशव-
द्वन्द्वकैः कर्मक्लेशविपाकाद्यैः सर्वैर्मुच्यते मुक्तो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥

दिव्यमङ्गलविग्रहविशिष्टस्य भगवतः सर्वातिशायिदीप्तिमत्त्व-
माह—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति
कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वं
मिदं विभाति ॥ १४ ॥

न तत्रेति । तत्र प्रकृते परब्रह्मणि भगवति वासुदेवे सूर्यो
न भाति प्रकाशं न करोति चन्द्रश्च तारकानि च तेषां समाहारश्च-
न्द्रतारकं न भाति नेमा विद्युतश्च भान्ति, तदीयतेजसा सर्वतेजसा-
मभिभूतत्वात् कुतोऽयमस्मद्गोचरोऽग्निस्तत्र प्रकाशेत । ननु प्रत्य-
क्षतोऽनुभूयमानेऽतिभास्वररूपिणि सूर्यादौ न भातीति विरुद्धं
कथमभिधीयते, इति तत्राह—तमेव भान्तमिति । तमेव भगवन्तं भान्तं
दीप्यमानमनुपश्चान् सर्वं सूर्यादिकं भातीति, याचित भूषाभूषित-
पुरुषतुल्यानां सूर्यादीनां भास्वररूपं न नैजमपि तु भगवद्दत्तं तदी-
यमेव तदुक्तम्भगवता "यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् ।

यच्चन्द्रमसि यच्चानौ तत्तेजो विद्धि मामकम् ” इति । यतः
सूर्यादितेजोऽपि तदीयं अतस्तस्य भगवत एव भासा दीप्त्या इदं
सर्वज्ञगत् विभाति ॥ १४ ॥

भगवतः स्वभक्तसंसारपाशदाहकत्वमाह—

एको हंसो भुवनस्यास्य मध्ये स एवाग्निः सलिले
सन्निविष्टः । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था
विद्यतेऽयनाय ॥ १५ ॥

एक इति । अस्य भुवनस्य चेतनात्मकप्रपञ्चस्य मध्ये एको
मुख्यो हंसः पत्तिसमूहे राजहंस इव देदीप्यमानः स एवाग्नेतृत्वा-
न्मोक्षप्रदत्वादग्निः स्वभक्तसंसारगोदाहको वा सलिले समुद्रजले
सन्निविष्टः तमेव भगवन्तं विदित्वा स्वान्तर्यामितया प्रेरकतया
प्राप्यतयाऽनन्तकल्याणगुणराशिदिव्यमङ्गलविग्रहवत्त याउपास्य मृत्युं
संसारमति अतिक्रम्य एते परमपदं गच्छति, अस्माद्भगव-
दुपासनालक्ष्यमार्गादन्यः पन्थाः मार्गोऽयनाय ईयत इत्ययनं प्राप्यं
तस्मै भगवते तन्प्राप्तुं प्रसादयितुं वेत्यर्थः, न विद्यते शास्त्र
इति शेषः ॥ १५ ॥

स विश्वकृद्विश्वविदात्मयोनिर्ज्ञः कालकालो गुणी सर्वविद्यः ।

प्रधानचेत्रज्ञपतिर्गुणेशः संसारबन्धस्थितिमोक्षहेतुः ॥ १६ ॥

स विश्वकृदिति । स प्रकृतो भगवान् विश्वस्य सर्वस्य कर्ता
संहर्ता च विश्ववित् विश्वविन्दतितीविश्वजित् विश्व सर्व प्राप्तः, आत्मना
देवमनुष्यादिदेहानां योनिं कारणं पुरश्चक्रे द्विपदः पुरश्चक्रे चतु-
ष्पदः इति श्रुत्यन्तरान् । आत्मा योनिः स्थानं यस्येति जीवान्त-
र्यामी वा ज्ञः सर्वज्ञः सर्वदेशकालवस्तुविषयकसामान्यज्ञानवान्
कालस्यापि कालो नियन्ता, गुणी दिव्यानन्तकल्याणगुणविशिष्टः सर्व-

वन्त सर्वदेशविषयकविशेषज्ञानवान् सर्वाविद्या अम्येति सर्वविद्यः
 सर्वविद्याप्रवर्तको वा प्रधानक्षेत्रज्ञयोः प्रकृतिपुरुषयोः पतिः स्वामी
 गुणेशः सत्त्वादिगुणानां नियामकः ज्ञानादिषड्गुणपूर्णो वा संसारान्मोक्षे
 तत्र स्थितौ तेन बन्धे च हेतुः । बन्धको भवपाशेन, भव-
 पाशाच्च मोचकः । कैवल्यदः परम्ब्रह्म विष्णुरेव सनातनः । इत्यु-
 पबृंहणं स्मृतेः ॥ १६ ॥

स तन्मयो ह्यमृत ईशसंस्थो ज्ञः सर्वगो भुवनस्यास्य
 गोप्ता । य ईशे अस्य जगतो नित्यमेव नान्यो हेतुर्विद्यते
 ईशनाय ॥ १७ ॥

स तन्मय इति । स भगवान् तन्मयः बन्धमोक्षहेतुमयस्त-
 त्प्रचुरस्तनस्वरूप इति यावत् हि प्रसिद्धौ, अमृतोऽसंसारो ईशो
 ईशानव्यापारे सम्यक् स्थानं स्थितिर्यस्य स ईशसंस्थः ज्ञः सर्वज्ञः
 सर्वगः सर्वगतः सर्वप्राप्त्यो वा अस्य चिदचिदात्मकस्य भुवनस्य
 सर्वप्रपञ्चस्य गोप्ता रक्षिता यः अस्य जगतो नित्यमोशो ईष्टे इशितेति
 यावत् नित्यमिन्यनेन मोक्षावस्थायामपि भगवदोयेशनव्यापारस्यान-
 पायित्वं सूचितम् । यस्य च ईशानव्यापाराय अन्यो हेतुर्न विद्यते,
 अनन्यहेतुकं तस्येशितृत्वमिति भावः । यद्वा जगदीशनाय अन्यस्तस्मा-
 दितरो हेतुर्न विद्यते किन्तु स एव सर्वजगदीशितेत्यर्थः ॥ १७ ॥

भगवतश्चतुर्भुजजनकत्वं वेदाचार्यत्वं मुमुक्षुशरणत्वञ्चाह—
 यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहि-
 णोति तस्मै । तं ह देवमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणम-
 हम्प्रपद्ये ॥ १८ ॥

य इति । यो भगवान् पूर्वं सृष्ट्यादौ ब्रह्माणं विदधौ उत्पादया-

मास । परमात्मा तस्मै ब्रह्मणे वेदांश्च प्रदिणोति प्रादिणोत् प्रददौ
तं ह तमेव देवं ब्रह्मादिपूज्यं आत्मविषयिणी बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्याः
प्रकाशं प्रकाशकं मुमुक्षुरहं शरणं प्रपद्ये भगवद्विषयकबुद्धिप्रकाशत्वस्य
भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वात् तच्छरणागतिरेव मुमुक्षुभिः कार्येति
भावः ॥ १८ ॥

एवमुक्तस्वरूपब्रह्मज्ञानस्यैव मोक्षहेतुत्वम्प्रतिपाद्य तदेव दृढयन्
उपसंहरति मन्त्रद्वयेन—

निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम् । अमृतस्य
परं सेतुं दग्धेन्धनमिवानलम् ॥ १९ ॥ यदा चर्मवदाकाशं वेष्टयि-
ष्यन्ति मानवाः । तदा देवमविज्ञाय दुःखस्यान्तो भविष्यति ॥ २० ॥

निष्कलमिति । यदा चर्मवदिति चर्मेत्युपलक्षणं यथा चर्मकपा-
दिकं मानवा वेष्टयन्ति तथा यदाकाशं वेष्टयिष्यन्ति तदा निष्कलं
कलाः पञ्चभूतानि तद्रहितं भौतिकशरीरशून्यमिति यावत् यो वेति
भौतिकं देहं कृष्णस्य परमात्मनः । स सर्वस्माद्विहिः कार्यः श्रौतस्मार्त्त
विधानतः । मुखं तस्यावलोक्यपि सचैलस्तानमाचरेदित्युक्तेः । अथवा
प्राणादिनामान्तपोऽपकलारहितं निष्कलं 'स एषोऽकलोऽमृत' इति
श्रुत्यन्तरात्, यद्वा तद्वस्तुपादादीनामपि सच्चिदानन्दरूपत्वात्, हेयप्राकृता-
वयवशून्यं निष्कलम् क्रियासु क्रियमाणासु अभिमानशून्यत्वात्
निष्क्रियं यद्वा आप्तसमस्तकामतया स्वार्थक्रियाशून्यं यद्वा सङ्कल्पमात्र-
णैव तस्य सर्वकर्तृत्वान्निर्व्यापारं शान्तं शान्तिगुणविशिष्टम् शान्त्यु-
पलक्षितवात्सल्यकारुण्यक्षमादयादिसमुद्रमिति भावः । निरवद्यं सर्व-
दोषशून्यं निरञ्जनं विविधकर्मतन्निमित्तकदेहेन्द्रियसूक्ष्मप्रकृतिसम्बन्धा-
ख्याञ्जनशून्यं अमृतस्य मोक्षस्य परं मुख्यं सेतुं मर्यादाभूतं प्राप्यभूत-
मिति यावत् दग्धेन्धनाग्निमिव स्वयम्प्रकाशमानं देवमविज्ञाय स्वान्तर्या-
मितया साक्षादननुभूय दुःखस्यान्तो नाशो भविष्यति एवञ्चाकाशस्य
वेष्टनासम्भववत् मोक्षस्यापि परमात्मज्ञानाभावेऽसम्भव-
वत्त्वमेवेति ॥ १९ ॥

तत्सम्प्रदायपरम्पराप्रस्यैव ज्ञानस्य मोक्षफलकत्वमिति दर्शयितुं
सम्प्रदायं ब्रह्मज्ञानाधिकारिणञ्चाह—

तपः प्रभावाद्देवप्रसादाच्च ब्रह्म ह श्वेताश्वतरोऽथ विद्वान् ।
अत्याश्रमिभ्यः परमम्पवित्रं प्रोवाच सम्यगृपिसङ्घ-
जुष्टम् ॥ २१ ॥

तपः प्रभावादिति । तपसः कृच्छ्रचान्द्रायणादिलक्षणस्य स्वाश्र-
मप्राप्तविहितकर्मलक्षणस्य वा इन्द्रियमनसोरेकाग्र्यलक्षणस्य वा तपसः
प्रभावात् प्रकर्षणं भवनात् यो देवस्य भगवतः प्रसादोऽनुग्रहस्तस्माद्देव
च शब्द एवार्थः विद्वान् प्राप्तब्रह्मविज्ञानः सन् अथानन्तरं अत्याश्र-
मिभ्यः आश्रमत्वाभिमानशून्येभ्यो भगवद्भजनैकनिष्ठेभ्यः ।
अतिपूजायामिति स्मरणात् पूज्याश्रमिभ्यः । भगवत्परमहंस
संन्यासिभ्यः परमुत्कृष्टं समाभ्यधिकशून्यत्वात् पवित्रं शुद्धं
स्वभावतोऽपास्तसमस्तदोषत्वात् ऋपिसङ्घैः श्रीसनकादिक-
नारदवामदेवादिसमूहैः सम्यक् प्रीतिपूर्वकं जुष्टं सेवितब्रह्मस्वरूपेणेति
पूर्वकं सेवितं ब्रह्म स्वरूपेण गुणैश्च बृहत्तम तत्त्वं प्रोवाच सम्यगुभयत्र
सम्बद्धघटे सम्यक् पूर्वोक्तलक्षणपूर्वकं प्रकर्षेणोवाच
कथितवानित्यर्थः ॥ २१ ॥

वेदान्ते परमं गुह्यं पुरा कल्पप्रचोदितम् । नाप्रशान्ताय
दातव्यं नापुत्राय नाशिष्याय वै पुनः ॥ २२ ॥

वेदान्त इति । जातावेकवचनं, सर्वेषु वेदान्तेषु उपनिषद्गीतासु
परमं गुह्यमिति रहस्यतया गोपनीयं पुरा कल्पप्रचोदितं पुराकल्पे
चतुर्मुखायोपदिष्टम्, नाप्रशान्ताय शान्त्यादिगुणरहिताय न दातव्यं
प्रशान्तायापि अपुत्राय अशिष्याय च न दातव्यं किन्तु प्रशान्ताय
पुत्राय प्रशान्ताय शिष्यायैव दातव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

श्रीभगवति श्रीगुरौ च निर्मायिकभक्तिशून्यानामुक्ता अर्था उप-
दिष्टा अपि न स्फुरन्तीत्याह—

यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ । तस्यैते कथिता
ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥२३॥

यस्य देव इति । यस्य पुंसः यच्छब्दप्रयोगात्सर्वसामान्याधिकारिकेयं हरिभक्तिर्न जात्यादिविशेषनियमः, देवे द्योतनस्वभावे सार्वज्ञ्याद्यनन्ताचिन्त्यगुणशक्त्याद्यर्णवे भगवति परा भक्तिः दृढविश्वासश्रद्धार्जवादिपूर्वकनिर्मायिकाव्यभिचारिणी ह्येकान्तिकी भक्तिर्यथा भगवति तथा गुरावपि स्यात् तस्य देववद्गुरुविषयकपराख्यभक्त्याश्रय एते अस्यामुपनिषदि श्वेताश्वतरेण कथिता उपदिष्टा उपनिषदन्तरे च निर्णीता अर्थाः पदार्थाः प्रकाशन्ते स्वयमेव गुरुप्रसादेन भासन्ते इत्यर्थः । ननु गुरुभजनस्य सामान्याधिकारिकत्वात् यदि शास्त्राधिकारानर्ह एव गुरुभक्तिपरश्चेत्तर्हि कथं तस्य वेदान्तार्थप्रकाशसम्भावनेति चेत्तत्राह--

महात्मन इति महोदार बुद्धेरित्यर्थः अयम्भावः न वयं तस्य वेदान्तविचारार्हत्वं ब्रूमः येन विरोधः स्यात् अपि तु गुरुभक्त्याशोधितमनस्कस्य तत्परिपूर्णप्रसादेनैव सर्वशास्त्रार्थस्य स्वत एव भानम् न शास्त्रविचारपरम्परयेति भावः निषेधश्च तस्य श्रुत्यादिपाठादौ नियामको ननु स्वतः स्फुरति विषयस्येति राद्धान्तः । द्विरुक्तिरध्यायपरिसमाप्तिद्योतिकाऽऽदरार्था च ॥ २३ ॥

सर्ववेदशिरो गीतस्तर्कातीतश्च यो हरिः ।

ध्यानेन मुक्तिदः कृष्णस्तं मुकुन्दं गुरुं श्रये ॥१॥

श्वेताश्वतरमन्त्राणां विवृतिः सुगमाक्षरा ।

श्रुत्यर्थकाशिका संयं पूर्वाचार्यमतानुगा ॥ २ ॥

श्रीमुकुन्दप्रसादेन लब्धवेदान्तबुद्धिना ।

संगृहीता मया स्वीयबोधाय नान्यबुद्धये ॥ ३ ॥

ईक्षतां स्वेच्छया सन्तः सम्प्रदायानुयायिनः ।

क्षमन्तां यच्च चापत्यं मदीयं नतवत्सलाः ॥ ४ ॥

यो निम्बवत्संशमको रुजानां संसारजानां हृदयान्धकारम् ।

हरन्सदोदेति मदीयचित्ते निम्बार्कमार्यं शरणम्प्रपद्ये ॥ ५ ॥

इति श्रीभगवदवतार श्रीसनन्दनादिप्रवर्तित श्री१०८ महामुनीन्द्रभगव-

न्निम्बार्काचार्यचरणोपवृंहितानादिवैदिकसत्सम्प्रदायानुगत श्रीस्वामि

परमार्थिरामदासप्रशिष्य श्रीमुकुन्ददासचरणपद्ममकरन्दभङ्गेण

श्रीमद्रणछोड़दाससूरिणा संगृहीतायां श्वेताश्वतरोपनिष-

त्प्रकाशिकायां षष्ठाध्यायविवरणं समाप्तम् ।
